

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Η ΨΑΛΤΙΚΗ ΤΕΧΝΗ ΣΤΗΝ ΑΛΒΑΝΙΑ
ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ Κ΄ ΑΙΩΝΑ ΕΩΣ ΣΗΜΕΡΑ

MERI KUMBE

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΜΠΑΛΑΓΕΩΡΓΟΣ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΜΟΥΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΑΘΗΝΑ 2018

Στην μητέρα μου Antonieta Genoveffa

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα μελέτη με τίτλο "Η ψαλτική τέχνη στην Αλβανία από τις αρχές του κ΄αι. έως σήμερα" πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο των διδακτορικών μου σπουδών στο Τμήμα Μουσικών Σπουδών του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Η ανάγκη "συνάντησης" με την άγνωστη σχεδόν τροχιά της ψαλτικής τέχνης στην "κομμουνιστική" Αλβανία του κ΄ αι., αποτέλεσε το έναυσμα για την ενασχόληση με το εν λόγω θέμα. Το 1990, το "άνοιγμα" της χώρας προς τον πολύχρωμο και πολυσχιδή κόσμο της ελεύθερης έκφρασης της τέχνης και του πολιτισμού -πέρα από την αρχική σύγχυση επαναπροσδιορισμού της συλλογικής ταυτότητας-, έδωσε την ευκαιρία για διερευνήσεις μοναδικών πτυχών της εκκλησιαστικής μουσικής παράδοσης.

Την εποχή εκείνη, οι όροι "βυζαντινή μουσική" ή "ψαλτική τέχνη" ηχούσαν μυστηριώδεις, συνάμα δε θελκτικοί, αναδυόμενοι από ένα νοσηρό παρελθόν όπου μόνον η αναφορά σε αυτούς ισοδυναμούσε με ιδεολογική "αμαρτία". Από την οπτική γωνία του ερευνητή, ωστόσο, το περιβάλλον αυτό έκρυβε μοναδικούς επιστημονικούς θησαυρούς. Στην πραγματικότητα, λίγοι ήταν αυτοί που είχαν την τύχη να έρθουν σε επαφή και να γνωρίζουν την πραγματική τους αξία. Από αυτούς, ελάχιστοι είχαν ουσιαστικές γνώσεις για την ιδιαίτερη και σπουδαία εκκλησιαστική μουσική παράδοση της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Όσο περίεργο και αν ακούγεται, η ψαλτική τέχνη αποτελεί σημαντικό σημείο πολιτισμικής αναφοράς της μικρής αυτής χώρας, της Αλβανίας, όπου εκτός των άλλων, στις αρχές του κ΄ αι. η πλειοψηφία του πληθυσμού ήταν μωαμεθανοί. Ωστόσο, παρά τη σπουδαιότητα του ψαλτικού πλούτου, κατά την περίοδο επικράτησης του κομμουνιστικού καθεστώτος (1944-1990), τόσο η ιστορία της Εκκλησίας όσο και της ψαλτικής τέχνης, δεν μελετήθηκαν, παραμένοντας εν πολλοίς άγνωστες. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι ο όρος βυζαντινή μουσική χρησιμοποιούταν με "λαϊκιστική" χροιά και ουδέποτε σε συνάφεια με την Ορθόδοξη Εκκλησία και πόσο μάλλον με την έννοια της λατρευτικής μουσικής.

Η παρούσα διατριβή καταπιάνεται με την αναλυτική και συνθετική σκιαγράφηση της ιστορίας της ψαλτικής τέχνης στην Αλβανία, έχοντας ως βασικό πρωτογενές στοιχείο τις αρχειακές πηγές, οι οποίες μέχρι το 1991 χαρακτηρίζονταν ως απόρρητα έγγραφα. Ως εκ τούτου, η ουσιαστική συμβολή της παρούσας διατριβής έγκειται στο γεγονός, ότι για πρώτη φορά τα εν λόγω έγγραφα, βλέπουν το φως της δημοσιότητας, αναδεικνυόμενα σε αντικείμενα επιστημονικής μελέτης. Μέσω αυτών των πρωτογενών πηγών σκιαγραφήθηκαν τόσο οι φορείς της ψαλτικής τέχνης όσο και το μελωδικό υλικό. Εν κατακλείδι, με γνώμονα τη σημαντική σπουδαιότητα του θέματος και τη μέγιστη συμβολή στη Βυζαντινή Μουσικολογία κατέστη δυνατή η επιτυχής ολοκλήρωση της παρούσας μελέτης. Ωστόσο, χωρίς τη σπουδαία επιστημονική καθοδήγηση και επίβλεψη του καθηγητή κ. Δημητρίου Μπαλαγεώργου, το δύσκολο αυτό εγχείρημα δε θα είχε την ανάλογη επιστημονική αξία.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η παρούσα διδακτορική διατριβή αποτελεί την ολοκλήρωση ενός μακρινού, δύσκολου και περιπετειώδους ταξιδιού, το οποίο δεν θα έφτανε σε πέρας χωρίς την υποστήριξη καθηγητών, συναδέλφων και φίλων μου. Και είναι πολλοί οι συμπαραστάτες, που συνέβαλαν άμεσα ή έμμεσα στην επιτυχή υλοποίηση τόσο της έρευνας, όσο και στη συγγραφή της παρούσης διατριβής. Σε αυτό το σημείο θα επιθυμούσα να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στον καθένα τους ξεχωριστά για την εμπιστοσύνη και την αμέριστη υποστήριξη που μου προσέφεραν σε όλη τη διαδρομή.

Θα ήθελα, εν πρώτοις, να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα καθηγητή μου, τον Αναπληρωτή Καθηγητή Δημήτριο Μπαλαγεώργο, για την άριστη επιστημονική καθοδήγηση και συνεργασία. Του είμαι πραγματικά ευγνώμων για τη διαθεσιμότητα και την υπομονή που έδειξε καθ' όλη την διάρκεια των μεταπτυχιακών μου σπουδών στο Τμήμα Μουσικών Σπουδών του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Η επιτυχή ολοκλήρωση αυτού του εγχειρήματος δεν θα ήταν δυνατή χωρίς την αμέριστη συνεπικουρία του.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες απευθύνω στα μέλη της τριμελούς επιτροπής, την Καθηγήτρια Zana Shuteriqi Prela (Πανεπιστήμιο Τεχνών, Αλβανία) και τον Καθηγητή Αχιλλέα Χαλδαιάκη, για την ευγενή υποστήριξή τους.

Χρωστάω ιδιαίτερη ευγνωμοσύνη στον Γρηγόριο Αναστασίου, διδάκτορα βυζαντινής μουσικολογίας, ο οποίος με υποστήριξε με μεγάλη υπομονή και γενναιοδωρία καθ' όλη την διάρκεια της πραγματοποίησης της εργασίας.

Εκφράζω τις ευχαριστίες μου στον Kristofor Beduli, ο οποίος προθυμότατα έθεσε στη διάθεσή μου τα μουσικά χειρόγραφα του πατέρα του Dhimitër Beduli, καθώς επίσης και σε όλους τους ανθρώπους που δέχτηκαν να μοιραστούν μαζί μου την εμπειρία τους ως ψάλτες, διευθυντές χορωδιών και διδάσκαλοι της ψαλτικής τέχνης σε διάφορες πόλεις της Αλβανίας.

Ευχαριστώ θερμά τους τοπογράφους Πολύβιο Μουκούλη και στον Besfort Guri για την τεχνική τους βοήθεια σχετικά με την χαρτογραφική επεξεργασία δεδομένων. Ευχαριστίες απευθύνω στην Nirvana Laze για την αμέτρητη βοήθεια σε τεχνικά ζητήματα στοιχειοθεσίας και στην Μάρη Λαβρεντιάδου για την φιλική και τεχνική υποστήριξη.

Ευχαριστώ, επίσης, τους υπαλλήλους του Κρατικού Αρχείου του Αλβανικού Κράτους, του Ιστορικού Αρχείου του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Αλβανίας, της Βιβλιοθήκης της Θεολογικής Σχολής (ΕΚΠΑ) και της Βιβλιοθήκης του Τμήματος Μουσικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αθηνών. Χάρη στη διαπνεόμενη από ζήλο και καλή διάθεση προθυμία τους, η συχνά δύσκολη αναζήτηση των αρχειακών και βιβλιογραφικών πηγών και βοηθημάτων κατάφερε να πραγματοποιηθεί με επιτυχία.

Βαθεία ευγνωμοσύνη θα ήθελα να εκφράζω και στην Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία της Αλβανίας, η οποία ενθάρρυνε το ερευνητικό μου έργο και συνέβαλε στην προσπάθεια αυτή. Ιδιαίτερη ευγνωμοσύνη και σεβασμό απευθύνω στον Μακαριώτατο Αρχιεπίσκοπο Τιράνων, Δυρραχίου και πάσης Αλβανίας κ. Αναστάσιο, τον Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Βερατίου, Αυλώνος και Κανίνης κ. Ιγνάτιο και τον Θεοφιλέστατο Επίσκοπο Βυλλισσίου κ. Άστι.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες θα ήθελα να απευθύνω στο Ίδρυμα Ωνάση και στο Υπουργείο Παιδείας και Αθλητισμού της Αλβανίας για την οικονομική τους ενίσχυση (υποτροφία) κατά την διάρκεια των μεταπτυχιακών μου σπουδών.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον σύζυγό μου Salem Hanhan και την ξαδέρφη μου Eda Gemi για την αμέτρητη συμπαράστασή τους. Η εν λόγω εργασία αφιερώνεται στη μητέρα μου Antonieta Genoveffa ως ένδειξη βαθιάς ευγνωμοσύνης και αγάπης..

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ 13

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ 18

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ
Η ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΜΟΥΣΙΚΗ ΣΤΗΝ ΑΛΒΑΝΙΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ Κ΄ ΑΙ. ΕΩΣ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ Β΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ (1944)

Εισαγωγή 23

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄
ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΜΟΥΣΙΚΗΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ ΑΠΌ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ Κ΄ ΑΙ. ΕΩΣ ΤΟ ΕΤΟΣ 1944 25

1.1. Ο αγώνας για την αναγνώριση του Αυτοκεφάλου της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας 25

1.2. Η θέση των αλβανών της διασποράς στα εκκλησιαστικά ζητήματα 27

1.3. Η επιστροφή του Fan Noli στην πατρίδα και ο αγώνας του για αναγνώριση του Αυτοκεφάλου της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας 31

1.3.1. Ψαλτικές αντιπαραθέσεις: "Βυζαντινά μακάμ" ή "ευρωπαϊκοί τρόποι"; *32*

1.4. Ψαλτικά παραλειπόμενα από τη δεκαετία του '20 34

1.5. Η δεκαετία του '30 36

1.5.1. Το χορωδιακό φαινόμενο κατά την δεκαετία του '30 37

1.5.2. Μουσικές εκδόσεις 39

1.5.3. Η ψαλτική κίνηση κατά τους μετά την επίσημη αναγνώριση του Αυτοκεφάλου της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας χρόνους 40

1.6. Η κατά την δεκαετία του '40 ψαλτική κίνηση 41

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄
FAN STILIAN NOLI (1882-1965) 50

2.1. Βίος 50

2.1.1. Γέννηση-εγκύκλιες σπουδές 50

2.1.2. Ο νεαρός Noli ταξιδιώτης του κόσμου 51

2.1.3. Ο ιερέας Fan Noli και η δράση του 52
2.1.4. Ο Fan Noli μεταξύ Ευρώπης και Αμερικής 54
2.1.5. Ο αγώνας του για το αλβανικό ζήτημα και την αναγνώριση του Αυτοκέφαλου της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας 55
2.1.6. Ο Noli πρωθυπουργός 59
2.1.7. Η μεταξύ Ευρώπης και Αμερικής δράση του και το τέλος της ζωής του 59
2.2. Το έργο 63
2.2.1. Το μουσικολογικό και το μουσικό έργο του Noli 66
2.2.2. Εκκλησιαστικά μουσικά έργα - Το έργο του "Hymnore" 68
2.2.3. Τα μέλη της βυζαντινής παράδοσης του Hymnore - μορφολογική ανάλυση του ύμνου Χριστός ανέστη 74

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄
DHIMITËR BEDULI (1914 - 1996) 78

3.1. Βίος 79
3.2. Το έργο 80
3.3. Το μελοποιητικό έργο 84
3.3.1. Μορφολογική ανάλυση 95

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ
Η ΨΑΛΤΙΚΗ ΤΕΧΝΗ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ ΤΟΥ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΟΥ ΚΑΘΕΣΤΩΤΟΣ (1945-1967)

Εισαγωγή 117

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄
ΤΟ ΑΛΒΑΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ Η ΑΥΤΟΚΕΦΑΛΗ ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΗΣ ΑΛΒΑΝΙΑΣ 120

1.1. Το κομμουνιστικό κράτος και η στάση του απέναντι στις θρησκευτικές κοινότητες 120
1.2. Σχέσεις της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας με άλλες ομόδοξες Εκκλησίες και την αλβανική διασπορά (1944-1967) 123

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄
Η ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΜΟΥΣΙΚΗ ΚΑΙ Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΨΑΛΤΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ 125

2.1. Η ψαλτική τέχνη από το 1945 έως το 1967 125
2.2. Η ψαλτική τέχνη ανά Μητρόπολη 127
2.2.1. Διοικητική οργάνωση της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας κατά την διάρκεια του κ΄ αι. 127

2.2.2. Μητρόπολη Τιράνων και Δυρραχίου 129
2.2.2.1. Κώδικας της χορωδίας του ορθοδόξου καθεδρικού ναού των Τιράνων 133
2.2.3. Επισκοπή Βερατίου 155
2.2.4. Επισκοπή Αργυροκάστρου 160
2.2.5. Επισκοπή Κορυτσάς 162

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄
Η ΨΑΛΤΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΟΙ ΦΟΡΕΙΣ ΤΗΣ 176

3.1. "Ανακριτικά" βιογραφικά δελτία ψαλτών 176
3.1.1. Ψάλτης π. Pali Spiro Ndreka 179
3.1.2. Ψάλτης Risto Pllevneshi 179
3.2. Προσωπικότητες της ψαλτικής μέσω του Τύπο και αρχειακών πηγών 180
3.2.1. Vlash Semini 181
3.2.2. π. Kosta Haxhi και Kozma Rusi 181
3.2.3. Βίος του Konstandin Trako 182
3.3. Ο αρχειακός φάκελος υπ᾽ αριθμ. 1510 184
3.3.1. Σχολιασμός 211

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ
Η ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΜΟΥΣΙΚΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ (1990-2015)

Εισαγωγή 223

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄
ΤΟ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΕΦΑΛΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΑΛΒΑΝΙΑΣ 226
1.1. Η ανασύσταση της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας και το δημοκρατικό κρατος 226
1.1.1. Η διοικητική οργάνωση της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας 227
1.1.2. Οι εξωτερικές σχέσεις 228
1.1.3. Το κοινωνικό - εκπαιδευτικό έργο 229
1.1.4. Η Εκκλησιαστική εκπαίδευση και η εκκλησιαστική πολιτιστική δράση 229

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄
Η ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ ΤΗΣ ΨΑΛΤΙΚΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ 230

2.1. Μητρόπολη Τιράνων 231

2.1.1. Η καινοτομία της συνύπαρξης των εκκλησιαστικών χορωδιών 235
2.2. Μητρόπολη Βερατίου 236
2.3. Μητρόπολη Αργυροκάστρου 239
2.4. Μητρόπολη Κορυτσάς 241
2.5. Η σχολή βυζαντινής μουσικής 243

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄
ΟΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΕΣ ΜΟΥΣΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΕΦΑΛΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΑΛΒΑΝΙΑΣ 245
3.1. Anastasimatari (έκδοση του 2003) 246
3.2. Java e madhe dhe e shenjtë (έκδοση του 2007) 255
3.3. Anastasimatari (έκδοση του 2015) 256

ΕΠΙΛΟΓΟΣ 276

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 281

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ
Παράρτημα α΄ - Παρτιτούρες 295
Παράρτημα β΄ - Λίστα συνεντεύξεων 314
Παράρτημα γ΄ - Φωτογραφικό υλικό 315

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η μεταρρύθμιση της σημειογραφίας της εκκλησιαστικής μουσικής στις αρχές του ιθ΄ αι. αποτέλεσε ορόσημο στην ιστορία της ψαλτικής τέχνης. Η εξήγηση της παλαιάς συνοπτικής σημειογραφίας, γνωστή ως "Νέα Μέθοδος", επιβλήθηκε και καθιερώθηκε από τρεις δασκάλους, τον αρχιμανδρίτη Χρύσανθο -μετέπειτα επίσκοπο Δυρραχίου- τον Γρηγόριο λαμπαδάριο-μεταγενέστερα πρωτοψάλτη της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας- και τον Χουρμούζιο Γεωργίου, γνωστό με το οφφίκιο του Χαρτοφύλακος. Η καθιέρωση του νέου αυτού σημειογραφικού συστήματος πέρασε τα σύνορα της Κωνσταντινούπολης και διαδόθηκε σε όλες τις ορθόδοξες Εκκλησίες, καθώς πολλοί *"μαθηταί πάσης τάξεως καί ήλικίας…μετέβησαν ἐκεῖθεν ἄλλος εἰς μίαν πόλιν καί ἄλλος εἰς ἄλλην˙ ὅπου συστὰντες ἰδιαίτερα σχολεῖα, μετέδιδαν εἰλικρινῶς τό τἀλαντον, ὅπερ τοῖς ἐνεπιστεύθη"*[1]. Παρεκτός όμως των πιθανών μαθητών που προερχόταν από την αλβανική επικράτεια, ο ίδιος " ὁπολυμαθής κύριος Χρύσανθος"[2], το έτος 1820 "μετέβη εἰς τήν ἐπαρχίαν του Διῤῥάχιον ν ἀποιμάνη"[3]. Κατά το διάστημα της παραμονής του στο Δυρράχιο, ο θεωρητικός της Νέας Μεθόδου, εκτός του ποιμαντικού του έργου αναμφίβολα θα συνέβαλε στην εκμάθηση του νέου σημειογραφικού συστήματος, παραδίδοντας μαθήματα σε όσους ποθοῦσαν να σπουδάσουν την εκκλησιαστική μουσική. Τούτο

[1] Χρυσάνθου ἀρχιεπισκόπου Δυρραχίου, *Θεωρητικόν Μέγα τῆς Μουσικῆς*ἐ ν τη Τεργέστ ῃ1832, σ. ζ΄.
[2] Χρυσάνθου ἀρχιεπισκόπου Δυρραχίου, *Θεωρητικόν Μέγα τῆς Μουσικῆς*ἐ ν τη Τεργέστ ῃ1832, οπ. π.
[3] Χρυσάνθου ἀρχιεπισκόπου Δυρραχίου, *Θεωρητικόν Μέγα τῆς Μουσικῆς*ἐ ν τη Τεργέστ ῃ1832, σ. η΄.

επιβεβαιώνει και ο Γεώργιος Παπαδόπουλος στο μνημειώδες έργο του *Συμβολαι εις την ιστοριαν της παρ ημιν εκκλησιαστικής μουσικής,* σημειώνοντας χαρακτηριστικά˙ *" Ὁ Χρύσανθος ἐν Δυρραχί ῳ ἐδίδαξε μετ ἀζήλου τὴν μουσικὴν εἰς τ ἀπνευματικά του τέκνα, ἅτινα ἀνεδείχθησαν οὐκ εἰς μακρὰν ἔμπειροι μουσικοί. Καθ ἀδ ἐδιεβεβαίωσεν ἡμᾶς ὁνῦν μητροπολίτης Δυρραχίου Βησσαρίων, ὁπρὸς τὴν μουσικὴν ζῆλος τῶν Χριστιανῶν τῆς ἐπαρχίας ταύτην ἔκτοτε ἀκμαῖος διατηρεῖται, δι ὀκαά ἰμιλλῶνται κατ ἀτὰς ἑορτὰς τίς αὐτῶν πρῶτος ν ἀκαταλάβη τοὺς χορούς τῶν ψαλτῶν ἵνα ἐπιδείξ ῃτὴν μουσικὴν αὐτοέ ὖμπειρίαν"*[4].

Τεκμήρια των ετών 1850 και 1899, θησαυριζόμενα στο Κεντρικό Αρχείο του Κράτους, πιστοποιούν ότι η ψαλτική τέχνη στην Αλβανία, κατά την περίοδο του β ΄μισού του ιθ΄ αι., ήταν υπό την πλήρη επιρροή της κωνσταντινουπολίτικης μουσικής παραδόσεως και άπαντες οι θεραπευτές αυτής διδάσκονταν την εκκλησιαστική μουσική κατά το ύφος της Μεγάλης Εκκλησίας[5]. Αξιοσημείωτη, επιπροσθέτως, είναι και η φύλαξη στο Κεντρικό Αρχείο του Κράτους στα Τίρανα του μουσικού χειρογράφου *Tiranë 95*, που συντάχθηκε τον ιθ΄ αι. και ανθολογεί τους ύμνους με τη

---

[4] Γεωρ. Ι. Παπαδοπούλου, *Συμβολαι εις την ιστοριαν της παρ ημιν εκκλλησιαστικής μουσικής*, εν Αθήναις 1890, σ. 334.

[5] Δύο σημαντικά αποδεικτικά στοιχεία φανερώνουν ότι η μουσική παράδοση της Κωνσταντινουπόλεως ήταν ισχυρή στη λατρεία των εκκλησιών της Αλβανίας. Σε επιστολή του έτους 1850, απευθυνόμενη προς τον μητροπολίτη Κορυτσάς ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Άνθιμος ο Δ΄, ζητά όπως αποδοκιμάσει το σύστημα του μουσικού Λεσβίου συστήματος και να μην επιτρέψει τη χρήση των μουσικών βιβλίων που νεωτερίζουν και παρεισάγουν έκφυλο και ασυνήθη τρόπο, προτρέποντάς τον όπως "πρῶτον θέλεις προσέχει καλῶς ἵνα, μ ὴπαρεισδύωσιν ἐν τὲ ᾗπαρχεί ᾳσου μουσικ ἀβιβλία, μ ὴ φέροντα τὴν ἔγκρισιν αὐτῶν, κα ὶτὴν σφραγίδα τῆς ἐνταῦθα κεντρικῆς Ἐκκλησιαστικῆς ἐπιτροπῆς, καῦ ὶσα τοιαῦτα ἔφθασαν ν ἀεἰσαχθῶσιν, εἴτε το ῦΛεσβίου, εἴτε ἄλλου τινὸς οἰουδήποτε μουσικο ῦσυστήματος ὄντα ν ἀλογίζωνται ἀπαράδεκτα, ὡς κατηργημένα παρ ἀτῆς Ἐκκλησίας. Τοῦτου ἕνεκα ἐπαναγκες ν ἀδιαδώσης τὰς ἐντόνους Ἀρχιερατικάς σου διαταγὰς πρός τε τοὺς Ἱερεῖς σου κα ὶτοὺς ψάλτας τῶν Ἐκκλησιῶν κα ὶλοιποὺς ἐπαρχιῶτατς σου, καθὼς κα ὶτοῖς πατράσι τῶν ἐν τὲ ᾗπαρχί ᾳσου κειμένων ἱερῶν μοναστηρίων, ἵνα παρατηρῶσι καλῶς τᾶ ἅπερ λαμβάνουσι διαφόρου εἴδους βιβλία τῆς μουσικῆς, ὥστε νἔ ἀχωσιν ἐξ ἅπαντος τὴν ἔγκρισιν, κα ὶτήν σφραγίδα ἀμφοτέρων τῶν ἐπιτροπῶν, κα ὶ ἀποφεύγωσι τ ἀτῶν ἀπηγορευμένων μουσικῶν συστημάτων βιβλία, τ ἀμ ὴφέροντα δηλαδ ὴτὰ ἀνωτέρω γνωρίσματα, κα ὶ κατ ἀτοῦτο θέλεις ἐπιφέρει ἐγκαίρως τὴν πρέπουσαν παιδείαν κατ ἀτῶν ἀπειθῶν κα ὶπαρηκόων, δηλοποιῶν αὐτοὺς κα ὶτ ῇ Ἐκκλησία. Πρὸς δ ἐτούτοις, ἐπειδὴ, ὡς προείρηται, ο ἰειρημένοι διδάσκαλοι παραδίδουσιν ἐνταῦθα ἀμισθί μουσικ ὰ μαθήματα, θέλεις κοινοποιήσει κα ὶτοῦτο τοῖς ἐπαρχιώταις σου,ἵ να ὅστις βούλεται διδαχθῆναι τὴν Ἐκκλησιαστικὴν μουσικὴν κατ ἀτὔ ὀφος τῆς μεγᾶλης Ἐκκλησίας, ἐρχόμενος μετ ἀσυστατικοὰ ὖρχιερατικο ῦσου γράμματος, ν ὰ παραδίδηται ταύτην ἀπ ὸτὰς εἰρημένας γνησίας πηγάς της". (AQSh, F. "Mitropolia e Korçës" no. 141, D. 25, V. 1850, f.1)
Το έτος 1899, σύμφωνα με έγγραφο που θησαυρίζεται στο Αρχείο των Τιράνων, ο Kosta Jani Karmiço δωρίζει στο ναό του προφήτου Ηλιού στην Κορυτσά μουσικό βιβλίο, την *Μουσική Μέλισσα* (α΄ και β΄ τόμος), την κατά το έτος 1847 εκδεδομένη (AQSH, F. "Mitropolia e Korçës" no. 141, D. 212, V. 1899, f. 1).
Στους καταλόγους των συνδρομητών, τα γνωστά συνδρομητάρια, των έντυπων μουσικών βιβλίων της εποχής, καταγράφονται μεταξύ άλλων και τα ονόματα των συνδρομητών στην Αλβανία. Χαρακτηριστικά είναι τα ονόματα των συνδρομητών που κομίζουν δύο από τις πρώτες εκδόσεις μουσικών βιβλίων˙ Συγκεκριμένα στο *Σύντομον Δοξαστάριον Πέτρου λαμπαδαρίου του Πελοποννησίου, το εκδοθέν στο Βουκουρέστι το έτος 1820*, μεταξύ των παραληπτών αναφέρεται και ο Πανευγενέστατος Άρχοντας Παχάρνικος Κ. Δημήτριος Πολυζάκης ἐξ Ἀργυροκάστρου. Το *Θεωρητικόν Μέγα τῆς Μουσικῆς του Χρυσάνθου ἀρχιεπισκόπου Δυρραχίου, το εκδοθέν στην Τεργέστη το 1832*, έχει σταλθεί στο Δυρράχιο και στην Κορυτσά στους συνδρομητές, π τονανιερώτατο άγιο Δυρραχίου Χρύσανθο (σ. LIX) και στον Αναστάσιο Ζωγράφου εκ Κόρυτζας (σ.LXIII). Αλλά και το μεταγενέστερο ιστορικό σύγγραμμα *Συμβολαι εις την Ιστορίαν της παρ ημιν Εκκλησιαστικής Μουσικής*, εν Αθηναις (1890) έχει σταλθεί στο Δυρράχιο, στην επαρχία της Δρυινοπόλεως και στο Αργυρόκαστρο. Σύμφωνα με τον κατάλογο των συνδρομητών παραλήπτες του βιβλίου ήταν οι επίσκοποι Δυρραχίου Βησσαρίων, Κορυτσάς Φιλόθεος και ο Βελεγράδων Δωρόθεος (σ.577) και οι Αναστάσιος Οικονόμου ἱεροδιάκονος (Παγώνι Βοστίνα), Αθ. Οικονομίδης (Χλωμοῦ), Α. Χρατζόγλους (Σχωριάδες), Χρ. Δημ Ζωΐδης ιατρός, Ι. Χ. Δαλλές (Σχωριάδες), Γ. Δ. Χατζηγιάννης (Αρίνιστα), οικονόμος παπά Ευάγγελος (Αργυρόκαστρον), οικονόμος παπά Νικόλαος (Καστοράτιον), Δημήτριος Βενακίδης (Αργυρόκαστρον), Μιχαήλ Παπά Νικολάου (Αργυρόκαστρον). Κωνσταντίνος Ε. Τζούμπης (Αργυρόκαστρον). παπά Χρήστος (Αργυρόκαστρον), παπά Ιωάννης (Αργυρόκαστρον), Γρηγόριος παπά Νικολάου, ωρολογοποιός, Δ. Α. Παναγιωτίδης (Λάμποβον), παπάΑ θανάσιος (Λάμποβον), οικονόμος παπά Μαργαρίτης (Λάμποβον), Ι. Κωνσταντινίδης (Λάμποβον), Β.Κ. Οικονόμος (Λάμποβον) (σ. 586) και ο τοῦ αγ. Δρυϊνουπόλεως γραμματεύς Αντ. Παπαδόπουλος (σ. 589).

σημειογραφία της Νέα Μεθόδου, και είναι μάλιστα το χειρόγραφο αυτό το μόνο φυλασσόμενο σήμερα στην αλβανική επικράτεια με το νέο σημειογραφικό σύστημα[6]. Είναι και αυτό ένα τεκμήριο που μαρτυρά ότι καθ' όλη τη διάρκεια του ιθ΄ αι. η εκκλησιαστική μουσική στην Αλβανία διατηρούσε όλα τα στοιχεία και τα χαρακτηριστικά που εκπορεύονται από την μητέρα των Εκκλησιών και μουσική τροφό, την Κωνσταντινούπολη με την Μεγάλη του Χριστού Εκκλησία.

Με την ανατολή του κ΄ αι. έρχονται ιστορικές αλλαγές στην Αλβανία, οι οποίες επηρεάζουν τη λατρευτική ζωή της ορθόδοξης χριστιανικής κοινότητας και έχουν προεκτάσεις και στη μουσική της εκκλησιαστικής λατρείας. Οι αλβανοί αναζητούν την εθνική και πολιτισμική τους ταυτότητα, στοχεύοντας στην απελευθέρωση από τον οθωμανικό ζυγό και τη δημιουργία ανεξάρτητου αλβανικού κράτους. Παράλληλα, ένα άλλο ζήτημα ανεξαρτητοποίησης τίθονταν στον εκκλησιαστικό χώρο˙ η αναγνώριση του αυτοκεφάλου της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας. Η επίτευξη του στόχου αυτού ήταν δύσκολη σε μια χώρα όπως η Αλβανία. Εκτός των δυσμενῶν κοινωνικών συνθηκών που δεν ευνοούσαν την κατάσταση, η έλλειψη των βασικών λειτουργικών κειμένων στη μητρική γλώσσα αποτελούσε ένα επιπλέον, και μάλλον το βασικότερο εμπόδιο. Η μετάφραση των λειτουργικών κειμένων και των ύμνων και η προσαρμογή του βυζαντινού μέλους της χρησιμοποιούμενης στη λατρεία υμνογραφίας σε αυτές τις μεταφράσεις, αποτελούσαν βασική προϋπόθεση. Ο ψαλτικός κόσμος έπρεπε να αντιμετωπίσει και να δώσει λύσεις στα ζητήματα της μετάφρασης των ποιητικών κειμένων και της προσαρμογής τους, της μεταγραφής των μελών στο πεντάγραμμο και της εναρμόνισής τους.

Η χρήση της αλβανικής γλώσσας ως επίσημης γλώσσας της Ορθόδοξης Εκκλησίας, έφερε στην επιφάνεια την άμεση ανάγκη για την μετάφραση όλων των λειτουργικών -ευχητικών και βιβλικών- και υμνογραφικών κειμένων, που αποτελούσαν δομικά στοιχεία των μυστηρίων και των βασικών νυχθήμερων ακολουθιών. Η μετάφραση αυτών ήταν μια σύνθετη και δύσκολη διαδικασία[7]. Οι ποικίλοι ύμνοι της Εκκλησίας ίδιαίτερα, ως ψαλτός λόγος, είναι ποιήματα με συγκεκριμένη δομή, με ρυθμοτονικά μέτρα, με ισοσυλλαβίες και ομοτονίες, με συγκεκριμένη διαστρωμάτωση των εννοιών.

---

[6] Κτητορικό σημείωμα και άλλες ειδήσεις καταγράφονται στο φ. 63r του χειρογράφου:
Τ ὀπαρὸν βιβλιάριον ὑπάρχει ἐμο ῦτοὲ ῦλαχίστου Ἀγαθαγγέλου | ἱερομονάχου ὅεὐρισκόμενος εἰς τ ἀΤύρρανα . Ὅποιος | την πάρη λάθρα να την φέρει, | αὐτός όπο ῦτο εὐρίσκει ἤτην κλέπτει και το φέρ|νει να ἔχει την τριοσευλογίαν του.1835, Μαΐου ιη.
Ἀγαθάγγελος ἱερομόναχος ἐκ Τυραννού πόλεως.| Ὁπαπάς Ἀγαθάγγελος εἰς το 1837 ἀπέθανεν καί | εἰς τό 1835 ἔγινεν παπᾶς καί ἐτελεύτησε | εἰς χίλια ὀκτακώσίους ἑπτά χρόνους. | Καί ὁθεός συγχωρέση τον. (AQSH, F. "Kodikët e Shqipërisë" nr.488, D.95˙ M. Kumbe, *Dorëshkrimet e Arkivit Qendror Shtetëror*, Tiranë: AQSH&UA 2013, pp.113-115).
Επίσης, σχετικά με την ύπαρξη ένος μουσικού χειρογράφου, το οποίο ενδέχεται να είναι το χειρόγραφο *Tiranë 95*, ο Dhimitër Beduli μαρτυρεί τις εξής πληροφορίες: *"Familja Vuçani në Tiranë midis disa librave të muzikës bizantine që dispononte, kishte dhe një dorëshkrim, i cili, sipas një shënimi të faqes së parë, i përket vitit 1818, kohës pikërisht kur Mitropoliti i Durrësit Hrisanthi kishte kryer në Elbasan, ku e kishte qëndrën, studimin e tij thjeshtimin e muzikës bizantine. Dorëshkrimi përmend si posedues të parë të tij një ieromonak të quajtur Agathangjel"*. (*Η οικογένεια Vuçani στα Τίρανα, μεταξύ εκδώσεων βυζαντινής μουσικής, είχε και ένα χειρόγραφο το οποίο, σύμφωνα με την σημείωση της πρώτης σελίδας ανοίκει το έτος 1818˙ την ίδια εποχή που ο Μητροπολίτης Δυρραχίου Χρύσανθος είχε πραγματοποιήσει στο Ελμπασάν, όπου ήταν και η έδρα του, την μελέτη για την απλοποίηση της βυζαντινής μουσικής. Το χειρόγραφο αναφέρει ως πρώτο κατόχό του τον ιερομονάχο Αγαθάνγγελο.* Dh. Beduli, *Kishë dhe kulturë*, Tiranë: Instituti i dialogut dhe komunikimit 2006, p.17.

[7] Τη δυσκολία της μετάφρασης των λειτουργικών κειμένων στην αλβανική περιγράφει με ιδιαίτερο τρόπο ο εκ των πρώτων μεταφραστών, ο Fan Noli, σημειώνοντας χαρακτηριστικά: "Mu nxi shpirti me këto kthime, se janë jo vetëm të vështira e të zorçme, por dhe të mërzitura fort." ("Μαύρισε η ψυχή μου από τις μεταφράσεις των λειτουργικών βιβλίων, διότι είναι όχι μόνο δύσκολες και εξαντλητικές, αλλά και αρκετά βαρετές") (N. Jorgaqi, *Jeta e Fan S. Nolit*, Ombra OMG: Tiranë 2005, p.204).

Είναι ποιήματα γραμμένα με την πλέον εκφραστική, πλούσια και ποιοτική γλώσσα, την ελληνική, η δε μετάφραση αυτών σε οποιαδήποτε γλώσσα καταστρέφει, άλλοτε λίγο και άλλοτε πολύ το αισθητικό αποτέλεσμα.

Για την μελική έκφραση των πολυειδών υμνογραφημάτων η μελοποιία ανέπτυξε διάφορους τρόπους (αργό, σύντομο, αργοσύντομο, καλοφωνικό κ.λπ.), αλλά και διαφορετικούς κανόνες για το κάθε συγκεκριμένο είδος υμνογραφημάτων (παπαδικό, στιχηραρικό, ειρμολογικό), τους οποίους υπαγορεύουν οι μελικές θέσεις, που εκφράζουν το μέγεθος και το πλάτος, τό ύψος και το βάθος, τονίζοντας κατάλληλα το νόημα κάποιας λέξης ή και ολόκληρης φράσης. Η μετάφραση επομένως του υμνητικού λόγου των ακολουθιών και των μυστηρίων, κυρίως όμως της θείας Λειτουργίας, είχε ως αποτέλεσμα μια απαραίτητη μουσική μετατροπή, μιά μελική διαφοροποίηση και προσαρμογή, δια της οποίας η σύνθεση εμφανίζει μια τροποποιημένη, σε σχέση με την αρχική και πρωτότυπη, μορφή. Παρόλο που οι μελικοί κανόνες παρέχουν ευκαμψία προσαρμογής στα νέα γλωσσικά δεδομένα με όσο το δυνατόν μικρότερες αλλαγές στην πρωτότυπη μορφή, η αλλαγή της γλώσσας των ύμνων, η οποία συμπαρασύρει σε ανακατάστρωση των νοημάτων με νέες φράσεις και λέξεις, σηματοδοτεί και την μή διατήρηση της αρχικής μουσικής διατύπωσης και την απώλεια της αλληλουχίας των μελωδικών φράσεων και θέσεων. Σε περιπτώσεις κατά τις οποίες η μετάφραση κρατά την σειρά των νοημάτων των ύμνων, η μελική προσαρμογή γίνεται με μικρές ή χωρίς παραλλαγές και αναδεικνύει την πρωτότυπη ομορφιά της σύνθεσης. Αντίθετα, σε περιπτώσεις που η μετάφραση συναντά προβλήματα στη νοηματική απόδοση του υμνητικού κειμένου, η μελοποιητική προσπάθεια χωλαίνει, διότι δεν μπορεί να δώσει στο νέο μέλος την εκφραστική δύναμη και ομορφιά που είχε το πρωτότυπο. Επομένως, η προσαρμογή τείνει να χαρακτηρισθεί ως νέα μελοποιητική διατύπωση.

Η χρήση του πενταγράμμου στην εκκλησιαστική μουσική για την καταγραφή των βυζαντινών μελωδιών έγινε για πρώτη φορά στα μέσα του ιζ΄ αι., στην λειτουργική μουσική της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ρωσίας[8]. Μαζί με το πεντάγραμμο καθιερώθηκε και η δυτική πολυφωνική μουσική, η οποία πρωτοεμφανίστηκε στο Λβιβ και μετά στο Κίεβο[9]. Δύο αιώνες αργότερα, στα τέλη του ιθ΄ αι., οι τάσεις της μεταγραφής της βυζαντινής μουσικής στο πεντάγραμμο και της εναρμονίσεώς της, παρατηρήθηκαν και στην Ελλάδα. Σύμφωνα με τον Γρηγόριο Στάθη, "*Αἱ τάσεις αὐταί, μεταγραφῆς δηλαδὴ εἰς τὸ πεντάγραμμον καὶ ἐναρμονίσεως τοῦ βυζαντινοῦ μέλους ὡς καὶ μελοποιήσεως ἐξ ἀρχῆς τετραφώνου ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς ἀντὶ βυζαντινῆς, εὗρον ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Ἰωάννου Σακελλαρίδου τὴν ἔκφρασιν καὶ τὴν ἐπιβολὴν αὐτῶν ἐν τῷ ἑλλαδικῷ χῶρῳ, καὶ μάλιστα ἐν Ἀθήναις*"[10].

---

[8] "The introduction of staff notation into church musical practice, beginning in the year 1652, which rapidly supplanted staffless notation. Concurrently, the Russian Church witnessed the rapid spread of polyphonic part-singing and the three-voice *kant*, both of which were based upon contemporaneous Western European styles. With the introduction into Russian liturgical practice of polyphonic choral singing in the Western manner, all the types and styles of liturf=gical singing used theretofore gradually began to fall from use and fade into oblivion" (Johan von Gardner, *Russian church singing*, vol. 2, St. Vladimir's seminary press: 2000, p. 251).
https://books.google.gr/books?id=2eTamGqyQhQC&printsec=frontcover&dq=bibliogroup:%22Russian+Church+Singing%22&hl=en&sa=X&ved=0ahUKEwj_19XghYzZAhWpJMAKHRyWCTsQ6AEIJjAA#v=onepage&q&f=false

[9] "Western-style harmonizations became the norm for the first time in Orthodox liturgical music in L'viv and then Kiev, where, due to Roman Catholic influences from Poland, this polyphony "suddenly burst into Russian liturgical singing from the West in the middle of the seventeenth century,"putting an abrupt end to a seven-century epoch of monophonic liturgical music" (Gregorios Stathis, "Introduction", *The Divine Liturgies, As chanted on the holy Mountain*, St. Anthony's Greek Orthodox Monastery: 2006, p. xxv). https://www.stanthonysmonastery.org/music/Eisagogi.pdf

[10] Γρ. Θ. Στάθη, "Η βυζαντινή σημειογραφία και αι γενόμεναι μεταγραφαί της", στον τόμο του Διονυσίου Λ. Ψαριανού, *183 Εκκλησιαστικοί ύμνοι εις βυζαντινήν και ευρωπαϊκήν παρασημαντικήν*, Αθήνα 2004, σ. ρν'.

Στην Αλβανία, η μεταγραφή των βυζαντινών μελών στο πεντάγραμμο και η εναρμόνισή τους πρωτοπαρατηρείται κατά την δεύτερη δεκαετία του κ΄ αι. και φαίνεται να αποτελούσε πρακτική λύση για τους μουσικούς της εποχής. Στις αρχές του 1900, παρά την γεωγραφική τοποθεσία και την έκθεση που είχε ο αλβανόφωνος λαός στη βυζαντινή μουσική, η δυτική μουσική και το πεντάγραμμο βρήκαν πρόσφορο έδαφος και έγιναν αποδεκτά μάλιστα και από τον μουσικό κόσμο της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Η εισαγωγή αυτών στον ορθόδοξο λατρευτικό χώρο οφείλεται κυρίως στην έλλειψη βυζαντινής μουσικής παιδείας και στην απουσία ικανών δασκάλων να προωθήσουν την ψαλτική θεωρητική και πρακτική-ερμηνευτική γνώση και να μεταλαμπαδεύσουν τον ψαλτικό ζήλο σε μια νέα γενιά ψαλτών, ενδεχομένως και στο χαμηλό μορφωτικό επίπεδο των ψαλτών, που εμπειρικά και εξ ακοής γνώριζαν όσα έψαλλαν κατά τις ακολουθίες και δεν μπορούσαν να ακολουθήσουν τις παιδευτικές διαδικασίες για την εκμάθηση της ψαλτικής τέχνης.

Όπως και να έχει, η διαδικασία της μεταγραφής, αλλά και εναρμόνισης των βυζαντινών μελών στο πεντάγραμμο ήταν μια σύνθετη διαδικασία, η οποία σε καμμία περίπτωση δεν μπόρεσε να αποδώσει με ακρίβεια την βυζαντινή μουσική. Παρόλο που και τα δύο μουσικά συστήματα γραφής - τόσο η βυζαντινή παρασημαντική όσο και το πεντάγραμμο - γεννήθηκαν και αναπτύχθηκαν στον εκκλησιαστικό χώρο, αδυνατούν να αλληλοαντικατασταθούν, διότι διαφέρουν αρκετά μεταξύ τους[11]. Τα προβλήματα που προκύπτουν κατά την μεταγραφή της βυζαντινής σημειογραφίας στο πεντάγραμμο σχετίζονται με την ορθογραφία της ψαλτικής σημειογραφίας και την ιδιαιτερότητα κάποιων φωνητικών σημαδιών (πεταστή, κεντήματα, υπορροή), την απόδοση και εκφραστική σημασία των αφώνων σημαδιών, τη σήμανση των μέτρων κατά την συχνή, στο εκκλησιαστικό μέλος, εναλλαγή τους και τα φωνητικά διαστήματα της βυζαντινής μουσικής[12]. Συμβαίνει έτσι, στις μεταγραφές της βυζαντινής σημειογραφίας να παρατηρούνται ανομοιομορφίες ως προς την εξήγηση των ίδιων σημαδιών, ακόμη και ολοκλήρων μελικών φράσεων, άγνοια της ορθογραφίας της ψαλτικής σημειογραφίας και απλή παράθεση της διαστηματικής και χρονικής αξίας των σημαδιών, αδυναμία απόδοσης της εκφραστικής ενέργειας των σημαδιών, δυσκολία στην σαφή απόδοση των διαστημάτων των βυζαντινών κλιμάκων και προβλήματα στη σήμανση των μέτρων, προερχόμενα από το γεγονός ότι η ψαλτική ακολουθεί τα τονικά μέτρα της υμνολογίας. Ως αποτέλεσμα, η χρήση του πενταγράμμου αντί της παρασημαντικής φθείρει το βυζαντινό μέλος και αλλοιώνει το ύφος του, παρουσιάζοντας, σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα, μια καινούργια μουσική σύνθεση.

* * *

Η παρούσα διδακτορική διατριβή με θέμα *Η ψαλτική τέχνη στην Αλβανία από τις αρχές του κ΄ αι.έως σήμερα* φιλοδοξεί να διερευνήσει και να παρουσιάσει την εξελικτική πορεία της ψαλτικής τέχνης κατά την διάρκεια του κ΄ και των αρχών του κα΄ αι. στην αλβανική επικράτεια. Το πηγαίο υλικό που τεκμηριώνει και υποστηρίζει το αιωνόβιο αυτό ταξίδι αποκαλύπτουν καινούρια στοιχεία στη μουσικολογική επιστήμη. Λόγω της απαγόρευσης και τον διωγμό της θρησκείας και οτιδήποτε συνδεόταν με αυτήν, οι πηγές και τα ιστορικά στοιχεία που χρησιμοποιούνται επαναπροσδιορίζουν

[11] Για περισσότερα σχετικά με τις διαφοροποιήσεις μεταξύ της μουσικής σημειογραφίας της Δυτικής και Βυζαντινής μουσικής βλέπε: https://www.stanthonysmonastery.org/music/NotationB.htm.

[12] Σύμφωνα με τον καθηγητή Γρ. Θ. Στάθη, οι διαφορές μεταξύ της δυτικής μουσικής και βυζαντινής μουσικής ταξινομούνται σε τρείς κατηγορίες: ποσοτικές (τα μουσικά διαστήματα της δυτικής και βυζαντινής μουσικής), ποιοτικὲς (πολυφωνική - μονοφωνική μουσική) καὶ πνευματικές (πνευματική απόδοση) (Γρηγόριος Στάθης, https://www.stanthonysmonastery.org/music/Eisagogi.pdf, σ. 2).

τόσο την ιστορία της ψαλτικής τέχνης όσο και την ιστορία της μουσικής γενικότερα στην Αλβανία. Η συμβολή της εν λόγω διατριβής έγκειται στην παράθεση και ιστόρηση των ψαλτικών δραστηριοτήτων στην Αλβανία, όχι μόνο με βάση το έργο των μουσικών που διαμόρφωσαν την πορεία της κατά το προαναφερθέν χρονικό διάστημα, αλλά και με την άντληση υλικού από πρωτογενείς πηγές, που βλέπουν το φως της δημοσιότητας για πρώτη φορά.

Με άξονες την χρήση της αλβανικής γλώσσας ως επίσημης γλώσσας της εκκλησιαστικής λατρευτικής ζωής από τις αρχές του κ΄ αι., την αυτοανακήρυξη της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Αλβανίας το 1922 (με επίσημη αναγνώριση το 1937), τις μουσικές επιρροές της ορθόδοξης ρωσικής και ρουμανικής εκκλησιαστικής μουσικής στην αλβανική μουσική παράδοση κατά την διάρκεια των δεκαετιών 1920 και 1930, την απαγόρευση του λατρεύειν από το 1967 έως το 1990 και την θρησκευτική ελευθερία και την εκ νέου, από το 1990 και εξής οργάνωση και ανάκαμψη της Ορθόδοξης Εκκλησίας, δεδομένα που επέδρασαν και στιγμάτισαν και την ψαλτική κατάσταση στην Αλβανία από τις αρχές του κ΄ αι. έως σήμερα, η παρουσίαση της πορείας της ψαλτικής τέχνης στην Αλβανία ακολουθεί τριμερή χωρισμό, όπως θα δούμε και παρακάτω.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

Για την συγγραφή της παρούσας διδακτορικής διατριβής χρησιμοποιήθηκε η ποιοτική μέθοδος, η οποία επέτρεψε την εις βάθος εξέταση τόσο του γνωστικού αντικειμένου όσο και του κοινωνικού-ιστορικού πλαισίου εντός του οποίου εξελίχθηκε. Η πρωτογενής έρευνα οργανώθηκε με βάση τέσσερα μεθοδολογικά στάδια. Το πρώτο στάδιο αφορά τη συλλογή και εξέταση του πηγαίου υλικού που σώζεται στο Κρατικό Αρχείο του Αλβανικού Κράτους (AQSH). Κατά το δεύτερο στάδιο αναζητείται -άμεσα ή έμμεσα- η σχετική με το θέμα βιβλιογραφία. Σ' ένα τρίτο στάδιο η έρευνα επεκτείνεται σε αρχεία και βιβλιοθήκες εκτός Αλβανίας. Ύστερα από την επεξεργασία των τριών προηγούμενων ερευνητικών σταδίων προέκυψε το τέταρτο στάδιο, το οποίο περιλαμβάνει συνεντεύξεις με τους πρωταγωνιστές της ψαλτικής δράσης στην Αλβανία από το 1990 έως σήμερα.

Η έρευνα στο Κρατικό Αρχείο του Αλβανικού Κράτους (AQSH) συνάντησε δυσκολίες, εξαιτίας της ελλιπούς οργάνωσής του. Η απαγόρευση της θρησκευτικής ελευθερίας που ακολούθησε την εδραίωση του κομμουνιστικού καθεστώτος (1944–1990) οδήγησε στη δήμευση της εκκλησιαστικής περιουσίας, η οποία ως διαδικασία ολοκληρώθηκε το 1967. Αυτό είχε ως συνέπεια τα αρχεία της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας να περιέλθουν στην ιδιοκτησία του αλβανικού κράτους και να καταλήξουν στο Κρατικό Αρχείο (AQSH), όπου σώζονται μέχρι σήμερα. Λόγω του αυταρχικού χαρακτήρα του καθεστώτος και της ιδεολογικά προσδιορισμένης αδιαφορίας απέναντι στα θρησκευτικά θέματα, η κατανομή του εν λόγω υλικού στους αρχειακούς φακέλους είναι σχετικά πρόχειρη. Αυτό γίνεται αντιληπτό από τη συχνά λανθασμένη χρονολογική και θεματική ταξινόμηση των εγγράφων, γεγονός που δυσχεραίνει τον ερευνητή στην εύρεση πηγών σχετικών με την ψαλτική τέχνη στην Αλβανία.

Προκειμένου, λοιπόν, να εξαντληθούν οι διαθέσιμες αρχειακές πηγές, χρειάστηκε – κατά τη διάρκεια ενός έτους - να εξεταστούν όλες σχεδόν οι γενικές αρχειακές σειρές που αφορούν στην Ορθόδοξη Εκκλησία της Αλβανίας (συνολικά: 2853 αρχειακές σειρές, 10.000 έγγραφα). Παρά τις εγγενείς δυσκολίες, τα έγγραφα που συλλέχτηκαν από την τακτική αναζήτηση στο AQSH κρίθηκαν

αρκετά ικανοποιητικά. Τα εν λόγω έγγραφα κατανέμονται κυρίως σε δύο ομάδες: σε διοικητικά έγγραφα και σε οικονομικά έγγραφα. Στην πρώτη ομάδα ανήκουν οι εγκύκλιοι της αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας, η αλληλογραφία μεταξύ της Εκκλησίας και άλλων κρατικών ιδρυμάτων του εσωτερικού και εξωτερικού ή μεταξύ Εκκλησίας και τρίτων προσώπων και διάφορες άλλες επιστολές. Στη δεύτερη ομάδα κατατάσσονται οικονομικά έγγραφα, τα οποία αφορούν τους οικονομικούς προϋπολογισμούς της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Αλβανίας ανά έτος, όπως επίσης και τα μισθωτήρια της Εκκλησίας, όπου αναφέρονται ονόματα ψαλτών και μελών των χορωδιών για όλη την χώρα. Τα μισθωτήρια είναι τα μόνα βιβλία στα οποία σώζονται με ακρίβεια τα ονόματα των ανθρώπων που εργάστηκαν ως ψάλτες και διέδωσαν την ψαλτική τέχνη. Το υλικό που προέρχεται από τις ανωτέρω πηγές εντάσσεται στο κείμενο στην πρωτότυπη γλώσσα και συνοδεύεται από μετάφραση σε υποσημείωση σύμφωνα με το αναφορικό σύστημα του Oxford. Οι γεωγραφικοί προσδιορισμοί δίνονται στην ελληνική γλώσσα, ενώ τα ονόματα των ανθρώπων όπως αυτά αναγράφονται από τους ίδιους στην πρωτότυπη (δηλ. στην αλβανική).

Ως σημαντικό εύρημα δύναται να θεωρηθεί το ημερολόγιο της χορωδίας του Καθεδρικού ναού των Τιράνων για τα έτη 1942-1967, το οποίο εντοπίστηκε τελείως τυχαία, διότι δεν ήταν καταχωρημένο σε κανένα αρχειακό φάκελο. Αυτό οδηγεί στο συμπέρασμα ότι στο AQSH ενδέχεται να σώζονται κι άλλα έγγραφα, τα οποία προς το παρόν δεν εμφανίζονται στους επίσημους κατάλογους του ιδρύματος και παραμένουν άγνωστα τόσο για τους ίδιους τους αρχειοθέτες όσο και για το κοινό.

Το δεύτερο στάδιο της έρευνας πραγματοποιήθηκε στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Αλβανίας (στα Τίρανα) και είχε ως στόχο την εύρεση της σχετικής με το θέμα βιβλιογραφίας. Για την εκπλήρωση του στόχου αυτού αρχικά πραγματοποιήθηκε εξαντλητική έρευνα στον Τύπο της εποχής (συνολικά 655 τίτλοι αλβανικών εφημερίδων και περιοδικών) απ' όπου συλλέχτηκαν αρκετές πληροφορίες, η πλειονότητα των οποίων προερχόταν από τη στήλη των ειδήσεων. Δυστυχώς, λόγω της δια νόμου απαγόρευσης της θρησκευτικής λατρείας, δεν υπάρχουν μελέτες ή βιβλία αναφορικά με την ψαλτική τέχνη στην Αλβανία. Οι ελάχιστες πληροφορίες που εντοπίζονται διάσπαρτες σε μουσικά βιβλία στην πλειονότητά τους δεν θεωρούνται αξιόπιστες, λόγω ανακρίβειας και αξιοπιστίας των πηγών και ως εκ τούτου, δεν μπορούν να ληφθούν υπ' όψιν.

Το τρίτο στάδιο της έρευνας περιλαμβάνει την εξέταση βιβλιογραφικών πηγών και αρχείων εκτός Αλβανίας, συγκεκριμένα από τη Ρουμανία και την Ελλάδα. Ειδικότερα, σε ό,τι αφορά στη Ρουμανία, έγινε έρευνα σε αρχεία και βιβλιοθήκες στο Βουκουρέστι, προκειμένου να συγκεντρωθούν περισσότερες πληροφορίες για την αλβανική κοινότητα της Ρουμανίας και τη συμβολή της στη βυζαντινή μουσική. Στην Ελλάδα ερευνήθηκαν διάφορες βιβλιοθήκες (Εθνική Βιβλιοθήκη, Ιστορικό Αρχείο της Εκκλησίας της Ελλάδος, Βιβλιοθήκη της Θεολογικής Σχολής, Ιστορικό Αρχείο του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών), απ' όπου συνελέγησαν ιστορικά στοιχεία έμμεσα σχετιζόμενα με το αντικείμενο της διατριβής.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ
Η ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΜΟΥΣΙΚΗ ΣΤΗΝ ΑΛΒΑΝΙΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ Κ΄ ΑΙ. ΕΩΣ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ Β΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ (1944)

Εισαγωγή

Το ξεκίνημα του κ΄ αι. σημαδεύεται από τα έντονα κινήματα και τον αγώνα για την απελευθέρωση της χώρας από τους Οθωμανούς, την ίδρυση του αλβανικού κράτους, καθώς και από τις προσπάθειες για την αναγνώριση και καθιέρωση της αλβανικής γλώσσας ως επίσημης γλώσσας του κράτους. Στον εκκλησιαστικό χώρο, η ανακήρυξη - τον Σεπτέμβριο του 1922 από κληρικολαϊκό Συνέδριο- του Αυτοκεφάλου της Εκκλησίας της Αλβανίας και η έγκριση του Καταστατικού της, το οποίο θεσμοθετούσε το δικαίωμα χειροτονίας επισκόπων και καθιέρωνε την αλβανική ως επίσημη γλώσσα της λατρείας, κατέστη μείζονος σημασίας θέμα και οδήγησε σε σκληρές αποφάσεις, με κύρια την απομάκρυνση από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, την προσέγγιση και χάραξη νέας σχέσης με την Ρωσική Εκκλησία. Το δύσκολο αυτό εγχείρημα, επέβαλε μια καινούρια πραγματικότητα, τόσο στη λειτουργική ζωή όσο και στην ψαλτική παράδοση. Η αντικατάσταση μάλιστα ενός μεγάλου μέρος του παραδεδομένου ψαλτικού ρεπερτορίου με τη ρωσική εκκλησιαστική μουσική παράδοση, τοποθέτησε την εκκλησιαστική μουσική της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας μεταξύ Δύσης και Ανατολής. Οι ρυθμίσεις αυτές επιβλήθηκαν τόσο από την τότε εκκλησιαστική πολιτική πραγματικότητα όσο και από την αισθητική και τις βλέψεις των πρωταγωνιστών στην εκκλησιαστική ζωή της χώρας κατά το πρώτο ήμισυ του κ΄ αι.

Λόγω των έντονων ιστορικών γεγονότων που προκλήθηκαν κατά την τεσσαρακονταετία από την ίδρυση του αλβανικού κράτους, γεγονότων που σφράγισαν τις εξελίξεις και σκιαγραφούν το πολιτικό σκηνικό και την κοινωνική μεταβολή, οι άμεσες σχετικά με την ψαλτική τέχνη πληροφορίες είναι ελάχιστες. Η έλλειψη αυτή δημιούργησε μεγάλες δυσκολίες, που δεν επιτρέπουν μια αποτελεσματική σκιαγράφηση της ιστορίας της εκκλησιαστικής μουσικής από το 1900 έως το 1944 στην Αλβανία. Τις λίγες, αλλά πολύτιμες πληροφορίες, άμεσες και έμμεσες, οφείλουμε κυρίως στα επίσημα έγγραφα της Εκκλησίας, τα σωζόμενα στο Κεντρικό Αρχείο του Κράτους και στον αλβανόφωνο Τύπο, τον εντός και εκτός της χώρας εκδιδόμενο. Χρήσιμες αποδείχθηκαν και οι βιβλιογραφικές πηγές, που ενίσχυσαν τις βάσεις για την στήριξη αυτής της προσπάθειας.

Το σωζόμενο στο Κεντρικό Αρχείο του Κράτους πρωτογενές υλικό μας δίνει στο σύνολό του έμμεσες πληροφορίες σχετικά με την μουσική δράση και συγκροτείται κυρίως από επίσημα έγγραφα της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας (επιστολές, εγκύκλιοι και αλληλογραφία με το Οικουμενικό Πατριαρχείο και άλλες Ορθόδοξες Εκκλησίες). Μέσω αυτών, μαρτυρείται η προσπάθεια των αλβανών για την αναγνώριση της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας και την αποκλειστική χρήση της αλβανική γλώσσας.

Βασικές και άμεσες πληροφορίες σχετικά με τη μουσική κατάσταση, λαμβάνουμε από τον αλβανόφωνο τύπο της εποχής. Οι στήλες ειδήσεων αποτελούν την πιο χρήσιμη και αξιόπιστη πηγή σχετικά με την εικόνα της λειτουργικής ζωής και την μουσική κίνηση και δραστηριοποίηση. Οι ειδήσεις διακρίνονται σε δύο μεγάλες ομάδες, τις προερχόμενες από το εσωτερικό και τις ανταποκρίσεις από το εξωτερικό. Μέχρι και το 1912, έτος κατά το οποίο καταλύεται το Οθωμανικό κράτος, τα εκκλησιαστικά ειδησεογραφικά νέα μεταφέρουν την ενεργή προσπάθεια της αλβανικής διασποράς για την αναγνώριση της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας. Κυρίαρχη θέση στην πληροφόρηση έχουν και οι ειδήσεις για την ανέγερση καινούριων ναών, κυρίως στις ΗΠΑ και τη Ρουμανία, τις οποίες συμπληρώνουν γλαφυρές περιγραφές των τελετών των εγκαινίων και μαρτυρίες για συμμετοχή σ' αυτές ψαλτών ή εκκλησιαστικών χορωδιών. Μετά το έτος 1912 πληθαίνουν οι εκκλησιαστικές ειδήσεις, οι προερχόμενες από τον εντός της χώρας τύπο. Πρόκειται κυρίως για εόρτιες ειδήσεις, οι οποίες μεταξύ των άλλων πληροφορούν για τα ψαλλόμενα εκκλησιαστικά άσματα, τους ψάλτες και τις εκκλησιαστικές χορωδίες.

Οι βιβλιογραφικές πηγές αφορούν κυρίως μονογραφίες για τα πρόσωπα που πρωταγωνίστηκαν στην εκκλησιαστική ζωή και καθόρισαν κατά κάποιο τρόπο την πορεία της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας. Η εκκλησιαστική μουσική ήταν κομμάτι των δραστηριοτήτων αυτών των ανθρώπων, επομένως το μουσικό τους έργο αποτελεί σημαντική και αξιοποιήσιμη ενότητα της ψαλτικής τέχνης στην Αλβανία.

Το πρώτο μέρος της εν λόγω εργασίας οργανώνεται σε τρία κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζει την ιστορία της εκκλησιαστικής μουσικής στην Αλβανία από τις αρχές του κ΄ αι. μέχρι το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1944). Το δεύτερο αφορά την βιοεργογραφία του Fan Noli, ενώ το τρίτο κεφάλαιο πραγματεύεται τα περί του βίου και του έργου του Dhimitër Beduli.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΜΟΥΣΙΚΗΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ ΑΠΌ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ Κ΄ ΑΙ. ΕΩΣ ΤΟ ΕΤΟΣ 1944

1.1. Ο αγώνας για την αναγνώριση του Αυτοκεφάλου της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας

Η αναγνώριση του Αυτοκεφάλου της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας παρόλο που απασχολούσε έντονα την αλβανόφωνη ορθόδοξη κοινότητα, ήταν δύσκολο να πραγματοποιηθεί εκείνη την εποχή. Και αυτό, εξαιτίας των δύο διαφορετικών τάσεων που υπήρχαν εντός του ορθοδόξου πληρώματος, η σύγκρουση των οποίων θα προκαλούσε μεγάλη κρίση με απρόβλεπτες και αξεπέραστες συνέπειες στους κόλπους της Ορθόδοξης Αλβανικής Εκκλησίας. Η μία πλευρά είχε ταχθεί υπέρ της διατηρήσεως των άρρηκτων σχέσεων με την Μεγάλη του Χριστού Εκκλησία και επιθυμούσε επίλυση του σοβαρού αυτού θέματος επί τη βάσει των ιερών Κανόνων, ενώ η άλλη υποστήριζε την ανακήρυξη του Αυτοκεφάλου της Εκκλησίας της Αλβανίας και την απόσχισή της από το Οικουμενικό Πατριαρχείο.

Ένας από τους λόγους που συντηρούσε την διαμάχη με το Οικουμενικό Πατριαρχείο ήταν το ζήτημα της χρήσεως της αλβανικής γλώσσας και η μη ευνοϊκή στάση του στο πάγιο αυτό αίτημα. Το τελευταίο, επιβεβαιώνει έγγραφο του έτους 1909, μία επιστολή του Υπουργείου της Δικαιοσύνης και των Θρησκευμάτων προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο, διά της οποίας ζητείται να δοθεί απάντηση σε παλαιότερο και μη απαντηθέν αίτημα του Mihal Grameno[13], σύμφωνα με το οποίο και εξ ονόματος πάντων των ορθοδόξων αλβανών της Κορυτσάς επιθυμούνταν η χρήση της εθνικής αλβανικής γλώσσας "ἐν ταῖς σχολαῖς και ταῖς ἐκκλησίαις ταῖς ὑπαρχούσαις ἐν τῇ αλβανικῇ χώρᾳ"[14].

---

[13] Ο Mihal Grameno (1871 - 1931) ήταν πολιτικός και δημοσιογράφος. Γεννήθηκε στην Κορυτσά, όπου ολοκλήρωσε και τις εγκύκλιες σπουδές του. Το έτος 1885 μετέβει στο Βουκουρέστι όπου ήρθε σε επαφή με το κίνημα της αλβανικής αναγέννησης. Επιστρέφοντας το έτος 1907 στην Αλβανία, συντάχθηκε με τους αντάρτες του Çerçiz Topulli, πολεμώντας τους οθωμανούς. Δύο χρόνια αργότερα, το έτος 1909, ίδρυσε στη γενέτειρά του τον Ορθόδοξο Σύνδεσμο (Lidhja Ortodokse), με σκοπό την έκδοση περιοδικού, κυρίως δε και πρωτίστως την προστασία των δικαιωμάτων των αλβανών ορθοδόξων. Ένα χρόνο μετά, το έτος 1910, προσπάθησε να πετύχει την αναγνώριση της Εθνικής Εκκλησίας, την οποία δεν αποδέχθηκε η Υψηλή Πύλη. Υπέκυψε στην ασθένεια που τον ταλαιπωρούσε, το έτος 1931.

[14] "Ὑπουργεῖον τῆς Δικαιοσύνης καὶ τῶν Θρησκευμάτων. Πρὸς τὴν Αὐτοῦ Παναγιότητα.
Τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἐσωτερικῶν διὰ τεσκερὲ αὐτοῦ ἀνακοινοῖ ὅτι ὁ Μιχαὴλ Γραμόνος ἐξ ὀνόματος τῶν ὀρθοδόξων Ἀλβανῶν Κορυτσᾶς, ἀποταθείς τηλεγραφικῶς πρὸς τὸν πρόεδρον τῆς Βουλῆς, διετύπωσεν ὅτι αἱ πρὸς τὸ Πατριαρχεῖον αἰτήσεις αὐτῶν περὶ χρήσεως τῆς ἐθνικῆς Ἀλβανικῆς γλώσσης ἐν ταῖς σχολαῖς καὶ ταῖς ἐκκλησίαις ταῖς ὑπαρχούσαις ἐν τῇ Ἀλβανικῇ χῶρᾳ, δὲν ἐλήφθησαν ὑπ᾽ ὄψει καὶ ἐξητήσατο τὴν ἐκτέλεσιν τῶν δεόντων.
Ἐπειδὴ ἐγνώσθη ὅτι ἐκ τῶν ἐγγραφῶν ὅτι δὲν ἐλήφθη εἰσέτι ἀπάντησις εἰς τὰς ἐπὶ τῇ βάσει τῶν δηλώσεων τῆς Νομαρχίας Μοναστηρίου προηγουμένως γενομένας περὶ τοῦ ἀντικειμένου τοῦτου τῇ Ὑμετέρᾳ Παναγιότητι ἀνακοινῶσεις, παρακαλεῖσθε ὅπως ὅσον τάχιον ἐνεργήσητε τὰ δέοντα καὶ μοὶ πληροφορήσητε.
Ἐφ᾽ ᾧ ἐγράφη ὁ παρὼν τεσκερὲς.
Τῇ 6 Μαΐου 1909 (1325) (AQSh, F. "Mitropolia e Korçës" no. 141, D. 312, V. 1909, f. 1)

Υπ' αυτές τις συνθήκες, οι προσπάθειες για την αναγνώριση του αυτοκεφάλου της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας πραγματοποιήθηκαν κυρίως στο εξωτερικό, με κύριο εμπνευστή και πρωτεργάτη τον Fan Noli, ηγέτη των ορθοδόξων Αλβανών στην Αμερική. Ο Fan Noli παρακολουθούσε με ιδιαίτερο ενδιαφέρον τις θρησκευτικές εξελίξεις και διαπνέονταν από την άποψη ότι η δημιουργία μιας Εθνικής Εκκλησίας θα μπορούσε να γίνει πραγματικότητα μόνο στην Αμερική, χώρα που απολάμβανε ελευθερία έκφρασης και διακίνησης ιδεών. Θεωρούσε δε ως βασική προϋπόθεση για την αναγνώριση της Εθνικής Εκκλησίας τη χειροτονία ιερέων αλβανικής καταγωγής. Προκειμένου λοιπόν να πετύχει το στόχο του, χειροτονήθηκε ιερέας στις 8 Μαρτίου του 1908 και στις 22 Μαρτίου του ιδίου έτους, τέλεσε στη Βοστώνη την πρώτη Λειτουργία στην αλβανική γλώσσα[15].

Την ίδια εποχή, οι προσπάθειες για την απελευθέρωση της χώρας από τους οθωμανούς συνεχίζονται και κορυφώνονται το έτος 1912, με την ίδρυση του ανεξάρτητου Αλβανικού κράτους. Στο νεοσύστατο κράτος βασικές προτεραιότητες αποτέλεσαν τα πολιτικά ζητήματα, ο προσανατολισμός της χώρας και η διεθνής αναγνώριση, οι αλλαγές στις κοινωνικές δομές, ενώ η θρησκεία εφόσον δεν αποτελούσε στοιχείο ένωσης, δεν ήταν στο πολιτικό πρόγραμμα και δεν θεωρείτο καν ζήτημα άμεσης προτεραιότητας. Προφανώς, και η αναγνώριση του Αυτοκεφάλου της Ορθόδοξης Εκκλησίας της χώρας δεν απασχολούσε την πολιτική τάξη της εποχής, παρά μόνο κάποιους πατριώτες, όπως τον Fan Noli. Ο Fan Noli θεωρούσε το θέμα της αναγνώρισης της Αυτοκέφαλης της Ορθόδοξης Εκκλησίας ως σημαντικό στοιχείο, που θα συνέβαλε στη σταθεροποίηση της κοινωνικής κατάστασης στη χώρα και θα βοηθούσε στα εθνικά ζητήματα, κινούμενος δε προς τον στόχο αυτό προσπάθησε να συνδέσει την Αλβανική Εκκλησία της Αμερικής με την υπό ανακήρυξη Αυτοκέφαλη Εκκλησία της Αλβανίας και να μεταφέρει την έδρα στην Αλβανία[16]. Το σχέδιό του αυτό αποτυπώνεται και στο εμπιστευτικό γράμμα που ο ίδιος γράφει προς τον Asdreni[17]. Αφού τον ενημερώνει για την άφιξή του στο λιμάνι της Αυλώνας, αναφέρει χαρακτηριστικά: "*μέσα σε λίγες μέρες κατάλαβα ότι η Αυλώνα είναι πολύ κακό κέντρο για την χριστιανική κίνηση"*[18]. Μέσω αυτού γίνεται αντιληπτό πως στο νεοσύστατο αλβανικό κράτος δεν είχαν δημιουργηθεί ακόμα οι κατάλληλες συνθήκες για την αναγνώριση του Αυτοκεφάλου της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας και ότι υπήρχαν ορθόδοξοι που αντιδρούσαν σε κάτι τέτοιο, φοβούμενοι αλλοίωση του ορθόδοξου δόγματος, απώλεια της θρησκευτικής τους ταυτότητος και των παραδόσεων.

---

[15] Metropolitan Fan S. Noli, *Fiftieth Anniversary of the Albanian Orthodox Church in America 1908-1958*, Boston Massachusetts: Albanian Orthodox Church in America 1960, p. 108.

[16] Εφημερίδα *Kombi*, 27 Mars 1908.

[17] Ο Aleksandër Stavre Drenova, γνωστός ως Asdreni, ήταν ένας από τους πιο γνωστούς ποιητές της Αναγέννησης. Γεννήθηκε στο Drenovë, κοντά στην Κορυτσά. Τα πρώτα του μαθήματα τα έλαβε στο ελληνικό σχολείο του χωριού. Στα 13 του χρόνια, ύστερα από το θάνατο του πατέρα του, ο Asdreni μετακόμισε στην Ρουμανία, όπου ζούσε και ο αδερφός του. Εκεί ήλθε σε επαφή με το αλβανικό κίνημα της εθνικής αναγέννησης. Ο Aleksandër Stavre Drenova είναι γνωστός για τα ποιήματά του και για την ποίηση του Εθνικού ύμνου της Αλβανίας.

[18] Η ανωτέρα πληροφορία δίνεται στο έργο του Jorgaqi (Nasho Jorgaqi, *Jeta e Fan S. Nolit,* v. 1, Tiranë: Ombra OMG 2005, p. 287). Δυστυχώς όμως δεν παρέχονται περαιτέρω πληροφορίες για την πλήρη μορφή του κειμένου ή για το χρόνο γραφής του. Σύμφωνα, πάντως, με τον συγγραφέα, η παρούσα αλληλογραφία σώζεται στην βιβλιοθήκη του ναού του αγ. Γεωργίου στην Βοστώνη.

1.2. Η θέση των αλβανών της διασποράς στα εκκλησιαστικά ζητήματα

Αντίθετα με όσα διαδραματίζονταν εντός της χώρας, οι αλβανικές κοινότητες της διασποράς, έδειχναν ζωηρό ενδιαφέρον για όλα τα ανοικτά εκκλησιαστικά ζητήματα και δεν έπαψαν στιγμή να παρακολουθούν το βασικότερο θέμα της αναγνώρισης του Αυτοκεφάλου της Ορθόδοξης Εκκλησίας της πατρίδας τους. Στην Αμερική, ιδρύθηκε η Παναλβανική Ομοσπονδία *Vatra* (*Η Εστία*), η οποία διαδραμάτισε σπουδαίο ρόλο όχι μόνο στο αλβανικό ζήτημα, αλλά συνέβαλε ενεργά και στη αναγνώριση του Αυτοκέφαλου της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας.

Στον τύπο της εποχής (1916-1918) αποτυπώνεται η πρόοδος των προσπαθειών της αλβανικής κοινότητας της Αμερικής για την οργάνωση της Αλβανικής Εκκλησίας, με την ανέγερση ναών και τη μετάφραση των λειτουργικών βιβλίων, όπως επίσης και με την προσαρμογή των κειμένων των τροπαρίων από την ελληνική στην αλβανική γλώσσα. Σε φύλλο της εφημερίδας *Vëllazënija* (*Η αδελφότητα*), της 27ης Μαρτίου του έτος 1916, καταγράφεται η είδηση της πραγματοποιήσεως των εγκαινίων του ναού των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου στη Φιλαδέλφεια και η τέλεση της θείας Λειτουργίας στην αλβανική γλώσσα. Η υπό τον τίτλο *Nji kishë e re shqypëtare n'Amerikë* (*Μια καινούργια αλβανική εκκλησία στην Αμερική*) είδηση έχει ως εξής· "*E përkohëshmja "Albanie" lajmon, se kolonija shypëtare në Philadelphia (Amerik'e verit) e shuguroj (bekoj) me 7. të kallëndorit nji kishë të re. Shpija e Hyut (Perëndisë) e re, e cilla e barë êmnin e Apostujve. Sh' Pjetrit e Sh' Palit, rregullohet prej At Naum Ceres. Mjetet (harxhet) për ndërtim e për të mbajtun të kishës së re i ka dhânë kolonija shqypëtare. Mesha mbahet në gjûhët shqype"*[19].

Αλλά και το εκδοτικό όργανο της εταιρείας *Vatra*, η εφημερίδα *Dielli*, παρέχει πληροφορίες για τις δραστηριότητες της αλβανικής κοινότητας. Μέσω των άρθρων και της ειδησεογραφικής της στήλης, λαμβάνουμε πολυποίκιλες πληροφορίες που αφήνουν να διαρρεύσουν στοιχεία τόσο για διάφορα εκκλησιαστικά θέματα που αφορούν την Αλβανική Ορθόδοξη Εκκλησία της Αμερικής, όσο και για ζητήματα λατρείας και μουσικής. Συγκεκριμένα, στις 25 Αυγούστου του έτους 1917, μέσω μιας είδησης πληροφορούμαστε έμμεσα ότι η χορωδία *Dodona*[20] με διευθυντή τον Thoma Nasi ψάλλει κάθε Κυριακή στην αλβανική εκκλησία της Βοστώνης[21]. Τον Οκτώβριο του αυτού έτους, στην ίδια εφημερίδα ανακοινώνεται και η τέλεση της πρώτης Λειτουργίας στην Ευρώπη, συγκεκριμένα στην Ιταλία, με την χρήση της αλβανικής γλώσσας. Ο τίτλος του άρθρου *E para sherbese fetare shqip ne Europe* (*Η πρώτη Λειτουργία στα αλβανικά στην Ευρώπη*) και μέρος αυτού αποδεικνύουν τα λεγόμενα· "*Ne Galipoli te Italise, ku pret avullanien per ne Vlone, i Per, prift Shqiptár Orthodox, Papa Stathi Melnai, i cili kthehet prej Amerike, beri per te paren here mesh ne*

---

[19] *"Η αλβανική κοινότητα της Φιλαδέλφειας στις 7 Ιανουαρίου έκανε τα εγκαίνια μιας καινούργιας εκκλησίας. Ο οίκος του Θεού, ο οποίος φέρει το όνομα των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου, οικοδομήθηκε από τον πατέρα Naum Cere. Τα έξοδα για την κατασκευή και τη συντήρηση της εκκλησίας τα έχει αναλάβει η αλβανική κοινότητα. Η Λειτουργία τελείται στην αλβανική γλώσσα"* ("Nji kishë e re shqypëtare n'Amerikë", *Vëllazënija*, Vjenë 27 Marc 1916, no.6, Vjeta I, p.52).

[20] Δυστιχώς δεν σώζονται πληροφορίες για την χορωδία *Dodona*.

[21] *"Vini rel|Me qene qe profesori yne z. Thoma Nashi nuk munt te ndodhet ne Boston neser, kori i Dodones nuke munt te kendoj ne kishe kete te Diele. Nga zyra e Dodones" ("Σημείωση| Εφόσον ο καθηγητής μας ο κ. Thoma Nashi δεν θα βρίσκεται αύριο στην Βοστόνη, η χορωδία Dodona δεν θα μπορέσει να ψάλει τούτη την Κυριακή στην εκκλησία" (*"Vini re", *Dielli*, Boston, Mass., Saturday, August 25, 1917, No. 1034, Vol. IX, 9th year, p. 3).

Europe sherbime fetare ne gjuhen Shqipe ne shtepi te Zotit Antonio Daffa prej Duresi, tregtar i degjuar ne qarket tregetare te Italise dhe te Shqiperise"[22]. Το ίδιο ενημερωτικό μέσο, η εφημερίδα *Dielli*, ανέλαβε να καταγράψει και διαδώσει στο κοινό τις δραστηριότητες και το έργο του Fan Noli. Στο τεύχος 1111, της 30ης Νοεμβρίου του ιδίου έτους δημοσιεύεται η είδηση ότι κατά την 2α Δεκεμβρίου τρέχοντος έτους, ο π. Fan Noli θα μεταβεί στο Chicago, όπου θα τελέσει την πρώτη Λειτουργία στην αλβανική γλώσσα[23].

Το δραστήριο μέλος της αλβανικής θρησκευτικής κοινότητας του Chicago, ο Kristo Bodeci, ανέλαβε επικεφαλής μιας επιτροπής, που θα λάμβανε μέριμνα για την οργάνωση της υποδοχής του Fan Noli, της προετοιμασίας και τελέσεως της θείας Λειτουργίας στην εκκλησία της ρουμανικής κοινότητας. Ο ίδιος ο Kristo Bodeci, αποστέλει στην εφημερίδα *Dielli* το χρονικό της τελέσεως της πρώτης αυτής θείας Λειτουργίας, το οποίο δημοσιεύεται στο φύλλο της 15ης Δεκεμβρίου του 1917 και στο οποίο αποτυπώνονται τα συναισθήματα των πιστών· *"Η καθαρή φωνή του συγκίνησε τους συμμετέχοντες, τα πρόσωπα των οποίων ήταν πολύ χαρούμενα· από την άλλη οι μελωδίες, ψαλλόμενες από τους εθνικούς ψάλτες, τον κ. Thoma V. Stambollxhi και τον κ. Spiro S. Koka, ήχησαν τόσο όμορφα που συγκίνησαν τους πάντες"*[24].

Στην στήλη *Miscellaneous*, το περιοδικό *The Adriatic Review*, μεταξύ των ειδήσεων που στεγάζει, ενσωματώνει τμήμα άρθρου της εφημερίδας *The Boston Herald*, σύμφωνα με το οποίο, κατά την 25η Νοεμβρίου του έτους 1918, το αλβανικό εκκλησίασμα του ναού του αγ. Γεωργίου, με στόχο τη συγκέντρωση χρημάτων για την ίδρυση μιας αλβανικής εκκλησίας στη Βοστόνη "*meets at 227 Tremont street, held services in celebration of the signing of the armistice"*[25]. Ο αρθρογράφος, πέρα από την περιγραφή της τελετής από τον π. Fan Noli και την πληροφόρηση για την επιτυχία της εκδήλωσης σημειώνει· *"The Albanian church in Boston is the first one in the world to use the Albanian language in its services, the performance of religious rites in this tongue have been interdicted by the patriarchs of Constantinople. The archbishop of the Russian church in New York*

---

[22] *"Σύμφωνα με φύλλο που εκδόθηκε στην Galipoli της Ιταλίας, ο ορθόδοξος ιερέας Stathi Melani, ο οποίος επέστρεφε από την Αμερική, τέλεσε τη θεία Λειτουργία στα αλβανικά στο σπίτι του εμπόρου από το Δυρράχιο, κ. Andonio Daffa"* (Korrespondenti, *"*E para sherbese fetare shqip ne Europe"*, Dielli,* Boston, Mass., Saturday, October 20, 1917, No. 1079, Vol. IX, 9th year, p. 3).

[23] *Pas neser te Diel, 2 Dhjetor, i Per. At Noli do te meshonje per te paren here ne Chicago. Shqiptaret e atjeshem le te mos humbasin ndofta te vetmin rast qe kane. (*Komisioni Kishtar*, "At Noli meshon ne Chicago"*, *Dielli,* Boston, Mass., Friday, November 30, 1917, No. 1111, Vol. IX, 9th year, p. 3).

[24] Me rastin qe i Per. prift kombetar At F. S. Nol dolli neper kollonit' e West-it per te mbajtur mesh ne gjuhen amtare. Shiqiptaret e Chicagos duke dashuruar qe te degjojne lutjet e Zotit ne gjuhen e tyre, nuk e deshne qe te humbisnin kete rast dhe te mbeteshin prapa shokeve, dhe keshtu formuan nje komision nene kryesine e Z-it Kristo Bodeci per te bere pregatitjet e duhura per meshe. Me perkujdesjen e atdhetarit tone Zotit Anastas Pandele Gega, u zu kisha e Rumaneve te cilet me kenaqesi te madhe per haterin' e Shqiptareve na e fale. Keshtu qe te Diele me 2 te ketij, me ora 9 ne mengjes, filloj mesha prej te Per. At Nolit dhe kisha ishte e mbushur plot me besnike si me Shqiptare ashtu dhe me Rumune, dhe veç ketyre shume Greke prej qytetit tone kishin marre pjese se u vinte çudi qe te degjonin meshe ne gjuhen shiqpe me qe ishte e mallekuar prej Patrikut. Zeri i kthiellte i At Nolit mallengjeu gjendjen dhe fytyrat e te gjithevet dukeshin se ishn shume te gezuar, me ane tjater mellodi e psallterve kombetare ZZ. Thoma V. Stambollxhi, Spiro S. Koka, tingellonte bukur ne veshet e besnikeve sa te gjithe u mallengjyen pa mase. Kur i Per. At Noli predikoj mbi ungjillin e dites, gjendja degjonin me verejtje fjalet e tij dhe u solli per shembull se te gjithe duhet te punojme pareshtu per te nderuar fene dhe kombesine. […]" (Kristo Bodeci, "E para meshe shqip ne Chicago", *Dielli,* Boston, Mass., Saturday, December 15, 1917, No. 1124, Vol. IX, 9th year, p. 2).

[25] *[…] συναντήθηκε στην οδό Tremont 227, και τέλεσε ακολουθία για το επέτειο της ανακωχής […]* ("The Boston Herald", *The Adriatic Review*, November 1918, p. 125).

declared the right of the Albanians to use their own language in their worship, and the Boston Congregation was the first to avail itself of the privilege"[26].

Λίγες μέρες αργότερα, στις 11 Δεκεμβρίου του ιδίου έτους, η εφημερίδα *Dielli* ενημερώνει τους αλβανούς χριστιανούς για τέλεση θείας Λειτουργίας στο South Bridge Mass, στο ναό του αγ. Νικόλαου από τον π. Naum Cere[27].

Η λειτουργική αυτή κατάσταση αρχίζει να εξαπλώνεται, καθώς όλο και πιο συχνά, κυρίως κατά τις μεγάλες ετησίες θρησκευτικές εορτές, οι αλβανικές κοινότητες της Αμερικής τελούσαν τη θεία Λειτουργία στην αλβανική γλώσσα. Ο τύπος της εποχής αποτελεί αξιόπιστη πηγή πληροφόρησης. Έτσι, το υπό τον τίτλο *Kremtimi i Pashkës së Madhe në So. Bridge* (*Ο εορτασμός του Μεγάλου Πάσχα στο So. Bridge*) άρθρο, που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Dielli* στις 3 Μαΐου του 1919, εκτός της περιγραφής των ακολουθιών της Μεγάλης Παρασκευής, του Μεγάλου Σαββάτου και της Κυριακής του Πάσχα, παρέχει ειδήσεις ψαλτικού ενδιαφέροντος, γνωστοποιώντας μας τα ονόματα ψαλτών και τα σχετικά με την ψαλμώδηση των ύμνων· *"Siç do mot edhe sivjet u kremtua Pashka ne kollonine tone, me enthusiazme te madhe; […] Pik' e pare ish se kete vit kishim prit te rregullshme dhe nje nia shtyllat kombetare te Per. At Naum Cere, si dhe korrin Muzikal, i cili perbehej prej 24 shpirt.[…] Te Premten mbrema […] u kenduan vajtimet e permbivarreshme prej djemve te korrit dhe prej shume te tjere djem dhe keshtu behej nje grup prej 30 shpirt, te cilët nxirrnin zerat mellodike. […] i Per. At Cere me talentin e tij te bukur kendonte lutesoret. Korri Muzikal i pergjigjej meshiro o Zot me kater zera […] Te shtunen mbrema, […] Psalltet ishin keta zz. me te djathte, Thimi Lubonja, Pandi Katundi, Lambi Pogradeci dhe me te mengjer, Todi Shtika, Tushi Deshnica, Lazi Shtika. Korri muzikal kendoj hymnet liturgjike si dhe Krishti u Ngjall me kater zera i kompozuar prej profesorit z. Thoma Nassi"*[28].

Αλλά και μακριά από την αμερικανική ήπειρο, στα Βαλκάνια, οι αλβανικές εκκλησιαστικές κοινότητες παρακολουθούν τα τεκταινόμενα και προσπαθούν να υποστηρίξουν το κίνημα. Στο άρθρο "Lëvizia e Shqiptarëve të Bullgarisë" (*Η κίνηση των αλβανών της Βουλγαρίας*) της εφημερίδας *Kuvendi*, στις 24 Νοεμβρίου του 1919, δίνεται η πληροφορία ότι οι αλβανοί της Βουλγαρίας, αναζητώντας κληρικό γνώστη της αλβανικής γλώσσας προκειμένου να τελεί τις

---

[26] […] Η αλβανική Εκκλησία της Βοστόνης είναι η πρώτη που χρησιμοποίησε την αλβανική γλώσσα κατά την τέλεση της θείας Λειτουργίας, παρά την απαγόρευση του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Ο αρχιεπίσκοπος της ρωσικής Εκκλησίας στη Νέα Υόρκη παραχώρησε το δικαίωμα στους Αλβανούς να χρησιμοποιούν την μητρική τους γλώσσα κατά την διάρκεια της Λειτουργίας, και η εκκλησία της Βοστόνης υπήρξε η πρώτη που έθεσε σε ισχύ αυτό το δικαίωμα. […] ("The Boston Herald", *The Adriatic Review*, November 1918, p. 125).

[27] *U japim ze gjithe Shqiptareve se te Dielen qe vjen me 15 te muajit Dhjetor te kremten e Parathanasit Abbakum do te mbahet messe pre te Per. At Naum Cere ne Kishen Orthodhokse Sh. Lolli i Per. At Naum Cere do te predikonje mi Ungjillin e dites prandaj jane te lumtur te urdherojne gjithe Shqiptaret qe bashkerisht t'i lutemi Zotit, Sherbesa e mengjzur nis me ora 8 A.M. (*Nga Zyra e Kishes Sh. Kollit, "Meshe ne Southbridge Mass.", *Dielli*, Boston, Mass., Wednesday, December 11, 1918, No. 1393, Vol. X, 10th year, p. 2).

[28] Όπως κάθε χρόνο και φέτος εορτάστηκε με μεγάλο ενθουσιασμό το Πάσχα στη δική μας κοινότητα· *"Για πρώτη φορά φέτος είχαμε ιερέα, έναν πατριώτη, τον π. Naum Cere και την χορωδία, η οποία αποτελούνταν από 24 μέλη […] Την Παρασκευή το βράδυ […] τα αγόρια της χορωδίας και άλλα αγόρια, σύνολο 30 άτομα, έψαλαν τον επιτάφιο θρήνο με μελωδικές φωνές […] ο π. Naum Cere με το ταλέντο του εκφωνούσε τις αιτήσεις. Η χορωδία απαντούσε Κύριε Ελέησον με τέσσερις φωνές […] Το Σάββατο βράδυ […] στο δεξιό αναλόγιο έψαλαν οι Thimi Lubonja, Pandi Katundi και Lambi Pogradeci, ενώ στο αριστερό οι Todi Shtika, Tushi Deshnica και ο Lazi Shtika. Η χορωδία έψαλε τους λειτουργικούς ύμνους και το τροπάριο Χριστός Ανέστη για τέσσερις φωνές, σε σύνθεση του καθηγητού κ. Thoma Nassi"* (Alex Lubonja, "Kremtimi i Pashkës së Madhe në So. Bridge", *Dielli*, May 3, 1919, No. 1564, Vol. XI, pp. 3-4).
Η σύνθεση του καθηγητού Thoma Nassi, παραμένει άγνωστη και παρότι αναζητήθηκε δεν κατέστη δυνατή η ευρεσή της.

ακολουθίες στην αλβανική, μετά από μεγάλες προσπάθειες βρήκαν έναν αρχιμανδρίτη καταγόμενο από το Ελμπασάν, ο οποίος ανήκε στο Οικουμενικό Πατριαρχείο και υπηρετούσε στην κοινότητα της Σόφιας[29]. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η αναφορά στον ψάλτη Sotir Ollani που ζούσε στη Σόφια και ο οποίος έψαλε την πρώτη θεία Λειτουργία στην αλβανική γλώσσα, που τελέστηκε στη βουλγαρική πρωτεύουσα.

Στην γειτονική Ρουμανία, η εκδιδόμενη στην Κωνστάντζα εφημερίδα *Shqiperi e re*, δημοσιεύει κατά το 1921 άρθρο με τίτλο *Mbledhja e pleqésisè shoqèrisè Bashkimi è Konstancés* (*Η συνέλευση του συλλόγου "Μπασκίμι" στην Κωνστάντσα*), στο οποίο, μεταξύ άλλων, δίνεται ο κατάλογος εξόδων του συλλόγου για την επίσκεψη στην πόλη του αρχιμανδρίτη Visarion Xhuvani[30], καθώς και της αλβανικής χορωδίας από το Βουκουρέστι, προκειμένου να τελεσθεί η θεία Λειτουργία στην αλβανική γλώσσα[31].

Σε αντίθεση με τις αλβανικές κοινότητες της διασποράς, οι οποίες ήταν αρκετά δραστήριες, η εντός της χώρας ορθόδοξη κοινότητα, δεν αντιμετώπιζε τα εκκλησιαστικά ζητήματα με το ίδιο ζωηρό ενδιαφέρον, εξαιτίας της πολιτικής αστάθειας και των δύσκολων συνθηκών. Είναι η εποχή που η ορθόδοξη εκκλησία στην Αλβανία προσπαθεί να πετύχει την επιβίωσή της και να συνεχίσει την αποστολή της, μέσα από δύσκολες καταστάσεις και πολλές καταστροφές[32].

Τα χρόνια που ακολούθησαν και μέχρι το κλείσιμο της δεύτερης δεκαετίας του κ΄ αι., η πολιτική αστάθεια και η κοινωνική αναταραχή κορυφώθηκαν με συνέπεια ο περί των θεμάτων της αναγνωρίσεως του Αυτοκεφάλου και της εισαγωγής της αλβανικής γλώσσας στη λατρεία διάλογος να περιοριστεί. Κατά την εικοσαετή αυτή περίοδο πληροφόρηση για την εκκλησιαστική μουσική δεν υφίσταται. Σ' ένα μόνον άρθρο-χρονικό, δημοσιευμένο στην εφημερίδα *Dielli*, παρέχεται μια έμμεση πληροφορία που σχετίζεται με μια απεργιακή κινητοποίηση των ψαλτών του Αργυροκάστρου. Ο ανώνυμος συντάκτης του άρθρου *Grev' i psaltareve* (Απεργία ψαλτών) εξαίρει την κίνηση διαμαρτυρίας των ψαλτών, την για πρώτη φορά εκδηλούμενη, και την συμπαράσταση τους μέσω αυτής στις γενικευμένες κοινωνικές κινητοποιήσεις που συντάρρασαν την χώρα εκείνη την εποχή[33].

---

[29] "Lëvizia e Shqiptarëve të Bullgarisë", *Kuvendi*, Roma Lunedi 24 Novembre 1919, Anno II – N. 39, p. 3.

[30] Ο Visarion Xhuvani (Βησσαρίων Τζουβάνη) γεννήθηκε το 1887 στο Ελμπασάν. Σπούδασε θεολογία στις εκκλησιαστικές σχολές στην Ελλάδα. Το 1918 έγινε διδάκτωρ θεολογίας και διορίστηκε λέκτορας στην Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Το ίδιο έτος χειροτονήθηκε ιερέας και έλαβε τό οφφίκιο του αρχιμανδρίτη. Το ελληνικό Πατριαρχείο, εκτιμώντας τις ικανότητές του, τον έστειλε να υπηρετήσει στη Σόφια. Εκεί ο Τζουβάνι ήλθε σε επαφή με το αλβανικό εθνικό κίνημα και άρχισε να λειτουργεί στα αλβανικά. Το 1919 μετέβη στη Ρουμανία, όπου τα εθνικά κινήματα ήταν πιο οργανωμένα και πιο έντονα. Στα μέσα του 1919 επέστρεψε στην Αλβανία, όπου έγινε δεκτός. Το 1921 οι κάτοικοι Τιράνων ζήτησαν από τον αρχιμανδρίτη να οργανώσει εθνική συνάντηση με αντιπροσωπεία του κλήρου και της ορθόδοξης κοινότητας. Η συνάντηση πραγματοποιήθηκε το 1922 στο Βεράτι, όπου η Ορθόδοξη Εκκλησία της Αλβανίας ανακηρύχτηκε Αυτοκέφαλη. Το 1929 χειροτονήθηκε ως αρχιεπίσκοπος της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας (N. Xhuvani – P. Haxhillazi (ed.), *Visarion Xhuvani, në Kishë, në parlament dhe në burg*, Vepra, 55: Tiranë 2007, pp. 3-9).

[31] M. Piro, "Mbledhja e pleqësisë shoqërisë Bashkimi në Konstancë", *Shqiperi e re*, 10 Janar 1921, v. II, nr. 19, p. 4.

[32] Το έτος 1916 καταστρέφεται η φημισμένη Voskopojë (Βοσκοποϊ, Μοσχόπολη), γκρεμίστηκαν ναοί και χάθηκαν πολλά εκκλησιαστικά σκεύη, εικόνες και παλαιά εκκλησιαστικά βιβλία. (AQSH, F. "Mitropolia e Korçës" nr. 141, D. 461, V. 1923, f. 2).

[33] *"Pas grev të punëtorëvet, të nëpunësve të shumë shtëpive tregëtare dhe industriale, të postelegrafoneve t' Evropës, na shtohet tani këtu dhe grev' i Psaltarëvet i një Qishës së Qytetit t'onë! S' mbaj ment se nd' analet e kllasit të tyre êsht e*

1.3. Η επιστροφή του Fan Noli στην πατρίδα και ο αγώνας του για αναγνώριση του Αυτοκεφάλου της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας

Μέσα σ'αυτές τις δύσκολες για την χώρα συνθήκες ο Fan Noli αποφασίζει να επισκεφθεί την Αλβανία και να ασχοληθεί από κοντά με τα φλέγοντα εκκλησιαστικά ζητήματα. Την επίσκεψή του κανονίζει η Ομοσπονδία των Αλβανών της Αμερικής *Vatra*, αναθέτοντάς του την εκπροσώπηση των αλβανών της Αμερικής στο Αλβανικό Κοινοβούλιο. Ο σκοπός του ταξιδιού του ήταν πολιτικός, ο ίδιος όμως ερχόταν στην χώρα του για να προωθήσει τις ιδέες του στα εκκλησιαστικά ζητήματα. Η πρώτη του επίσκεψη, άμα τη αφίξει του στην Αυλώνα συνοδεύτηκε από τις έντονες αντιδράσεις των κατοίκων της πόλεως, οι οποίοι ήταν αντίθετοι σε κάθε θρησκευτική κίνηση, γεγονός που προκάλεσε την γρήγορη αναχώρησή του[34]. Δεν άργησε ωστόσο να έρθει η στιγμή της επανάκαμψής του, και έτσι στις 8 Απριλίου του 1921 αποβιβάζεται στην Αυλώνα, όπου αυτή τη φορά γίνεται δεκτός με ενθουσιασμό από το λαό. Κατά την σύντομη παραμονή του στην Αυλώνα και πριν αναχωρήσει για την πρωτεύουσα, τελεί την θεία Λειτουργία στην αλβανική γλώσσα στο ναό του αγ. Βλασίου[35].

Στοχεύοντας στην επίλυση των εκκλησιαστικών θεμάτων ήρθε σε επαφή με τον πολιτικό κόσμο της χώρας. Οι γνωριμίες και το πάθος του για προσφορά στην πατρίδα τον οδηγούν σε υψηλές πολιτικές θέσεις. Μέσα στο 1921 ταξιδεύει σ' όλη την χώρα, προβάλλοντας και υποστηρίζοντας τις πάγιες απόψεις του για την αναγνώριση του αυτοκεφάλου της ορθόδοξης εκκλησίας της Αλβανίας, συνάμα δε εκφράζοντας και τις πολιτικές του θέσεις. Ιστορική θεωρείται η επίσκεψή του στην πόλη Κορυτσά στις 11 Δεκεμβρίου του 1921 όπου τέλεσε την πρώτη Λειτουργία στο ναό του αγ. Γεωργίου.

Φώτο 1, © F. S. Noli, Fiftieth Anniversary of the Albanian Orthodox Church in America.

---

shënuarë donjë rasje e këtillë. Po si do që të jetë, ûn vrapoj të përgëzonj nga zëmëra psaltarët shoperante për aktin e tyre që trogon këthiellttazi shkallën e lartë të shvillimit e të qytetërimit të popullit t'onë të cilit, pas mëndies s'ime, jan esponentet e vërtetë! Po ç'kërkojn? the un s'di. Të parashtruarit e kërkimeve të tyre u-bâ ndë njê menyrë mê bizare se Amerikanët, e fare të ndryshme nag ago e pranuarë nga të gjitha shkollat e Ekonomis Politike the ka mê pak nag llogjika! Fetarët musikofile pritnin me goj[[happen oshëtimin e zërit të tyre melodies (!?) në kubet e Qishës. Për fat të keq u gënjyen të gjorët! Psaltarët s'u-dukne se njeri ish pak sëmur dhe t'iet[[ri i ngjërur! Sur dualinë nga Qisha thuaj se po ishin të brengosurë! Po ûn, që jam pas fisionomist, kuptova se sot e tyre shkëlqenin nag një gas q'e pritnin pa shpresë! Përsërit se kllasi benemerit i Psaltarëvet êsht i vetëmi esponent i shvillimit e i qytetërimit te njê popullit! Po si, më thé një me çudi, demi arritur neve njê të tillë shkalle të lartë? Po, iu përgjigja, me qenë se: Shopërojn dhe Psaltarët!!!" (K. Kronake, "Grev' i psaltareve", *Drita*, Gjinokaster 13 Maj 1920, V. I, nr. 7, p. 1).

[34] Την αντίδρασή του στα σχέδια του Fan Noli εκφράζει ο Sotir Peci, εκδότης της εφημερίδας *Kombi*, δηλώνοντας μάλιστα με σκληρή γλώσσα κατά την άφιξή του Noli στην Αλβανία το έτος 1920 τα εξής: *"Διαμαρτυρόμεθα εν ονόματι του χριστιανικού λαού κατά των αυθαιρεσιών του κ. Φαν Νόλι. Ανάλογες πράξεις αποτελούν την πέον αποτρόπαιη προσβολή προς τους ιερούς χριστιανικούς θεσμούς. Εξ επόψεως πολιτικής αποτελούν πράξη συνειδητής προδοσίας και διχόνοιας μεταξύ των θρησκευτικών κοινοτήτων. Εξ επόψεως νομικής έγκλημα κατά της ελευθερίας συνειδήσεως"* (P. Tako, *Fan Noli ne fushen politike dhe publicistike*, Tirane: 1975, p. 99).

[35] N. Jorgaqi, *Jeta e Fan S. Nolit,* v. 1, Tiranë: Ombra OMG 2005, p. 402.

Ο συνεχής αγώνας του Fan Noli έδωσε πνοή στο κίνημα του εκκλησιαστικού κύκλου που επιθυμούσε την αναγνώριση του Αυτοκεφάλου της Αλβανικής Εκκλησίας. Το έτος 1922 σημειώνονται σημαντικές εξελίξεις στην ιστορία της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας. Κατά το διήμερο 11-13 Σεπτεμβρίου του έτους 1922, στην πόλη του Βερατίου, συνεκλήθη Κληρικολαϊκό Συνέδριο και οι αντιπρόσωποι των ορθόδοξων κοινοτήτων αποφάσισαν να αναγνωρίσουν το Αυτοκέφαλο, να εγκρίνουν το Καταστατικό της και να επιβάλλουν τη χρήση της αλβανικής γλώσσας στη λατρεία. Με τη λήξη του συνεδρίου, η ορισθείσα επιτροπή αναχωρεί για την Κωνσταντινούπολη, γίνεται δεκτή από το Πατριαρχείο, παρουσιάζοντας τις αποφάσεις του Συνεδρίου. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο, αποφασίζει να στείλει στην Αλβανία τον επίσκοπο Μιλητουπόλεως Ιερόθεο για να εξετάσει εκ του σύνεγγυς τα στοιχεία και να το ενημερώσει σχετικά. Η αποδοχή των αποφάσεων του Συνεδρίου από τον Ιερόθεο επέτρεψε να δημιουργηθεί η εντύπωση ότι το Πατριαρχείο ήταν πρόθυμο να αναγνωρίσει το Αυτοκέφαλο της Εκκλησίας της Αλβανίας. Κάθε άλλο όμως˙ το Πατριαρχείο θεωρεί τον χειρισμό αυτό ως υπέρβαση της εξαρχικής του ιδιότητας και τον καλεί να επιστρέψει στο Φανάρι. Οι υποστηρικτές του Αυτοκεφάλου, βλέποντας την αμετακίνητη στάση της Κωνσταντινουπόλεως, συγκροτούν Σύνοδο της Αλβανικής Εκκλησίας, έχοντας εκλέξει και χειροτονήσει προηγουμένως τον Fan Noli μητροπολίτη Δυρραχίου. Στις 4 Δεκεμβρίου του 1923, στο ναό του αγ. Γεωργίου στην Κορυτσά, ο Fan Stilian Noli χειροτονείται μητροπολίτης Δυρραχίου, σύμφωνα με το τελετουργικό της Εκκλησίας και υπό τους ήχους της χορωδίας και των ψαλτών.

Η παρουσία του Fan Noli στην Αλβανία και οι αποφάσεις της Συνόδου του Βερατίου, παρά τις δικαιολογημένες αντιδράσεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου και την δυσαρέσκεια που προκάλεσαν στην πλειοψηφία των ορθοδόξων Αλβανών, οι οποίοι είχαν ταχθεί υπέρ της διατηρήσεως των δεσμών με την Μεγάλη Εκκλησία, έφεραν άνεμο αλλαγής στην Ορθόδοξη Εκκλησία, που επηρέασε τόσο την λατρευτική ζωή όσο και την λατρευτική μουσική. Η χρήση της αλβανικής γλώσσας ως επίσημης γλώσσας της Εκκλησίας επηρέασε σε βάθος και την ψαλτική τέχνη, παρ' όλο που η μετάφραση των υμνογραφικών κειμένων και η μουσική προσαρμογή τους αποτέλεσε δύσκολο εγχείρημα. Ο Fan Noli, γνώστης της βυζαντινής και της ευρωπαϊκής μουσικής, διαβλέποντας τις δυσκολίες που θα επέφερε η αλλαγή αυτή, προέκρινε ως προσωρινή λύση τη χρήση της ρωσικής εκκλησιαστικής μουσικής και του πενταγράμμου στις ακολουθίες και για να ενισχύσει τη σχέση του με την ρωσική Εκκλησία της Αμερικής, κυρίως όμως για να δημιουργήσει ένα ακόμη ρήγμα στις σχέσεις με το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Η κίνησή του αυτή επικρίθηκε έντονα και τα σχετικά σχόλια καταγράφονται στον τύπο της εποχής.

1.3.1. Ψαλτικές αντιπαραθέσεις: "Βυζαντινά μακάμ" ή "ευρωπαϊκοί τρόποι";

Το υπό τον τίτλο *Episkopata e Durrësit* (*Η επισκοπή Δυρραχίου*) άρθρο, το δημοσιευμένο στην εφημερίδα *Gjergj Kastrioti*, μας πληροφορεί ότι "*ο Fan Noli είναι επίσκοπος Δυρραχίου από τον Ιανουάριο του 1924 και κατά τη διάρκεια των μηνών αυτών έχει χειροτονήσει τέσσερεις νέους ιερείς και έφερε μια ρωσική χορωδία στο ναό των Τιράνων, για να αντικαταστήσει την παραδοσιακή αλβανική εκκλησιαστική μουσική -το makam* αναφέρει χαρακτηριστικά- *με τη ρωσική"*, προσθέτοντας

ότι "*ακούγονται μόνον τενόροι και μπάσοι "χοντρόφωνοι" ρώσοι*"[36]. Των χειρισμών του Fan Noli υπεραμύνθηκε η εφημερίδα *Bashkimi*, η οποία, στο φύλλο της 16ης Σεπτεμβρίου του ιδίου έτους και στη στήλη ειδήσεών της, αφιερώνει μια μικρή παράγραφο με τον τίτλο *Kori Rus* (*Η ρωσική χορωδία*), όπου αναφέρεται με ενθουσιασμό στις εμφανίσεις της ρωσικής χορωδίας και τον ήχο των ψαλτών της. Καταφέρεται μάλιστα εναντίον των υπερμάχων της βυζαντινής μουσικής, τονίζοντας ότι *"mirë po, dëgjojmë se disa nga Orthodhoksët e këtushmë s'e dashkan korin në kishë. U pëlqejnë më mirë zerat e çjera e të ngjirura që shpëtojnë nga gurmazët e djegur të psalltenjve. Kësaj i thonë muzikë bizantine!"*[37].

Η αντιπαράθεση μεταξύ των υπερμάχων της βυζαντινής ψαλτικής παράδοσης και των νεωτεριστών υποστηρικτών της ρωσικής εκκλησιαστικής μουσικής μόλις είχε αρχίσει. Στις 20 Σεπτεμβρίου η εφημερίδα *Gjergj Kastrioti* στην ειδησεογραφική της στήλη αφιερώνει μια παράγραφο στο αναφυηθέν ζήτημα, σημειώνοντας ότι κάποιοι ορθόδοξοι *"αντιδρούν στις κατά την λατρεία εμφανίσεις της ρωσικής χορωδίας, διότι η μουσική της δεν αρμόζει στις "δικές μας" εκκλησίες"*, πληροφορεί δε το αναγνωστικό κοινό ότι θα αναφερθεί διεξοδικότερα στο φλέγον αυτό θέμα στα επόμενα φύλλα της[38]. Πράγματι, στα φύλλα της 2ας και 10ης Οκτωβρίου και στο υπό τον τίτλο *Rusët në Tiranë (Οι ρώσοι στα Τίρανα)* άρθρο, ο ανώνυμος συντάκτης που πιθανόν να είναι ο αρχιμανδρίτης Xhuvani, μεταφέρει την μεταξύ των περισσοτέρων ορθοδόξων αλβανών κρατούσα προτίμηση, σημειώνοντας χαρακτηριστικά· *"secili popull kënaqet ma shum me muzikën e vet kombëtare qi ju ka msue veshi e ju ka msue shpirti dhe të cilën e ndëgjon shpesh.....kështu muzika vizantine në shqipni ju ka bamën nji psihollogji e veçantë Orthodhoksevet n' asht se munt të thohet kështu. Këtu në vent t'onë edhe mynyra e të kënduemit të kangëvet popullore (llaike) nuk asht lark nga mekami i muzikës kishtare. Kështu qi muzika vizantine i ka hy aq në shpirt popullit Orth. sa qi kti i duket së kur ka humbe fare kur gjindet në kishë dhe ndigjpn muzikën Ruse, e cila asht krejt e ndryshme dhe fare lark dhe s'ka as nji të përgjame me muziken qi asht yshqye populli shqiptar Orth'*'[39] και *"Mirret vesht se muzika soçme vizantine në kishat tona nuk i përshtatet psikollogis ose ndjejes muzikale të disa Orth. qi kan ardh prej kurbeti. [...] po këto janë shum të pakët; [...] Për këto punë qi në vend të tjera kan ndodhë ma para se në Shqipni, bota ka marr e ka përdorë udhen e mesme në fillim, demi sa t'i mësohet mirë veshi due shpirti popullit me muzikën e re dhe at herë do jet i zoti të zgjedhi at mynyrë muzikale qi do t'i përshtatet psikollogjis vet. [...] kështu pra, për kangët kishtare asht gjetë ura e kalimit prej monotonis vizantine në polifonin Evropjane. Dhe ustaj math për kët muzik kaluese (metavatike), asht gjetë Saqellaridhi, i*

---

[36] "Episkopata e Durrësit", *Gjergj Kastrioti*, 4 Gusht 1924, nr. 5, p. 2.

[37] "Μαθαίνουμε ότι κάποιοι ορθόδοξοι δεν θέλουν τη χορωδία στην εκκλησία. Τους αρέσουν καλύτερα οι γρατζουνισμένες φωνές από τα καμμένα λαρύγγια των ψαλτών. Αυτό το ονομάζουν βυζαντινή μουσική!" ("Kori Rus", *Bashkimi*, 16 Shtator 1924, p. 2).

[38] "Rusët në Kishën e Tiranës", *Gjergj Kastrioti*, 20 Shtator 1924, p. 2.

[39] *"Κάθε λαός ευχαριστιέται περισσότερο με τα δικά του, εθνικά μουσικά ακούσματα, που τα έχουν συνηθίσει τα αυτιά και η ψυχή του...έτσι και η βυζαντινή μουσική στην Αλβανία αποτελεί πόλο έλξης για την ψυχή του ορθόδοξου, αν μπορούμε να το πούμε έτσι. Στη χώρα μας ο τρόπος με τον οποίο τραγουδιέται η παραδοσιακή μουσική δεν είναι μακρυά από τα μακάμ της βυζαντινής μουσικής. Η βυζαντινή μουσική βρίσκεται στις ψυχές των αλβανών ορθοδόξων, οι οποίοι αισθάνονται χαμένοι όταν βρίσκονται στην εκκλησία και ακούνε την ρωσική μουσική, μια μουσική πολύ διαφορετική από αυτή που έχει συνηθίσει ο ορθόδοξος αλβανικός πληθυσμός"* ("Rusët në Tiranë", *Gjergj Kastrioti*, nr.9, 2 Tetuër 1924, p.2).

vetmi në kishat Orth. të Ballkanit, qi mundi të modernizoj muzikën vizantine dhe të bajë qi të kendohet me polifoni me an të korit i cili mund t' jetë po qe nevoja dhe Rus, kur nuk ishin të zot Shqiptarët"[40].

Η αντιπαράθεση αυτή δεν περιορίστηκε στο εσωτερικό της χώρας, αλλά έφτασε και στις ορθόδοξες αλβανικές κοινότητες της Αμερικής. Τρία μέλη της κοινότητας αυτής, οι Telemak Steffa, Philip Kons και ο Vangjel Mi., αποστέλλουν στην εφημερίδα *Bashkimi* άρθρο με τίτλο "Muzika Ruse dhe Arqimandriti" *(Η ρωσική μουσική και ο αρχιμανδρίτης),* το οποίο δημοσιεύεται στο φύλλο της 25ης Νοεμβρίου του έτους 1924 και μεταξύ των άλλων σημειώνουν· *"Ne nuk jemi të kundërt të melodis bizantine në Kishën Ortodokse, po mbetmi të gëzuar dhe në stabilizimin e një kori kishtar brenda në kishat t' ona. […] Në Greqi për shëmbëll si dhe në shtet e tjëra të Ballkanit, gjenden kisha, ku të falurat ose /// psalltiria janë në mekame bizantine dhe në melodi Evropjan. Dr. Xhuvani të mos harroj se, Ballkani nuk njihte me parë tjatër mekam përveç bizantinian; mirë po, nga koha në kohë, udhë-eqësit kan vepëruar me zell për një përçapje të tillë dhe se populi gëzon një melodi të ndryshme ku hollon shpirtin, i falet Perëndis me gjith besimin e plotë […]"*[41].

Το ζήτημα της συμμετοχής οργανωμένων χορωδιών στη λατρεία αντί κάποιων κακόφωνων ψαλτών και του αισθητικά καλύτερου ηχητικού αποτελέσματος προβάλει, και η βοστωνέζικη εφημερίδα *Dielli*, δημοσιεύοντας στις 6 Μαΐου 1924 άρθρο με τίτλο "Vajza shqipetare kengetore ne kryekishen "Shent Gjergji""[42] ("Αλβανίδες νεάνιδες ψάλλουν στο ναό του αγ. Γεωργίου"). Η υπογράφουσα το άρθρο "ομάδα Κυριών", σημειώνει ότι στην εκκλησία της αλβανικής κοινότητας της Βοστώνης ψάλλουν κακόφωνοι γέροντες με άγριες φωνές, με αποτέλεσμα οι πιστοί να μην κατανοούν τη γλώσσα των κειμένων· τονίζει δε ότι πολλές φορές ψάλλουν σε χαμηλές φωνητικές περιοχές και τα ψαλλόμενα μέλη ακούγονται ως ψίθυροι. Αντιθέτως, περιγράφει με θετικά σχόλια τον ήχο που βγάζει το μικτό, υπό την χοραρχία του Costandin Dh. Treska σύνολο, το αποτελούμενο από τέσσερα κορίτσια και μια μικρή ομάδα αγοριών, που έψαλε με εντυπωσιακό τρόπο τα εγκώμια κατά την ακολουθία της Μεγάλης Παρασκευής.

1.4. Ψαλτικά παραλειπόμενα από τη δεκαετία του '20

Η αναγνώρηση του Αυτοκεφάλου της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας και η χρήση της αλβανικής γλώσσας στη λατρεία με την μετάφραση, σε πρώτη φάση, της θείας Λειτουργίας ήταν ζητήματα που παρέμειναν ανοικτά και προκαλούσαν δικαιολογημένα ανησυχίες για το μέλλον της

---

[40] *"Είναι κατανοητό ότι η σημερινή βυζαντινή μουσική στους ναούς μας δεν ταιριάζει με την ψυχολογία και τα συναισθήματα κάποιων ορθοδόξων που έχουν έρθει από το κουρμπέτι. […] αυτοί είναι πολύ λίγοι […] Όσον αφορά αυτά τα ζητήματα, που σε άλλες χώρες έχουν προκύψει νωρίτερα σε σχέση με την Αλβανία, ο κόσμος ακολούθησε αρχικά τη μέση οδό, μέχρι να προσαρμοστεί το αυτί και η ψυχή με την καινούρια μουσική. Μόνο έτσι είναι σε θέση ο πιστός να διαλέξει τη μουσική που ανταποκρίνεται στην ψυχολογία του. […] πλέον για την εκκλησιαστική μουσική έχει βρεθεί ο δρόμος για να περάσουμε από τη μονοτονική βυζαντινή στην πολυφωνική ευρωπαϊκή. Μεγάλος μαΐστωρ για αυτή τη μεταβατική μουσική είναι ο Σακελλαρίδης, ο μόνος στις ορθόδοξες εκκλησίες των Βαλκανίων, που κατάφερε να εκσυγχρονίσει τη βυζαντινή μουσική. Σήμερα, ψάλλεται πολυφωνικά από τη χορωδία, η οποία μπορεί να είναι και ρωσική, αν δεν είναι ικανοί οι αλβανοί"* ("Rusët në Tiranë", *Gjergj Kastrioti*, nr. 10, 10 Tetuër 1924, p. 2).

[41] *"Εμείς δεν είμαστε πολέμιοι της βυζαντινής μουσικής, ωστόσο θέλουμε οι εκκλησίες μας να έχουν χορωδίες... Μη λησμονείτε ότι τόσο στην Ελλάδα όσο και σε άλλα βαλκανικά κράτη υπάρχουν εκκλησίες που κατά την διάρκεια της λειτουργίας ψάλλουν και σε βυζαντινά μακάμ και με ευρωπαϊκό τρόπο. Θέλουμε, επίσης, να τονίσουμε ότι τα Βαλκάνια δεν γνώρισαν άλλη μουσική εκτός της βυζαντινής. Όμως πλέον τα πράγματα έχουν αλλάξει και εμείς προσευχόμαστε με τον πιο τρυφερό τρόπο που μας ορίζει η ψυχή μας"* (Telemak Steffa, Philip Kons, Vangjel Mi., "Muzika Ruse dhe Arqimandriti", *Bashkimi*, 25 Nanduer 1924, nr. 31, p. 2).

[42] Një grup zonjash,"Vajza shqipetare kengetore ne kryekishen "Shent Gjergji", *Dielli*, Boston Mass., 6 Maj 1924, p.6.

Ορθοδοξίας στην Αλβανία. Τα αδιέξοδα και οι περιπέτειες για την διευθέτηση αυτών, αλλά και ειδήσεις από την εκκλησιαστική ζωή, ειδήσεις που προβάλουν σε κάποιες περιπτώσεις και ψαλτικού ενδιαφέροντος θέματα στη χώρα και τη διασπορά κατά την τρίτη δεκαετία του κ΄ αἰ., αποτυπώνονται με εκτενείς ή βραχείες αναφορές στον τύπο.

Τον Ιανουάριο του 1925, η εφημερίδα *Shqipëri e re* (*Η νέα Αλβανία*) δημοσιεύει άρθρο με τίτλο "Pas disa muaj do kemi kishë shqipe në Stamboll"[43] ("Σε μερικούς μήνες θα έχουμε αλβανική εκκλησία στην Κωνσταντινούπολη"). Το άρθρο κάνει λόγο για τη χρήση ενός ναού από την αλβανική κοινότητα της Κωνσταντινουπόλεως και την τέλεση των λατρευτικών πράξεων στη μητρική τους γλώσσα. Πληροφορεί δε για συναντήσεις των μελών της αλβανικής κοινότητας και την απόφασή τους να υποβάλουν αίτηση στην τουρκική κυβέρνηση για την παραχώρηση ενός ναού. Το αίτημα υποβλήθηκε και σύμφωνα με το άρθρο "Leja e Kishës", το δημοσιευθέν στην ίδια εφημερίδα την 8η Φεβρουαρίου 1925[44], βρήκε θετική ανταπόκριση από την τουρκική κυβέρνηση.

Η υπό της αλβανικής κοινότητας της Ρουμανίας εκδιδόμενη εφημερίδα *Shqipëri e re*[45] (*Η νέα Αλβανία*), μέσα από δύο άρθρα της (3 Μαΐου και 10 Μαΐου 1925) μας πληροφορεί, εν είδει χρονικού για την λαμπρά πανήγυρη που έγινε εξ αφορμής της εορτής του αγ. Γεωργίου, κατά την οποία έψαλε πολυμελής χορωδία. Ένα μήνα περίπου μετά (7 Ιουνίου 1925), η ίδια εφημερίδα φιλοξενεί στις στήλες της άρθρο του γραμματέα της εφοροεπιτροπής της ορθόδοξης αλβανικής κοινότητας A. Ktona, με τίτλο "Një shpjegim i komunitetit Orthodhoks Shqipëtar në Bukuresht"[46]. Το άρθρο το οποίο αποτελεί απάντηση σε ερώτηση δύο πιστών για την τέλεση της θείας Λειτουργίας στην ρουμανική, αντί της αλβανικής γλώσσας, εξηγεί την αλλαγή αυτή, υποστηρίζοντας με στοιχεία ότι ο λόγος ήταν το αίτημα -και μάλιστα λίγο πριν το Πάσχα- του ψάλτη Daniil Mihal (Frashëri) για αύξηση του μισθού του από τα 1200 λέϊ στα 3000 λέϊ το μήνα, το οποίο η εκκλησία ένεκα οικονομικών δυσχεριών δεν μπορούσε να ικανοποιήσει[47]. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την παραίτηση του Daniil Mihal (Frashëri) και την προσωρινή αλλά επιτακτική πρόσληψη -ένεκα της εγγιζούσης Μεγάλης Εβδομάδας- ενός ρουμάνου ψάλτη. Το ζήτημα κλείνει στα μέσα του Οκτωβρίου του ιδίου έτους, όταν στην συνάντηση της επιτροπής, ο γραμματέας A. Ktona εισηγείται την μόνιμη πρόσληψη του ρουμάνου ψάλτη, πρόταση που αποδέχθηκε και ενέκρινε ομόφωνα η επιτροπή.

Η πλέον αποκαλυπτική και πολυσήμαντη μέχρι τώρα ψαλτική είδηση μας έρχεται από το έτος 1927 και την εκδιδόμενη υπό της αλβανικής κοινότητας της Αμερικής εφημερίδα *Dielli*. Στο φύλλο της 19ης Απριλίου και στη στήλη των ειδήσεων, η εφημερίδα δημοσιεύει και γνωστοποιεί στην κοινότητα το ωρολόγιο πρόγραμμα των ακολουθιών της Μεγάλης Εβδομάδας, όπως της το κοινοποίησε το εκκλησιαστικό συμβούλιο του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου[48]. Στο ενημερωτικό δελτίο, με ιδιαίτερη έμφαση τονίζεται η συμμετοχή κατά τις ακολουθίες της Κυριακής

[43] "Pas disa muaj do kemi kishë shqipe në Stamboll", *Shqipëri e re*, Konstancë, 18 Janar 1925, p. 3.
[44] "Leja e kishës", *Shqipëri e re*, Konstancë, 8 Shkurt 1925, p. 3.
[45] "Kremtimi i Shën Gjergjit", *Shqipëri e re*, 3 Maj 1925, Viti VI, nr. 219, p. 3; 10 Maj 1925, Viti VI, nr. 220, p.3.
[46] "Një shpjegim i komunitetit Orthodhoks Shqipëtar në Bukuresht", *Shqipëri e re*, 7.6.1925, Viti VII, nr.223, p.3.
[47] Αξίζει να σημειωθεί ότι σύμφωνα με το άρθρο ο μηνιαίος μισθός ενός πρακτικού ψάλτη ήταν 1150 λέϊ, ενώ ο αντίστοιχος ενός πτυχιούχου ψαλτικής σχολής ήταν 1940 λέϊ. ("Një shpjegim i komunitetit Orthodhoks Shqipëtar në Bukuresht", *Shqipëri e re*, 7 Qershor 1925, Viti VII, nr. 223, p. 3).
[48] "Programi i Kishës Fjetja e Shën Mërisë", *Dielli*, 19 Prill 1927, V. XIX, 19th year, No. 3061-(654), p. 3.

των Βαΐων, της Μεγάλης Παρασκευής και της Κυριακής του Πάσχα τεσσαρακονταμελούς μικτής χορωδίας (αγόρια-κορίτσια-άνδρες-γυναίκες), μετά της αναγραφής και της γνωστοποιήσεως μάλιστα απάντων των ονομάτων των μελών αυτής μετά των σολιστών[49]. Η ίδια χορωδία, πληροφορούμαστε κατωτέρω θα συμμετάσχει στο θεατρικό έργο "Ngjallja" (Η ανάσταση), στο τέλος του οποίου θα ψάλει το *Χριστός Ανέστη,* κατά σύνθεση του Thoma Nasi, έργο γραμμένο για ορχήστρα και χορωδία.

Τον Σεπτέμβριο του έτους 1925, η Αλβανική Ορθόδοξη Εκκλησία εόρτασε την επέτειο τριών ετών από την αυτοανακήρυξη του Αυτοκεφάλου της (11-13 Σεπτεμβρίου 1922), με λατρευτικές εκδηλώσεις, που πιθανότατα έλαβαν χώρα σε όλη την επικράτεια[50]. Μοναδικές σωζόμενες ειδήσεις αυτών κομίζει η εκδιδόμενη στην Κορυτσά εφημερίδα *Gazeta e Korçës* (Εφημερίδα της Κορυτσάς), οι οποίες μας ενημερώνουν για τον πάνδημο εορτασμό στις πόλεις του Βερατίου και της Κορυτσάς[51]. Στο υπό τον τίτλο "Festimi i Kishës Autoqefale" μάλιστα βραχύ ειδησιογραφικό δελτίο γίνεται λόγος για τη συμμετοχή μιας μικτής χορωδίας νέων, υπό τον καθηγητή μουσικής Sotir Kosmo, η οποία έψαλλε κατά την διάρκεια της λιτανείας που πραγματοποιήθηκε από το ναό του αγ. Γεωργίου στον καθεδρικό ναό της Κορυτσάς[52].

1.5. Η δεκαετία του '30

Οι πολιτικές συγκυρίες, οι μεθοδεύσεις των οπαδών της απόσχισης από το Πατριαρχείο, ίσως και η αδράνεια της Κωνσταντινούπολης στο θέμα του Αυτοκεφάλου και η αδυναμία της να κατανοήσει την ανάγκη της προώθησης της αλβανικής γλώσσας και της καλλιέργειάς της από ορθόδοξους μορφωμένους, την εισαγωγή της στη λατρεία και την ευεργεσία -ακόμα και για ιεραποστολικούς λόγους- της Ορθοδοξίας στην Αλβανία, δεν βοήθησαν στην επίλυση της κρίσης. Το γλωσσικό θέμα μάλιστα παρέμεινε σε εκκρεμότητα, ένεκα της ελλείψεως λειτουργικών βιβλίων γραμμένων στην αλβανική, της συνήθειας ιερέων και ψαλτών να χρησιμοποιούν την ελληνική, αλλά και της μη γνώσεως της αλβανικής από τις μειονοτικές κοινότητες. Τούτο γίνεται εμφανές τόσο από την είδηση της υπό του τυπογραφείου του Dhori Koti εκδόσεως βιβλίου περιέχοντος τα κείμενα των θείων

[49] Personeli i korit te kishes "Fjetja e Shen Marise", Thoma Nassi, Drejtor. Soprano: Dora Christopher, Dhimitra Cianko, Shpresa Costa, Flora Gregor, Christine Mitrush, Evangeline Nanof, Ana K. Pano, Helen Polena, Tefta Proko, Helen V. Shoqo, Helen Tsianco. Alto: Olympia Kereku, Mary, Kochi, Angelina Lasky, Nora K. Pano, Sophie C. Peter, Helen A. Petro, Z.a Louisa V. Sotir, Lilian A. Tangaleci, Constance A. Zisck. Tenore: Peter Chula, Christy Madhe, Dhimitri Proko, Kosta P. Shoqo, Vangjel Sotir, William Stamo, Victor P. Thamel. Bassa: Luis Kereku, Kosta Kochi, Peter Kolonja, Alex Kovachi, Nick Kreshpani, Theodor E. Paul, John Polena dhe Vasil P. Shoqo. Te gjitha pjeset e Korit the Solot i percjell Z.a Olimbi Nassi ne piano. (Όπ. π.).

[50] Από παλαιότερο φύλλο της ίδιας εφημερίδας (11 Απριλίου 1925) πληροφορούμαστε ότι η εκκλησιαστική αρχή της Κορυτσάς αποφάσισε, εξ αφορμής της επετείου, να οργανώσει και λειτουργήσει ένα σεμιναριακό κύκλο για την επιμόρφωση του κλήρου, μεταξύ δε των προσφερομένων μαθημάτων ήταν και αυτό της βυζαντινής μουσικής. ("Seminar për klerin Orthodhoks", *Gazeta e Korçës*, 11 Prill 1925, p. 4). Κατά μαρτυρία του ιερέως Spiro Katundi, που διακονεί στην Κορυτσά σήμερα, μεταξύ των συμμετεχόντων στο ως άνω σεμινάριο ήταν και ο ιερέας πατέρας του Kristaq Katundi (συνέντευξη με τον π. Spiro Katundi, Κορυτσά, 30 Ιουνίου 2015).

[51] "Lajme të vendit, Festimi i Kishës Autoqefale". "Lajme të vendit, Festimi në Berat", *Gazeta e Korçës*, 12 Shtator 1925, V. VII, N.217, p.2.

[52] Σε μεταγενέστερο φύλλο της (16 Απριλίου 1927) η ίδια εφημερίδα εκφράζει μέσα από το άρθρο "Kori kishtar" (Εκκλησιαστική χορωδία) την υποστήριξή της προς την χορωδία αυτή, χαιρετίζει δε θετικά και την υπεράσπισή της από την εκκλησιαστική αρχή της πόλεως στις κατηγορίες που κατά καιρούς δέχθηκε από τους υπερμάχους της βυζαντινής ψαλτικής παραδόσεως. ("Kori kishtar", *Gazeta e Korçës*, 16 Prill 1927, V. IX, N. 370, p. 2).

Λειτουργιών (Librin e Sherbesava te Shenjta), είδηση που προβάλει το επίσημο όργανο της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Αλβανίας, το περιοδικό *Kisha Kombetare* στο τεύχος της 3ης Αυγούστου 1930[53], όσο και από το περιεχόμενο δύο εγκυκλίων που απέστειλε κατά τα έτη 1932[54] και 1935[55] ο μητροπολίτης Δυρραχίου και Τιράνων και αρχιεπίσκοπος πάσης Αλβανίας Vissarion Xhuvani σε όλους τους ιερείς και τους ψάλτες, απαιτώντας να χρησιμοποιούν αποκλειστικά την αλβανική γλώσσα κατά την λατρεία, εξαιρώντας εκείνους που υπηρετούσαν σε χωριά ή γειτονιές, στα οποία δεν μιλούσαν την αλβανική γλώσσα.

Η κατάσταση παρέμεινε σε αδιέξοδο μέχρι και το 1937, έτος κατά το οποίο αποκαταστάθηκε η σχέση με το Πατριαρχείο και έγινε η κανονική ανακήρυξη του Αυτοκεφάλου της αλβανικής Εκκλησίας. Παρά τα προβλήματα και την διάσπαση της ενότητας των ορθοδόξων αλβανών, ο πνευματικός βίος αυτών συνεχιζόταν. Στον ψαλτικό χώρο πνέει ένας ανανεωτικός άνεμος και εκδηλώνεται μια ζύμωση στα ψαλτικά πράγματα, η οποία εμφανίζει δείγματα συνεχούς εντατικοποίησης σε όλα τα μεγάλα περιφερειακά κέντρα. Στη θέαση αυτής της νέας ψαλτικής πραγματικότητας μας βοηθούν οι ειδήσεις που συχνότερα πλέον φιλοξενούνται στον τύπο της εποχής, ο οποίος δίνει χώρο στην εκκλησιαστική μουσική και τα αναφυόμενα προβλήματά της, αλλά και οι πληροφορίες που έρχονται απο το επίσημο όργανο της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας, το περιοδικό *Predikimi*, που πρωτοεκδίδεται στα τέλη του 1933 και το οποίο γίνεται ο κήρυκας των εκκλησιαστικών νέων.

1.5.1. Το χορωδιακό φαινόμενο κατά την δεκαετία του '30

Την πρώτη χρονολογικά - για την δεκαετία αυτή - είδηση κομίζει η εφημερίδα *Kisha Kombëtare* (*Η Εθνική Εκκλησία*), η οποία χαιρετίζει με θετικά σχόλια την ύπαρξη χορωδίας στον Καθεδρικό ναό των Τιράνων κατά τον εορτασμό της Υψώσεως του Τιμίου Σταυρού (14 Σεπτεμβρίου 1930), με την χοροστασία του αρχιεπισκόπου Vissarion Xhuvani, πλέκοντας μάλιστα εγκωμιαστικούς λόγους για το ψαλτικό αποτέλεσμα, το οποίο προσέφερε ευχαρίστηση στους εκκλησιαζομένους και πανηγυρικό τόνο στη μεγάλη αυτή ημέρα[56].

Σε ένα άλλο μεγάλο εκκλησιαστικό κέντρο, την Κορυτσά, η ύπαρξη χορωδίας στο ναό του αγ. Γεωργίου από το έτος 1927, αποτέλεσε πόλο έλξης των πιστών στις λατρευτικές εκδηλώσεις και παράγοντα δημιουργίας μίας εξαιρετικής μεταξύ των ορθοδόξων, κατάστασης. Όμως, σύμφωνα με τα όσα διαβάζουμε στην εφημερίδα *Zëri i Korçës* (*Η φωνή της Κορυτσάς*) και στη στήλη της τοπικής επικαιρότητας, στα 1930 δεν υφίσταται το ψαλτικό αυτό σχήμα, που είχε συστηθεί από την τοπική οργάνωση "Lyra" και ζητείται πλέον επιτακτικά -και εν όψει των επερχομένων εορτών του αγ.

[53] "Σημειωτέον ότι το βιβλίο αυτό δεν κυκλοφορεί τα τελευταία είκοσι χρόνια περίπου. Τώρα όμως, ο κλήρος, μέσα σε σαράντα ημέρες θα έχει όλα τα προαπαιτούμενα για την τέλεση της θείας Λειτουργίας στην αλβανική γλώσσα" ("Lajme, Shtypen Librat e Shenjta", *Kisha kombëtare*, Tiranë 3 Gusht 1930, V. I, nr. 4, p. 4.).
[54] AQSH, F. "Zëvendësia Metropolitane Durrës" nr. 136, D. 60, V. 1932, f. 1.
[55] AQSH, F. "Zëvendësia Metropolitane Durrës" nr. 136, D. 114, V. 1935, f. 1.
[56] "Lajme, Dita Shënt - Kryqit në Tiranë", *Kisha kombetare*, Tiranë 21 Shtator 1930, V. I, nr. 11, p. 4.

Δωδεκαημέρου- η οργάνωση μιας άλλης χορωδίας, προκειμένου να διατηρηθεί η προηγούμενη καλή παράδοση[57].

Οι εκκλησιαστικές συνθήκες της εποχής, δημιούργησαν και στον χώρο της μουσικής, μια καινούργια πραγματικότητα, αρκετά ενδιαφέρουσα και αναμφισβήτητα σημαντική, προσφέροντας έναν ακόμη χώρο μουσικής σπουδής και μελέτης, τα ορθόδοξα σεμινάρια, τα οποία πέρα από την παροχή θεολογικών γνώσεων, αναδείχθηκαν σε σχολεία μουσικής κατάρτισης κληρικών και εκκολαπτήρια νέων ψαλτών. Ιδιαιτέρως αποκαλυπτική είναι η είδηση που καταγράφεται στη στήλη των εκκλησιαστικών ειδήσεων του επίσημου εκκλησιαστικού περιοδικού *Predikimi*, στο 3ο τεύχος της 30ης Ιανουαρίου του 1934, σύμφωνα με την οποία το σεμινάριο του Shën Pavli που διεξάγεται στα Τίρανα, διατηρεί χορωδία, διευθυνόμενη από τον Sokrat Miho και η οποία θα ψάλει στην θεία Λειτουργία της προσεχούς Κυριακής στον Καθεδρικό ναό της πρωτεύουσας (4 Φεβρουαρίου 1934)[58]. Στην ίδια παράγραφο γίνεται λόγος και για τον αρχιεπίσκοπο Vissarion Xhuvani, ο οποίος αν και παλαιότερα (1924) ήταν αντίθετος στη δημιουργία χορωδίας, τώρα αναδεικνύεται σε μέγαλο υποστηρικτή του εγχειρήματος αυτού και της εν γένει προσπάθειας για ανάδειξη της μουσικής έκφρασης. Τα αποτελέσματα μάλιστα αυτής της προσπάθειας δεν άργησαν να γίνουν γνωστά και το ίδιο όργανο, το περιοδικό *Predikimi*, στο 6ο του τεύχος, αυτό της 15ης Μαρτίου του έτους 1934, παρουσιάζει εύγλωττα την κατάσταση σημειώνοντας ότι "Kori i Seminarit Kombëtar vashdon rregullisht këndimin në Kishën Kathedrale të Tiranës, në mënyrë fare të lavdërueshme e krejt moderne, kështu që gjithë intelektualët orthodhoksë janë tue mbetë tepër të kënaqur e tue lavdërue përparimin e studentëve të Seminarit"[59].

Το Πάσχα του ιδίου έτους, η χορωδία ήταν καλά οργανωμένη, οι ρόλοι των μελών της σαφείς, το άκουσμα ομογενοποιημένο και αρκετά εντυπωσιακό. Κατά την αναστάσιμη Λειτουργία, σύμφωνα με τα γραφόμενα στο περιοδικό *Predikimi*, έψαλαν τους ύμνους τόσο με τον ρωσικό μουσικό τρόπο όσο και με τον βυζαντινό, σε βελτιωμένη μάλιστα εκδοχή, όπως χαρακτηριστικά σημειώνεται στο περιοδικό[60]. Στο ίδιο άρθρο, εξαίρεται η άριστη συμπεριφορά των φοιτητών-ψαλτών του σεμιναρίου, συγχρόνως γνωστοποιείται στο αναγνωστικό κοινό ότι τη διεύθυνση του σχήματος είχε αναλάβει ο νεαρός Dhimitër Beduli, που πρόσφατα είχε επαναπατριστεί μετά από τις σπουδές του στη Ρουμανία και ο οποίος, κατά τον συντάκτη, δημιούργησε μεγάλες προσδοκίες για τη μελλοντική του εξέλιξη.

Τον Απρίλιο του έτους 1934, σύμφωνα με άρθρο της αλβανικής εφημερίδας *Gazeta Shqiptare*, πληροφορούμαστε ότι στον Καθεδρικό ναό της Παναγίας στο Ελμπασάν, ψάλλει χορωδία, την ευθύνη της διδασκαλίας και την διεύθυνση της οποίας έχει ο φοιτητής του ορθοδόξου σεμιναρίου

[57] "Lajme të vëndit", *Zëri i Korçës*, 15 Nëntor 1930, V. VI, nr. 552, p. 4.
[58] "Lajme Kishtare, Seminari", *Predikimi*, nr. 3, Tiranë, 30 Kallnuer 1934, p. 1.
[59] Η χορωδία του Εθνικού Σεμιναρίου συνεχίζει να ψάλλει τακτικά στον καθεδρικό ναό των Τιράνων με λίαν ενδιαφέροντα και μοντέρνο τρόπο. Έτσι, όλοι οι ορθόδοξοι διανοούμενοι είναι αρκετά ικανοποιημένοι και επαινούν την πρόοδο των φοιτητών του Σεμιναρίου ("Lajme Kishtare, Kori", *Predikimi*, nr. 6, Tiranë, 15 Mars 1934, p. 1).
[60] "Lajme Kishtare, Pashkët Orthodhokse në kryeqytet", *Predikimi*, nr. 9, Tiranë, 7 Maj 1934, p.1.

Petro Kulino[61]. Ο συντάκτης του άρθρου μας γνωστοποιεί ότι ο Kulino σπούδασε στη Ρουμανία και εστάλη στο Ελμπασάν για να δημιουργήσει μια χορωδία από την Ορθόδοξη Αυτοκέφαλη Εκκλησία της Αλβανίας, επιτυγχάνοντας μάλιστα, μέσα σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα να οργανώσει ένα αρκετά καλό σύνολο, αποτελούμενο από δεκατρία άτομα.

1.5.2. Μουσικές εκδόσεις

Με την ανατολή του έτους 1936 συντελείται μια αναγέννηση της εκκλησιαστικής μουσικής, που συνοδεύεται από την φροντίδα σπουδαίων μουσικών της εποχής να παρουσιάσουν και να διαδόσουν το ρεπερτόριο που χρησιμοποιούσαν κατά την τέλεση των εκκλησιαστικών ακολουθιών. Έτσι, παρατηρείται μια αξιοσημείωτη μελοποιητική προσπάθεια, αλλά και αξιοθαύμαστη εκδοτική δραστηριότητα για την γρήγορη κυκλοφόρηση και διάδοση -με στόχο την ψαλμώδηση και τη διδασκαλία- των διασκευαστικών προσαρμογών και της αμιγούς προσωπικής συνθετικής παραγωγής των εκδοτών. Η πρώτη χρονικά έκδοση μιας τέτοιας ανθολογίας με τον τίτλο *Hymnore* (eng. Hymnal) εγκαινιάζεται στις 15 Ιανουαρίου του 1936, στην Βοστώνη και αποτελεί προϊόν της μουσικής γνώσεως και εμπειρίας του εξαίρετου μουσικού Fan Noli.

Σχεδόν ταυτόχρονα, ένας άλλος μουσικός, ο εκ Κορυτσάς καταγόμενος Sotir Kosmo, έγραψε "μοντέρνα εκκλησιαστική μουσική" για ύμνους της Μεγάλης Εβδομάδας και τα εγκώμια, τα κατά την Μεγάλη Παρασκευή ψαλλόμενα, δηλαδή τη μουσική αυτών σε πεντάγραμμο και σε ενορχήστρωση για τρεις φωνές, εκδίδοντάς τα μάλιστα "εις κοινόν όφελος" σε ένα μικρό τευχίδιο, το οποίο, παρά την συστηματική έρευνα δεν κατέστη δυνατόν να εντοπισθεί για περαιτέρω μελέτη. Το γεγονός πάντως αυτό αναδεικνύει και γνωστοποιεί στο μουσικόφιλο και όχι μόνο κοινό επιστολή που υπογράφει ο αρχιεπίσκοπος Vissarion (20 Φεβρουαρίου 1936) και αποστέλει σε όλες τις μητροπόλεις και επισκοπές της επικράτειας, ζητώντας την ευρύτατη, μεταξύ κλήρου και λαού, διάδοση του φυλλαδίου, σημειώνοντας χαρακτηριστικά ότι "είναι εκκλησιαστικό έργο που για πρώτη φορά γίνεται στην χώρα μας και αξίζει υποστηρίξεως και αγοράς"[62].

Υπό το όνομα του Sotir Kosmo εκδίδεται ένα ακόμη μικρό τευχίδιο, φέρον τον τίτλο *E shtuna e madhe e Shenjte (Μεγάλο και άγιο Σάββατο)*, όπου στεγάζονται τρία μέλη στο πεντάγραμμο, εναρμονισμένα για τρεις φωνές[63]. Η έκδοση του συγκεκριμένου φυλλαδίου είναι αχρονολόγητη (βλ. παράρτημα α΄, εικόνες 1-4).

Η εκδοτική δραστηριότητα της εποχής ολοκληρώνεται με την κυκλοφόρηση κατά το ίδιο έτος ενός ακόμη μουσικού φυλλαδίου, υπό τον τίτλο "Librezë muzike kishtare" (Βιβλιαράκι Εκκλησιαστικής Μουσικής), με συντάκτη και εκδότη έναν συντοπίτη του Sotir Kosmo, τον Dhimitër Antoniadhi. Στο φυλλάδιο αυτό σύμφωνα με μεταγενέστερη μαρτυρία που υπογράφει ο Dhimitër Beduli[64], ο Antoniadhi συμπεριέλαβε τα 11 εωθινά δοξαστικά, ύμνους της Πεντηκοστής και διάφορα άλλα μέλη.

[61] "Nga Elbasani, Kori kishtar i Elbasanit", *Gazeta Shqiptare*, 13 Prill 1934, V. VIII, p. 2.
[62] AQSH, F. "Zevendesia Mitorpolitane Durrës" nr. 136, D. 147, V. 1936, f. 4.
[63] Πρόκειται για την α΄ στάση *Ἡ ζωὴ ἐν τάφῳ*, τη β΄ στάση *Ἄξιόν ἐστί* και τη γ΄ στάση *Αἱ γενεαὶ πᾶσαι*.
[64] Dhimitër Beduli, "Historija e Këngës Kishëtare", *Jeta Kristiane*, Tetor 1941, nr. 8, σ. 236.

1.5.3. Η ψαλτική κίνηση κατά τους μετά την επίσημη αναγνώριση του Αυτοκεφάλου της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας χρόνους

Το έτος 1937 αποτελεί σταθμό στην ιστορία της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας, με τηνεπίσημη αναγνώρισή της την 12η Απριλίου, ως Αυτοκέφαλης Εκκλησίας από το Οικουμενικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως, συνιστώμενης από την Μητρόπολη Τιράνων, Δυρραχίου και Ελμπασάν και τις Επισκοπές Κορυτσάς, Βερατίου-Αυλώνας-Κανίνης και Αργυροκάστρου[65]. Το γεγονός αυτό, αλλά και η αποκατάσταση των σχέσεων με το Φανάρι χαιρετίσθηκε με θερμές εκδηλώσεις από τους ευσεβείς ορθοδόξους. Η ανακήρυξη του Αυτοκεφάλου ήταν αναντίρρητα ένα θετικό βήμα, διότι συνέβαλε στον τερματισμό της εκκλησιαστικής κρίσης, είχε όμως και αρνητικά αποτελέσματα, καθότι δημιούργησε κλίμα απομόνωσης ακόμη και σε θέματα πίστεως και μάλιστα από πρόσωπα που θεωρούνταν εγγυητές της ορθοδοξίας στην χώρα. Παρά ταύτα όμως δεν επηρέασε ιδιαίτερα τη λατρευτική ζωή των ορθοδόξων υπηκόων της χώρας, ούτε ανέκοψε την κατά τα τελευταία έτη παρατηρούμενη εξέλιξη της εκκλησιαστικής μουσικής τέχνης, η οποία, όπως μας γνωστοποιείται από τις ανεξερεύνητες έως σήμερα πληροφορίες που κομίζουν έγγραφα και ο τύπος της εποχής εκείνης, είχε πλέον βρει έναν δημιουργικό δρόμο, που χάραξαν οι μεγάλες μουσικές προσωπικότητες της χώρας.

Αναντίρρητα, την ευδόκιμη αυτή πορεία της μουσικής τέχνης φωτίζουν και οι ακόλουθες ειδήσεις που καταγράφονται στον τύπο του έτους 1937. Στο φύλλο της 29ης Σεπτεμβρίου 1937 της εφημερίδας *Gazeta Shqiptare*, που εκδίδεται στο Μπάρι από την αλβανική κοινότητα της πόλης, φιλοξενείται μικρό άρθρο, σταλθέν από τα Τίρανα, το οποίο πληροφορεί το αναγνωστικό κοινό για την επαναδιοργάνωση, μετά από μικρή διακοπή, της μικτής εκκλησιαστικής χορωδίας του καθεδρικού ναού των Τιράνων[66]. Ενεργό ρόλο στην ανασύσταση της χορωδίας, σύμφωνα με το άρθρο, είχε αναλάβει ο αρχιεπίσκοπος Kristofor Kissi, ο οποίος οργάνωσε μια συνάντηση με τα μέλη της χορωδίας, κατά την οποία συμφωνήθηκε η επαναδραστηριοποίηση αυτής. Αξιοσημείωτη είναι η είδηση ότι στη συνάντηση παρευρέθηκε η εκ Κορυτσάς καταγόμενη, δημοφιλής τραγουδίστρια Bardhyle Katundi, η οποία αποδέχθηκε πρόταση για συμμετοχή της στην εν λόγω χορωδία[67].

Την ανωτέρω μαρτυρία επιβεβαιώνει και το εκκλησιαστικό περιοδικό *Predikimi*, το οποίο επιπροσθέτως πληροφορεί τους αναγνώστες του ότι η χορωδία του καθεδρικού ναού των Τιράνων αποτελείται από νέους, ενώ κάνει ιδιαίτερη αναφορά στην Bardhyle, σημειώνοντας χαρακτηριστικά ότι με την φωνή της δίνει άλλο χρώμα στην χορωδία[68]. Το άρθρο επισφραγίζει η είδηση ότι η

---

[65] Απ. Γλαβίνα, *Τὸ αὐτοκέφαλον τῆς ἐν Αλβανίᾳ ὀρθόδοξου ἐκκλησίας ἐπ ἰτ ῆβάσει ἀνεκδότων εγγράφων*, Ιωάννινα: IMIAX 1978, σ. 183.

[66] "Riorganizimi në Tiranë i Korit Orthodoks", *Gazeta Shqiptare*, 29 Shtatuer 1937, p. 2.

[67] Οι πληροφορίες που έχουμε σχετικά με το όνομα της Bardhyle Katundi είναι ελάχιστες. Γνωρίζουμε ότι τραγουδούσε τακτικά στο μικρόφωνο του ραδιοφωνικού σταθμού "Radio Tirana". (Th. Çollaku, *Mihal Ciko: një zë nga fillesa*, Tiranë : Morava 2013, p. 99).

[68] "Lajme Kishtare", *Predikimi*, nr. 8–9, Viti IV, Gusht–Tetor 1937, p. 18–19.

χορωδία θα λαμβάνει μέρος μόνον στις Λειτουργίες που ιερουργεί ο αρχιεπίσκοπος, ενώ τις υπόλοιπες Κυριακές θα ψάλει η χορωδία "Internat"[69] του ναού.

Στο επόμενο τεύχος του μάλιστα, το περιοδικό *Predikimi*, μέσα από τη στήλη "Χριστιανικές ειδήσεις-εσωτερικές", δίνοντας ένα μικρό χρονικό της επισκέψεως του αρχιεπισκόπου Kristofor Kissi στη Σκόδρα, τονίζει την επιτυχή συμμετοχή της χορωδίας Internat στην αρχιερατική θεία Λειτουργία της 14ης Νοεμβρίου[70].

Το ενδιαφέρον της εκκλησίας για την εκμάθηση της μουσικής τέχνης είναι έκδηλο και κατά την περίοδο αυτή. Ετήσιες εκθέσεις πρόοδου μαθητών του οργανωθέντος από την Εκκλησία ορθοδόξου σεμιναρίου του "Shën Vlash" επιμαρτυρούν την παρακολούθηση, εκτός των μαθημάτων της Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, της Ηθικής, της Κατηχητικής και της Λειτουργικής και του μαθήματος της Βυζαντινής Μουσικής, ενώ φέρουν και την υπογραφή του διευθυντού του σεμιναρίου, του μουσικού Dhimitër Beduli[71].

1.6. Η κατά την δεκαετία του ΄40 ψαλτική κίνηση

Η εικόνα της ψαλτικής δραστηριότητας στην Αλβανία κατά την πέμπτη δεκαετία του κ΄ αι. προβάλλει, από κάθε άποψη, έντονη και αναπαριστά μια ποικιλία διαφορετικών όψεων αυτής της ψαλτικής πραγματικότητας, αποτυπώνοντας μορφές από ένα μεγάλο κομμάτι του αλβανικού ψαλτικού χώρου. Ο τύπος, κυρίως δε τα εκκλησιαστικά περιοδικά, είναι τα μέσα προβολής αυτής της ζωηρής κίνησης, την οποία υποστηρίζουν μεγάλοι αλβανοί μουσικοί και ψάλτες. Ας πάρουμε τα γεγονότα με τη σειρά.

Τον Οκτώβριο του 1941, ο Dhimitër Beduli, δημοσιεύει στο περιοδικό *Jeta Kristiane* άρθρο με τίτλο "Historija e këngës kishtare" (Η ιστορία της εκκλησιαστικής μουσικής), στο οποίο σκιαγραφεί το μουσικό χάρτη των σλαβικών χωρών και της Αλβανίας[72]· συγκεκριμένα, αφιερώνει την τελευταία ενότητα στη χώρα του και διαζωγραφίζει με ξεχωριστή σαφήνεια την υφιστάμενη κατά την εποχή του μουσική κατάσταση, καταγράφοντας χωρίς προσχήματα, μαρτυρίες για τους μουσικούς που ευδοκίμησαν κατά τη δεκαετία του ΄30, τα γεγονότα και τις καταστάσεις, προσφέροντας χρήσιμες πληροφορίες για την εκκλησιαστική μουσική. Το ιδιαιτέρως ενδιαφέρον και αδημοσίευτο έως σήμερα τμήμα του άρθρου περιγράφει ως ακολούθως την εκκλησιαστική μουσική κατάσταση· *"Nëpër Kishërat e Shqipërisë gjer më proklamimin e Autoqefalisë së Kishës s' onë përdorej siç dihet kënga the muzika Kishëtare Greke, pasi administrativisht ne mvareshim prej Patriarkanës Ekumenike të Konstandinopojës. Me çpalljen e Autoqefalisë dhe me përdorimin e gjuhës Shqipe në Shërbesat Fetare duhej të nisej dhe punimi i këngës Kishëtare në gjuhën t' onë. Gjer më 1933, ndonjë punim të këtillë nuk njohim, ndonse që prej vitit 1930 funksiononte dhe Seminari ku si lëndë e detyrëshme ishte vënë the mësimi i këngës Kishtare. Më 1933, kur nënshkruari u-emërua si mësonjës i këngës Kishëtare në Seminar, për t'u ardhur në ndihmë nxënësvet dhe për të kontribuar në përhapjen e*

[69] Είναι αξιοσημείωτο να τονίσουμε πως η συγκεκριμένη λέξη δεν υπάρχει στην αλβανική γλώσσα και ούτε δηλώνει κάτι σχετικό με την Εκκλησία. Πιστεύουμε πως θα πρόκειται για όνομα της χορωδίας.
[70] "Lajme Kishtare", *Predikimi*, nr. 11 – 12, Viti IV, Nëntor – Dhjetor 1937, pp. 14 – 15.
[71] AQSH, F. "Kisha Ortodokse Autoqefale" nr. 536, D. 1433, V. 1938, f. 1.
[72] B., "Historija e Këngës Kishëtare", *Jeta Kristiane*, Tetor 1941, nr. 8, pp. 232-236.

muzikës Kishëtare n'ardhen t'onë, nisi të hartojë një tekst teorije të këngës dhe të muzikës Kishëtare, tekst i cili përdoret dhe sot në Seminar. Gjithashtu ka vënë me nota të muzikës Bizantine: a) "O Zot thira te ty" dhe "ç'do frymë" në të tetë tingujt; b) Meshën e Shën Joan-Gojartit në një, dy dhe tre zëra, duke patur për bazë tekstin e profesorit të muzikës Bizantine në Greqi J. Saqellaridis; c) Shërbesën e javës së Madhe; d) Hymnin akathist dhe disa nga hymnet e Pashkës së Madhe. Këto ndodhen në dorëshkrime pranë bibllotekës së shkollës. Më von dhe pikërisht më 1936, i erdhi Kryesis së Kishës dhe një dorëshkrim tjetër muzikal i titulluar: "Librezë muzike Kishëtare" prej Z. Dhimitër Antoniadhit nega Korça që përmban të 11 mëngjezoret, disa lavdërime prej Pesëdhjetores e disa pjesë të tera. Edhe ky dorëshkrim ndodhet pranë arshivës së Kryepiskopatës.

Përveç muzikës Kishëtare Bizantine ka nisur të përhapet në Kishën t'onë dhe kënga Kishëtare korale me nota moderne, bile shumë më parë se ajo me muzikë Bizantine. Kështu që në Tiranë p.sh. me nisiativën e djelmëris Orthodhokse të atëherëshme ësht formuar më 1924 kor' i parë Kishëtar në gjuhën Shqipe, i organizuar dhe i dirizhuar prej një profesori Rus, i cili përdori si bazë disa mellodira të Kishës Ruse që ndodhen në dorëshkrim pranë bibliotekës së Sëminarit. Edhe Korça nuk mbeti pas në këtë pikë. Herë pas here me anë të profesorëve të çquar të muzikës Z. Z. Kristaq Kono dhe Sotir Kosmo si dhe të rinisë përparimdashëse Orthodhokse Korçare, janë formuar shoqërira Kishëtare korale, më të mëdha se në ç'do vënd tjetër t'atdheut. I nënshkruari gjithashtu ka formuar një kor në Pogradec (1936) dhe një në Durrës (1938), përveç atij të Tiranës q'ekziston qysh prej vitit 1933. Përveç qytetevet të naltpërmëndur, shoqërira korale Kishëtare janë formuar dhe në Elbasan prej Z. Petro Kulinos e Vangjel Poppës, mësuës n'atë qytet, në Fjer prej Z. Anastasia Gjokës, po mësuës feje, në Berat prej mësuesit Z. Pandi Bogdani dhe në Vlorë prej Z. Pr. Karlit, por që të gjitha mjerisht me një jetë të shkurtër. Duhet shtuar dhe se me nota moderne janë botuar the dy tekste: njëri prej Peshkopit Fan S. Noli që përmban hymnet e Meshës e të Shërbesave të ndryshme fetare për kor mikst dhe tjetri prej Z. Pr. S. Kosmos me vajtimet e së Prëmtes së Madhe" (βλ. παράρτημα γ΄, εικόνες 3-6)[73].

---

[73] "*Στις αλβανικές εκκλησίες, μέχρι την αναγνώριση του Αυτοκεφάλου χρησιμοποιούνταν η ελληνική μουσική, διότι η Εκκλησία διατελούσε υπό την άμεση δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Στη συνέχεια, η επιβολή της αλβανικής γλώσσας επέφερε και τη χρήση της στην λειτουργική μουσική. Μέχρι το 1933, έτος κατά το οποίο ο ίδιος διορίστηκα ως δάσκαλος της βυζαντινής μουσικής στο σεμινάριο, δεν διακρίνεται καμία προσπάθεια. Το 1933, για να βοηθήσω τους φοιτητές και να συμβάλω στη διάδοση της βυζαντινής μουσικής ξεκίνησα να γράφω τη θεωρία της βυζαντινής μουσικής, η οποία χρησιμοποιείται ακόμη και σήμερα στο σεμινάριο. Επίσης, έχω μελοποιήσει στα αλβανικά τα: α) O Zot thira te ty (Κύριε, ἐκέκραξα) και "ç'do frymë" (Πάσα πνοή) στους οκτώ ήχους, β) την Λειτουργία Ιωάννου του Χρυσοστόμου, για μία, δύο και τρεις φωνές, έχοντας ως βάση το κείμενο του Σακελλαρίδη, γ) τις ακολουθίες της Μεγάλης Εβδομάδας, δ) τον Ακάθιστο ύμνο και κάποιους ύμνους της Μεγάλης Εβδομάδας. Αυτά βρίσκονται σε χειρόγραφα στη βιβλιοθήκη της σχολής. Αργότερα, το 1936, έρχεται στον επικεφαλής της εκκλησίας ένα άλλο μουσικό χειρόγραφο με τίτλο "Librezë mizke kishtare" (Βιβλιαράκι Εκκλησιαστικής Μουσικής) από τον κ. Dhimitër Antoniadhi από την Κορυτσά, το οποίο περιλαμβάνει τα 11 εωθινά (στο κείμενο αναφέρεται ως: όρθρος), κάποιους δοξαστικούς ευχαριστήριους ύμνους της Πεντηκοστής και κάποια άλλα κομμάτια. Και αυτό το χειρόγραφο βρίσκεται στο αρχείο της Αρχιεπισκοπής.*
Εκτός από τη βυζαντινή μουσική, στις εκκλησίες μας έχει διαδοθεί και η μουσική σε πεντάγραμμο, και μάλιστα πολύ νωρίτερα από τη βυζαντινή παρασημαντική. Έτσι, στα Τίρανα το 1924 δημιουργήθηκε μια πρώτη εκκλησιαστική χορωδία υπό τη διεύθυνση ενός Ρώσου καθηγητή. Στην Κορυτσά οι περίφημοι καθηγητές Kristaq Kono και Sotir Kosmo έχουν δημιουργήσει εκκλησιαστικές μουσικές χορωδίες. "Ο υπογράφων, έχω δημιουργήσει μια χορωδία στο Πόγραδετς (1936) και μία στο Δυρράχιο *(1938), εκτός της χορωδίας των Τιράνων που υπάρχει από το 1933. Χορωδίες έχουν δημιουργηθεί και σε άλλες πόλεις της χώρας: στο* Ελμπασάν *από τους δασκάλους Petro Kulino και Vangjel Popa, στο* Φιέρι *από τον δάσκαλο των θρησκευτικών Anastas Gjoka, στο* Βεράτι *από τον δάσκαλο Pandi Bogdani και στην Αυλώνα από τον καθηγητή Karl, αλλά δυστυχώς δεν κατάφεραν να διατηρηθούν. Έχουν εκδοθεί, επίσης, σε πεντάγραμμο και δυο βιβλία: το ένα του Fan S. Noli, το οποίο περιλαμβάνει τους ύμνους της Λειτουργίας και άλλων εκκλησιαστικών εορτών για μικτή χορωδία, και το άλλο του Sotir Kosmo με τους θρήνους της Μεγάλης Παρασκευής"* (B., "Historija e Këngës Kishëtare ", *Jeta Kristiane*, Tetor 1941, nr. 8, pp. 235-236).

Σε μια σειρά τευχών του το περιοδικό *Jeta Kristiane* και μέσα από την στήλη των εκκλησιαστικών ειδήσεων, προβάλλει θρησκευτικά γεγονότα και λατρευτικές εκδηλώσεις με ψαλτικό ενδιαφέρον, που σημάδεψαν το έτος 1942. Στο τεύχος του μηνός Ιουνίου περιγράφεται με παραστατική και κομψή διατύπωση το μεγαλοπρεπές και λαμπρό θρησκευτικό πανηγύρι του αγίου Jon Vlladhimirit (22 Μαΐου), στο περίφημο ορθόδοξο μοναστήρι του κοντά στο Elbasan. Στις λίγες γραμμές της είδησης, ο χρονογράφος προλαβαίνει να σημειώσει την παρουσία της μικτής χορωδίας του Elbasan και την επιτυχή, υπό την καθοδήγηση του καθηγητού Fotaq Filipeut, ψαλμώδηση των μελών της θείας Λειτουργίας[74].

Στο επόμενο τεύχος του, και στο υπό τον τίτλο "Në Kishën e re të Shën-Prokopit" άρθρο του, πληροφορούμαστε για την τέλεση της θείας Λειτουργίας στο νεοανεγερθέντα ναό του αγ. Προκοπίου, με τη συμμετοχή του αρχιεπισκόπου Kristofor Kisi και της μικτής χορωδίας του Καθεδρικού ναού των Τιράνων[75]. Συμπερασματικά μάλιστα, βασισμένοι στο άρθρο "Kori Kishëtar i Tiranës" που δημοσιεύθηκε τον Οκτώβριο του ιδίου έτους[76], μπορούμε να σημειώσουμε ότι η εμφάνιση της χορωδίας με τη σύνθεση που έψαλλε στο ναό του αγ. Προκοπίου ήταν από τις τελευταίες, διότι με πρωτοβουλία και απόφαση του αρχιεπισκόπου Kristofor Kisi και στόχο την επίτευξη καλύτερης λειτουργίας και ελκυστικότερου ψαλτικού αποτελέσματος ανασυγκροτείται με την υποδοχή νέων μελών, τον εμπλουτισμό του ψαλτικού της ρεπερτορίου με νέες συνθέσεις και την παράδοση της χοραρχίας στον Konstandin Trako[77]. Με τη νέα της σύνθεση η εκκλησιαστική χορωδία των Τιράνων συμμετείχε στη θεία Λειτουργία που τελέσθηκε στον Καθεδρικό ναό της πρωτεύουσας, εξ αφορμής του εορτασμού των γενεθλίων του βασιλέως Βίκτωρος Εμμανουήλ του Γ΄, παρουσία πολλών προσωπικοτήτων του παλατιού και της αλβανικής κυβερνήσεως[78], έψαλλε δε και στην χριστουγεννιάτικη θεία Λειτουργία, που τελέσθηκε στον ίδιο ναό από τον αρχιεπίσκοπο Kristofor Kisi[79]. Στο ίδιο τεύχος διαβάζουμε ότι η μικτή αυτή χορωδία συνόδεψε τον αρχιεπίσκοπο Kristofor στο Δυρράχιο, ψάλλοντας τη θεία Λειτουργία των Θεοφανείων στον καθεδρικό ναό της ιστορικής αυτής πόλεως.

Αλλά και στο σημαντικό κέντρο των ορθοδόξων, την Κορυτσά, τα Χριστούγεννα εορτάσθηκαν με εκκλησιαστική τάξη και λαμπρότητα· στην χριστουγεννιάτικη θεία Λειτουργία, στον Καθεδρικό ναό της πόλεως, χοροστάτησε ο μητροπολίτης Αγαθάγγελος, ενώ στον ενοριακό ναό του αγ. Γεωργίου λειτούργησε ο π. Βασίλειος Marko και έψαλλε η μικτή χορωδία "Vllezërit mbë Krishitin" ("Τα αδέρφια του Χριστού")[80].

---

[74] "Kori mikst i Elbasanit, i dirizhuar prej profesorit të mirënjohur Fotaq Filipeut, këndoi me sukses tërë hymnet e Meshës". (Η μικτή χορωδία του Elbasan, υπό την διεύθυνση του γνωστού καθηγητή Fotaq Filipeut, έψαλε με επιτυχία όλους τους ύμνους της Λειτουργίας) ("Lajme Kishtare - Panagjiri i Shën - Jon Vlladhimirit", *Jeta Kristiane*, Qershor 1942, nr. 4, p.150).

[75] "Lajme Kishtare -Në Kishën e re të Shën-Prokopit", *Jeta Kristiane*, Korrik 1942, nr. 5, p. 182.

[76] "Lajme Kishtare -Kori Kishëtar i Tiranës", *Jeta Kristiane*, Tetor 1942, nr. 8, p. 252.

[77] "*Me kujdesin e Kr. H. Tij Kryepiskopit t' onë Imzot Kristoforit, Kori Kishëtar i Tiranës po riorganizohet duke u pajisur me elemnete të rinj dhe me pjesa të ra. Drejtimi ju besue profesorit të Muzikës z. Konstantin Trako. Kori në fjalë, pasi të mbarohen provat e duhura, ka për të marë pjesë rregullisht për çdo të Djelë në Kishë"* ("Υπό την μέριμνα του Μακαριωτάτου Αρχιεπισκόπου μας Kristofor Kisi, αναδιοργανώνεται η εκκλησιαστική χορωδία, με καινούρια μέλη. Η διεύθυνση της χορωδίας ανετέθη στον καθηγητή της μουσικής Konstantin Trako. Αφού ολοκληρωθούν οι πρόβες, η χορωδία θα λαμβάνει μέρος στη θεία Λειτουργία κάθε Κυριακή").

[78] "Lajme Kishtare -Tedeum-e", *Jeta Kristiane*, Nëntor 1942, nr. 9, p. 281.

[79] "Lajme Kishtare -Krishtlindja dhe Ujët e Bekuar", *Jeta Kristiane*, Dhjetor 1942, nr. 10, p. 295.

[80] Όπ. π.

Ιδιαίτερης αξίας και ενδιαφέροντος σκέψεις για την ψαλτική αποτυπώνονται στο άρθρο *"Këngët Kishtare"*[81], ο συντάκτης του οποίου χρησιμοποιεί την ψευδωνυμογραφία Pan. Ο αρθρογράφος υπογραμμίζει τον σημαντικό ρόλο που κατέχει η εκμάθηση της εκκλησιαστικής μουσικής και επισημαίνει ότι η μουσική θα πρέπει να διδάσκεται ταυτόχρονα με το μάθημα των θρησκευτικών, ώστε να μην απαιτείται ξεχωριστή ώρα για την εκμάθησή της και ότι η ύλη του κάθε μαθήματος να προέρχεται από την υμνογραφία των μεγάλων εορτών, προκειμένου, όταν έρθει η μέρα της κάθε εορτής, οι μαθητές να γνωρίζουν την μουσική των ύμνων της και να δύνανται να ψάλλουν κατά τις ακολουθίες. Παράλληλα, υπογραμμίζει ότι η εκμάθηση των εκκλησιαστικών μελών καθίσταται απαραίτητη και αναγκαία, διότι επηρεάζουν βαθειά την ψυχή του εκκλησιαζομένου ανθρώπου, ενώ δεν παραλείπει να τονίσει και την ωραιότητα της μουσικής, που αποτελεί μέσο με μυσταγωγικό χαρακτήρα στη λατρεία, όπου συγκαλούμαστε για να υμνήσουμε τον Θεό.

Αναδιφώντας τον έντυπο περιοδικό τύπο του έτους 1943, την προσοχή του αναγνώστη προσελκύουν δύο άρθρα, προερχόμενα από την γραφίδα του Konstandin Trako, τα οποία σκιαγραφούν το μουσικό χάρτη της υπό εξέτασιν εποχής. Στο πρώτο, το υπό τον τίτλο *"Muzika në Kishat Orthodhokse"* (*"Η μουσική στις ορθόδοξες εκκλησίες"*) άρθρο του, ο καθηγητής και χοράρχης Trako παραθέτει γενικές πληροφορίες για την εκκλησιαστική μουσική στον χώρο των Βαλκανίων και τις πλέον γνωστές σχολές αυτής. Ακολούθως, επιχειρεί να περιγράψει την εκκλησιαστική μουσική κατάσταση στην αλβανική επικράτεια (βυζαντινή μουσική και μικτές χορωδίες) και την αντιμετώπισή της από τους πιστούς, σημειώνοντας τα εξής: *"Muzika psaltike, shpesh herë ka qënë konsideruar si e pa pelqyeshme, prej të huajve që e kanë dëgjuar; por kjo, nuk mund të jetë tjetër gjë, vetëm se një shije e thjeshtë, e cila në mënyrë krejt natyrale është e ndryshuarshme që në person me person, me fjalë të tjera, këtu është çeshtje gustoje. Ndëgjusësi i saj, po të mos ketë një pregatitje sado të thjeshtë për kuptimin e plotë të vijave melodike të kësaj muzike, ajo mund të duket e çuditshme në fillim, bile dhe e paduruarshme nga ndonjë herë; por, në se e dëgjojme në një Kishë katundi, - dhe janë këngëtorë psaltër katundesh shumë më të preferuar se psaltët e Kathedraleve, sepse të parët, venë në melodin e këngës së tyre, një sinqeritet dhe një thjeshtësi shpirti, të cilat kalojnë shumë produktet infuencuese të oksidentalizmave, sikurse dëgjojmë nga ndonjë herë, në Kishërat t' ona Kathedrale, ku ndonjë psalt lirik ose dramatik, na transformon melodinë e thjeshtë bizantine, dyke e denatyruar në një mënyrë të kënduari, q'ay i thotë moderne. At-here nuk na shqetëson ajo që dëgjojmë por mungesa e mos përgatitjes dhe e mos dijenis, për të dëgjuar një gjë së s'kemi qënë të mësuar t'a dëgjojmë"*[82].

Λίγους μήνες αργότερα, παραδίδει το δεύτερό του άρθρο, με τίτλο "Këngëtorët Kishëtarë (Psaltë-t)" ("Οι εκκλησιαστικοί τραγουδιστές, οι ψάλτες"), δια του οποίου επιχειρεί μια επισκόπηση της

[81] "Këngët Kishtare", *Jeta Kristiane*, Mars 1942, nr. 1, pp. 24-25.

[82] *"Η ψαλτική αρκετά συχνά δεν αρέσει στους ξένους, που την έχουν ακούσει˙ αυτό δεν είναι τίποτε άλλο παρά η αισθητική αντίληψη, η οποία φυσιολογικά αλλάζει από άτομο σε άτομο. Ο ακροατής, αν δεν έχει μια στοιχειώδη γνώση για τις μελωδικές γραμμές του μουσικού αυτού είδος, αρχικά μπορεί να του φανεί παράξενο, ενώ άλλες φορές ακόμα και ανυπόφορο˙ αλλά είναι προτιμότερο να ακούμε τους ψάλτες του χωριού από τους ψάλτες των καθεδρικών ναών, διότι οι πρώτοι ψάλλουν με ειλικρίνεια και ψυχική απλότητα, ενώ οι δεύτεροι είναι λυρικοί και δραματικοί, αλλοιώνουν την απλή βυζαντινή μουσική μετατρέποντάς την σε μοντέρνα, όπως ακούμε καμιά φορά στους καθεδρικούς ναούς μας. Τότε δεν μας ενοχλεί το άκουσμα, αλλά η έλλειψη της προετοιμασίας και η αμάθεια, για να ακούσουμε κάτι που δεν είμαστε συνηθισμένοι"* (Konstandin Trako, "Muzika në Kishat Orthodhokse", *Jeta Kristiane*, Prill 1943, nr. 2, pp. 42-43).

ιστορίας των ψαλτών[83]. Αρχικά, υποστηρίζει ότι μαρτυρίες για ψάλτες έχουμε από την αποστολική περίοδο, ακολούθως δε παραθέτει στοιχεία ψαλτικού ενδιαφέροντος από κανόνες της Συνόδου της Λαοδικείας και της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου και κλείνει την πρώτη ενότητα εξαίροντας το έργο και την συμβολή Ιωάννου του Δαμασκηνού στην καθιέρωση της οκτωηχίας. Ιδιαιτέρως όμως τον απασχολεί η έλλειψη ψαλτών στην Αλβανία, την οποία θεωρεί ως αποτέλεσμα της απουσίας μουσικής σχολής για την προετοιμασία τους. Απευθυνόμενος στη Σύνοδο της Αλβανικής Εκκλησίας, ζητά να δείξει ξεχωριστή προσοχή σ' αυτό το θέμα, τονίζοντας μάλιστα τα ακόλουθα: *"Për fat, ne në Shqipëri nuk kemi mundur deri tash të kuptojmë rëndësinë dhe rolin e math që lot psalti ngaj froni i tij. Pse na mungojnë shkollat e muzikës për pregatitjen e këngëtorëve kishtarë, jemi të detyruar, që për ç' do të kremte dhe të djelë, të dëgjojmë me shumë vështirësi, zërat e ashpra dhe të çjera, pa kurëfarë muzikaliteti, frazimi dhe interpretimi, të hymneve kishtare, ngaj goja e psaltëve t' onë, që natyrisht - pa tjetër, - s' kanë as më të voglën përgatitje muzikale dhe as cilësira zanore. Natyrisht, kur këta s' janë të pregatitur për një të tillë mision të lartë, përgjithësisht, karakteri muzikal tradicional dhe veçanërisht vija melodike, denatyrohen duke shkarë në karaktere melodish popullore vëndase. Duhet pra, që sinodhi i Shenjtë i kishës t' onë t'a ç' bërthejë këtë problem me rëndësi kryesore, dyke i dhënë shtetit t' onë ç' prej Kishave të Kryeqytetit dhe deri n' ate të katundeve më të largëme të mbretërisë, këngëtorë me kulturë të plotë muzikale, me prirje dhe ndjenja artistike të pandara dhe me zëra të bukura e të mirë zhvilluara"*[84].

Μέσα από τα άρθρα αυτά, πέρα από τους προβληματισμούς για την ψαλτική κατάσταση στη χώρα, διαφαίνεται το υψηλό επίπεδο μουσικολογικών γνώσεων του Trako. Ο ίδιος άλλωστε, για πολλά χρόνια διετέλεσε διευθυντής της χορωδίας του Καθεδρικού ναού των Τιράνων. Μάλιστα, στο εθνικό αρχείο σώζεται ένα ημερολόγιο της χορωδίας του καθεδρικού ναού των Τιράνων, το οποίο υπογράφεται από τον ίδιο[85].

Στο τελευταίο τεύχος του έτους 1943, το περιοδικό *Jeta Kristiane* δημοσιεύει άρθρο με τίτλο "Për një program vleftësimi i thesareve të Orthodhoksis Shqipëtare"[86] *("Για ένα πρόγραμμα αξιολόγησης των θησαυρών της Αλβανικής Ορθοδοξίας")*. Το ως άνω άρθρο μιλά για την ορθοδοξία και ειδικότερα για τον πνευματικό και καλλιτεχνικό της πλούτο, καλεί δε όλους τους αναγνώστες του, κληρικούς και λαϊκούς, να συγκεντρώσουν το υλικό που έχουν στην κατοχή τους και να γράψουν περί του πνευματικού και καλλιτεχνικού θησαυρού της ορθόδοξης κοινότητας της Αλβανίας. Προκειμένου να καθοδηγηθούν οι αναγνώστες στην αναζήτηση, ο συντάκτης του άρθρου

---

[83] Konstandin Trako, Këngëtorët Kishëtarë (Psaltë-t), *Jeta Kristiane*, Korrik-Gusht 1943, nr. 5-6, pp. 139-142.

[84] *"Στην Αλβανία δεν είχαμε τα περιθώρια να κατανοήσουμε τη μεγάλη σημασία και το ρόλο του ψάλτη. Λόγω της απουσίας ψαλτικών σχολών, είμαστε υποχρεωμένοι σε κάθε εορτή και κάθε Κυριακή, να ακούμε μετά δυσκολίας τις άγριες και γρατζουνισμένες φωνές, χωρίς μελισματικότητα και καλλιτεχνική ερμηνεία των εκκλησιαστικών ύμνων από το στόμα των ψαλτών μας, οι οποίοι δεν έχουν μουσική παιδεία, αλλά ούτε φωνητικές ικανότητες. Προφανώς, όταν αυτοί δεν είναι προετοιμασμένοι για το υψηλό τους καθήκον, ο παραδοσιακός μουσικός χαρακτήρας και οι μουσικές ιδιαιτερότητες χάνονται και έτσι οι μελωδίες χάνουν τη φυσιογνωμία τους και καταντούν χαρακτήρες παραδοσιακών μελωδιών. Πρέπει λοιπόν, η Σύνοδος της Αγίας Εκκλησίας της Αλβανίας να αντιμετωπίσει αυτό το σοβαρό πρόβλημα, αποστέλλοντας στους ναούς από την πρωτεύουσα μέχρι και τα χωριά, ψάλτες με πλήρη μουσική μόρφωση, με καλλιτεχνικές δεξιότητες και ωραίες φωνές. Μόνον έτσι οι πιστοί θα απευθύνουν τις προσευχές τους με μεγαλύτερη ευλάβεια"*.

[85] Την περιγραφή του ημερολογίου αυτού βλ. στο δεύτερο μέρος της εργασίας.

[86] Për një program vleftësimi i thesareve të Orthodhoksis Shqipëtare, *Jeta Kristiane*, nëntor-dhjetor 1943, nr.9-10, pp.271-273.

κατηγοριοποιεί το υλικό στις ενότητες: α) περιγραφή των ιερών τόπων που βρίσκονται στη χώρα, εκκλησιών, μοναστηριών, αγιασμάτων, θαυμάτων, κλπ., β) περιγραφή των καλλιτεχνικών έργων, αγιογραφιών, εξωφύλλων βιβλίων, κλπ., γ) μυθιστορήματα που αναφέρονται σε αγίους ή έχουν ως θέμα τους ιερούς τόπους, δ) συγκέντρωση των χειρογράφων και άλλων γραπτών μνημείων, τα οποία είναι εμπνευσμένα από το ορθόδοξο πνεύμα, ε) συγκέντρωση λαογραφικού υλικού με ορθόδοξο χαρακτήρα, όπως των τραγουδιών των Χριστουγέννων (τα κάλαντα), του Πάσχα, του *Llazore*[87], και των χορευτικών *Besa që i dha s' ëmës* και *Konstandin vogëlthi*, που βρίσκουμε ακόμα και σήμερα στους arbëreshë και είναι δημιουργήματα της αλβανικής ορθόδοξης κοινότητας. Μάλιστα, στο τεύχος αυτό, εκδίδονται κάποια τραγούδια του Πάσχα, που τραγουδούσαν στην περιοχή του Πόγραδετς και συνέλεξε ο Mitrush Kuteli[88]. Η προσπάθεια συγκέντρωσης υλικού και παρουσιάσεώς του μέσα από τα φύλλα του περιοδικού συνεχίστηκε και κατά το επόμενο έτος και έτσι εκδόθηκαν τραγούδια της περιοχής της Lunxhërisë, τα οποία συνέλεξε ο Spiro Veli[89], δάσκαλος στο Δυρράχιο και των arbëreshë, που συγκέντρωσε ο Zef Sqiroi[90].

Παρ' όλο που τα χρόνια αυτά ήταν δύσκολα εξαιτίας του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και της πολιτικής αστάθειας που επικρατούσε στη χώρα, η Ορθόδοξη Εκκλησία της Αλβανίας κατόρθωνε να κάνει αισθητή την παρουσία της. Ο ίδιος ο αρχιεπίσκοπος της νεοσύστατης αυτοκέφαλης Εκκλησίας, ο Kristofor Kisi, χοροστατούσε στις ακολουθίες των μεγάλων ετησίων εορτών. Το ορθόδοξο περιοδικό *Jeta Kristiane* στο τεύχος του μηνός Μαΐου του έτους 1944, στη στήλη *Εσωτερικές ειδήσεις* πληροφορεί για την παρουσία του στις ακολουθίες της Μεγάλης Εβδομάδος, σημειώνοντας επιπροσθέτως ότι τα εγκώμια της Μεγάλης Παρασκευής και την πασχαλινή θεία Λειτουργία, τα οποία μεταδόθηκαν και από τον ραδιοφωνικό σταθμό Radio Tirana, έψαλλε η μικτή χορωδία του καθεδρικού ναού των Τιράνων[91].

Αλλά και στην Κορυτσά οι ακολουθίες της Μεγάλης Εβδομάδας τελέσθηκαν μέσα σε κλίμα κατάνυξης και συγκίνησης. Ο συντάκτης του άρθρου μάλιστα στέκεται στην ψαλμώδηση των εγκωμίων της Μεγάλης Παρασκευής από τρεις μικτές χορωδίες, τονίζοντας ιδιαίτερα την πρωτόγνωρη για την Κορυτσά χορωδιακή συνύπαρξη. Κάνοντας βραχεία παρουσίαση αυτών των χορωδιών σημειώνει ότι την απαρτιζόμενη από τριάντα έξι μέλη μικτή χορωδία του καθεδρικού ναού της πόλεως διηύθυνε ο Kostaq Osmanllia, την μικτή χορωδία "Vllezrit e Krishtit" (Τα αδέλφια του

[87] Η εορτή του Llazore είναι στην ουσία μια ανοιξιάτικη εορτή με παγανιστικό χαρακτήρα. Ο χριστιανισμός προσπάθησε να της δώσει τα δικά του θρησκευτικά χρώματα, συνδέοντας την με το θαύμα της αναστάσεως του Λαζάρου. Εορτάζεται μια εβδομάδα πριν το Πάσχα. Το βράδυ της εορτής τα παιδιά του χωριού, επισκέπτονται τα σπίτια με ένα καλάθι στο χέρι, το οποίο γεμίζει με αυγά ή χρήματα. Κάποιες φορές συνοδεύονται από γυναίκες κυρίως χαμηλής κοινωνικής τάξης, οι οποίες κρατάνε στο χέρι ένα κουκλάκι "nuskë". (Qemal Haxhihasani, Kosma Vasili, *Folklori Shqiptar*, Seria IV, Këngë rituale dhe të punës, Tiranë: Kombinati Poligrafik 1988, p. 107).

[88] Ο Dhimitër Pasko, γνωστός με το καλλιτεχνικό του όνομα Mitrush Kuteli, γεννήθηκε στο Πόγραδετς το 1907. Ύστερα από την φοίτησή του στο δημοτικό σχολείο της γενέτειράς του, συνέχισε τις σπουδές του στο εμπορικό γυμνάσιο της Θεσσαλονίκης. Το 1928 σπούδασε οικονομικά στο Πανεπιστήμιο του Βουκουρεστίου και συνέχισε μέχρι το έτος 1934, κατά το οποίο απέκτησε το διδακτορικό του δίπλωμα. Η καριέρα στον οικονομικό κλάδο (τράπεζα) δεν έσβησε τη μεγάλη αγάπη του για τη λογοτεχνία. Θεωρείται σήμερα ιδρυτής της σύγχρονης αλβανικής πεζογραφίας.

[89] Mitrush Kuteli, "Nga thesarët e orthodhoksiës Shqipëtare, Këngë Pashke", *Jeta Kristiane*, maj 1944, nr.3, Viti 5, p.90.

[90] Όπ. π., Qershor-Korrik 1944, nr. 4-5, Viti 5, pp. 119 – 120.

[91] "Lajme te mbrendshme", *Jeta Kristiane*, Maj 1944, nr. 3, Viti 5, p. 95.

Χριστού) της εκκλησίας του αγ. Γεωργίου (σαράντα μέλη) ο Konstandin Dhimitriadhi και την μικτή χορωδία της εκκλησίας του προφήτου Ηλιού (δεκαέξι μέλη) ο Spiro Konda[92].

Τον ίδιο μήνα, τον Μάϊο, στην εφημερίδα *Fjala e Korçës* (Ο λόγος της Κορυτσάς) δημοσιεύεται άρθρο με τίτλο *"Për korret në Kisha" ("Για τις χορωδίες των εκκλησιών"*), το οποίο πληροφορεί παρομοίως για τις τρεις αυτές χορωδίες[93]. Ο αρθρογράφος χαιρετίζει με ενθουσιασμό την ίδρυση χορωδιών στην πόλη της Κορυτσάς, υπογραμμίζοντας ότι η συμμετοχή τους στις ακολουθίες έχει θετικό αντίκτυπο, προσελκύοντας περισσότερους πιστούς. Ιδιαίτερη μνεία κάνει για την χορωδία του ναού του αγ. Γεωργίου, πληροφορώντας τους αναγνώστες ότι την διεύθυνσή της έχει ο περίφημος Konstandin Dhimitriadhi, ο οποίος έχει σπουδάσει στο Ωδείο Αθηνών και είναι ειδικευμένος ως δάσκαλος γλώσσας για τους τυφλούς. Θέλοντας να καταδείξει τον καταλυτικό ρόλο του χορωδιακού ακούσματος στην δημιουργία κλίματος κατανύξεως σημειώνει ότι κατά την διάρκεια των ακολουθιών, όταν ψάλλει η χορωδία, επικρατεί μια ασυνήθιστη ησυχία στο ναό[94]. Ένα άλλο άρθρο, που φέρει την υπογραφή του Guri Capit, δημοσιευμένο την 4η Αυγούστου στην ίδια εφημερίδα, αναφέρεται στην χορωδία του ναού του προφήτου Ηλιού, την οποία δημιούργησε πρόσφατα ο σταυροφόρος Stavro Kanxheri με τον καθηγητή μουσικής Spiro Konda[95].

Το χριστιανικό περιοδικό *Jeta Kristiane*, στο τεύχος Ιουνίου-Ιουλίου 1944 αφιερώνει μεγάλο μέρος του στην επέτειο δύο χρόνων από την ίδρυση της μικτής χορωδίας του ναού του αγ. Γεωργίου Κορυτσάς "Vllezërit mbë Krishtin"[96]. Στο υπό τον τίτλο *"Kremtimi i dyvjeçorit të Korit Miks të Shën Gjergjit" ("Ο εορτασμός των δύο χρόνων από την ίδρυση της μικτής χορωδίας του ναού του αγ. Γεωργίου"*) άρθρο, ο ανώνυμος ανταποκριτής του περιοδικού στην Κορυτσά προσφέρει το χρονικό του εορτασμού, από το οποίο προκύπτουν ενδιαφέροντα στοιχεία για την πορεία της χορωδίας από της ιδρύσεώς της[97]. Γράφει χαρακτηριστικά ότι η μικτή χορωδία "Vllezërit mbë Krishtin" εόρτασε τα δύο χρόνια της δράσης της την ημέρα της Πεντηκοστής. Κατά την θεία Λειτουργία, την οποία τέλεσε ο π. Vasil Marku μετά του σταυροφόρου π. Thoma Verlenin, και μετά την ανάγνωση του Ευαγγελίου

---

[92] Όπ. π., p. 96.

[93] "Për korret në Kisha", *Fjala e Korçës*, 27 Maj 1944, nr. 7, p. 3.

[94] *"Prej kohësh kishte filluar në qytetin tonë një lëvizje e pëlqyer për formimin korresh kishëtarë, që tërheqin besinikët fetarë, në përmbushjen e detyrës së tyre morale që të venë në kishë. Kështu që ishte dormuar kori kishëtar i kathedralit të Mitropolisë, që tani qëndron nënë drejtimin të profesorit Kostaq Pando Osmalli. Gjith'ashtu është në vepërim e sipër korri i kishës së Shën Gjergjit nënë drejtorinë e të mirënjohurit z. Kostandin Dhimitriadhi që ka studiuar në Odhion e Athinës, dhe specializuar që atje në shkollën profesionale për të ju mësuar të verbërve shkrim dhe këndim me methudhe skencore përdorim në gjithë botën […]. Infomonemi se është i pergatitur me inisiativën e Stavroforit at Stavro Kanxherit gjith' ashtu një kor, nënë drejtimin e profesorit z. Spiro Konta"*. ("Për korret në Kisha", *Fjala e Korçës*, 27 Maj 1944, nr. 7, p. 3).

[95] Στο υπό τον τίτλο άρθρο *"Një vizitë në Kishën e Shën Dëllisë"* ("Μια επίσκεψη στην εκκλησία του προφήτου Ηλιού") ο συντάκτης σημειώνει χαρακτηριστικά: *"Me sa duket se Stavrofori i varfër, së bashku me Epitropët, do të jenë që e mbajnë më këmbë këtë kishë të varfër […]. Me sa vura re është për tu lavdëruar për aktivitetin që kan treguar për mbarëvajtjen e kësaj dhe zz.Av. Moskopoliti dhe Profesor Konda, ku tash në kohën e fundit kanë formuar korin mikt të kësaj kishe"*.(Guri Capit,"Një vizitë në Kishën e Shën Dëllisë", *Fjala e Korçës*, 2 gusht 1944, nr.25, p.2).

[96] Σε αντίθεση με το περιοδικό *Jeta Kristiane*, η εφημερίδα *Fjala e Korçës* γνωστοποιεί μέσα από το φύλλο της 3ης Ιουνίου του 1944 τον επικείμενο εορτασμό της τρίτης επετείου από την ίδρυση της χορωδίας. Στην υπό τον τίτλο *"Aniversari i tretë të Korit Shën Gjergjit"* είδηση, ο αρθρογράφος σημειώνει ότι: *"την προσεχή Κυριακή (4 Ιουνίου) η εκκλησιαστική χορωδία του αγ. Γεωργίου θα γιορτάσει την τρίτη επέτειο της δράσης της -δράση που συνάντησε πολλές δυσκολίες, αλλά τις προσπέρασε με επιτυχία-, ψάλλοντας στη θεία Λειτουργία και την αρτοκλασία"*. Η είδηση αυτή επιβεβαιώνει την επέτειο της χορωδίας, δημιουργεί όμως αναπάντητο ερώτημα για το αν επρόκειτο για την επέτειο δύο ή τριών χρόνων από της ιδρύσεώς της. ("Aniversari i tretë të Korit Shën Gjergjit", *Fjala e Korçës*, 3.6.1944, nr.9, p.3).

[97] Korrespondenti, "Kremtimi i dyvjeçorit të Korit Miks të Shën Gjergjit", *Jeta Kristiane*, Viti V, Qershor – Korrik 1944, nr. 4-5, pp. 139-143.

έγινε σύντομη αναφορά στην χορωδία. Η χορωδία ξεκίνησε την δράση της με οκτώ άρρενα μέλη και την αμέριστη υποστήριξη των επιτρόπων του ναού. Μετ' ολίγου χρόνου ήρθε να προστεθεί μια κοπέλα και έγινε αυτή η αφορμή να προσέλθουν κι άλλα κορίτσια, τα οποία υπηρετούν μέχρι σήμερα και η ανδρική χορωδία να μετατραπεί σε μικτή. Ένας από τους στόχους της χορωδίας ήταν και η οικονομική ενίσχυση δύο τυφλών μελών της (πληρώνονταν από το ναό), του διευθυντή της, του Dhimitër Konstandini και της σοπράνο Afrulla Sholla, που είχαν σπουδάσει και οι δύο στη σχολή τυφλών στην Αθήνα. Μετά το πέρας της Λειτουργίας οι πιστοί ανέβηκαν στον πάνω όροφο του ναού για να γιορτάσουν. Εκεί, η οκτάχρονη σοπράνο Rosmaria Jorganxhi, μέλος της χορωδίας τόσο η ίδια όσο και ο πατέρας της Gaqo, τραγούδησε και απέσπασε το θερμό χειροκρότημα των παρευρισκομένων[98]. Ο εορτασμός ολοκληρώθηκε με την ψαλμώδηση του επινίκιου ύμνου *Άγιος άγιος, άγιος, Κύριος Σαβαώθ*, εναρμονισμένου από τον Fan Noli και του απολυτικίου του αγ. Γεωργίου.

Η θεία Λειτουργία του Δεκαπενταυγούστου του έτους 1944 προσέφερε μια έκπληξη στους πιστούς της πρωτεύουσας. Διαβάζοντας την είδηση στο περιοδικό *Jeta Kristiane*, πληροφορούμαστε ότι στον καθεδρικό ναό των Τιράνων έψαλλε παιδική χορωδία, με 50 μέλη περίπου, αγόρια και κορίτσια από δώδεκα ετών και κάτω, υπό την διεύθυνση του Konstandin Trako. Η παιδική αυτή χορωδία, η οποία οργανώθηκε σύμφωνα με τα λεγόμενα του αρχιεπισκόπου Kristofor με πρωτοβουλία της Εκκλησίας, έψαλλε κατά τους τρεις μήνες του καλοκαιριού, αντικαθιστώντας την μόνιμη μικτή χορωδία του ναού, που έλειπε σε άδεια[99].

Η εκκλησιαστική μουσική φαίνεται πως απασχολούσε όλο και περισσότερο την ορθόδοξη κοινότητα εκείνη την εποχή. Τούτο μαρτυρείται από το άρθρο με τίτλο *"Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipëris dhe Muzika Korale ndër Kisha" ("Η Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία της Αλβανίας και η χορωδιακή μουσική στις Εκκλησίες"*), που στεγάζεται στο χριστιανικό περιοδικό *Jeta Kristiane*[100]. Ο υπογράφων το άρθρο, "ένας θαυμαστής της τέχνης", τονίζει τη σημασία της μουσικής κατά την τέλεση της Λειτουργίας και προτείνει όπως η μικτή χορωδία του καθεδρικού ναού των Τιράνων ψάλλει και εκτός εκκλησίας, δίνοντας συναυλίες, όχι μόνον θρησκευτικού περιεχομένου, αλλά και συναυλίες παραδοσιακής και κλασικής μουσικής, στοχεύοντας στην γνωριμία της με το λαό και την μουσική αισθητική του εξέλιξη και πρόοδο. Παράλληλα, εξαίρει την προσπάθεια της Εκκλησίας της Αλβανίας για δημιουργία και δράση χορωδιών σε όλη την επικράτεια (Τίρανα, Κορυτσά, Ελμπασάν, Βεράτι, Αυλώνα, Καβάϊα) και μέσω αυτών την παροχή μουσικής μορφώσεως στον λαό.

Μετά από πέντε σχεδόν χρόνια ιταλικής και γερμανικής κατοχής, στις 29 Νοεμβρίου του έτους 1944 τα γερμανικά στρατεύματα αποχώρησαν από την χώρα. Την 1η Νοεμβρίου ξεκίνησε η επίθεση του εθνικοαπελευθερωτικού στρατού για την κατάληψη των Τιράνων. Μετά από λυσσώδεις μάχες που μετατράπηκαν στο τέλος σε οδομαχίες, η πόλη κυριεύτηκε από τους παρτιζάνους βάζοντας τέλος

[98] Κατά την διάρκεια της έρευνάς μας (Φεβρουάριος του 2014) υπήρξε τηλεφωνική επαφή με την κ. Rosmaria Jorganxhi, η οποία ζει σήμερα στο Τριέστε της Ιταλίας. Στην σύντομη συνέντευξη που παραχώρησε ισχυρίστηκε πως από την ηλικία των επτά ετών συνόδευε κάθε Κυριακή τον πατέρα της στην εκκλησία. "Ο πατέρας μου" ανέφερε χαρακτηριστικά, "έψαλε στη χορωδία", τονίζοντας στη συνέχεια την αφοσίωση των μελών της χορωδίας.

[99] S. B., "Lajme kishtare, Kori i fëmijvet në Kishën e Tiranës", *Jeta Kristiane*, Gusht 1944, nr. 6, p. 182.

[100] Një sipatizues i artit, "Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipëris dhe Muzika Korale ndër Kisha", *Jeta Kristiane*, Viti V, Shtator – Nëntor 1944, nr. 7-9, pp. 205-208.

στη γερμανική κατοχή (20 Νοεμβρίου του 1944). Στο περιοδικό σύγγραμμα *Jeta Kristiane* αποτυπώνονται έντονα τα πολεμικά γεγονότα, καταγράφεται και η καταστροφή που υπέστη η έδρα της Εκκλησίας της Αλβανίας. Από τη στήλη των ειδήσεων μαθαίνουμε ότι την Παρασκευή 4η Νοεμβρίου, στις 4 το πρωί, κατά την διάρκεια της μάχης για την απελευθέρωση της πόλης των Τιράνων, οι γερμανοί έκαψαν μεταξύ άλλων και τη Μητρόπολη της Αυτοκέφαλης αλβανικής Εκκλησίας, διότι εκεί ήταν το ορμητήριο των αλβανών ανταρτών. Σύμφωνα με την είδηση, από την φωτιά καταστράφηκαν ολοσχερώς το αρχείο της Μητροπόλεως, η προσωπική βιβλιοθήκη του αρχιεπισκόπου, η βιβλιοθήκη του Ορθοδόξου Σεμιναρίου, χειρόγραφα, μεταφράσεις, όλα τα βιβλία του τυπογραφείου, καθώς και πολλά έπιπλα και άλλα αντικείμενα αξίας[101]. Η αναμφισβήτητη αυτή πληροφορία δίνει απάντηση στην έλλειψη παλαιότερων εκκλησιαστικών εγγράφων.

Εκτός των ειδήσεων που προσφέρουν πληροφορίες για συμμετοχή χορωδιών σε εκκλησιαστικές πανηγύρεις στις μεγάλες πόλεις της χώρας, το ορθόδοξο περιοδικό *Jeta Kristiane* φιλοξένησε στα φύλλα του άρθρο αφιερωμένο στην προσωπικότητα του Fan S. Noli. Το υπό τον τίτλο *"Imzot Fan S. Noli Muzikant-Kompozitor"* (*"Ο μακαριότατος Φαν Νόλι, μουσικός και συνθέτης"*) άρθρο, γραμμένο από τον Konstandin Trako, κάνει λόγο για τη συμβολή του Noli στην εκκλησιαστική μουσική. Ο συντάκτης αυτού αναφέρει χαρακτηριστικά: Çfaqjet e para të ndjenjës the shijës për aktin e muzikës Imzot Fan Noli na i trogon qysh në përkthimet e para të tij, sidomos në përkthimin e teksteve Liturgjike ku një armoni e plotë pajton për mrekulli thekset tonale latrare me thekset shprehëse muzikale. […] Si shëmbëll të dytë me rëndësi kombëtare, po japim dhe faktin se: Vetëm dyke filluar prej vitit 1909 kur Hirësia e tij nxori në dritë dhe vuri në përdorimin e Kishës Orthodhokse Shqiptare përkthimet e liturgjis së Shenjtë, qysh atëhere mund të flsim për një melurgji bizantine me të vërtetë Shqiptare, mbasi deri atëherë në të gjitha Kishat t' ona, këndohesh melurgjia bizantine tradizionale Greke. […] në kohën kur ka qënë Krye-Ministër ishte i pari që subvencionoj për herën e parë një kor kishtar të formuar prej elementit Rus që në atë kohë ndodhej në Tiranë, grup, që këndonte rregullisht për çdo të djelë në Kathedralen Orthodhokse të Tiranës. [..] Para këtij grupi koral, nuk ishte formuar ndonjë tjetër grup i tillë dhe se për herë të parë dëgjohej në Shqipëri kjo formë muzikale të kënduari"[102]. Οι διαπιστώσεις του Konstandin Trako για τον Fan Noli είναι πραγματικές και επιβεβαιώνουν για ακόμη μια φορά το πρωτοποριακό για την εποχή εκείνη έργο του Noli και την διαρκή έγνοια του για μουσική μόρφωση και πρόοδο του λαού.

---

[101] *"Njoftojmë se, me datën 4 Nandor 1944, në orën 4 të mëngjezit, ditën e Premte, kur lufta vazhdonte për çlirimin e Kryeqytetit të Shqipnis nga na e Ushtris Nc. ÇL. kundra ekupatorit Gjerman, armiku ndër çastet agonike e dëshpruese, si rau dhe preu pa mëshirë popullin vendas, ndërmjet banesavet të tjera të Tiranës i dha zjarrin me anë të mortajave djegës e të stimjevet të tanksit dhe Selis mitropolitane të Kishës Orthodhokse Autpqefale të Shqipnis, mbasi andej baheshin sulmet vendimtare nga ana e partizanëve Shqiptarë. Bashkë me Selinë u dogjën këto sende: e gjithë Arshiva e Mitropolis, biblioteka private e Kryepiskopit e përbame prej gjithë numravet të Enciklopedisë së Madhe Greke, ajo e Seminarit Orthodhoks, gjithë librat e Degës së Botimeve, dorëshkrime dhe përkthime të vlefshme për frymën kohësore, orenditë miropolitane dhe një shumicë e madhe plaçkash me vleftë".* ("Lajme Kishtare, Djegëje", *Jeta Kristiane*, Viti V, Shtator-Nëntor 1944, nr. 7-9, p. 255).

[102] *"Η αρχική κλήση του Fan Noli στην τέχνη της μουσικής φάνηκε πρώτον από τις λειτουργικές μεταφράσεις, όπου εναρμονίζονται αριστουργηματικά οι γλωσσικοί τόνοι με τους εκφραστικούς μουσικούς τονισμούς. […] Και δεύτερον, φάνηκε από το ιστορικό γεγονός ότι μιλάμε για βυζαντινό μέλος στα αλβανικά μόνο από το 1909, έτος κατά το οποίο ο Fan Noli έθεσε σε χρήση τις μεταφράσεις της Λειτουργίας στην αλβανική γλώσσα. […] Επίσης, κατά την διάρκεια της πρωθυπουργίας του Noli θεσπίστηκε για πρώτη φορά η χορωδία με ρωσικά στοιχεία. […] Πριν από αυτό δεν αναγνωρίζεται στην ιστορία της χορωδιακής τέχνης καμμία άλλη χορωδία αυτού του τύπου στη χώρα"* (Prof. Konstandin Trako, "Imzot Fan S. Noli Muzikant – Kompozitor", *Jeta Kristiane*, Maj 1944, nr. 3, Viti 5, pp. 91-94).

Οι παραπάνω ειδήσεις, αν και λίγες, προσφέρουν μια καλή εικόνα της ψαλτικής δραστηριότητας στην Αλβανία κατά την πέμπτη δεκαετία του κ΄ αι., αποτυπώνοντας μορφές από ένα μεγάλο κομμάτι του αλβανικού ψαλτικού χώρου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

FAN STILIAN NOLI (1882-1965)

2.1 Βίος[103]

2.1.1. Γέννηση-εγκύκλιες σπουδές

Ο Fan Noli γεννήθηκε την 6η Ιανουαρίου του έτους 1882, στο χωριό Ιμπρίκ-Τεπέ, στην Ανατολική Θράκη[104]. Ο πατέρας του Stilian και η μητέρα του Maria απέκτησαν δεκατρία παιδιά, επτά εκ των οποίων απεβίωσαν σε μικρή ηλικία. Μεταξύ των παιδιών, δύο αγοριών και τεσσάρων κοριτσιών, που επέζησαν, ήταν και ο Noli. Τα παιδικά του χρόνια τα πέρασε κυρίως με τη γιαγιά του, καθότι η μητέρα του έπρεπε να δουλεύει. Η συναναστροφή με τη γιαγιά του τον βοήθησε να μάθει καλά την αλβανική γλώσσα, να διδαχθεί πολλά στοιχεία του αλβανικού πολιτισμού, συγχρόνως δε να λάβει και καλή χριστιανική ανατροφή.

Το έτος 1889 –τόν χρόνο αυτό ιδρύεται δημοτικό σχολείο στο χωριό του- και ευρισκόμενος στην ηλικία των οκτώ ετών ο Fan Noli εγγράφεται στην πρώτη τάξη του δημοτικού. Η διδασκαλία των μαθημάτων γινόταν στην ελληνική γλώσσα, δημιουργώντας προβλήματα στο μικρό Fan, ο οποίος δεν την γνώριζε. Παρά την δυσκολία αυτή, ο Fan Noli μπόρεσε μέσα σε τέσσερα χρόνια να ολοκληρώσει και τις έξι τάξεις του δημοτικού με άριστα αποτελέσματα. Τα χρόνια εκείνα εκδηλώθηκε και η εξαιρετική του έφεση στην εκμάθηση ξένων γλωσσών, που αποδείχθηκαν ιδιαίτερα χρήσιμες στη συνέχεια της ζωής του. Το ενδιαφέρον του για την απόκτηση ιστορικών γνώσεων και η επιθυμία του να γνωρίσει τα τεχνικά και πνευματικά επιτεύγματα του παρελθόντος ήταν έντονο και ζωηρό, με συνέπεια ο μικρός Fan να αναζητεί τις απαντήσεις τόσο εντός της κοινότητας στην οποία ζούσε, όσο και στην πλούσια βιβλιοθήκη του θείου του Τάσου. Την ίδια εποχή ο Fan Noli μυήθηκε και στην εκκλησιαστική μουσική, συμπαραστεκόμενος στον πατέρα του, που έψαλλε κάθε Κυριακή στο ναό του χωριού. Ο Stilian Noli, αφού διέγνωσε το ταλέντο και το ενδιαφέρον του μικρού του γιού για την

[103] Βασική πηγή άντλησης πληροφοριών για τον βίο του Fan Noli αποτέλεσε το σύγγραμμα του ιδίου, *Fiftieth anniversary of the Albanian Orthodox Church in America 1908-1958*, Boston Massachusetts 1960, όπου στεγάζεται μια εκτενής περί του βίου του ενότητα, στην οποία στηρίχθηκαν και όλοι οι μεταγενέστεροι μελετητές, αλλά και το δίτομο έργο του Nasho Jorgaqi, *Jeta e Fan S. Nolit*, Tiranë 2005, που επιπλέον παρουσιάζει με ικανοποιητική πληρότητα το έργο της σπουδαίας αυτής προσωπικότητας.

[104] Αλβανικό χωριό της Ανατολικής Θράκης στην Ευρωπαϊκή Τουρκία. Οι αλβανοί μετοίκησαν στη Θράκη ως μισθοφόροι πολεμιστές, προσφέροντας υπηρεσίες αρχικά στους βυζαντινούς αυτοκράτορες, στη συνέχεια δε στους σουλτάνους. Στα χωριά τους μιλούσαν την παραδοσιακή αλβανική γλώσσα. Η ζωή τους ήταν συνδεμένη με τα χριστιανικά και τα πατροπαράδοτα αλβανικά ήθη και έθιμα. Στο χωριό Ιμπρίκ-Τεπέ όπου ζούσε ο Νόλι, οι αλβανοί είχαν τη δική τους εκκλησία, το ναό του αγ. Γεωργίου.

εκκλησιαστική μουσική, άρχισε να του διδάσκει τα σημάδια της ψαλτικής τέχνης και τον τρόπο ερμηνείας τους και να αναδειχθεί έτσι αυτός ο πρώτος δάσκαλός του στα ψαλτικά.

Το καλοκαίρι του έτους 1896, ο Stilian Noli έστειλε τον Fan στο ελληνικό γυμνάσιο της Αδριανούπολης, προκειμένου να συνεχίσει τις σπουδές του, χρησιμοποιώντας μάλιστα την ελληνική εκδοχή του ονόματός του Θεοφάνης Μαυρομάτης[105]. Στην Αδριανούπολη, γνώρισε τη ζωή της πόλης, τις έντονες διαφορές μεταξύ ανατολής και δύσης, ελλήνων και τούρκων. Στο γυμνάσιο γνώρισε τη δόξα και τη δύναμη του ελληνικού πολιτισμού, τη λογοτεχνία και την φιλοσοφία. Εκεί έμαθε αρχαία ελληνικά, λατινικά, τουρκικά και γαλλικά. Πέρα από τα πολλά λογοτεχνικά, φιλοσοφικά και ιστορικά βιβλία, ο Fan Noli πρωτοδιάβασε την Βίβλο[106]. Ξεχωριστό ενδιαφέρον όμως έδειξε για τα μαθήματα της μουσικής, με δάσκαλο τον πρωτοψάλτη του καθεδρικού ναού της Αδριανούπολης, τον οποίο συνόδευε πάντοτε στις ακολουθίες. Το 1900 ο Fan Noli ολοκλήρωσε τις γυμνασιακές του σπουδές με επιτυχία. Μένοντας για ένα χρόνο άνεργος, αποφασίζει το έτος 1901 να αφήσει το χωριό του και να φύγει στην Αθήνα, προκειμένου να συνεχίσει τις σπουδές του.

2.1.2. Ο νεαρός Noli ταξιδιώτης του κόσμου

Φτάνοντας στην Αθήνα, ο Theofan Noli γράφτηκε στο τμήμα της Φιλοσοφίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών[107]. Η ανάγκη να εργαστεί για να εξασφαλίσει τα προς το ζην αναγκαία, δημιούργησε δύσκολες συνθήκες και περιόρισε δραστικά το χρόνο που μπορούσε να διαθέσει για τις σπουδές του. Η πρώτη του εργασία ήταν αμαξάς στα τρόλεϊ. Μετά από μακρόχρονη αναζήτηση και χάρη στον άριστο χειρισμό της ελληνικής γλώσσας, ο Fan Noli κατάφερε να εργαστεί ως αντιγραφέας και υποβολέας σε θεατρικές ομάδες. Το τελευταίο ταξίδι με την θεατρική ομάδα ήταν στην Αλεξάνδρεια, το έτος 1903. Εκεί, λόγω οικονομικών προβλημάτων, ο θίασος διαλύθηκε και έτσι ο νεαρός Noli, αποφάσισε να μείνει στην Αίγυπτο. Εγκαταστάθηκε στην πόλη Σιμπίν ελ Κομ, όπου εργάστηκε ως ψάλτης και δάσκαλος της ελληνικής γλώσσας. Δύο χρόνια αργότερα, το Σεπτέμβριο του 1905 μετακινήθηκε στο Φαγιούμ.

Τα χρόνια της διαμονής στην Αίγυπτο (1903 - αρχές 1906) ήταν σημαντικά για τον Fan Noli. Εκεί του δόθηκε η ευκαιρία να μάθει την αραβική γλώσσα και να γνωρίσει τον αραβικό πολιτισμό. Εκεί γνώρισε άγνωστες γι' αυτόν μέχρι τότε πτυχές της ιστορίας και του πολιτισμού της πατρίδας του της Αλβανίας. Και αυτό διότι στο Φαγιούμ δημιούργησε σχέσεις με σημαντικές προσωπικότητες της

---

[105] Γκέργκι Σιμάκου, *Ο Θεοφάνης Μαυρομάτης (Φαν Νόλι). Επιπτώσεις των Εθνικιστικών τάσεων στη μετάλλαξη της εθνικής συνειδήσεως και πίστεως*, Θεσσαλονική: 2011, *σ. 13*.

[106] Τα καλοκαίρια, ο Noli επέστρεφε στο χωριό του. Σ' ένα απ' αυτά το καλοκαίρια, ο θείος του Τάσος, του έδωσε να διαβάσει την Καινή Διαθήκη στα αλβανικά, μεταφρασμένη από τον Konstandin Kristoforidhi. Ο Konstandin Kristoforidhi ήταν ερευνητής της αλβανικής γλώσσας και πρωτεργάτης της ίδρυσης του αλβανικού σχολείου. Γεννήθηκε στο Ελμπασάν το έτος 1826. Το 1847 παρακολούθησε το γυμνάσιο στη Ζωσιμαία Σχολή των Ιωαννίνων. Το έργο του Kristoforidhi είναι τεράστιο και θεμελιώδες για την αλβανική γλώσσα και τη μετάφρασή της. Ο ίδιος είναι πολύ γνωστός για την μετάφραση της Καινής Διαθήκης στην gegërisht (διάλεκτος των βορείων περιοχών της Αλβανίας) και για το Λεξικό της αλβανικής γλώσσας. Ο Kristoforidhi απεβίωσε το 1895. Το Λεξικό εκδόθηκε στην Αθήνα, το 1904, είκοσι πέντε χρόνια μετά την συγγραφή του.

[107] Προκειμένου να βρεθούν στοιχεία σχετικά με την εγγραφή και τη φοίτησή του στην Φιλοσοφική Σχολή, πραγματοποιήθηκε έρευνα σε τεκμήρια του Ιστορικού Αρχείου του Πανεπιστημίου Αθηνών, η μελέτη των οποίων όμως δεν απέδωσε καρπούς.

αλβανικής αναγέννησης, με τους όποιους ενώθηκε στο δύσκολο αγώνα του αλβανικού ζητήματος. Εκεί ήρθε σε επαφή με τον αλβανικό τύπο της διασποράς και γνώρισε μέσω αυτού, τον Faik Konica[108]. Κατά τη διάρκεια της παραμονής του στο Φαγιούμ, ο Noli μετέφρασε στα αλβανικά το βιβλίο του Sami Frashëri, *Shqipëria ç'ka qënë, ç'është e ç'do të bëhet* (Αλβανία˙ παρελθόν, παρόν και μέλλον)[109], εγκαταλείποντας μάλιστα το ελληνικό του όνομα (Θεοφάνης Μαυρομάτης) και υπογράφοντας τη μετάφραση ως Fan S. Noli.

Η πολιτική κατάσταση στην Αίγυπτο, η αύξηση της αλβανικής κοινότητας της Αμερικής με νέα μέλη, που έφταναν ως οικονομικοί μετανάστες από την Αλβανία και η συμβουλή των πατριωτών φίλων του τον έπεισαν να εγκαταλείψει την Αίγυπτο και να μεταβεί στην Αμερική. Έφτασε στη Νέα Υόρκη την 31η Μαΐου του έτους 1906. Χωρίς να χάσει πολύ χρόνο ξεκίνησε για την πόλη Buffalo, στα σύνορα με τον Καναδά. Εκεί τον υποδέχτηκαν οι εκπρόσωποι της αλβανικής κοινότητας, οι οποίοι είχαν δημιουργήσει το σύνδεσμο *Mall' i mëmëdheut* (Νοσταλγία της Πατρίδας). Όραμα του Noli ήταν να συσπειρώσει τις διάσπαρτες αλβανικές κοινότητες της διασποράς σε μια παναλβανική ομοσπονδία. Σύντομα διαπίστωσε ότι το εγχείρημα ήταν δύσκολο. Έτσι, στις αρχές του μηνός Αυγούστου του 1906, αναχωρεί για τη Βοστώνη, προκειμένου να βοηθήσει στην έκδοση της πρώτης αλβανικής εφημερίδας *Kombi* (Το Έθνος). Κατά την διάρκεια της εκεί παραμονής του, κατάφερε να αφυπνήσει την αλβανική κοινότητα και να οργανώσει το σύνδεσμο *Besa–Besën*, ο οποίος θα αποτελούσε στη συνέχεια το στήριγμά του για το μεγάλο του όραμα, αυτό της δημιουργίας της Εθνικής Εκκλησίας.

2.1.3 Ο ιερέας Fan Noli και η δράση του

Στην Αλβανία εν τω μεταξύ, οι προσπάθειες για την ανακήρυξη του Αυτοκεφάλου της Ορθόδοξης Εκκλησίας παρέμειναν άκαρπες, μια και το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως δεν υποστήριζε την ιδέα και δεν έδειχνε πρόθυμο να ικανοποιήσει τα αλβανικά αιτήματα. Αγώνα για το ζήτημα αυτό είχε κάνει και η αλβανική κοινότητα της Ρουμανίας, χωρίς όμως αποτέλεσμα. Υπ' αυτές τις συνθήκες ο Noli με τη συνδρομή επιφανών αλβανών προσωπικοτήτων που ζούσαν στην Αμερική, εργάστηκε για την ίδρυση Αλβανικής Εκκλησίας στην Αμερική. Αυτό μαρτυρείται από τις εφημερίδες της διασποράς των ετών 1907–1908, όπου η δημοσίευση ειδήσεων για το φλέγον ζήτημα υπήρξε

[108] Ο Faik Konica γεννήθηκε στην Konica. Τα πρώτα του γράμματα διδάχθηκε στη γενέτειρά του και μετά από λίγο καιρό μετέβη στη Σκόδρα για να σπουδάσει κοντά στους Ιησουίτες. Ακολούθως ταξίδεψε στην Κωνσταντινούπολη και γράφτηκε στο Γυμνάσιο "Galatasaray". Το 1890 αναχώρησε για τη Γαλλία, όπου παρακολούθησε μαθήματα στο Πανεπιστήμιο του Ντιόν, ενώ στη συνέχεια έζησε για δύο χρόνια στο Παρίσι. Ολοκλήρωσε τις σπουδές του στο Χάρβαρντ. Η συμβολή του Konica δεν εντοπίζεται τόσο στην λογοτεχνική δημιουργία όσο στην κριτική της λογοτεχνίας και της δημοσιογραφίας. Σήμερα θεωρείται πρωτεργάτης του αλβανικού μοντερνισμού.

[109] Ο Sami Frashëri ήταν συγγραφέας και φιλόσοφος. Γεννήθηκε στην Frashëri του Përmet. Παρακολούθησε το ελληνικό γυμνάσιο στη Ζωσιμαία Σχολή των Ιωαννίνων, όπου ήρθε σε επαφή με τη δυτική φιλοσοφία και έμαθε πολλές γλώσσες, όπως ελληνικά, γαλλικά και ιταλικά, αλλά και τουρκικά, αραβικά και περσικά. Μετά το γυμνάσιο μετανάστευσε στην Κωνσταντινούπολη. Μαζί με τα αδέρφια του, τον Naim και τον Abdyl, βοήθησε το αλβανικό κίνημα της εθνικής αναγέννησης. Ο Sami Frashëri, γνωστός επίσης με το όνομα Şemseddin Sami Efendi, θεωρείται σημαντική προσωπικότητα της οθωμανικής λογοτεχνίας, όπως σημαντική θεωρείται και η συμβολή του στην μεταρρύθμιση της οθωμανικής τουρκικής γλώσσας. Ο τίτλος του βιβλίου, μεταφραζόμενος κατά λέξη, είναι *Αλβανία τι ήτο, τι είναι, τι θα γίνει*.

αδιάκοπη[110]. Το ζήτημα της αναγνωρίσεως του Αυτοκεφάλου δεν ήταν το μόνο που απασχολούσε τους αλβανούς˙ εξίσου έντονο ήταν και το θέμα της εισαγωγής και χρήσεως της αλβανικής γλώσσας στη λατρεία, για το οποίο η Κωνσταντινούπολη ήταν αντίθετη. Ο Noli, γνωρίζοντας ότι βασική προϋπόθεση για τη ίδρυση της Εθνικής Εκκλησίας ήταν η χρήση της αλβανικής γλώσσας κατά τις λατρευτικές συνάξεις, άρχισε να μεταφράζει τα λειτουργικά κείμενα από την ελληνική στην αλβανική γλώσσα. Η Ρωσική Εκκλησία της Αμερικής, αντίθετα με το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, υποστήριξε θερμά την πρόταση του θρησκευτικού συνδέσμου *Nderi Shqiptar* (Η αλβανική τιμή) να λειτουργήσει στην αλβανική γλώσσα ένας ιερέας. Η έλλειψη ιερέων που μιλούσαν την αλβανική γλώσσα κρατούσε άλυτο το ζήτημα. Η εκπεφρασμένη όμως επιθυμία του Noli να ιερωθεί, επέτρεψε να γίνει το όνειρο πραγματικότητα. Την 8η Μαρτίου του έτους 1908, στο ρωσικό Καθεδρικό ναό του αγ. Νικολάου στη Νέα Υόρκη, ο εικοσιεξάχρονος Theofan Stilian Noli χειροτονείται ιερέας και λίγες μέρες αργότερα, την 22α Μαρτίου, τέλεσε την πρώτη θεία Λειτουργία στην αλβανική γλώσσα στην περιοχή του South End (Βοστόνη), σε έναν συναυλιακό χώρο, με το όνομα *Knights of Honor*. Η τέλεση ακολουθιών σε μέρη όπου υπήρχε αλβανική κοινότητα έγινε συνήθεια. Ο Fan Noli είχε γίνει πλέον ο πνευματικός ηγέτης της διασποράς της Αμερικής και έχαιρε της υποστηρίξεως των αλβανικών κοινοτήτων διεθνώς.

Οι ιερατικές του υποχρεώσεις δεν ανέκοψαν τα σχέδιά του και την υπόλοιπη δράση του. Ως υποστηρικτής της άποψης ότι το βιβλίο και ο τύπος αποτελούν σημαντικά και δημοφιλή μέσα προώθησης ιδεών και πληροφοριών, που γοητεύουν τους αναγνώστες και επηρεάζουν τις απόψεις τους, φρόντισε να επικοινωνήσει μαζί τους μέσω αυτών. Τον Δεκέμβριο του 1908 εκδίδει στη Βοστώνη το βιβλίο *Shërbesat e javës së madhe* (Οι Ακολουθίες της Μεγάλης Εβδομάδος) και λίγο αργότερα, στις 15 Φεβρουαρίου 1909, δίνει ζωή στην εφημερίδα *Dielli*, το εκδοτικό όργανο της Παναλβανικής Ομοσπονδίας της Αμερικής *Vatra*. Οι πολλές του υποχρεώσεις δεν του επέτρεψαν να αναλάβει μόνος του την εφημερίδα, γι' αυτό και καλεί τον Faik Konica να αναλάβει την αρχισυνταξία και τη διεύθυνση της *Dielli*, ο οποίος δέχεται την πρόσκληση και φτάνει στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής την 9η Οκτωβρίου του ίδιου έτους. Το έτος 1910 εκδίδεται στις Βρυξέλλες το πόνημά του Noli *Libri i të kremteve të mëdha (Το βιβλίο των μεγάλων θρησκευτικών εορτών),* με λειτουργικές αναφορές.

Παρά τις αυξημένες υποχρεώσεις του, ο Noli δεν απεμπόλησε το όνειρό του για συνέχιση των σπουδών. Στις 21 Οκτωβρίου του 1909, ο εικοσιεπτάχρονος Noli ξεκίνησε τις σπουδές λογοτεχνίας στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου του Χάρβαρντ. Κατάφερε να ολοκληρώσει τις σπουδές του μέσα σε τρία χρόνια - αποφοίτησε από το Χάρβαρντ στις 20 Ιουνίου του 1912- και να λάβει το "Bachelor of Arts", με βαθμό "Cum Laude". Παράλληλα, συνέχισε το δύσκολο έργο των μεταφράσεων των βασικών λειτουργικών και θρησκευτικών βιβλίων, θεωρώντας το έργο αυτό ως καθήκον απέναντι στο λαό του, ο οποίος έχει το δικαίωμα να προσεύχεται στη γλώσσα του. Το έργο του Fan Noli ήταν πλέον γνωστό σε όλους τους αλβανούς. Η μεγάλη συμβολή του εγκείται στο γεγονός ότι θεωρούσε τη θρησκεία ως μέσο για να ενώσει το λαό, προκειμένου να αποκτήσει την

[110] Πρόκειται για τις εφημερίδες Kombi (Το έθνος), Shkopi (Το ραβδί), Bashkimi (Η ένωση), Drita (Το φώς), Dëshira (Η ελπίδα), στα φύλλα των οποίων καταγράφονται πλείστες ειδήσεις για το μείζον αυτό ζήτημα.

ελευθερία και τα δικαιώματα που του ανήκουν. Είχε αναδειχθεί πλέον ως ο αδιαμφισβήτητος πνευματικός ηγέτης των αλβανών.

2.1.4. Ο Fan Noli μεταξύ Ευρώπης και Αμερικής

Μέσα στα πολλά σχέδια του Noli όλα αυτά τα χρόνια ήταν και η πραγματοποίηση ενός ταξιδιού στην Ευρώπη, το οποίο κατάφερε να οργανώσει το καλοκαίρι του 1911. Για να κάνει το σχέδιό του πραγματικότητα έπρεπε να εγκριθεί η άδεια μεταβάσεώς του στην Ευρώπη από τον Ρώσο αρχιεπίσκοπο της Νέας Υόρκης Πλάτωνα, ταυτόχρονα δε να βρεθεί ο αντικαταστάτης του για την τέλεση των ιερατικών του καθηκόντων. Αυτός βρέθηκε στο πρόσωπο του Naum Cere[111], ο οποίος έφτασε στην Αμερική, χειροτονήθηκε ιερέας και αντικατέστησε το Noli για όλο το διάστημα της απουσίας του, εκτελώντας τα ιερατικά του καθήκοντα στην αλβανική γλώσσα.

Η περιοδεία του Noli στο ευρωπαϊκό έδαφος ξεκίνησε από τη Ρωσία και τη Ρουμανία και ολοκληρώθηκε στη Βουλγαρία[112]. Κατά τις επισκέψεις του στις ανωτέρω χώρες ο Fan Noli έγινε δεκτός από τις ηγεσίες των τοπικών Εκκλησιών, συναντήθηκε με τις σημαντικότερες προσωπικότητες της διασποράς και της αλβανικής αναγέννησης, συμμετείχε στη δημόσια λατρεία, τελώντας νυχθήμερες ακολουθίες και θείες Λειτουργίες στην αλβανική γλώσσα. Το ταξίδι του στην Ευρώπη σχολιάστηκε ευμενώς από την εφημερίδα *Koha* και θεωρήθηκε λίαν επιτυχημένο[113]. Πλέον, ο νεαρός ιερέας είχε πείσει όλους για την ομορφιά της λατρείας στην αλβανική γλώσσα, η οποία εξέφραζε με σαφήνεια και πληρότητα το λόγο του Θεού.

Σημαντικός σταθμός στο ταξίδι αυτό ήταν η Σόφια. Εκεί ύστερα από έντεκα χρόνια συναντήθηκε με την οικογένειά του –τον πατέρα του, την μητέρα του και την αδερφή του-, η οποία είχε ταξιδέψει από το χωριό στην πρωτεύουσα για εκείνον. Όπως εκφράζεται ο ίδιος στην αυτοβιογραφία του ήταν μοναδικές στιγμές μεγάλης συγκίνησης[114]. Ήταν η τελευταία φορά που ο Fan Noli έβλεπε τους γονείς του, οι οποίοι απεβίωσαν ο ένας μετά από τον άλλον, λίγο καιρό αργότερα.

Κλείνοντας την ευρωπαϊκή του περιοδεία ο Noli επιστρέφει στην Αμερική, αναλαμβάνοντας δραστήριο πολιτικό ρόλο. Η ώρα της ενώσεως της αλβανικής διασποράς της Αμερικής σε μια ομοσπονδία, η οποία θα υποστήριζε θερμά τις εντός Αλβανίας κινήσεις για την απελευθέρωση της

---

[111] Ο π. Naum Cere γεννήθηκε στην Rehova του νομού Κολόνιας, στις 4 Φεβρουαρίου του 1866. Τελειώνοντας το δημοτικό σχολείο ακολούθησε τον πατέρα του, ο οποίος δούλευε ως κτίστης στο Άγιο Όρος. Από μικρός ο Naum Cere ξόδευε χρόνο στη ρωσική ιερά μονή Παντελεήμονος. Την εποχή εκείνη ένας αγιογράφος, ο Παύλος, ο οποίος εργαζόταν στο μοναστήρι, παρατήρησε το ταλέντο του Naum στην αγιογραφία. Αφού έμαθε ρωσικά, ύστερα από προτροπή του ηγουμένου του μοναστηριού, εστάλη για σπουδές στην Ακαδημία Καλών Τεχνών της Μόσχας, από την οποία αποφοίτησε το 1892. Η αυξημένη ζήτηση για εικόνες έκανε τον Naum να ταξιδέψει σε όλη την ανατολή και κυρίως στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, όπου ήρθε σε επαφή με το κίνημα της αλβανικής αναγέννησης. Μαζί με τις εικόνες, μετέφερε αλβανικά βιβλία και διέδοσε το αλβανικό αλφάβητο. Το 1911 ο Naum Cere μετακόμισε στην Αμερική με την αρωγή της εταιρείας Vatra, χειροτονήθηκε ιερέας και αντικατέστησε τον Fan Noli όσο ο δεύτερος έλειπε στην Ευρώπη. Απεβίωσε στις 17 Δεκεμβρίου του 1936 στο Jamestown. Η θλίψη για το θάνατό του εκφράστηκε στον τύπο της εποχής, ενώ παράλληλα, η σπουδαιότητα αυτού του ανθρώπου και πατριώτη υμνείται στο άρθρο του Faik Konica (*Dielli*, 26 Shkurt 1937).

[112] Σύμφωνα με τον εργογράφο του Noli, τον Nasho Jorgaqi, η περιοδεία του Noli στο ευρωπαϊκό έδαφος διέρκησε συνολικά τέσσερεις μήνες. (Nasho Jorgaqi, *Jeta e Fan S. Nolit*, v. II, p. 446).

[113] "Udhetimi i At. Fan Nolit", *Koha*, 4 Genendre 1911, p. 3.

[114] Fan S. Noli, *Fiftieth Anniversary of the Albanian Orthodox Church in America 1908-1958, pp. 63-64*.

χώρας από τον οθωμανικό ζυγό, είχε φτάσει. Μέσα σ' αυτή τη ζύμωση η Ομοσπονδία "Vatra" ανέπτυξε έντονη δράση, έχοντας ενεργή ανάμειξη στην επίλυση των εθνικών ζητημάτων. Επίσημος αρχηγός της Ομοσπονδίας ορίστηκε ο Faik Konica, στην πραγματικότητα όμως ηγέτης της υπήρξε ο ίδιος ο Fan Noli.

2.1.5. Ο αγώνας του για το αλβανικό ζήτημα και την αναγνώριση του Αυτοκέφαλου της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας

Το φθινόπωρο του 1912 η κατάσταση στα Βαλκάνια ήταν έκρυθμη, με το πολιτικό σκηνικό να μεταβάλλεται διαρκώς. Στις 28 Νοεμβρίου του 1912 στην πόλη της Αυλώνας, ο Ismail Bej Vlora[115] (αναγνωρισμένος επίσης ως Ismail Qemali) ανακήρυξε την απελευθέρωση της Αλβανίας. Η επίσημη αναγνώριση ακολούθησε το δρόμο της διαπραγμάτευσης στη Διάσκεψη του Λονδίνου (1913), όπου θα αποφασιζόταν το μέλλον του αλβανικού κράτους. Αυτές οι πολιτικές εξελίξεις δεν θα μπορούσαν να αφήσουν αδιάφορο τον Fan Noli, το μεγάλο όνειρο του οποίου ήταν το ελεύθερο και δημοκρατικό Αλβανικό Κράτος. Σε αντίθεση με την επικρατούσα ρητορική της εποχής "θρησκεία των αλβανών είναι ο αλβανισμός"[116], ο Noli ήταν από τους λίγους που πίστευε ακράδαντα ότι αλβανικό κράτος χωρίς Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία δεν θα μπορούσε να υφίσταται, δημοκρατικό πολίτευμα χωρίς την αναγνώριση της θρησκευτικής και λατρευτικής έκφρασης στη μητρική γλώσσα δεν θα μπορούσε να νοηθεί. Σημειώνεται ωστόσο, ότι η άποψη αυτή προκάλεσε αντιδράσεις εκ μέρους του Οικουμενικού Πατριαρχείου και διαμαρτυρίες από ορθόδοξα στελέχη του αλβανικού κινήματος, που άν και υποστήριζαν την ίδρυση Αυτοκέφαλης Αλβανικής Εκκλησίας δεν συμφωνούσαν με την χρήση της αλβανικής γλώσσας στη λατρεία. Μάλιστα, η κίνηση του Noli να μεταφράσει εκκλησιαστικά λειτουργικά κείμενα στην αλβανική δυσαρέστησε και τους ορθοδόξους της χώρας και δημιούργησε έντονη αντιπαλότητα μεταξύ τους, οφειλόμενη στη μη ακριβή απόδοση των θεολογικών όρων, κάτι που η δογματική της Εκκλησίας θεωρεί αυστηρώς απαραίτητο.

Πιστός στις ιδέες του, το Νοέμβριο του 1912, ο Noli βρέθηκε στο Λονδίνο, προκειμένου να συμβάλει εμπράκτως στην προσπάθεια αναγνώρισης του Αλβανικού Κράτους. Με την ιδιότητα του εκπροσώπου της Ομοσπονδίας *Vatra* και της Ορθόδοξης Αλβανικής Εκκλησίας των ΗΠΑ, εργάστηκε σθεναρά για την προώθηση του αλβανικού ζητήματος στα ξένα ΜΜΕ, συνθέτοντας υπομνήματα και στηρίζοντας την εκστρατεία της αλβανικής αντιπροσωπίας. Στη συνέχεια των δραστηριοτήτων του στο Λονδίνο, επέκτεινε τον αγώνα της υπεράσπισης του αλβανικού ζητήματος και στην αλβανική διασπορά στην Ευρώπη. Συγκεκριμένα, στις 2 Μαρτίου του 1913, έλαβε μέρος στο αλβανικό κογκρέσο στο Τριέστε, ενώ το Μάϊο του ιδίου έτους, επισκέφτηκε την Ρουμανία προκειμένου να ευαισθητοποίησει την αλβανική διασπορά και τους ντόποιους πολιτικούς για τον

[115] Ismail Bej Vlora, γνωστός ως Ismail Qemali ήταν ο ιδρυτής του Αλβανικού Κράτους και ο πρώτος πρωθυπουργός της Αλβανίας. Ήταν ο πρώτος που έγραψε την Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας της Αλβανίας. Γεννήθηκε στην Αυλώνα στις 16 Ιανουαρίου του 1844 και πέθανε στην Ιταλία στις 24 Ιανουαρίου του 1919.

[116] Στίχοι από το ποίημα του Pashko Vasa, με τίτλο *O moj shqypni e mjera shqypni (Ωχ Αλβανία, καημένη Αλβανία).*

αλβανικό αγώνα. Το ταξίδι στην Ρουμανία στέφθηκε με επιτυχία, εξασφαλίζοντας την υποστήριξη για το αλβανικό ζήτημα και για το Αυτοκέφαλο της Εκκλησίας, αλλά και την οικονομική βοήθεια από την Ρουμανική κυβέρνηση για την έκδοση του μεταφρασμένου από τον ίδιο στην αλβανική Τριωδίου[117].

Ευρισκόμενος γεωγραφικά τόσο κοντά στην Αλβανία δεν μπορούσε παρά να πραγματοποιήσει την χρόνια επιθυμία του να επισκεφθεί τη γη των προγόνων του. Τον Ιούλιο του 1913, ο Fan Noli επισκέφτηκε για πρώτη φορά την Αλβανία πραγματοποιώντας μάλιστα δύο συνεχόμενα ταξίδια εντός ενός πολύ μικρού χρονικού διαστήματος. Το πρώτο, είχε ως σταθμό την Αυλώνα, όπου περιέργως διέμεινε μόλις τρεις ημέρες. Στο εμπιστευτικό γράμμα που ο ίδιος στέλνει στον Asdreni[118] παραδέχεται μεταξύ άλλων την απογοήτευσή του για το εχθρικό κλίμα απέναντι στο θρησκευτικό ζήτημα, αναφέροντας συγκεκριμένα ότι "në ato pak ditë kuptova që Vlora është një qëndër shumë e ligë për lëvizjen kishtare"[119]. Μέσα στον ίδιο μήνα πραγματοποίησε και δεύτερο ταξίδι, με πρώτο σταθμό το Δυρράχιο. Η θερμή υποδοχή που έτυχε αυτή τη φορά δεν είχε ανάλογη συνέχεια και ο αγώνας του για την προώθηση του εκκλησιαστικού ζητήματος δεν βρήκε μεγάλη ανταπόκριση. Ως πολιτικός παράγοντας, ο Noli αξιοποίησε το *momentum* της στέψης του Wilhelm του Wied ως πρίγκιπα της Αλβανίας από τις Μεγάλες Δυνάμεις, για να επιστρέψει εκ νέου στην Αλβανία (9 Μαρτίου του 1914) αυτή τη φορά ως νικητής. Ήταν μάλιστα ιστορική στιγμή καθότι τέλεσε για πρώτη φορά τη θεία Λειτουργία στην αλβανική γλώσσα στον Καθεδρικό ναό του Δυρραχίου.

Ύστερα από δύο χρόνια έντονης δραστηριότητας στην Κεντρική Ευρώπη και Αλβανία, ο Noli επιστρέφει στη Βοστώνη, στις 18 Μαΐου του 1915. Η επιστροφή του συνδυάζεται με την ανάληψη της ηγεσίας της Ομοσπονδίας *Vatra* και διαδραματίζει ιδιαιτέρως σημαντικό ρόλο στην υπεράσπιση του αλβανικού ζητήματος (1915-1919), και μέσω της δημοσιογραφικής του δραστηριότητας -συνέβαλε στην ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης των ΗΠΑ, κρατώντας ζωντανό το ενδιαφέρον για το αλβανικό ζήτημα- και μέσω επιστολογραφίας προς τους Υπουργούς Εξωτερικών της Μεγάλης Βρετανίας και της Γαλλίας, καλώντας τους να υπερασπιστούν πολιτικά το νεοσύστατο Αλβανικό Κράτος.

Παρά την έντονη πολιτική δραστηριότητα, ο Noli δεν έπαψε ποτέ να ασχολείται με το μεγάλο πάθος του, την λογοτεχνία και προκειμένου να αφιερώσει περισσότερο χρόνο σ' αυτό, το Ιούλιο του 1916, αποφάσισε να αποσυρθεί από την ηγεσία της Vatra. Ένα χρόνο αργότερα επανήλθε στην διεύθυνση της Vatra. Εκείνη την χρονιά, η Σοβιετική Ένωση δημοσίευσε τους πραγματικούς όρους

---

[117] Στο αφιερωματικό σημείωμα του μεταφρασμένου από τα ελληνικά στα αλβανικά "Triodi i vogël" (Το μικρό Τριώδιο), αναφέρονται τα εξης: *Ekselences se tij Take Ionesku, si shenje mirenjohjeje dhe shtime* (Του αυτού εκλαμπροτάτου Take Ionesku, ως ένδειξη ευγνωμοσύνης και περισσότερα). (At Fan S. Noli, *Triodi i vogel*, Boston, Mass. 1913, p.3).

[118] Ο Aleksandër Stavre Drenova, γνωστός ως Asdreni, ήταν ένας από τους πιο γνωστούς ποιητές της Αναγέννησης. Γεννήθηκε στο Drenovë, κοντά στην Korçë. Τα πρώτα του μαθήματα έλαβε στο ελληνικό σχολείο του χωριού. Στα δεκατρία του χρόνια και αφού πέθανε ο πατέρας του μετακόμισε στην Ρουμανία, όπου ζούσε και ο αδερφός του. Εκεί ήρθε σε επαφή με το αλβανικό κίνημα της εθνικής αναγέννησης. Ο Aleksandër Stavre Drenova είναι γνωστός για τα ποιήματά του. Αυτός είναι και ο ποιητής του Εθνικού ύμνου της Αλβανίας.

[119] "Μέσα σε λίγες μέρες κατάλαβα ότι η χριστιανική πίστη δεν βρίσκει πρόσφορο έδαφος στη Vlora" (N. Jorgaqi, *Jeta e Fan S. Nolit*, v. I, Tiranë: Ombra OMG 2005, p. 287).

της Συνθήκης του Λονδίνου, σύμφωνα με τους οποίους η ύπαρξη του Αλβανικού Κράτους ήταν υπό αμφισβήτηση. Στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων του ως επικεφαλής της Vatra ανέλαβε μία σειρά πολιτικών πρωτοβουλιών, με κορυφαία στιγμή τη συνάντησή του με τον Πρόεδρο της Αμερικής, τον Wilson, προσδοκώντας να εξασφαλίσει την υποστήριξή του για το αλβανικό ζήτημα.

Ταυτόχρονα, σημαντικό κομμάτι των δραστηριοτήτων του κάλυπταν τα εκκλησιαστικά ζητήματα. Δέκα χρόνια μετά την ίδρυση της Αλβανικής Εθνικής Εκκλησίας, ο Noli ζήτησε από την Ρωσική Εκκλησία της Αμερικής να χειροτονήσει αλβανό Επίσκοπο. Το αίτημά του απορρίφθηκε με την αιτιολογία ότι η έγκρισή του δεν υπαγόταν στη δικαιοδοσία της Εκκλησίας της Αμερικής. Αντ' αυτού όμως πέτυχε, να αναγνωριστεί η Αλβανική Εκκλησία και ο ίδιος ως επίσημος εκπρόσωπός της.

Το Νοέμβριο του 1918, ο Fan Noli λαμβάνει το οφφίκιο του αρχιμανδρίτη. Τον Μάρτιο του 1919, συνοδεύομενος από τον V. Çamçe, μετέχει στη συνέλευση των Ρωσικών Εκκλησιών στο Cleveland (Ohio). Το αίτημα που τέθηκε για μια Εθνική Επισκοπή εγκρίθηκε ομόφωνα και ο Fan S. Noli ανακηρύσσεται επίσκοπος της Ορθόδοξης Αλβανικής Εκκλησίας, με τις εξής προϋποθέσεις, πρώτον την οργάνωση ενός συνεδρίου αντιπροσώπων των αλβανικών εκκλησιών και δεύτερον την έγκριση του διορισμένου επισκόπου. Τελικά, στις 16 Μαρτίου στη Βοστώνη συγκεντρώθηκαν οι αντιπρόσωποι και ενέκριναν την ανακήρυξη εις επίσκοπον του Noli. Το επόμενο βήμα ήταν να χειροτονηθεί επίσκοπος και αυτό θα γινόταν στην Ρωσική Εκκλησία. Οι αλβανοί, λόγω των ιστορικών γεγονότων, θέλησαν να επισπεύσουν τις διαδικασίες ώστε να έχουν το δικό τους επίσκοπο, με σκοπό να μπορέσει να συμβάλλει στην ένωση των αλβανών ορθοδόξων. Η Ρωσική Εκκλησία καθυστερούσε την χειροτονία του Noli, γεγονός που προκάλεσε αναστάτωση στην αλβανική κοινότητα, η οποία ασκούσε συνεχόμενη πίεση με την αποστολή επιστολών. Ο ρώσος αρχιεπίσκοπος της Νέας Υόρκης Πλάτωνας, στο απαντητικό γράμμα προς τον Noli, ανέφερε μεταξύ άλλων ως αιτία της ακύρωσης μια καταγγελία που έγινε εναντίον του από τους έλληνες. Η απάντηση του Noli υπήρξε σφοδρή και έντονη και με κατηγορίες εναντίον της Ρωσικής Εκκλησίας για συμμαχία με τους έλληνες[120]. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, στις 26 Ιουλίου, πραγματοποιήθηκε η συνέλευση των αλβανών ορθόδοξων ιερέων, οι οποίοι αυτοανακήρυξαν επισήμως την Ορθόδοξη Αυτοκέφαλη Εκκλησία της Αλβανίας, ενώ την επομένη αποφασίστηκε να χειροτονηθεί ο επίσκοπος. Στις 27 Ιουλίου, απουσία των αρμοδίων εκπροσώπων της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, ο Noli χειροτονήθηκε επίσκοπος μπροστά σε πλήθος αλβανών πολιτών. Το γεγονός αυτό γνωστοποιήθηκε στην Κυβέρνηση του Δυρραχίου και στην αλβανική αντιπροσωπεία που βρισκόταν στο Παρίσι για την Διάσκεψη Ειρήνης. Οι διαφωνούντες με τη δημιουργία Αλβανικής Εκκλησίας ορθόδοξοι βρήκαν μια καλή αφορμή να τον κατηγορήσουν ως ψευδοεπίσκοπο, που παραβιάζει τους ιερούς κανόνες και την εκκλησιαστική παράδοση, αναγκάζοντάς τον να απομακρυνθεί προσωρινά από την χώρα, περιμένοντας νέες ευνοϊκότερες εξελίξεις. Η Ιταλία αποτέλεσε το καταφύγιό του. Κατά την διάρκεια της εκεί παραμονής του, συγκεκριμένα το Νοέμβριο του 1920, ο Noli έλαβε επιστολή από τον τότε πρωθυπουργό της

[120] "La chiesa Albanese d' America divorzia da quella russa", *Kuvendi*, Roma Martedi 19.9.1919, Anno II - N. 27, p.1.

Αλβανίας I. Vrioni, δια της οποίας του ανακοινώθηκε ο διορισμός του ως προέδρου της αλβανικής αντιπροσωπείας στην Κοινωνία των Εθνών. Η αποστολή του στόχευε στην αναγνώριση της Αλβανίας ως μέλος της Κοινωνίας των Εθνών. Παρά την δυσκολία του εγχειρήματος, ο Noli κατάφερε να πείσει τους αντιπρόσωπους να υπερψηφίσουν την Αλβανία, ανακηρύσσοντάς την 48η χώρα-μέλος της Κοινωνίας των Εθνών. Στις 8 Απριλίου του 1921 ο Fan Stilian Noli επέστρεψε στην Αλβανία, αυτή τη φορά ως δοξασμένος πρωταγωνιστής. Στην Αυλώνα τον υποδέχτηκαν θερμά και αφού τέλεσε την Λειτουργία στην αλβανική γλώσσα, συγκεκριμένα στο ναό του αγ. Βλασίου, κατευθύνθηκε προς την πρωτεύουσα. Οι εξελίξεις αυτές σηματοδότησαν την έναρξη της πολιτικής καριέρας του Noli στην Αλβανία.

Ο πολιτικός του ρόλος δεν τον εμπόδισε να ασχοληθεί και με τις εκκλησιαστικές υποθέσεις των ορθοδόξων στην Αλβανία. Στις 9 Δεκεμβρίου του 1921 ο Noli έφτασε στην Κορυτσά, όπου τον υποδέχτηκαν κατά τρόπο πανηγυρικό. Στις 11 Δεκεμβρίου τέλεσε την πρώτη επισκοπική Λειτουργία στο ναό του αγ. Γεωργίου. Ο εορτασμός κορυφώθηκε στα Τίρανα στις 10 Ιανουαρίου 1922, όπου ο βουλευτής Noli επέστρεψε και ως ηγέτης της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Στις 21 Ιανουαρίου του 1922, ύστερα από έντονες πιέσεις ο Fan Noli δέχτηκε την θέση του υπουργού εξωτερικών. Η στάση του Noli – όπως είχε διατυπωθεί ξεκάθαρα στις ομιλίες του στην βουλή - ήταν άκρως αντίθετη με τους κυβερνητικούς χειρισμούς, προκαλώντας κατά συνέπεια έντονες αντιπαραθέσεις και συγκρούσεις. Έτσι το Μάρτιο του 1922, υπέβαλε την παραίτησή του, προβάλλοντας ως δικαιολογία την κατάσταση της υγείας του.

Μετά την παραίτησή του ο Noli επικεντρώθηκε στο εκκρεμές εκκλησιαστικό ζήτημα και προκειμένου να πετύχει την αναγνώριση του Αυτοκεφάλου της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας σχεδίασε τη συγκρότηση ενός εθνικού συνεδρίου, με την συμμετοχή κληρικών και λαϊκών απ' όλη την επικράτεια. Αυτή την φορά είχε και τη συμπαράσταση της αλβανικής κυβέρνησης, η οποία προσδοκούσε να κερδίσει πολιτικά οφέλη, που θα απέρρεαν από τη μείωση της ελληνικής επιρροής στην πολιτική ζωή του νεοσύστατου κράτους και θα μείωναν τον κίνδυνο εδαφικών διεκδικήσεων από την γειτονική χώρα. Ο Noli αποφάσισε να μην λάβει μέρος στην διαδικασία, ώστε να μην προκαλέσει τους αντιπάλους του. Ωστόσο, οι επικεφαλείς του συνεδρίου ήταν συνεργάτες του Noli και προφανώς, οι ιδέες και οι αποφάσεις που πάρθηκαν ήταν σύμφωνες με το σχέδιό του. Το συνέδριο του Βερατίου (1922) ανακήρυξε το Αυτοκέφαλο της Αλβανικής Ορθόδοξης Εκκλησίας και καθιέρωσε την αλβανική γλώσσα ως επίσημη γλώσσα της λατρείας. Το Πατριαρχείο, θέλοντας να δώσει λύση στο πρόβλημα, στέλνει στην Αλβανία τον καταγόμενο από την Πρεμετή επίσκοπο Μιλητουπόλεως Ιερόθεο να εξετάσει τα γεγονότα και να αποφανθεί σχετικά. Ο Ιερόθεος αυτενεργώντας τάχθηκε υπέρ του Αυτοκεφάλου και έκανε ενέργειες να φέρει στη χώρα τον επίσκοπο Συνάδων Χριστόφορο Κίσση, που κατάγονταν από το Βεράτι. Έχοντας έτσι με το μέρος τους δύο επισκόπους του Οικουμενικού Πατριαρχείου οι υποστηρικτές του Αυτοκεφάλου, προχώρησαν στη συγκρότηση Συνόδου της Αλβανικής Εκκλησίας, έχοντας προηγουμένως εκλέξει και τον Fan Noli ως μητροπολίτη Δυρραχίου. Έτσι στις 4 Δεκεμβρίου του

1923, στο μεγάλο ναό του αγ. Γεωργίου ο Fan Stilian Noli χειροτονήθηκε μητροπολίτης Δυρραχίου σύμφωνα με τους κανόνες της Εκκλησίας υπό τους ήχους της χορωδίας και των ψαλτών[121].

2.1.6. Ο Noli πρωθυπουργός

Η χειροτονία του Noli σε επίσκοπο δεν τον απέτρεψε να κινείται και ως πολιτικός, έχοντας δραστηριοποιηθεί από παλαιά στο αλβανικό κίνημα. Το έτος 1923 βρίσκει την πολιτική κατάσταση στη χώρα έκρυθμη και το Noli να ασκεί σκληρή κριτική στην καθεστηκυία τάξη. Η πολιτική αντιπαράθεση κορυφώθηκε τον επόμενο χρόνο. Αντιπολίτευση και λαός είχαν συγκροτήσει ισχυρό μέτωπο εναντίον της κυβέρνησης, γεγονός που υποχρέωσε τον Ahmet Zogu, τον Μάρτιο του 1924 να παραιτηθεί προσωρινά και να παραδώσει την διακυβέρνηση της χώρας στον πεθερό του, στον Shefqet Vërlaci. Η τακτική αυτή κίνηση δεν απέδωσε τα αναμενόμενα αποτελέσματα για τον Zogu. Η δολοφονία του αντιπάλου του Avni Rustemi[122], πυροδότησε την εξέγερση του λαού, η οποία έλαβε χαρακτηριστικά ένοπλης επανάστασης. Τον Ιούνιο του 1924 ο Noli ανέλαβε την ηγεσία της γνωστής Επαναστάσεως του Ιουνίου, η οποία στόχευε να τερματίσει τη συνεχιζόμενη καταπίεση του αγροτικού πληθυσμού και να τον απαλλάξει από την δυσβάστακτη φορολογία. Την 10η Ιουνίου οι επαναστάτες κατέλαβαν τα Τίρανα, ενώ τα μέλη της έκπτωτης κυβέρνησης, για λόγους ασφαλείας διέφυγαν στο Δυρράχιο.

Στις 17 Ιουνίου του 1924 ο Fan Noli ανακηρύχθηκε πρωθυπουργός της Αλβανίας. Τα ανοικτά μέτωπα που είχε να αντιμετωπίσει η νέα κυβέρνηση ήταν πολλά. Πέρα από τα τεράστια κοινωνικο-οικονομικά προβλήματα της χώρας, ο Noli αντιμετώπισε την δυσπιστία τόσο των συνεργατών του όσο και των εξωτερικών του συμμάχων. Εν τέλει, οι Μεγάλες Δυνάμεις της Ευρώπης δεν υποστήριξαν την κυβέρνησή του με το πρόσχημα ότι ήταν αποτέλεσμα βίαιας ανάληψης της εξουσίας και χωρίς λαϊκή εντολή. Προκειμένου να τον στηρίξουν ζήτησαν την προκήρυξη εθνικών εκλογών. Το αίτημά τους δεν βρήκε σύμφωνο το Noli, ο οποίος έκρινε ότι οι συνθήκες δεν ευνοούσαν μια τέτοια κίνηση. Η άρνηση του Noli επέφερε την διεθνή απομόνωση της χώρας, γεγονός που οδήγησε σε οικονομική ασφυξία. Στις 10 Δεκεμβρίου του 1924, ο Ahmet Zogu εκμεταλλεύομενος την κατάσταση, εισήλθε παράνομα στη χώρα και με την βοήθεια των υποστηρικτών του ανακατέλαβε την εξουσία με πραξικόπημα. Στις 24 Δεκεμβρίου το απόγευμα ο Fan Noli υποχρεώθηκε να αφήσει την πρωτεύουσα, διαφεύγοντας αρχικά στο Δυρράχιο και μετέπειτα, στις 26 Δεκεμβρίου, στο Μπρίντιζι της Ιταλίας.

2.1.7. Η μεταξύ Ευρώπης και Αμερικής δράση του και το τέλος της ζωής του

Την οκταετία 1925-1932 ο Noli την πέρασε ως πολιτικός εξόριστος στην Ευρώπη, κυρίως μεταξύ Αυστρίας και Γερμανίας. Το διάστημα αυτό ήταν διπλά εκτεθειμένος. Από τη μία δεχόταν απειλές

[121] Η εις επίσκοπον προηγειθείσα εκλογή και χειροτονία του δεν ήταν επίσημα αναγνωρισμένη.

[122] Ο Avni Rustemi ήταν δάσκαλος, ακτιβιστής και βουλευτής. Γεννήθηκε το 1895 στο χωριό Λιμποχόβα Libohovë του Αργυροκάστρου. Παρακολούθησε το γυμνάσιο στα Ιωάννινα και μετά την Κωνσταντινούπολη σπούδασε Διδασκαλία στη Γενεύη. Επέστρεψε στην Αλβανία το 1914. Ο Rustemi ήταν ηγέτης της δημοκρατικής οργάνωσης "Bashkimi" (Η ένωση) και μέρος της Βουλής και της Επανάστασης του Ιουνίου του 1924.

για τη ζωή του από τους πράκτορες του Zogu, ενώ από την άλλη, ο παλαιός του φίλος Faik Konica είχε επιδοθεί σε εκστρατεία λάσπης εναντίον του δια της εφημερίδας *Dielli*. Ωστόσο ο Noli δεν πτοήθηκε, πιστεύοντας ότι σύντομα τα γεγονότα και οι πολιτικές εξελίξεις θα ευνοούσαν την επιστροφή του στην εξουσία. Κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην Αυστρία, ίδρυσε στη Βιέννη την αριστερή οργάνωση *KONARE* (αλ. Komiteti Nacioanl Revolucionar-Επαναστατική Εθνική Επιτροπή) και την εφημερίδα *Lirija Kombëtare* (Εθνική Ελευθερία)[123]. Ως εκπρόσωπος της οργάνωσης έλαβε μέρος σε παγκόσμια συνέδρια μαζί με άλλες γνωστές πολιτικές προσωπικότητες. Η υπό διαρμόρφωση ακραία πολιτική κατάσταση στην Ευρώπη, σε συνδυασμό με το κομμουνιστικό ιδεολογικό όραμα επηρέασαν τον πολιτικό προσανατολισμό του Noli υπέρ του δευτέρου. Σύμφωνα με τον εργογράφο του, τον Nasho Jorgaqi "KONARE-ja s'kishte të bënte me ideologjinë dhe lëvizjen komuniste, pavarësisht, se në luftën e saj, ajo komunistët i konsideronte aleatë"[124].

Οι ανησυχίες του για το αλβανικό ζήτημα βρίσκουν έκφραση στο λογοτεχνικό του έργο. Στα γνωστά ποιήματά του *Syrgjyn-vdekur* (Νεκρός-εξόριστος) και *Shpell e Dragobisë (*Η σπηλιά της Ντραγομπής*)*, ο Noli εκφράζει ανοικτά την αγανάκτησή του για τον θάνατο των συνεργατών του, του Luigj Gurakuqi και του Bajram Curri, οι οποίοι δολοφονήθηκαν από τον Ahmet Zogu. Σφοδρή ήταν επίσης η δημόσια αντίδρασή του στην αυτοανακήρυξη του Zog ως βασιλιά της Αλβανίας, την 1η Σεπτεμβρίου του 1928[125].

Τον Μάϊο του 1930 ο Noli επιστρέφει προσωρινά στην Αμερική. Η αλβανική κοινότητα του επιφυλάσσει θερμή υποδοχή. Παράλληλα με τις εκκλησιαστικές του δραστηριότητες[126], ο Noli ίδρυσε το Albanian Publishing Association (APA)και προχώρησε στην έκδοση της εφημερίδας *Republika*, με το πρώτο της φύλλο να κυκλοφορεί την 1η Νοεμβρίου του 1930. Οι συχνοί και αυστηροί έλεγχοι κάθε φορά που έμπαινε στην Αμερική και η εν συνεχεία άρνηση των αρχών να του ανανεώσουν τη βίζα, ανάγκασε το Noli να επιστρέψει στην Ευρώπη. Η άνοδος των ακροδεξιών όμως στην Ευρώπη ανάγκασε το Noli να επιστρέψει μόνιμα στην Αμερική. Προκειμένου να εξασφαλίσει την απαιτούμενη άδεια εισόδου διαπραγματεύτηκε με την Αλβανική Ορθόδοξη Εκκλησία της Αμερικής για τις σχετικές διαδικασίες. Αναμένοντας την έγκριση της αμερικάνικης βίζας έσπευσε να παραιτηθεί από την οργάνωση KONARE, προκαλώντας έτσι το θυμό των συνεργατών του. Το γνωστό πνευματικό του καταφύγιο, παρέμεινε το μεταφραστικό του έργο. Αυτή τη φορά ήταν η σειρά του κλασικού έργου του Θερβάντες Δον Κιχώτης. Εν τέλει, στις 21 Οκτωβρίου του 1932, ο Fan Noli μπήκε στην Αμερική. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι έχοντας εξαντληθεί από το "ευρωπαϊκό γίγνεσθαι" δεσμεύεται ενώπιον των αμερικανικών αρχών ότι παραιτείται από την πολιτική δράση και αφοσιώνεται αποκλειστικά στην Εκκλησία. Πράγματι, φτάνοντας στην Βοστώνη αφιερώνει τον χρόνο του στο εκκλησιαστικό έργο. Επειδή μάλιστα η Εκκλησία διήνυε περίοδο οικονομικής ένδειας,

---

[123] Η οργάνωση KONARE (Komiteti National Revoloucionar-Επαναστατική Εθνική Επιτροπή) ιδρύθηκε στις 25-3-1925 από τον Fan Noli (P. Tako, *Noli Vepra*, v. 1, Tiranë 1985, p. 395).
W. Roszkowski & J. Kofman, *Biographical Dictionary of Central and Eastern Europe in the Twentieth Centery,* New York: Routledge 2015, pp. 1938, 1997.

[124] "Η KONARE δεν είχε σχέση με την κομμουνιστική ιδεολογία ή κίνιση, παρόλο που στον αγώνα της, τους κομμουνιστές τους θεωρούσε συμμάχους." (N. Jorgaqi, *Jeta e Fan S. Nolit*, v. II, Tiranë: OMBRA GVG, p. 25).

[125] Η αντίδραση του Noli για την αυτοανακήρυξη του Zog ως Βασιλιά της Αλβανίας εκφράζεται στο σατυρικό του ποίημα *Këngа e Salep-Sulltanit* (*Το τραγούδι του Σαλέπ-Σουλτάνου*).

[126] Ο Noli ταξίδευε στις πόλεις όπου υπήρχε αλβανική κοινότητα και τελούσε Λειτουργίες.

αναγκάστηκε να εξασφαλίσει τα προς το ζην μέσω του συγγραφικού και μεταφραστικού του έργου. Το Δεκέμβριο του 1933 ο Noli, εξαιτίας έντονης κόπωσης και εξάντλησης, αρρώστησε με βαριά πνευμονία και διαβίτη. Το γεγονός αυτό τον ανάγκασε να ζητήσει οικονομική βοήθεια από την Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία της Αλβανίας και από τον "εχθρό" του, τον ίδιον τον βασιλιά της Αλβανίας Ahmet Zogu. Η κίνησή του όμως εξαγρίωσε τους υποστηρικτές του[127], οι οποίοι κατηγόρησαν τον Noli για προδοσία[128]. Το 1934, οι εκκλησιαστικές υποχρεώσεις ανάγκασαν το Noli να βγει από το σπίτι. Το ταξίδι του στο Hudson τον Σεπτέμβριο του '34 για να τελέσει μια Λειτουργία του έδωσε την ευκαιρία, ύστερα από πολλά χρόνια να έρθει σε επαφή με τους εκπροσώπους του αλβανικού Προξενείου και της Ομοσπονδίας *Vatra* στη Βοστώνη.

Ως λάτρης της φιλομάθειας, το φθινόπωρο του 1934, ο πενηνταδυάχρονος Fan Noli εγγράφεται στο "New England Conservatory of Music", προκειμένου να σπουδάσει σύνθεση. Εκεί ο Noli ήρθε σε επαφή με την επιστήμη της μουσικής, σπουδάζοντας μαθήματα όπως αρμονία, σύνθεση, ενορχήστρωση, μουσικά όργανα και ιστορία της μουσικής. Αξίζει να σημειωθεί, ωστόσο, ότι οι βυζαντινή και εκκλησιαστική μουσική παρέμειναν στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος κατά τη διάρκεια των σπουδών του. Έτσι, στο πλαίσιο των σπουδαστικών δραστηριοτήτων, προσάρμοσε στα αλβανικά το ποίημα των 108 ύμνων και δημοσίευσε το πρώτο βιβλίο με εκκλησιαστική μουσική για μικτή χορωδία: το *Hymnore* (1936), ενώ, παράλληλα, έγραψε και τις πρώτες του συνθέσεις όπως για παράδειγμα την "Uverturë bizantine" (Βυζαντινή ουβερτούρα) και το "Tropar" (Τροπάριο). Την ίδια περίοδο, με τη βοήθεια του Thoma Nashi και του J. Grigoriev ίδρυσε χορωδίες σε όλους σχεδόν τους ορθόδοξους αλβανικούς ναούς, ορισμένες από τις οποίες ανέλαβε να διευθύνει ο ίδιος.

Το έτος 1937 αποτέλεσε σημαντικό σταθμό στη ζωή του Noli. Από την μία, τον Απρίλιο, αν και μακριά από την Αλβανία, βίωσε με ιδιαίτερη χαρά την αναγνώριση του Αυτοκεφάλου της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως και από την άλλη, στις 25 Ιουνίου έλαβε το "Bachelor of Music" από το Κονσερβατόριο. Τα μουσικά του έργα εκτελέστηκαν από την συμφωνική ορχήστρα της σχολής. Τον Απρίλιο του 1937 επίσης, με αφορμή τον εορτασμό των εικοσιπέντε χρόνων της ίδρυσης της Ομοσπονδίας *Vatra*, αλλά και της εικοσιπενταετίας από την ίδρυση του Αλβανικού Κράτους, η εφημερίδα *Dielli* αφιέρωσε μεγάλο κομμάτι της στο έργο και τη συμβολή του Noli[129]. Στο πλαίσιο μάλιστα των εκδηλώσεων για την ίδρυση του Κράτους, ο Noli έλαβε ειδική πρόσκληση από τον Βασιλιά Zog για να παραστεί στους εορτασμούς στην Αλβανία, ωστόσο αποφάσισε να μην επιστρέψει στην πατρίδα του και να γιορτάσει στην κοινότητά του. Παρά την άρνηση του Noli ο Zog δεν πτοήθηκε και συνέχισε τις επίμονες εκκλήσεις του προς το Noli, καλώντας τον να επιστρέψει στην Αλβανία για να συμβάλει στα πολιτιστικά δρώμενα και στην ίδρυση ενός μουσικού πανεπιστημίου.

---

[127] Ο συνεργάτης του στην Κυβέρνηση του 1924, Q. Çela, εκφράζει σε επιστολή προς τον Fan Noli την απογοήτευσή του για την ζήτηση οικονομικής βοήθειας από τον Βασιλιά Zogu σημειώνοντας: *"έλαβα την επιστολή σας, η οποία με πίκρανε αφάνταστα. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι έχετε βρεθεί σε δύσκολη θέση και ότι αναγκασθήκατε να κτυπήσετε την πόρτα του εχθρού, αλλά αυτό δεν ανακουφίζει τον πόνο μας από το συμβάν"*(N.Jorgaqi, *Fanoliana*, Tiranë 2000, p.143).

[128] Παρά την άθλια κατάστασή του ο Fan Noli δεν δίστασε να αντιμετωπίσει τους συμπατριώτες του: "Ζήτησα βοήθεια και εφ' όρου ζωής σύνταξη από την κυβέρνηση διότι ήταν νόμιμο δικαίωμά μου [...] προβλέπεται στους νόμους της χώρας που ψηφίστηκαν το 1922" εξηγεί ο ίδιος στην απαντητική επιστολή ως προς τον πρώην συνεργάτη του, τον Q.Çela (Όπ.π.).

[129] "Vatra mbush 25 vjet qe kur u themelua", *Dielli*, 9 April 1937, pp. 1-4.

Το έτος 1938 βρίσκει το Noli να κάνει μεταπτυχιακές μουσικολογικές σπουδές στο Πανεπιστήμιο της Βοστώνης και να εκπονεί εργασία με θέμα *Beethoven and the French Revolution (Ο Μπετόβεν και η Γαλλική Επανάσταση)*. Οι πολιτικές εξελίξεις του 1939 και η κατάληψη της Αλβανίας από τους φασίστες προκάλεσαν ιδιαίτερη ανησυχία στους απανταχού αλβανούς, όπως και στο Noli. Τα γεγονότα που ακολούθησαν μετά την εγκατάληψη της χώρας από τον Zog και την διαφυγή του στην Αγγλία, έκαναν το μέλλον της χώρας αβέβαιο. Οι τύχες της χώρας πέρασαν στα χέρια των ναζιστών κατακτητών και των "παρτιζάνων". Με την απελευθέρωση της χώρας το Νοέμβριο του 1944, αρχηγός του κράτους ανακηρύχθηκε ο Enver Hoxha. Η αντίδραση του Noli ήταν θετική, χαιρέτησε δε θερμά την καινούργια Κυβέρνηση, η οποία φαινομενικά εμφανιζόταν ως πολλά υποσχόμενη για την ευημερία και την πρόοδο του αλβανικού κράτους και λαού.

Κατά το χρονικό διάστημα 1939-1945 ο Noli έδωσε ιδιαίτερο βάρος στις πνευματικές και επιστημονικές του δραστηριότητες. Το 1941 μετέφρασε και δημοσίευσε το *Uratore e kishës ortodokse* (*Ευχολόγιο της Ορθόδοξης Εκκλησίας*), ένα εγκώμιο 600 σελίδων και έναν χρόνο αργότερα μετέφρασε από τα ελληνικά το *Kremtore* (*Εορτολόγιο*). Στις 13 Απριλίου του 1945 ανακηρύχθηκε διδάκτορας του Πανεπιστημίου της Βοστώνης στην Ιστορία, υποστηρίζοντας διατριβή με θέμα τον *Gjergj Kastrioti Skënderbej* (Γεώργιο Καστριώτη ή Σκεντέρμπεη).

Ταυτόχρονα, ο Νόλι δεν έπαψε να ενδιαφέρεται και για τα εκκλησιαστικά του καθήκοντα. Θεωρώντας ότι η Εκκλησία θα πρέπει να βρίσκεται πάντα και παντοιοτρόπως κοντά στο ποίμνιο, κυρίως δε στη νεολαία, τόλμησε να τελέσει για πρώτη φορά, τον Μάϊο του 1947, τη θεία Λειτουργία στην αγγλική γλώσσα, κάνοντας έτσι το πρώτο βήμα για την "αμερικανοποίηση" των Ορθοδόξων Εκκλησιών. Η αποκορύφωση αυτών των προσπαθειών ήλθε το 1956, με την τέλεση μιας Λειτουργίας στα αγγλικά από ορθοδόξους κληρικούς διαφόρων εθνικοτήτων. Εξίσου βασική προτεραιότητα αποτέλεσε και η μετάφραση από τα ελληνικά στα αγγλικά μιας σειράς λειτουργικών βιβλίων[130]. Το λειτουργικό μεταφραστικό του έργο στα αγγλικά συνεχίστηκε για πολλά χρόνια χωρίς όμως να παραλείψει και τις μεταφράσεις στην αλβανική γλώσσα[131].

Ένα άλλο θέμα που απασχολούσε το Noli ήταν η έλλειψη ιερέων αλβανικής καταγωγής. Για να προσελκύσει λοιπόν νέους ιερείς, το 1947 ο Noli θεσμοθέτησε ένα κονδύλι για όσους αλβανούς ήθελαν να πραγματοποιήσουν θεολογικές σπουδές στο Ορθόδοξο Σεμινάριο της Εκκλησίας του αγ. Βλαδιμήρου στη Νέα Υόρκη. Την ίδια χρονιά εξέδωσε και τα βιβλία *Beethoven and the French Revolution* και *Gjergj Kastrioti – Skënderbeu*. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι ενώ τα λογοτεχνικά έργα του Noli και οι μεταφράσεις κυκλοφορούσαν ελεύθερα στην Αλβανία, τα θεολογικά-λειτουργικά βιβλία δεν είχαν την ίδια τύχη. Το γεγονός αυτό στενοχώρησε το Noli, ο οποίος δεν δίστασε να διαμαρτυρηθεί στους αλβανούς διπλωμάτες που βρίσκονταν στη Νέα Υόρκη.

---

[130] "*Easter Orthodox Hymnal*" (1951), "*Eastern Orthodox Pocket Prayer Book*" (1954), "*Eastern Orthodox Catechism*" (1954), "*Three liturgies of Eastrern Orthodox Church*" (1955), "*Epistle Lectionary of the Eastern Orthodox*" (1956), "*Gospel Lectionary of the Eastern Orthodox Church*" (1956), "*Byzantine Hymnal*" (1959), "*New Testament*" (1961), "*The poet of Nazareth*" (1962), "*The psalms*" (1964).

[131] Τα υπό του Noli μεταφρασμένα στην αλβανική λειτουργικά βιβλία προκάλεσαν και το ενδιαφέρον της κοινότητας των Arbëreshë˙ "Ενδιαφέρον παρουσιάζουν επίσης τα γράμματα που έχει λάβει από κληρικούς της κοινότητας των Arbëreshë, οι οποίοι ζητούν από το Noli να τους στείλει τα λειτουργικά βιβλία στην αλβανική γλώσσα" (Nasho Jorgaqi, *Jeta e Fan S. Nolit*, v. II, Tiranë: Ombra OMG 2005, p. 333).

Εν όψει του εορτασμού της επετείου των πενήντα χρόνων από την ίδρυση της Ορθόδοξης Αλβανικής Εκκλησίας της Αμερικής (1958) έγραψε το βιβλίο Fiftieth anniversary of the Albanian Orthodox Church in America 1908-1958 (Η πεντηκοστή επέτειος της Ορθόδοξης Αλβανικής Εκκλησίας της Αμερικής 1908-1958), το οποίο παρουσιάστηκε στις 7 Αυγούστου του 1960. Το πρώτο μέρος αυτού του βιβλίου, αναφέρεται στην αυτοβιογραφία του Noli. Στα ογδόντα του χρόνια περίπου (1961) εξέδωσε ένα από τα σημαντικότερα μεταφραστικά του έργα την *Καινή Διαθήκη* -από την ελληνική στην αγγλική γλώσσα-, υπό τον τίτλο *The New Testament of our Lord and Savoir Jesus Christ*. Στα ογδοηκοστά γενέθλιά του (1962), ο Noli έλαβε το πέμπτο του πτυχίο, αυτή τη φορά στην εβραϊκή γλώσσα και το δύο χρόνια μετά δημοσίευσε το βιβλίο *The Psalms*.

Η από το έτος 1963 επιδείνωση της κατάστασης της υγείας του περιόρισε τις δημόσιες εμφανίσεις του. Το 1964 αρρώστησε από καρκίνο του στομάχου και θέλησε να φροντίσει για τη διαδοχή του στην ηγεσία της Εκκλησίας. Επιθυμώντας η υπόθεση να παραμείνει στα χέρια των αλβανών, επέλεξε ως αντικαταστάτη του τον Stefan Lasko τον οποίο ο ίδιος είχε χειροτονήσει ιερέα το 1949. Στις 13 Μαρτίου του 1965, ο Fan Noli άφησε την τελευταία του πνοή στην Φλόριντα.

Το σώμα του Fan Noli βρίσκεται ενταφιασμένο στο κοιμητήριο του Forest Hills. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1974, στον τόπο ταφής του Fan Noli χτίστηκε ένα μνημείο όπου στο κεντρικό τμήμα βρίσκεται το ανάγλυφο του ιδίου, κοσμημένο με την επισκοπική μήτρα στην κεφαλή ενώ από κάτω αναγράφεται: "Αρχιεπίσκοπος Fan Stilian Noli. Ιδρυτής της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας". Στα δεξιά, κάτω από το δικέφαλο αετό, γράφει: Λόγιος–ποιητής. Αντιπρόσωπος στα Ηνωμένα Έθνη. Βουλευτής στην Αλβανική Βουλή. Υπουργός Εξωτερικών. Πρωθυπουργός της Αλβανίας. Ενώ στ' αριστερά, κάτω από το σταυρό αναγράφεται: "Γεννήθηκε στις 6 Ιανουαρίου του 1882. Χειροτονήθηκε ιερέας στις 8 Μαρτίου του 1908. Χειροτονήθηκε επίσκοπος στις 21 Νοεμβρίου του 1923. Απεβίωσε στις 13 Μαρτίου του 1965. Αιωνία η μνήμη του!".

2.2. Το έργο

Το έργο του Fan Noli είναι πλούσιο και πολυποίκιλο και έχει γραφτεί καθ' όλη την διάρκεια της ζωής του. Το μεγαλύτερο και ιδιαιτέρας σπουδαιότητας έργο του συνιστούν οι μεταφράσεις κειμένων από την ελληνική και την αγγλική στην αλβανική γλώσσα. Πρόκειται για λειτουργικά και λογοτεχνικά κείμενα, απαραίτητα για την ανύψωση του μορφωτικού επιπέδου των αλβανών[132].

[132] Από τις πρώτες μεταφράσεις του Noli στην αλβανική ήταν τα έργα του Shakespeare, χαρακτηριζόμενες μάλιστα από πολλούς ως αριστουργήματα. Προς επίρρωσιν αυτού έρχεται Σύμφωνα με τον καθηγητή της αισθητικής, τον ακαδημαϊκό Alfred Uçi: "*Vështirësitë nuk vinin vetëm nga Shekspiri, që dihet se ç'kolos është, por edhe nga gjendja e gjuhës shqipe, e cila nuk ishte ndeshur ende me madhësi të tilla, si ato shekspiriane. Përveç aftësive, duhej edhe guxim i madh, i jashtëzakonshëm të hyje në botën e Shekspirit me një gjuhë që për herë të parë aktivizohej në një eksperiment kaq të vështirë kulturor- artistik. Me shqipërimin e tragjedive shekspiriane nuk u provua vetëm potenciali i fuqishëm poetik i shqipes, një zbulim i madh për atë kohë. […] "Introduktat" janë edhe më të çmuara për kulturën shqiptare, sepse përmbajnë edhe një varg paralelizmash interesante historiko-kulturore, që projektojnë tragjeditë e Shekspirit në jetën e historinë e Shqipërisë". (Οι δυσκολίες δεν ήταν μόνο από τον Σαίξπηρ, την μεγαλύα του οποίου γνωρίζουμε, αλλά και από την κατάσταση της αλβανικής γλώσσας, η οποία δεν είχε έρθει ποτέ αντιμέτωπη με τέτοια μεγαλύα, οπώς τα έργα του Σέκσπηρ. Πέρα από τις ικανότητες, απετόταν μεγάλη τόλμη, εξερτική, για να μπείς στον κόσμο του Σέκσπηρ με μια γλώσσα η οποία για πρώτη φορά συμετείχε σε τόσο δύσκολο πολιτιστικό - καλλητεχνικό πύραμα. Με την αλβανική απόδοση των τραγωδιών του Σέκσπηρ, δεν δοκιμάστηκε μόνο η ποιητική δύναμη της αλβανικής γλώσσας, μια μεγάλη ανακάλυψη για την*

Σχετικά με τις λειτουργικές μεταφράσεις, ο ίδιος στον πρόλογο του βιβλίου του με τίτλο *Librë e Shërbesave të Shënta të Kishës Orthodoxe* γράφει τα εξής: *Më të kthyer të kësaj libre u përpoqa të mos largohem nga texti greqisht dhe besoj që u dhashë shqiptarëve një kthim exakt të lutjeve të kishës Orthodoxe. Natyrisht, nukë munt të mbetesha i kënaqur nga kthimet e vietëra të atdhetarit të shkëlqyer Z. K. Kristoforid, dhe u përpoqa t'i ndreq ato që kynë në këtë librë pas përparimit që ka bërë gjuha shqipe që nga koh' e tij, pa mohuar që pun' e tij qe një ndihmë dhe themeli për mua*[133]. Οι μεταφράσεις του μάλιστα στα λειτουργικά κείμενα αποτελούν ακόμη και σήμερα την βάση επί της οποίας γίνονται οι βελτιώσεις σε επανεκδόσεις αυτών των έργων[134]. Το εφόδιο της άριστης γνώσης πολλών γλωσσών του επέτρεψε να συμβάλει στον εμπλουτισμό της αλβανικής λογοτεχνίας και της εκκλησιαστικής φιλολογίας.

Τα προσωπικά του έργα διακρίνονται κυρίως σε ιστορικές μελέτες, πεζογραφία και ποίηση. Τα κείμενα του χαρακτηρίζονται από ειλικρίνεια. Σε αυτά καθρεφτίζονται έντονα τόσο οι πολιτικές και ιδεαλιστικές του ανησυχίες όσο και ο ψυχικός του κόσμος. Ο ίδιος πιστεύει πως οι συγγραφείς πρέπει να καταγράφουν τα βιώματά τους, σημειώνοντας χαρακτηριστικά: *"…Try to write something about things which you have experienced yourself. As a matter of fact, the best books ever written are more or less autobiographical…"*[135].

Ένα πολύ σημαντικό μέρος στο έργο του Noli, καταλαμβάνουν οι δημοσιεύσεις στον αλβανικό και ξένο τύπο, ξεχωρίζοντας εδώ την εφημερίδα *Dielli*, την όποια ίδρυσε και διηύθυνε κατά καιρούς ο ίδιος.

Το έργο του Fan Noli προσφέρεται στην αλβανική και στην αγγλική γλώσσα ενώ κατανέμεται ως εξής:

Α. Μεταφραστικό έργο

Λειτουργικά κείμενα (από τα ελληνικά στα αλβανικά):

Shërbes' e Javës së Madhe (*Η Ακολουθία της Μεγάλης Εβδομάδας*), Boston 1908

εποχή. […] "Introduktat/Εισαγωγές" είναι και ποιο πολύτιμες για τον αλβανικό πολιτισμό, διότι συμπεριλαμβάνουν μια σειρά ενδιαφέρων ιστορικο-πολιτισμικών παραλληλισμών, οι οποίες προβάλουν οι τραγωδίες του Σέκσπης στην ζωή και ιστορία της Αλβανίας. (Akademik Alfred Uçi, "Fan Noli dhe Shekspiri", *Gazeta Shekulli online* 16.02.2015, http://shekulli.com.al/fan-noli-dhe-shekspiri/).

[133] "Σχετικά με τη μετάφραση, προσπάθησα να μην ξεφύγω πολύ από το ελληνικό κείμενο και πιστεύω ότι η απόδοση είναι σωστή. Φυσικά δεν ήμουν ευχαριστημένος από τις παλαιές μεταφράσεις του άριστου πατριώτη, κ. Κ. Χριστοφορίδη και προσπάθησα να τις διορθώσω σύμφωνα με τις εξελήξεις που έχει κάνει η αλβανική γλώσσα από την εποχή του, χωρίς να αρνούμαι βέβαια ότι το έργο του ήταν το βασικό θεμέλιο για μένα. (F. S. Noli (μετ.), "Parëthënje" *Librë e Shërbesave të Shënta të Kishës Orthodoxe*, Boston: 1909).

[134] Πρέπει να σημειωθεί ότι η ποιότητα των μεταφράσεων (ακριβής απόδοση των εκκλησιαστικών και θεολογικών εννοιών) των λειτουργικών κειμένων προκάλεσε αντιδράσεις στην Κωνσταντινούπολη και την Ελλάδα, κυρίως όμως ακούστηκαν επικριτικές φωνές από σημαίνοντα ορθόδοξα μέλη του αλβανικού κινήματος, που διαμαρτύρονταν για αλλοίωση των δογμάτων της πίστεως και της αλβανικής γλώσσας μέσω τεχνητών επεμβάσεων. Ο Noli αναγκάστηκε να παραδεχθεί το πρόβλημα, προκειμένου να τερματισθούν οι διαμάχες (F. S. Noli, *Vepra* 6, Tiranë 1996, p. 344).

[135] "…Προσπαθήστε να γράψετε κάτι σχετικά με πράγματα που έχετε βιώσει οι ίδιοι. Στην πραγματικότητα, τα καλύτερα βιβλία που γράφτηκαν ποτέ είναι κυρίως τα αυτοβιογραφικά…". Απόσπασμα από την διάλεξή του στο *Συνέδριο νέων συγγραφέων* στην Αμερική. Η ηχογράφηση ανακαλύφθηκε από τον ιστορικό και δημοσιογράφο Ilia Ikonomi, ο οποίος εκτιμά ότι χρονολογείται μεταξύ των ετών 1960-1962 (https://www.youtube.com/watch?v=bnZ2BHe1B_E λεπτά: 0:59-1:18).

Librë e Shërbesave të Shënta të Kishës Orthodoxe (*Το βιβλίο των Ιερών Ακολουθιών της Ορθόδοξης Εκκλησίας*) Brussels 1909

Librë e të Kremtëve të mëdha të Kishës Orthodoxe (*Το βιβλίο των μεγάλων θρησκευτικών εορτών της Ορθόδοξης Εκκλησίας)*, Brussels 1911

Triodi i vogël (*Μικρό Τριώδιο*), Brussels 1913

Pesëdhjetore e vogël (Μικρό Πεντηκοστάριο), Boston 1914

Lutësorja (*Ευχολόγιο/Προσευχητάριο*), Boston 1914

Uratore e Kishës Orthodokse (*Ευχολόγιο της Ορθόδοξης Εκκλησίας*), Boston 1941

Kremtore e Kishës Orthodokse (*Εορτολόγιο της Ορθόδοξης Εκκλησίας*), Boston 1947

Triodi dhe Pesëdhjetorja (*Τριώδιο και Πεντηκοστάριο*), Boston 1952

Λειτουργικά κείμενα (από τα ελληνικά στα αγγλικά):

Eastern Orthodox Prayer Book (*Ευχολόγιο της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας*), Boston 1949

Eastern Orthodox Katechism (*Κατηχητική της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας*), Boston 1954

Three Liturgies of the Eastern Orthodox Church (*Οι τρείς Λειτουργίες της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας*), Boston 1955

Gospel Lectionary of the Eastern Orthodox Church (*Ευαγγέλιο της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας*), Boston 1956

Epistle Lectionary of the Eastern Orthodox Church (*Αναγνώσματα του Αποστόλου της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας*), Boston 1957

The New Testament (*Καινή Διαθήκη*), Boston 1961

The Poet of Nazareth (*Ο ποιητής της Ναζαρέτ*), Boston 1962

The Psalms (*Οι ψαλμοί*), Boston 1964

Λογοτεχνικά έργα (από τα αγγλικά στα αλβανικά):

Othello, tragjedi nga Shekspiri (*Οθέλος,* τραγωδία από τον Σαίξπηρ), Boston 1915

*Skënderbeu, p*oemë nga H.W. Longfellou (*Σκεντερμπέη,* ποίημα από τον H. W. Longfellow), Boston 1916

Kasollja (La Barraca), roman nga B. Ibanjezi (*La Barraca*, μυθιστόρημα από τον B. Ibáñez), Boston 1921

Hamleti, tragjedi nga Shekspiri (Άμλετ, τραγωδία από τον Σαίξπηρ), Brussels 1926

Jul Qezari, tragjedi nga Shekspiri (*Ιούλιος Καίσαρ,* τραγωδία από τον Σαίξπηρ), Brussels 1926

Makbethi, tragjedi nga Shekspiri (*Μάκβεθ,* τραγωδία από τον Σαίξπηρ), Brussels 1926

Armiku i popullit, H. Ibsen (*Ο εχθρός του λαού*, Χ. Ίψεν), Brussels 1926

Zonja Ingra e Ostrotit, H. Ibsen (*Η Κυρία Ίνγκερ από το Έστροτ*, Χ. Ίψεν), Brussels 1926

Rubairat, O. Khajami (*Ρουμπαγιάτ*, του Ο. Καγιάμ), Wien 1926, Burssels 1927

Don Kishoti, M. Servantes (Δον Κιχώτης, Μ. Θερβάντες), Boston 1932 – 1933

Β. Προσωπικά έργα

Λογοτεχνικά έργα του Noli στην αλβανική γλώσσα:

Izrailitë dhe filistinë: dramë me tri akte (Ισραηλίτες και Φιλισταίοι: δράμα σε τρία μέρη), Boston 1907

Albumi, vjersha dhe parafraza (Άλμπουμ, ποιήματα και παραφράσεις), Boston 1948

Albumi II, Vjersha dhe parafraza (Άλμπουμ β΄, ποιήματα και παραφράσεις), Boston 1966

Ιστορικά έργα στα αλβανικά:

Histori e Skënderbeut (Ιστορία του Σκεντέρμπεη), Boston 1921

Kalendari i Vatrës (*Το ημερολόγιο της Vatra*), Boston 1918

Historia e Skënderbeut (*Ιστορία του Σκεντέρμπεη*), Boston 1950

Ιστορικά έργα στα αγγλικά:

George Castrioti Skanderbeg (Γεώργιος Καστριώτης Σκεντέρμπεης), New York, 1960

50th anniversary of the Albanian Orthodox Church in America (*Τα πενήντα χρόνια της Αλβανικής Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αμερικής* 1908-1958), Boston 1960 (σ' αυτό το έργο συμπεριλαμβάνεται και η Αυτοβιογραφία του Fan Noli)

2.2.1. Το μουσικολογικό και το μουσικό έργο του Noli

Η σχέση του Fan Noli με τη μουσική ξεκινά από τα παιδικά του χρόνια. Αρχικά με τη βυζαντινή μουσική, όπου πρώτος δάσκαλός του ήταν ο πατέρας του και αργότερα με την ευρωπαϊκή δυτική μουσική. Ιδιαίτερη προτίμηση είχε στο φλάουτο, το οποίο τον συντρόφευε στις δύσκολες στιγμές της ζωής του[136]. Η σχέση του με τη μουσική επισημοποιήθηκε με τις σπουδές του στο New England Conservatory of Music, απ' όπου αποφοίτησε με ειδικότητα στη σύνθεση.

Οι εμπεριστατωμένες μουσικές του γνώσεις και το πάθος του για την πολιτική, εκφράζονται με τον καλύτερο τρόπο στο μουσικολογικό του έργο *Beethoven and the French Revolution*. Το έργο

[136] Τη σχέση του με τη μουσική και το φλάουτο ο Noli την περιγράφει με λεπτό χιούμορ κατά την διάρκεια της ομιλίας του στην Εταιρία Vatra· *"...unë kam pasur një dobësi për muzikën edhe kur vajta në Shqipëri, duke ditur ato hallet e mbëdha që kishim të përballim mora dhe një fyell pas, që këtu e atje të harrojmë hallet. Ditën e parë kur gjeta kohë që t'i bie pakëz fyellit ky bashkëfjalim ngjall në kafenenë e parë të Tiranës:*
-Si venë punët e Shqipërisë?
-Keq dhe mos më keq, thotë ai tjetri.
-Cili është shkaku?
-Shkaku ti e di, kur kryeministri i bie fyellit dhe Shqipëria digjet bëj hesap.
(*...εγώ είχα αδυναμία για τη μουσική. Όταν πήγα στην Αλβανία, γνωρίζοντας τα μεγάλα προβλήματα που έπρεπε να αντιμετωπίσουμε κουβάλησα και ένα φλάουτο, για να ξεχνιόμαστε που και που από τα προβλήματα. Την πρώτη μέρα που βρήκα χρόνο για να παίξω, στην πρώτη καφετέρια της πόλης, ακούστηκε ένας διάλογος:*
-Πώς πάνε τα πράγματα στην Αλβανία?
-Χειρότερα δεν γίνεται", απαντά ο άλλος
-Για ποιό λόγο?
-Τον λόγο το ξέρεις, ο πρωθυπουργός της Αλβανίας παίζει φλάουτο και η Αλβανία φλέγεται, σκέψου)
(Απόσπασμα από την ομιλία του στην εταιρία Vatra το έτος 1963. Η ηχογράφηση βρίσκεται στον διαδικτυακό τόπο https://www.youtube.com/watch?v=1XHKrwAjHrs 0:25-1:09).

αυτό έχει γραφτεί στα πλαίσια των μεταπτυχιακών του σπουδών (Master) και αποτελεί ένα από τα πλέον σημαντικά έργα παγκοσμίως στη βιβλιογραφία για τον Beethoven. Μέσω αυτής της μελέτης παρουσιάζεται περίτεχνα η προσωπικότητα του μεγάλου συνθέτη και οι επιρροές που δέχθηκε από τα μεγάλα ιστορικά γεγονότα της εποχής, όπως ήταν η γαλλική επανάσταση. Το έργο αναπτύσεται σε δύο βασικούς άξονες, στο "Beethoven the man" και "Beethoven the rebel"[137] και πραγματοποιήθηκε ύστερα από εκτεταμένη μελέτη στην υπάρχουσα μέχρι τότε βιβλιογραφία για τον μεγάλο συνθέτη και την "διαφορετική" προσέγγιση της αλληλογραφίας του. Την πρωτοτυπία του έργου *Beethoven and the French Revolution* και τον μοναδικό τρόπο με τον οποίο εκμεταλλεύεται τις παρεχόμενες από την αλληλογραφία πληροφορίες επιβραβεύει η εξαιρετική κριτική που ασκήθηκε από μεγάλες προσωπικότητες της εποχής, όπως των νομπελιστών της λογοτεχνίας George Bernard Shaw (1925) και Thomas Mann (1929), του συνθέτη Jean Sibelius και του μουσικολόγου Ernest Newman[138].

Εκτός από την επιστημονική του συμβολή, ο Noli διακρίθηκε και ως δημιουργός μουσικών έργων. Το μουσικό του έργο περιλαμβάνει συνθέσεις κλασικής μουσικής και μεταγραφές και εναρμονίσεις εκκλησιαστικής μουσικής στην αλβανική γλώσσα. Πηγή έμπνευσης σε πολλά έργα του αποτελούν σημαντικά γεγονότα ή πρόσωπα της αλβανικής ιστορίας, όπως για παράδειγμα το *Symphonic poem Skanderbeg* και η *Albanian Rapsody*. Αξιοσημείωτη και η εισαγωγή σ' αυτά στοιχείων προερχομένων από την βυζαντινή μουσική θεωρία και πράξη, όπως η χρήση της οκταηχίας στο έργο του *Uverture bizantine*.

Οι μεταγραφές και εναρμονίσεις εκκλησιαστικής μουσικής αποτέλεσαν ορόσημο στην ιστορία της εκκλησιαστικής μουσικής στη χώρα, χάρη στις οποίες η αλβανόφωνη ορθόδοξη κοινότητα μπόρεσε να υμνήσει για πρώτη φορά το Θεό στη μητρική της γλώσσα.

Σύνολο το μουσικολογικό και μουσικό έργο του Noli παρουσιάζεται ακολούθως:

Μουσικολογικό έργο

Beethoven and the French Revolution (*Ο Μπετόβεν και η Γαλλική Επανάσταση*), New York, 1947 (MA)

Μουσικά έργα (συνθέσεις για ορχήστρα)

Uverture bizantine (Βυζαντινή Ουβερτούρα)

Tropar (Τροπάριο, για μικτή χορωδία)

Poema simfonike "Skanderbeg" (Symphonic poem "Skanderbeg")

---

[137] "Μπετόβεν ο άνθρωπος" και "Μπετόβεν ο επαναστάτης" (F.S. Noli, *Beethoven and the French Revolution*, pp.8-9).

[138] *"It is the work of a first rate critic and biographer. I read it through from end to end with the utmost satisfaction, being myself a connoisseur as musician, critic, and artist-philosopher by profession",* George Bernard Shaw (1925)· *"I have read your book with interest and fascination. It is a real contribution to the Beethoven literature"* Thomas Mann (1929)· "I *have read the book with much interest. I thought I knew all about Beethoven, but in your book there is much that was new to me*", Jean Sibelius· *"The cross-fertilization of two ancient culture, the Albanian and the American, has produced gratifying results, especially in the matter of English style…Walter Pater could hardly have expressed it better",* Ernest Newman, *Sunday Times of London*, March 26, 1950. (F. S. Noli, *Fiftieth anniversary of the Albanian Orthodox Church in America* 1908-1958, p. 135).

Rapsodia shqiptare (Albanian Rapsody)

Balada "Gaspari i varfër" (Balada "Ο μικρός Γάσπαρος")

Sonata për violinë dhe piano

Lumenjt e Babilonisë (Συμφωνικό έργο)

Εκκλησιαστικά μουσικά έργα

Hymnore, Boston 1936 (έργο γραμμένο στην αλβανική γλώσσα)

Eastern Orthodox Hymnal, Boston 1951 (επανέκδοση του έργου Hymnore με βελτιώσεις αλλά και διαφοροποιήσεις στην αγγλική γλώσσα)

Byzantine Hymnal, Boston 1959 (επανέκδοση του έργου Hymnore με βελτιώσεις αλλά και διαφοροποιήσεις στην αγγλική γλώσσα)

2.2.2. Εκκλησιαστικά μουσικά έργα - Το έργο του "Hymnore"

Το μοναδικό κατ' ουσίαν εκκλησιαστικό μουσικό έργο του Fan Noli συνιστά το εξαιρετικής ιστορικής σημασίας έργο του *Hymnore*. Το πονημάτιο αυτό, με μουσική σημειογραφία, αποτελεί το πρώτο μουσικό βιβλίο στην αλβανική γλώσσα, με στόχο να καλύψει τις λειτουργικές ανάγκες της ορθόδοξης εκκλησίας. Η έκδοση αυτή εκδόθηκε από την Α*μερικανική Επισκοπή* στη Βοστώνη το 1936 και αποτέλεσε κρίσιμη τομή στην ιστορία της εκκλησιαστικής μουσικής της Αλβανίας, καθιερώνοντας μια καινούργια μουσική πραγματικότητα, που στηρίζεται στη ζεύξη της βυζαντινής με την ρωσική μουσική παράδοση και η οποία εξακολουθεί να αποτελεί κατευθυντήρια γραμμή και σήμερα.

Το *Hymnore* προορίζεται για λειτουργική χρήση και σε αυτό ανθολογούνται εκατόν οκτώ μέλη για μικτή τετράφωνη χορωδία. Τα μέλη είναι σε πεντάγραμμο και εναρμονισμένα στην κλασική αρμονία για τετράφωνη μικτή χορωδία. Στο *Hymnore* καταγράφονται ύμνοι με την ρωσική μουσική παράδοση, με την παράδοση του Κιέβου, συνθέσεις γνωστών συνθετών, όπως των Rimsky-Korsakov, Pyotr Ilyich Tchaikovsky, Dmytro Bortniansky κ.ά., η σύνθεση του Noli στον ύμνο *Χριστός Ανέστη* (*Krishti u ngjall*)[139], καθώς και καταγραφές ύμνων βυζαντινής μουσικής παράδοσης στο πεντάγραμμο. Ανεξαρτήτως της προέλευσης, οι ύμνοι δίνονται σύμφωνα με τη σειρά ψαλμωδήσεώς τους, διαγράφοντας έτσι τη μουσική διάταξη της θείας Λειτουργίας. Σύμφωνα με τα προλεγόμενα της έκδοσης, τα φέροντα την υπογραφή του Fan Noli, το *Hymnore* περιλαμβάνει: "*a) Mellodira tradicionale ruse, te markuara me letren R pas titullit b) Mellodira tradicionale ruse të Kiev, të markuara me letren K pas titullit c) Mellodira tradicionale bizantine. te markuara me letren B pas titullit d) Mellodira te shkruara dhe te harmonizuara prej kompozitoresh rus te degjuar, emrat e te cileve shenohen nene titulin"*. Ο συγγραφέας του έργου αμέσως πιό κάτω διευκρινίζει σημειώνοντας: *"Mellodirat tradicionale ruse, te markuara R dhe K, nuk dite se kush i ka harmonizuar. Sa per mellodirat tradicionale bizantine, keto i jam harmonizuar vete nene udheheqjen e profesorit te harmonise*

[139] Πρόκειται για την μοναδική εκκλησιαστική σύνθεση του Fan Noli που στεγάζεται μόνον στην αλβανική έκδοση του Hymnore (1936). Είναι σύντομη σύνθεση, τα μελικά στοιχεία της οποίας απέχουν από τις παραδεδομένες βυζαντινές μελικές γραμμές. Η σύνθεση είναι στο σολ+, για τετράφωνη χορωδία, όπως εξάλλου και όλα τα άλλα μέλη του Hymnore. Δυστυχώς δεν είναι γνωστή η χρήση αυτής της σύνθεσης. Κάτι που μπορεί να υποστηριχθεί με βεβαιότητα, είναι ότι από το 1990 και εξής, η συγκεκριμένη σύνθεση απουσιάζει από το χρησιμοποιούμενο ρεπερτόριο της Εκκλησίας της Αλβανίας (βλ. παράρτημα α΄, εικόνα 5).

z. Warren Storey Smith ne New England Conservatory of Music, te cilit po i shfaq ketu boterisht falenderjet e mia per keshillat dhe ndihmen qe me ka dhene pa kursyer"[140].

Η πλειοψηφία των εκκλησιαστικών ύμνων που στεγάζονται στο *Hymnore* τονίζονται πάνω σε ρωσικές μελωδικές φόρμες. Συγκεκριμένα, πενήντα μία συνθέσεις ακολουθούν παραδοσιακές ρωσικές μελωδίες και άλλες σαράντα είναι έργα επώνυμων ρώσων κυρίως συνθετών. Με όσα είναι γνωστά έως σήμερα, ο Fan Noli δεν ήταν γνώστης της ρωσικής γλώσσας και επομένως η μετάφραση αυτών των κειμένων στην αλβανική γλώσσα έχει πραγματοποιηθεί κατά πάσα πιθανότητα από κάποια αγγλική έκδοση της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αμερικής ή από εκδόσεις στην ελληνική γλώσσα. Τα εκκλησιαστικά μέλη της παράδοσης του Κιέβο είναι στο σύνολό τους τέσσερα και αποτελούν μέρος της ευρύτερης ρωσικής εκκλησιαστικής μουσικής παράδοσης. Τα δεκατρία βυζαντινά μελουργήματα αποτελούν δημοφιλή και ευρέως διαδεδομένα μέλη του βυζαντινού ρεπερτορίου, που κατά πάσα πιθανότητα ο Noli γνώριζε εκ παραδόσεως, αφού δεν είναι γνωστή η πηγή από την οποία αντλεί την μουσική τους.

Οι πραγματικοί λόγοι που οδήγησαν τον Noli να συμπεριλάβει σε μια έκδοση διάφορες μουσικές παραδόσεις μαζί, παρουσιάζονται δεκαπέντε χρόνια αργότερα, το 1951 στην αγγλική έκδοση του *Hymnore*. Στα προλεγόμενα του *Easter Orthodox Hymnal* σημειώνει: *"The famous French composer, Hector Berlioz, while attending a service at the Imperial Chapel in St. Petersburg, was so moved that he burst into tears and could hardly compose himself for hours afterwards. I had that thrill in 1907 when I first heard the liturgy sung in the Russian Cathedral in New York City. Ever since I have dreamed of giving that wonderful sacred music to any congregation within my reach. I introduce it in my churches both here and in Albania. This Hymnal intended to make this music available to all the Orthodox Christians in America who sooner or later will have to conduct their services in English. For this reason the liturgical responses and most of the anthems have been rendered according to the rhythm of the old Slavonic text in order to fit the various settings by the Russian composers. I have also included a few byzantine anthems which I have harmonized and rhythmically translated from the Greek original"*[141].

Η έκδοση του 1951 παρουσιάζεται αρκετά διαφοροποιημένη στην διάταξη των εκκλησιαστικών μελών. Τα μέλη στο *Eastern Orthodox Hymnal* δίνονται ομαδοποιημένα και με τίτλους, σύμφωνα με τη λειτουργική τους σειρά και χρήση. Οι πλειοψηφία των ύμνων ακολουθούν τη ρωσική μουσική

---

[140] *"α) Παραδοσιακές ρωσικές μελωδίες, υπογραφόμενες με R μετά τον τίτλο (φεύγει)· β) Ρωσικές μελωδίες του Kiev υπογραφόμενες με K· γ) Βυζαντινές παραδοσιακές μελωδίες υπογραφόμενες με B· δ) Μελωδίες γραμμένες και εναρμονισμένες από γνωστούς ρώσους συνθέτες, τα ονόματα των οποίων δίνονται σε κάθε μέλος"*. Όπως σημειώνει ο ίδιος ο συγγραφέας *"για τις ρωσικές μελωδίες, οι οποίες σημειώνονται με R και K, δεν γνωρίζουμε την ταυτότητα του μουσικού που τις εναρμόνισε. Όσο για τις βυζαντινές μελωδίες, τις έχω εναρμονίσει ο ίδιος υπό την επίβλεψη του καθηγητή αρμονίας του New England Conservatory of Music, του κ. Warren Storey Smith, τον οποίο ευχαριστώ θερμά δια του παρόντος"* (F. S. Noli, *Hymnore per kor të perzier*, Boston Mass.: Peshkopata e Amerikes, White - Smith Music Publishing Co. 1936, p. 3).

[141] "Ο διάσημος Γάλλος συνθέτης, ο Hector Berlioz, καθώς παρακολουθούσε την Λειτουργία στο αυτοκρατορικό ναό της Αγίας Πετρούπολης, συγκινήθηκε τόσο πολύ που ξέσπασε σε δάκρυα και στην συνέχεια δεν μπορούσε να συνθέσει για κάποιες ώρες. Εγώ αισθάνθηκα την ίδια συγκίνηση τό έτος 1907, καθώς παρακολουθούσα την Λειτουργία στον ρωσικό Καθεδρικό Ναό της Νέας Υόρκης. Από τότε ονειρευόμουν να δώσω αυτή την υπέροχη ιερά μουσική σε κάθε εκκλησία. Εισήγαγα αυτή την μουσική σ' όλους τους ναούς μου, εδώ και στην Αλβανία. Αυτό το *Hymnal* σκοπεύει να προσφέρει αυτή τη μουσική σ' όλες τις εκκλησίες των χριστιανών ορθοδόξων στην Αμερική, οι οποίοι αργά ή γρήγορα θα πρέπει να τελέσουν τη θεία Λειτουργία στα αγγλικά. Γι' αυτό το λόγο, τα περισσότερα μέλη προσφέρονται σύμφωνα με τους ρυθμούς των παλαιών σλαβικών κειμένων, προκειμένου να ταιριάζουν οι διάφορες συνθέσεις των ρώσων συνθετών. Έχω επίσης συμπεριλάβει μερικούς βυζαντινούς ύμνους, τους οποίους έχω εναρμονήσει και ρυθμικά μεταφράσει από ελληνικά πρωτότυπα κείμενα" (Bishop F. S. Noli, *Eastern Orthdox Hymnal,* Boston Massachusetts May 1951, p. III).

παράδοση, ενώ οι βυζαντινές συνθέσεις μειώνονται σε πέντε, δύο εκ των οποίων αφορούν το τροπάριο του Πάσχα που στεγάζεται στην ενότητα με τίτλο "Dismissal Anthems" (απολυτίκια) ενώ οι άλλες τρεις, οι τρεις στάσεις των εγκωμίων της Μεγάλης Παρασκευής, κατατάσσονται στην ενότητα "Holy week".

Λίγα χρόνια αργότερα, το 1959, η Αλβανική Ορθόδοξη Εκκλησία της Αμερικής υπό την επιμέλεια του Fan Noli εκδίδει το *Byzantine* Hymnal, έργο αφιερωμένο στις βυζαντινές χορωδίες των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής. Παρόλο που ο τίτλος του ως άνω έργου υπονοεί την εξ ολοκλήρου προέλευση των ανθολογημένων συνθέσεων από την βυζαντινή ψαλτική παράδοση, η πραγματικότητα είναι διαφορετική. Οι συνθέσεις που περιλαμβάνονται στο *Byzantine Hymnal* καταγράφονται με τη σημειογραφία του πενταγράμμου και οργανώνονται σε δύο μέρη. Το πρώτο μέρος αφορά συνθέσεις προερχόμενες από το βυζαντινό ψαλτικό ρεπερτόριο και οργανώνεται σε τρεις ενότητες: α) της θείας Λειτουργίας Ιωάννου του Χρυσοστόμου, β) των απολυτικίων και γ) των κοντακίων. Το δεύτερο μέρος του βιβλίου περιλαμβάνει το ρωσικό ρεπερτόριο και κατηγοριοποιείται σε έξι τμήματα: α) της θείας Λειτουργίας Ιωάννου του Χρυσοστόμου, β) των απολυτικίων, γ) των κοντακίων, δ) του Τρισαγίου ύμνου, ε) του χερουβικού ύμνου και στ) του Συμβόλου της Πίστεως. Σε σύγκριση με τις δύο προηγούμενες εκδόσεις, και κυρίως με το *Hymnore* στην αλβανική γλώσσα, το *Byzantine Hymnal* περιέχει περισσότερους ύμνους της βυζαντινής ψαλτικής παραδόσεως, συγκεκριμένα ανθολογεί πενήντα δύο συνθέσεις.

Όπως σημειώθηκε και ανωτέρω, οι εναρμονήσεις των εκκλησιαστικών έργων του Fan Noli - τόσο στο *Hymnore* όσο και στις αγγλικές εκδώσεις υπό τον τίτλο *Eastern Orthodox Hymnal* ή *Byzantine Hymnal* - βασιζόνται κυρίως στην κλασική αρμονία. Στις εναρμόνησεις των βυζαντινών μελών είναι αισθητή η τάση ως προς την τροπική αρμονία, χωρίς όμως αυτό να εκφράζεται ξεκάθαρα. Η εναρμόνιση τους παρουσιάζεται προβληματική διότι προκειμένου να εκφράζει την τροπικότητα οδηγείται σε ασυνίθεστη χρήση συγχορδιών. Σχετικά με την εναρμόνιση των βυζαντινών μελών του *Hymnore* (1936) από το Noli, ο μουσικός Konstantin Trako στο άρθρο του με τίτλο *Imzot Fan S. Noli, Muzikant - Kompozitor*, σημειώνει τα ακόλουθα: "Armonia është kudó e plotë dhe mjaft e pasuruar në ornamente. Akordet shkëmbehen shpeshherë me lëvizje të rregullshme. Vijat melodike të çdo zëri janë të gjitha në ecja të kundërta… Kjo, në muzikë përgjithësisht është një gjë e zakonëshme. Hirësia e Tij, me përdorimin e shpeshtë të kësaj mënyreje, sikur abuzon pak, gjë që bën që meldosia çduket ose më mirë humbet karakterin e saj. Gjith' ashtu nuk na duket me vënd akordet perfekte minore të gradit të tretë të një tonaliteti të cakuar, në melodité bizantine, akord q'e ven gjithmonë në fillim të pjesëve muzikore, si dhe akordi perfekt mazhor i përdorur në Vajtimet, pikërisht në stanzën e I-rë"[142]. Η χρήση της ελάσσονος συγχορδίας του τρίτου βαθμού ή της μείζονος συγχορδίας, καθώς παρτηρεί ο Trako, για τον Noli αποτελεούν βάση της τονικο-τροπικότητας. Ο Noli οδηγείται στην

[142] "Η αρμονία είναι παντού πλήρης και πλούσια σε ορναμέντα. Οι συγχορδίες συχνά κάνουν επιτρεπόμενες κινήσεις. Οι μελωδικές γραμμές της κάθε φωνής καταγράφουν αντίθετη κίνηση […] Αυτό γενικότερα στη μουσική είναι φυσιολογικό. Ο μακαριώτατος, κάνει κατάχρηση αυτής της μεθόδου, πράγμα το οποίο κάνει τη μελωδία να χάνει τον χαρακτήρα της. Επίσης, δεν βρίσκουμε σωστή την χρήση των ελασσόνων συγχορδιών του τρίτου βαθμού στις βυζαντινές μελωδίες, συγχορδιών που μπαίνουν πάντα στην αρχή των μουσικών κομματιών και τη χρήση των μειζόνωω συγχορδιών, συνήθως χρησιμοποιούμενες αποκλειστικά στα εγκώμια, στην πρώτη στάση" (Prof. Konstantin Trako, "Imzot Fan S. Noli, Muzikant - Kompozitor", *Jeta Kristiane*, Maj 1944, Viti V, nr. 3, p. 94).

χρήση αυτής της συγχορδίας προσπαθώντας να μείνει πιστός στους βυζαντινούς ήχους. Στις μεταγενέστερες εκδόσεις με εκκλησιαστική μουσική, οι εναρμονίσεις γίνονται ακόμα ποιο ασυνύθηστες διότι εναρμονεί μόνο στην φωνή του άλτου, ενώ τον τενόρο και τον μπάσσο τους αφίνει σε κρατούμενες νότες.

Βασιζόμενοι στην προέλευση των εκκλησιαστικών ύμνων του *Hymnore*, όπως ο ίδιος ο Noli τους αποδίδει, παρουσιάζουμε ακολούθως τα μέλη, ομαδοποιημένα σύμφωνα με την παράδοση στην οποία ανήκουν. Για διευκόλυνση, δίπλα στον αλβανικό τίτλο δίνεται και η αντιστοίχησή του με τον ύμνο στην ελληνική γλώσσα. Λόγω της ύπαρξης σημασιολογικών και συντακτικών μετατοπίσεων επιλέχθηκε η κατα προσέγγιση μετάφραση στις περιπτώσεις όπου δεν υπάρχει αντιστοιχία στις δύο γλώσσες.

α) η ρωσική εκκλησιαστική παράδοση: (51 μέλη)

Litania e madhe (Η μεγάλη λιτανεία - Δέηση)
Shpeto-na (Σῶσον ἡμᾶς - Ὁ μονογενής υἱός)
Tropar, Tingell I (Τροπάριο, ήχος α΄ Τοῦ λίθου σφραγισθέντος)
Tropar, Tingell II (Τροπάριο, ήχος β΄ *Ὅτε κατῆλθες πρὸς τὸν θάνατον*)
Tropar, Tingell III (Τροπάριο, ήχος γ΄ *Εὐφραινέσθω τὰ οὐράνια*)
Tropar, Tingell IV (Τροπάριο, ήχος δ΄ *Τὸ φαιδρόν τῆς ἀναστάσεως κήρυγμα*)
Tropar, Tingell V (Τροπάριο, ήχος ε΄ [πλ. α'] *Τὸν συνάναρχον λόγον*)
Tropar, Tingell VI (Τροπάριο, ήχος στ΄ [πλ. β'] *Ἀγγελικαὶ δυνάμεις*)
Tropar, Tingell VII (Τροπάριο, ήχος ζ΄ [βαρύς] *Κατέλυσας τῶ Σταυρῶ σου τὸν θάνατον*)
Tropar, Tingell VIII (Τροπάριο, ήχος η΄ [πλ. δ'] *Ἐξ' ὕψους κατῆλθες ὁ εὔσπλαγχνος*)
Tropar i Kryqit (του Σταυρού *Σῶσον Κύριε τὸν λαόν σου*)
Tropar i Shën Kollit (του αγ. Νικολάου *Κανόνα πίστεως καὶ εἰκόνα πραότητος*)
Tropar i Kershendellave (των Χριστουγέννων *Ἡ γέννησίς σου Χριστέ ὁ Θεός ἡμῶν*)
Shkurtore e Kershendellave (Κοντάκιο των Χριστουγέννων *Ἡ παρθένος σήμερον τὸν Ὑπερούσιον τίκτει*)
Tropar i shen Basilit (του αγ. Βασιλείου *Εἰς πᾶσαν τὴν γῆν*)
Tropar i Epifanisë (Τροπάριο των Επιφανίων *Ἐν Ἰορδάνῃ βαπτιζομένου σου Κύριε*)
Tropar i Ungjillezimit (του Ευαγγελισμού *Σήμερον τῆς σωτηρίας ἡμῶν τὸ κεφάλαιον*)
Shkurtore e ungjillezimit (Κοντάκιο του Ευαγγελισμού *Τῇ ὑπερμάχῳ στρατηγῶ τὰ νικητήρια*)
Tropar i Luleve (των λουλουδιών [απολυτίκιο του Λαζάρου] *Τὴν κοινὴν ἀνάστασιν*)
Tropar i Pashkes (του Πάσχα *Χριστός ἀνέστη*)
Shkurtore e Pashkes (Κοντάκιο του Πάσχα *Εἰ καὶ ἐν τάφῳ κατῆλθες ἀθάνατε*)
Tropar i Shen Gjergjit (του αγ. Γεωργίου *Ὡς τῶν αἰχμαλώτων ἐλευθερωτής*)
Shkurtore e Shpirteve (Νεκρώσιμο Κοντάκιο *Την ημέρα του ψυχοσαββάτου Μετὰ τῶν ἁγίων*)
Tropar i Rushajeve (της Πεντηκοστής *Εὐλογητὸς εἶ, Χριστὲ ὁ Θεὸς ἡμῶν*)

Tropar i apostujve (των Αποστόλων *Οἱ τῶν Ἀποστόλων πρωτόθρονοι*)
Tropar i Shend Elliut (του προφήτου Ηλιού *Ὁ ἔνσαρκος ἄγγελος, τῶν προφητῶν ἡ κρηπίς*)
Tropar i Shen Marise (της Παναγίας *Ἐν τῇ Γεννήσει τὴν παρθενίαν ἐφύλαξας*)
Hyrtore e se dieles I (Εισοδικό της α΄ Κυριακής *Δεῦτε προσκυνήσωμεν*)
Hyrtore e se dieles II (Εισοδικό της β΄ Κυριακής *Δεῦτε προσκυνήσωμεν*)
Hyrotre e pashkes III (Εισοδικό του Πάσχα γ΄ *Ἐν ἐκκλησίαις εὐλογεῖτε τὸν Θεόν*)
Shenjt Perendi (Τρισάγιο, δύο συνθέσεις)
Kryqit tent (*Τὸν Σταυρόν σου προσκυνοῦμεν*)
Sa u pagezuat (*Ὅσοι εἰς Χριστὸν ἐβαπτίσθητε*)
Per shume vjet (Είς πολλὰ ἔτη)
Alilluja (Αλληλούια)
Pas Hymnit kerubik (τα της αγίας Αναφοράς)
Te ka hie (*Ἄξιόν ἐστιν*)
Me ty gezohet (*Ἐπὶ σοὶ χαίρει*)
Ati yne (*Πάτερ ἡμῶν*)
Nje eshte shenjt (*Εἷς ἅγιος, εἷς Κύριος*)
Pame driten (*Εἴδομεν τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν*)
I bekuar je (Νεκρώσιμο ευλογητάριο)
Bashke me shpirtet (*Μετὰ τῶν ἁγίων*)
I perjetshem Kujtimi (*Αἰωνία ἡ μνήμη*)
Psalme te kurorezimit (*Μακάριοι πάντες οἱ φοβούμενοι τὸν Κύριον*)
Vark i kurorezimit (*Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν*)
Tropare te kurorezimit (*Ἡσαΐα χόρευε*)
Kur dielli (*Τὸν ἥλιον κρύψαντα*)
Pashka (*Ἀναστήτω ὁ Θεός*)
Drite gazmore (*Φῶς ἱλαρόν*)

β) η εκκλησιαστική μουσική παράδοση του Κιέβου: (4 μέλη)
Dhoksologjia e madhe (Η μεγάλη δοξολογία)
Meshiro o Zot (*Κύριε ἐλέησον*)
Te ka hie (*Ἄξιόν ἐστιν, μία σύνθεση*)
Engjelli i therriste (*Μεγάλυνον, ψυχή μου*)

γ) η βυζαντινή παράδοση: (13 μέλη)
Me nermjetimet (*Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου - Σῶσον ἡμᾶς*)
Shpeto-na (*Σῶσον ἡμᾶς - Ὁ μονογενὴς Υἱός*)
Tropar i pashkes (*Χριστός ἀνέστη*)

Tropar i Shen Gjergjit (του αγ. Γεωργίου *Ὡς τῶν αἰχμαλώτων ἐλευθερωτής*)

Hyrtore e se dieles (*Δεῦτε προσκυνήσωμεν*)

Shenjt perendi (Τρισάγιο)

Kryqit tent (*Τὸν Σταυρόν σου*)

Sa u pagezuat (*Ὅσοι εἰς Χριστὸν ἐβαπτίσθητε*)

Meshire paqeje (*Ἔλεον εἰρήνης*)

Pame driten (*Εἴδομεν τὸ φῶς*)

Vajtimet, Stanza I (Νεκρώσιμα, Άμωμος στάση α΄ *Η ζωὴ ἐν τάφῳ*)

Vajtimet, Stanza II (Νεκρώσιμα, στάση β΄ *Ἄξιόν ἐστι*)

Vajtimet, Stanza III (Νεκρώσιμα, στάση γ΄ *Αἱ γενεαὶ πᾶσαι*).

δ) επώνυμα εκκλησιαστικά μέλη: (40 μέλη)

Sot ardhi shpetimi (*Σήμερον σωτηρία τῷ κόσμῳ γέγονεν*), **A. Arkhangelski**

Tropar i pashkes (*Χριστός ἀνέστη*), **Noli**

Hyrtore e së dieles V (Εισοδικό της ε΄ Κυριακής *Δεῦτε προσκυνήσωμεν*), **Benevski**

Hyrtore e së dieles VI (Εισοδικό της στ' Κυριακής *Δεῦτε προσκυνήσωμεν*), **S. Razumovski**

Shenjt perendi (Τρισάγιο), **Builoff**

Shenjt perendi (Τρισάγιο), **A. Arkhangelski**

Shenjt perendi (Τρισάγιο), **V. Benevski**

Shenjt perendi (Τρισάγιο), **V. Rebikoff**

Shenjt perendi (Τρισάγιο), **D. Bortnianski**

Hymni Kerubik (Χερουβικός ύμνος), **D. Bortnianski**

Hymni Kerubik (Χερουβικός ύμνος), **D. Bortnianski**

Hymni Kerubik (Χερουβικός ύμνος), **N. Smirnoff**

Hymni Kerubik (Χερουβικός ύμνος), **A. Varlamoff**

Hymni Kerubik (Χερουβικός ύμνος), **A. Allemanoff**

Hymni Kerubik (Χερουβικός ύμνος), **A. Arkhangelski**

Meshire paqeje (*Ἔλεον εἰρήνης*), **E. Azejeff**

Meshire paqeje (*Ἔλεον εἰρήνης*), **V. Benevski**

Meshire paqeje (*Ἔλεον εἰρήνης*), **V. Staroruski**

Meshire paqeje (*Ἔλεον εἰρήνης*), **M. Vinogradoff**

Meshire paqeje (*Ἔλεον εἰρήνης* στ'), **M. Ippolitoff - Ivanoff**

Te hymnojme (*Σὲ ὑμνοῦμεν*), **N. Smirnoff**

Te hymnojme (*Σὲ ὑμνοῦμεν*), **A. Arenski**

Te hymnojme (*Σὲ ὑμνοῦμεν*), **N. Rimski - Korsakoff**

Te hymnojem (*Σὲ ὑμνοῦμεν*), **P. Chaikovski**

Te ka hie (*Ἄξιόν ἐστιν*), **D. Bortnianski**

Te ka hie (*Ἄξιόν ἐστιν*), **N. Builoff**

Te ka hie (*Ἄξιόν ἐστιν*), **N. Rimski - Korsakoff**

Nje eshte shenjt (*Εἷς ἅγιος, εἷς Κύριος*), **S. Davidoff**

Lavedrojeni (*Αἰνεῖτε τὸν Κύριον*), **A. Arkhangelski**

Lavderojeni (*Αἰνεῖτε τὸν Κύριον*), **J. Arnold**

Lavderojeni (*Αἰνεῖτε τὸν Κύριον*), **G. Lomakin**

Lavderojeni (*Αἰνεῖτε τὸν Κύριον*), **N. Rimski - Korsakoff**

Trupin e krishtit (*Σῶμα Χριστοῦ*), **A. Arkhangelski**

Trupin e krishtit (*Σῶμα Χριστοῦ*), **N. Bakhmetieff**

Faqebardhet (Στίχοι Αμώμου), **Rimski - Korsakoff**

Vajtimet (Νεκρώσιμα), **P. Grigorieff**

Bujari Josef (*Ὁ εὐσχήμων Ἰωσήφ*), **E. Azejeff**

O zot thirra (*Κατευθυνθήτω*), **A. Arkhangelski**

Ati yne (*Πάτερ ἡμῶν*), **P. Chaikovski**

Beko zotin (Εὐλόγει ἡ ψυχή μου *τον Κύριον*), **M. Ippolitoff-Ivanoff**.

2.2.3. Τα μέλη της βυζαντινής παράδοσης του Hymnore - μορφολογική ανάλυση του ύμνου Χριστός ανέστη

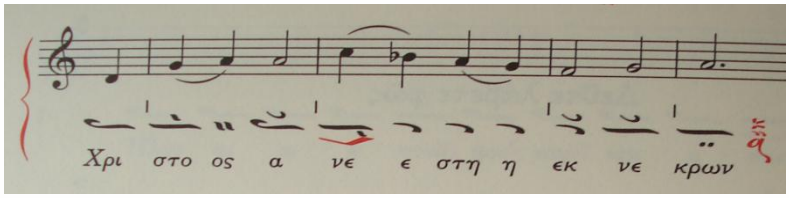
Στο *Hymnore* περιέχονται δεκατρείς ύμνοι που ακολουθούν την βυζαντινή ψαλτική παράδοση, οι οποίοι παρατίθονται σε δύο εκδοχές, και με τη βυζαντινή μελωδία δηλαδή, αλλά και με τις ρωσικές μουσικές φόρμες. Πρόκειται για ύμνους της θείας Λειτουργίας, συγκεκριμένα δε για τη μουσική των εφυμνίων των αντιφώνων, των ψαλλομένων κατά τη κυριακάτικη θεία Λειτουργία (*Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου*…και *Σῶσον ἡμᾶς, Υἱὲ Θεοῦ, ὁ ἀναστὰς ἐκ νεκρῶν*, μετά του ύμνου *Ὁ μονογενής Υἱός*, του *Χριστὸς ανέστη*, του απολυτικίου του αγ. Γεωργίου, καθότι ο ναός που διακονούσε ήταν αφιερωμένος στον μεγαλομάρτυρα Γεώργιο, του εισοδικού των Κυριακών, του τρισαγίου ύμνου και των αντί του τρισαγίου ψαλλομένων ύμνων, του τμήματος της αγίας Αναφοράς, των λεγομένων λειτουργικών δηλαδή, του μετά την μετάληψη ψαλλομένου ύμνου *Εἴδομεν τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν* και των τριών πρώτων τροπαρίων εκάστης στάσεων των εγκωμίων.

Εξετάζοντας, από μελοποιητικής απόψεως τα βυζαντινά μέλη του *Hymnore*, διαπιστώνει κανείς ότι δεν πρόκειται για μεταγραφή από συγκεκριμένη μουσική πηγή, αλλά καταγραφή της μουσικής αυτών, όπως την γνώριζε ο Noli μέσα από την προφορική παράδοση, αλλά και από τα μουσικά κείμενα πού είχε μελετήσει. Τεκμήριο αυτού αποτελεί και η ακόλουθη μελοποιητική ανάλυση του ύμνου Χριστός ανέστη. Κριτήριο επιλογής του εν λόγω ύμνου αποτέλεσε η ανθολόγησή του και στις τρεις εκδόσεις του *Hymnore*. Υπενθυμίζουμε κι εδώ ότι η πρώτη έκδοση του έργου έγινε στην αλβανική γλώσσα, ενώ οι ακολουθούσες δύο στην αγγλική. Σημειωτέον ότι μεταξύ των δύο μεταφράσεων του κειμένου του ύμνου στην αγγλική γλώσσα -του 1951 και 1959- υπάρχουν διαφορές, που επηρεάζουν κάπως τη μουσική γραμμή και την εναρμόνησή της. Οι εντοπισθείσες διαφορές μεταξύ των μεταφράσεων στην αλβανική και στην αγγλική γλώσσα και του πρωτότυπου κειμένου στην ελληνική, σκιαγραφούνται στον πίνακα που ακολουθεί.

Το ελληνικό κείμενο	**Hymnore, Fan Noli (1936)**
Χριστὸς Ἀνέστη ἐκ νεκρῶν θανάτῳ θάνατον πατήσας καὶ τοῖς ἐν τοῖς μνήμασι ζωὴν χαρισάμενος.	Krishti u ngjall se vdekuresh, me vdekje vdekjen shkeli, edhe te varrosurve u fali jeten.
Hymnal by F. Noli (1951)	**Byzantine Hymnal by F. Noli (1959)**
Now Christ is risen from the dead, he conquered death by death in glory, and to all the dead on earth he granted eternal life.	Now Christ is risen from the dead, he conquered death by death in glory, and to all men in the tombs he gave everlasting life

Από τον ανωτέρω πίνακα εξακριβώνεται η πιστή απόδοση των λέξεων και των νοημάτων αυτών στην αλβανική γλώσσα από το Noli˙ μοναδική διαφορά παρατηρείται στην αλλαγή θέσεως των δύο τελευταίων λέξεων, προκειμένου να αποδοθεί ορθότερα η έννοια αυτών. Στην αγγλική μετάφραση είναι εμφανής η προσθήκη τριών λέξεων, οι οποίες δεν εντοπίζονται στο ελληνικό κείμενο, οι λέξεις *now*, *earth* και *eternal/everlasting* (μόβ χρώμα). Ο δεύτερος στίχος μεταφράζεται όχι κατά λέξη, αλλά περιφραστικά, με στόχο την καλύτερη απόδοση του νοήματος (πράσινο χρώμα).

Στην μελοποιητική εξέταση του ύμνου Χριστός ανέστη που ακολουθεί, προσφέρονται οι μελικές μορφές του όπως τις καταγράφει ο Noli στις τρεις εκδοχές του *Hymnore*, συγκρινόμενες μεταξύ τους, αλλά και με την βυζαντινή μελική μορφή που καταγράφει σε διπλή παρασημαντική -ευρωπαϊκή και βυζαντινή- ο μακαριστός μητροπολίτης Διονύσιος Ψαριανός στο έργο του *183 εκκλησιαστικοί ύμνοι εις βυζαντινήν και ευρωπαϊκήν παρασημαντικήν*[143].(βλ. παράρτημα α΄, εικόνες 6-8).

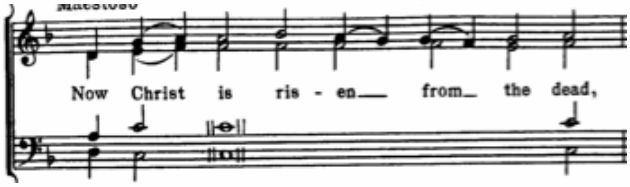
1	**Noli (1936) - Krishti u ngjall se vdekuresh**
	 Ψαριανού - Χριστὸς Ἀνέστη ἐκ νεκρῶν

[143] Μητροπολίτου Σερβίων και Κοζάνης Διονυσίου Λ. Ψαριανού, *183 εκκλησιαστικοί ύμνοι εις βυζαντινήν και ευρωπαϊκήν παρασημαντικήν*, Αθήνα 2004, σ. 360.

Noli (1951) - Now Christ is risen from the dead

Noli (1959) - Now Christ is risen from the dead

Σχόλια: Ο τρόπος έναρξης παρουσιάζεται διαφοροποιημένος. Στην αλβανική έκδοση ο Fan Noli κρατά την λέξη Krishti (Χριστός) στη νότα Λα, παραλείποντας την χαρακτηριστική εισαγωγή *ρε-σολ-λα-λα*. Αυτό δικαιολογείται από τον τονισμό της λέξης στην αλβανική γλώσσα. Στην μεταγενέστερη έκδοση στην αγγλική γλώσσα η έναρξη παρουσιάζεται ίδια. Αυτό ίσως δικαιολογεί και την προσθήκη της λέξης now. Η αγγλική φράση διαφοροποιείται στην συλλαβή "**ris**-en", η μουσική ερμηνεία της οποίας έρχεται μόνο με το ολίγον (ανεβαίνει μόνο μία φωνή).

Θέματα εναρμόνισης: Στις τρεις μουσικές εκδόσεις του Noli παρατηρείται η εξέλιξη της μεθόδου εναρμόνισης. Αρχικά το μέλος δίνεται στην κλασική αρμονία, ενώ στην συνέχεια παρατηρείται η επιρροή της τροπικής αρμονίας. Η έκδοση του 1951 εναρμονίζεται κυρίως στο Φα+, ενώ στην έκδοση του 1936 παρόλο που κρατά το Φα+, κινείται στην τρίτη ελαττωμένη βαθμίδα, στο Λα. Μάλιστα το μέλος ξεκινά και καταλήγει με την ελαττωμένη συγχορδία της τρίτης βαθμίδας Λα. Στην έκδοση του 1951 παρατηρείται έλλειψη μέτρου, ενώ στην έκδοση του 1959 μπαίνει διαχωριστικό μέτρο στο τέλος της φράσης.

2

Noli (1936) - me vdekje vdekjen shkeli, edhe te varrosurve u fali

μητροπ. Διονύσιος -θανάτῳ θάνατον πατήσας καὶ τοῖς ἐν τοῖς μνήμασι ζωὴν

Noli (1951)-he conquered death by death in glory,and to all the dead on earth I he granted

Noli (1959) -he conquered death by death in glory,and to all men in the tombs I he gave

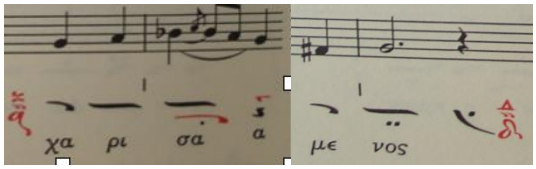

Σχόλια: Η δεύτερη μουσική φράση χωρίζεται διαφορετικά στο Noli και διαφορετικά στον μητροπ. Διονύσιο. Λόγω των συλλαβών ο Noli αναγκάζεται να κάνει μερικές τροποποιήσεις στις λέξεις *"θανάτῳ θάνατον" και* στο τέλος της φράσης στην κατάληξη (στην λέξη "varrosurve" (μνήμασι). Γενικότερα η μουσική φράση "καὶ τοῖς ἐν τοῖς μνήμασι" παρουσιάζει μια ήπια μεταβολή.

Noli (1936) -jeten

μητροπ. Διονύσιος -χαρισάμενος

3

Noli (1951) - eternal life

Noli (1959) - everlasting life
Σχόλια: Η τρίτη και τελευταία φράση του τροπαρίου είναι σχεδόν ίδια. Διαφοροποιούνται μόνο στην κατάληξη. Ο μητροπ. Διονύσιος ολοκληρώνει στο Σολ ενώ ο Noli στο Λα (1936) και στο Φα (1951, 1959). Στην κατάληξη του μέλους του μητροπ. Διονυσίου παρατηρείται η χρήση της φα#.

Σχολιασμός:

Το *Hymnore* αποτελεί την πρώτη μουσική εκκλησιαστική έκδοση στην αλβανική γλώσσα. Τα καταγεγραμμένα εκκλησιαστικά μέλη, εναρμονισμένα για τετράφωνη χορωδία, δημιουργούν αλλιώτικη μουσική ατμόσφαιρα κατά την εκτύλιξη της θείας Λειτουργίας, την οποία επιβάλλει η συνύπαρξη δύο μουσικών παραδόσεων, της ρωσικής και της βυζαντινής. Τα βυζαντινά μέλη είναι στο σύνολο τους δεκατρία. Πρόκειται για σύντομα μέλη τα οποία ο Noli τα έχει καταγράψει στο πεντάγραμμο και στη συνέχεια τα έχει εναρμονίσει στην κλασική αρμονία. Η μουσική γραμμή μεταδίδει πιστά, όσο του επιτρέπει το σημειογραφικό σύστημα, το βυζαντινό μέλος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

DHIMITËR BEDULI (1914 - 1996)

Ο θεολόγος Dhimitër Beduli υπήρξε δεσπόζουσα μορφή της ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας και μάρτυρας της πορείας και της εξέλιξης αυτής. Εργάστηκε για την Εκκλησία μέχρι το 1967, έτος κατά το οποίο απαγορεύτηκε η λειτουργία της και ενεργοποιήθηκε εκ νέου στον εκκλησιαστικό χώρο μετά το 1990. Άνθρωπος καλλιεργημένος με πολύπλευρη καί ουσιαστική γνώση, πνεύμα κριτικό και δημιουργικό. Η προσφορά του στην Εκκλησία και την κοινωνία υπήρξε μεγάλη. Το έργο του, θεολογικό και μουσικό, έδωσε πνοή στην εκκλησιαστική ζωή σε όλη την Αλβανία. Περί του βίου και του έργου του ακριβείς και λεπτομερείς ειδήσεις κομίζει το πρωτεκδοθέν στην αλβανική γλώσσα έργο του υιού αυτού Χριστοφόρου *Dhimitër Beduli-përmes shkrimeve*, το οποίο επανεκδόθηκε και στην ελληνική[144].

[144] Dh. Beduli - përmes shkrimeve, Tiranë: Neraida 1999. Η ελληνική έκδοση αυτού υπό τον τίτλο *Δια των γραφών*, Neraida: Tiranë 2006. Τμήματα από το εν λόγω έργο χρησιμοποιήθηκαν και σε άλλα σχετικά με τον Dhimitër Beduli μελετήματα: ενδεικτικά σημειώνονται εδώ τα ακόλουθα: *Gjuha Shqipe në Kishë*, Tiranë 1997˙ *Kishë dhe kulturë*, Tiranë 2006.

3.1. Βίος

Ο Dhimitër Beduli γεννήθηκε την 10η Ιουλίου του 1914 στο χωριό Σχωριάδες της περιοχής Αργυροκάστρου. Πέρασε τα παιδικά του χρόνια στο χωριό, με τους γονείς και την αδελφή του. Στο χωριό του τελείωσε το δημοτικό σχολείο (επτατάξιο)[145] και στην Αθήνα το γυμνάσιο. Αποφοιτώντας απο το γυμνάσιο επέστρεψε στη γενέτειρά του προς αναζήτηση εργασίας. Έλαβε, με πρόταση του αρχιεπισκόπου Βησσαρίωνος Τζουβάνη υποτροφία από την ορθόδοξη εκκλησία της Αλβανίας για σπουδές στη Ρουμανία και σπούδασε ακολούθως στο Θεολογικό Ινστιτούτο Ρουμανίας[146]. Ο ζήλος και η αγάπη για την εκκλησιαστική μουσική ώθησε τον Beduli να παρακολουθήσει, ταυτόχρονα με τις θεολογικές του σπουδές και μαθήματα εκκλησιαστικής μουσικής. Σύμφωνα δε με μαρτυρία του υιού του Χριστοφόρου, η σπουδή της ψαλτικής διήρκησε δύο χρόνια. Κατά την περίοδο των καλοκαιρινών διακοπών επισκεπτόταν την Αλβανία και αξιοποιούσε το χρόνο του μετέχοντας ενεργά στα εκκλησιαστικά δρώμενα και παρέχοντας τις γνώσεις του για τη διάδοση και προώθηση της ψαλτικής τέχνης. Το έτος 1933, κατά την διάρκεια της παραμονής του στην Αλβανία, τον βρίσκουμε να παραδίδει μαθήματα βυζαντινής μουσικής στο Εθνικό Ορθόδοξο Σεμινάριο "Άγιος Παύλος" και να οργανώνει μια χορωδία, η οποία σύμφωνα με όσα σημειώνει ο ίδιος, "εντυπωσίασε τους πιστούς στα Τίρανα"[147], αποσπώντας επαινετικά σχόλια. Με την ολοκλήρωση των σπουδών του, έναν χρόνο αργότερα, επιστρέφει οριστικά στην Αλβανία και διορίζεται καθηγητής των θρησκευτικών στην πόλη του Πόγραδετς. Η παραμονή του εκεί ήταν σύντομη και στα τέλη του 1934 μετατίθεται στο Εθνικό Ορθόδοξο Σεμινάριο στα Τίρανα, λαμβάνοντας μάλιστα το έτος 1935 τη θέση του διευθυντού. Υπηρέτησε επί δέκα συνεχή χρόνια ως διευθυντής και καθηγητής του Σεμιναρίου, μέχρι το 1945 δηλαδή, έτος κατά το οποίο έπαυσε η λειτουργία του. Με το κλείσουμε του Σεμιναρίου, ο Beduli υπηρετούσε την Εκκλησία εκτελώντας άλλα καθήκοντα, όπως βοηθός γραμματέας στην αρχιεπισκοπή (1945-1946) και μέλος του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου της Ορθόδοξης Κοινότητας των Τιράνων (1954-1967).

Κατά τη διάρκεια του καθεστώτος, ο Beduli αναγκάστηκε να εργαστεί ως οικονομολόγος στη Διεύθυνση Κρατικοποιημένων Μηχανικών Επιχειρήσεων και έπειτα από την πολύχρονη υπηρεσία του διορίσθηκε προϊστάμενος του τμήματος σχεδιασμού (1947), θέση που διατήρησε έως την συνταξιοδότησή του. Οι μεγάλες απαγορεύσεις και οι δύσκολες συνθήκες ζωής δεν έσβησαν το πάθος του για προσφορά στον τομέα της παιδείας, με αποτέλεσμα να εργάζεται περιστασιακά ως εξωτερικός συνεργάτης του Ινστιτούτου Ιστορίας (τμήμα Μεσαίωνα) της Ακαδημίας Επιστημών[148].

Μετά το 1990, ευρισκόμενος σε προχωρημένη ηλικία πλέον ο Dhmitër Beduli, αναδείχθηκε σε καθοριστικό παράγοντα της αναστηλώσεως της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας. Ανέλαβε ξανά καθήκοντα θεολόγου και ψάλτη, υπηρετώντας στον Καθεδρικό Ναό των Τιράνων και διδάσκοντας στην Θεολογική Ακαδημία. Για την αφοσίωσή του στην εκκλησία, τον ζήλο και την φιλοτιμία του,

[145] Περί τούτου μας πληροφορεί ο ίδιος μέσα από το γραπτό του με τίτλο "Αναμνήσεις", συνταχθέν κατά το έτος 1980 και δημοσιευθέν στο έργο *Δημήτριος Μπεντούλης, Δια των γραφών*, Neraida: Tiranë 2006, σσ. 29 - 41.
[146] Από την ομιλία του "Ο αρχιεπίσκοπος κ. Βησσαρίων Τζουβάνη", δημοσιευμένη στη σ. 41 του ανωτέρω έργου.
[147] Όπ. π., σ. 15.
[148] Δημ. Μπεντούλη, *Σχωριάδες Πωγωνίου*, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 146.

στις 23 Ιουλίου του έτους 1995, ο Οικουμενικός Πατριάρχης Βαρθολομαίος τον τίμησε με το οφφίκιο του Άρχοντος Διδασκάλου της Εκκλησίας.

Ο Dhimitër Beduli απεβίωσε την 16η Ιανουαρίου του 1996. Εξέχουσες προσωπικότητες της χώρας, μεταξύ αυτών και ο Αρχιεπίσκοπος Τιράνων και πάσης Αλβανίας Αναστάσιος[149], εξέφρασαν τη θλίψη τους για τον χαμό αυτής της σπουδαίας προσωπικότητας.

3.2. Το έργο

Ο Dhimitër Beduli ήταν πολυσχιδής προσωπικότητα. Εκτός από το διδακτικό του –ως θεολόγος- έργο, αλλά και τις διοικητικές του ασχολίες, συνέγραψε και επιμελήθηκε πολλά βιβλία θρησκευτικού και ιστορικού περιεχομένου, δημοσίευσε εκατοντάδες σελίδες άρθρων ευρείας θεματολογίας (θεολογικά, μουσικολογικά, ιστορικά κ. ά.). Τα άρθρα του Beduli δημοσιεύθηκαν στα περιοδικά *Predikimi (Το κήρυγμα)* και *Jeta Kristiane (Η χριστιανική ζωή)*[150], αλλά και στην εφημερίδα *Ngjallja* (*Η ανάσταση*), τα οποία εξέδιδε ο εκδοτικός οργανισμός της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας. Τα άρθρα του υπογράφει άλλοτε με το ονοματεπώνυμό του, ενίοτε με τα αρχικά του (B., Dh.B., D., dhimb), συχνά χρησιμοποιεί ψευδώνυμα (ο καθηγητής, ο ζηλωτής της αγωγής, η αλήθεια, ένας φιλότεχνος), πολλές φορές δημοσιεύονται ανυπόγραφα.

Οι σπουδές του στην Ελλάδα και την Ρουμανία του επέτρεψαν να γνωρίσει σε βάθος την ελληνική (αρχαία και νέα) και τη ρουμανική γλώσσα και να αναδειχθεί σε έναν από τους πιό πεπειραμένους μεταφραστές βιβλικών και λειτουργικών κειμένων στην αλβανική[151]. Ένα σημαντικό κομμάτι του μεταφραστικού του έργου καταλαμβάνουν οι μεταφράσεις των εκκλησιαστικών ύμνων. Η πλειοψηφία των μεταφράσεων έχει πραγματοποιηθεί από την ελληνική γλώσσα - καθώς δηλώνει ο ίδιος - ενώ δεν μπορούμε να αποκλείσουμε και τις μεταφράσεις από την ρουμανική γλώσσα. Κάποιες από αυτές έχουν εκδοθεί με τη σημείωση "συλλογή και μετάφραση" ή απλώς "μετάφραση". Άλλες σώζονται στην προσωπική του βιβλιοθήκη σε χειρόγραφη μορφή[152].

Ιδιαίτερη όμως θέση στο έργο του κατέχει η διδασκαλία της ψαλτικής τέχνης, πραγματοποιηθείσα κατά τη διάρκεια της δεκαετίας 1934-1945. Πρωτοδίδαξε βυζαντινή μουσική κατά το ακαδημαϊκό έτος 1933-1934 στους φοιτητές του Ορθοδόξου Σεμιναρίου. Όπως μάλιστα μαρτυρεί ο ίδιος στο άρθρο του "Historija e Këngës Kishëtare" το έτος 1933, προκειμένου να βοηθήσει τους φοιτητές του Σεμιναρίου και να συμβάλει στη διάδοση της βυζαντινής μουσικής, ξεκίνησε να μεταφράζει τη θεωρία της βυζαντινής μουσικής από την ελληνική στην αλβανική γλώσσα[153]. Παρότι στα σημειώματα του Beduli δεν σώζεται κάποια πληροφορία σχετικά με τα θεωρητικά συγγράμματα που χρησιμοποιούσε, ο υιός του, ο Kristofor Beduli, ισχυρίζεται πως οι μεταφράσεις του από τα ελληνικά

[149] Δημ. Μπεντούλη, *Σχωριάδες Πωγωνίου*, Θεσσαλονίκη 2002, σσ. 247-249.
[150] Σημειωτέον ότι από το 1936 μέχρι το 1939 ο Beduli κατείχε τη θέση του αρχισυντάκτη στο θρησκευτικό περιοδικό *Predikimi* και ακολούθως, από το 1939 μέχρι το 1945, ανέλαβε τη διεύθυνση του περιοδικού *Jeta Kristiane*.
[151] Το έτος 1941 η Ιερά Σύνοδος της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας ενέκρινε την υπ' αυτού γενομένη μετάφραση της Προηγιασμένης θείας Λειτουργίας, η οποία όμως ουδέποτε είδε το φως της δημοσιότητας.
[152] Δημ. Μπεντούλη, *Διά των γραφών*, Tiranë: Neraida 2006,
Dh. Beduli, *Kishë dhe kulturë*, Tiranë: Instituti i dialogut dhe komunikimit 2006, p. 34.
[153] Περί του άρθρου αυτού βλ. περισσότερα στην ενότητα 1.5 του πρώτου κεφαλαίου.

βασίστηκαν κυρίως στα βιβλία Ιωάννου του Σακελλαρίδη. Η θεωρία της βυζαντινής μουσικής, μεταφρασμένη από το Beduli στην αλβανική, ήταν μέρος του υπό τον τίτλο έργο του "Kurs i shkurtër për njohjen e muzikës bizantine" (Σύντομα μαθήματα για την εκμάθηση της βυζαντινής μουσικής). Δυστυχώς, από το έργο αυτό σώζεται μόνο ένα μικρό τμήμα με τίτλο "Mbi muzikën bizantine në vendin tonë" (Για την βυζαντινή μουσική στη χώρα μας), γραμμένο το καλοκαίρι του έτους 1935, στην πόλη του Πόγραδετς. Το συγκεκριμένο απόσπασμα αποτελεί ιστορική μαρτυρία, σχετική με τα ονόματα ψαλτών στους ναούς των πόλεων Τιράνων, Δυρραχίου, Καβάϊας, Κορυτσάς, Αυλώνας και Βερατίου[154].

Σημαντική ήταν και η συμβολή του στην οργάνωση και λειτουργία εκκλησιαστικών χορωδιών, δραστηριότητα η οποία κάποιο τρόπο ήταν καρπός του διδακτικού του έργο. Στο άρθρο του *"Historija e Këngës Kishëtare",* ο Beduli βεβαιώνει την οργάνωση των ακολούθων χορωδιών[155]:

- την χορωδία του Καθεδρικού ναού των Τιράνων (1933)[156]
- την χορωδία του Καθεδρικού ναού του Πόγραδετς (1936)
- την χορωδία του Καθεδρικού ναού του Δυρραχίου (1938)

Από τα έγγραφα που βρέθηκαν στο Κεντρικό Αρχείο του Κράτους της Αλβανίας ο Dhimitër Beduli διηύθυνε τη χορωδία του Καθεδρικού ναού των Τιράνων από το 1954 έως το 1967, έτος κατά το οποίο διατάχθηκε το κλείσιμο των εκκλησιών.

Το έργο του Beduli ισορροπεί μεταξύ δημοσιευμένων δοκιμίων και αδημοσίευτων χειρογράφων.

Α) Δημοσιευμένα έργα

Το δημοσιευμένο έργο του Beduli αφορά κυρίως άρθρα θρησκευτικού περιεχομένου, η πλειονότητα των οποίων δημοσιεύτηκε από τον ίδιο. Μετά το θάνατό του, ένα τμήμα του έργου του Beduli εκδόθηκε από τον υιό του, τον Kristofor Beduli. Η έκδοση των έργων του Beduli έγινε κυρίως στην αλβανική γλώσσα.

1936: Το εγκόλπιον δια κάθε ορθόδοξο, Βιβλιοθήκη *Predikimi*, αριθμ. 1 (επανεκδόθηκε από την *OAEA* κατά τα έτη 1997 και 2001)
Ο βίος και τα θαύματα του αγ. Δημητρίου του μυροβλύτη, Βιβλιοθήκη *Predikimi*, αριθμ. 2

1938 Μερικές συμβουλές χριστιανικής ηθικής, Βιβλιοθήκη *Predikimi*, αριθμ. 3
Θρησκευτικές διδαχές για ορθόδοξα παιδιά 1 (επανεκδόθηκε το 1991 από τον εκδοτικό οίκο *Dituria* (Η γνώση) και από την *OAEA*)

1939 Θρησκευτικές διδαχές για ορθόδοξα παιδιά 2

[154] Dh. Beduli, *Kishë dhe kulturë*, Tiranë: Instituti i dialogut dhe komunikimit 2206, pp. 17-18.
[155] B., "Historija e Këngës Kishëtare", *Jeta Kristiane*, Tetor 1941, nr. 8, pp. 232-236. Dh. Beduli, *Kishë dhe kulturë*, Tiranë: Instituti i dialogut dhe komunikimit 2206, pp. 15-20.
[156] Πρόκειται για την χορωδία του Ορθοδόξου Σεμιναρίου, η οποία ταυτόχρονα έψαλε και στον Καθεδρικό ναό των Τιράνων.

1940 Θρησκευτικές διδαχές για ορθόδοξα παιδιά 3 (επανεκδόθηκε από την *OAEA* το 1997)

Θρησκευτικές διδαχές για ορθόδοξα παιδιά 4

Η Ανάσταση του Χριστού, Βιβλιοθήκη *Predikimi*, αριθμ. 4

1942 Ο άγιος Προκόπιος, Βιβλιοθήκη *Predikimi*, αριθμ. 5, 1956
Έκθεση με τα πορίσματα της αποστολής του Ινστιτούτου Επιστημών στην περιοχή Πωγωνίου, Τίρανα 1956

1961 Περί της χρήσεως της αλβανικής γλώσσας στην Εκκλησία (Εισαγωγή στο βιβλίο των ιερών ακολουθιών, *OAEA*)

1969 Μερικά στοιχεία σχετικά με την περίοδο του Σκεντέρμπεη από ένα αγιογραφικό έργο του 16ου αι. Εκδίδεται στα πρακτικά του Δευτέρου Συνεδρίου των αλβανολογικών μελετών, τ.1, *USHT*

1992 Η Ορθόδοξη Αυτοκέφαλη Εκκλησία της Αλβανίας μέχρι το 1944, *OAEA*

1996 Μια ματιά στους ναούς και τα μοναστήρια του Πωγωνίου, *Neraida*

Δημοσιευμένα μετά το θάνατό του

1997 Η θεία Κοινωνία, OAEA.

Η αλβανική γλώσσα στην Εκκλησία, *OAEA*

Ο κώδικας του ναού του αγ. Προκοπίου, *OAEA*

1998 Διαλέξεις, *OAEA*

2002 Σχωριάδες Πωγωνίου, *Nakas*

Τσιάτιστα Πωγωνίου, *Neraida*

Σωπική Πωγωνίου, *Neraida*

Μαυρογέρη Πωγωνίου, *Neraida*

Σχωριάδες Πωγωνίου, Εκδοτικός οίκος Αδελφών Κυριακίδη Α.Ε. Θεσσαλονίκη (μεταφρασμένο στην ελληνική γλώσσα)

2006 Εκκλησία και πολιτισμός, *IKD*

Β) Ανέκδοτα (σε χειρόγραφη μορφή)

Κατά την μαρτυρία του υιού του Beduli και κληρονόμου της βιβλιοθήκης αυτού, του Kristofor Beduli, τα αποκείμενα σε χειρόγραφη μορφή έργα του Beduli είναι:

α) Διάφορα

1. Σύντομη διδασκαλία για την γνωριμία με την βυζαντινή μουσική, 1935
2. Η υμνολογία της Ορθόδοξης Εκκλησίας, 1966[157]
3. Βοήθημα για το ιστορικό του χωριού Σχωριάδες Πωγωνίου, 1983
4. Το ιστορικό του χωριού Τσιάτιστα Πωγωνίου, 1985
5. Το ιστορικό του χωριού Σωπική, 1987
6. Σημειώσεις και επιγραφές του χωριού Σχωριάδες

β) Ποιήματα

Ο Beduli εκτός από εξαιρετικός συγγραφέας υπήρξε και δόκιμος ποιητής. Το ποιητικό του έργο δεν είναι μεγάλο. Τα ποιήματά του είναι βασισμένα σε θρησκευτικά θέματα˙ ξεχωρίζουν: *Η κόρη του Πιλάτου*, *Η Ανάληψη του Χριστού στους ουρανούς*, *Γιατί ο πόνος στην ζωή μας*, *Δόξα στο όνομά σου* κ.ά.

γ) Μελέτες (σε συνεργασία με το Ινστιτούτο των αλβανικών μελετών)

1. Η Ορθόδοξη Αυτοκέφαλη Εκκλησία της Αλβανίας μέχρι το 1944
2. Οι εκκλησίες και τα μοναστήρια του Πωγωνίου, 1956
3. Η αλβανική γλώσσα στην Εκκλησία, 1961
4. Μερικά στοιχεία σχετικά με την περίοδο του Σκεντέρμπεη από ένα ορθόδοξο αγιογραφικό έργο του στ΄ αι., 1967
5. Ο Κώδικας του ναού της Μουρτίλας στο Δέλβινο, 1973 (μελέτη του κώδικα και μετάφραση στην αλβανική γλώσσα)

δ) Βιβλιοκριτικές

P. Pepo, *Ο Κώδικας της Μητρόπολης Κορυτσάς και του Σελλασφόρου*, 1962, 1964, 1966

Th. Popa, Το *corpus των εκκλησιαστικών επιγραφών,* 1965

Οι επιγραφές των εκκλησιών της Αλβανίας, 1966

K. Bozori, Αποσπάσματα από τα έργα των βυζαντινών ιστορικών του ιδ΄-ιε΄ αι., 1966, 1967

K. Bozori, F. Lico, Πηγές βυζαντινής διήγησης για την ιστορία της Αλβανίας. Έγγραφα του θ΄-ιε΄ αι., 1974

G. Papaila, *Αλβανο-Ρουμανικό Λεξικό*, 1979

ε) Μουσική με βυζαντινή παρασημαντική

i) Τετράδια

1. Θεία Λειτουργία˙ έτος γραφής 1934 –1935 , σσ. 20

[157] Το ανωτέρω κείμενο χρησιμοποιήθηκε ως πρόλογος του βιβλίου Οκτώηχος, το οποίο δημοσιεύθηκε το 1966. Δεν είναι γνωστή η τύχη του, λόγω της απαγόρευσης της θρησκείας το έτος 1967.

2. Ακάθιστος ύμνος· έτος γραφής 1935 – 1936, σσ. 7
3. Κεκραγάρια - Πασαπνοάρια· έτος 1936, σσ. 28
4. Μεγάλη Εβδομάδα· έτος 1937, σσ. 121
5. Μέλη του Τριωδίου, αχρονολόγητο, σσ. 15
6. Θεία Λειτουργία για δύο φωνές, αχρονολόγητο, σσ. 41

ii) Φύλλα

1. *Δόξα σοι τῶ δείξαντι τό φῶς*
2. *Ὅσοι εις Χριστόν*
3. Χερουβικός ύμνος
4. *Ἄξιόν ἐστιν*
5. *Τῆ ὑπερμάχω*
6. Εγκώμια

3.3. Το μελοποιητικό έργο

Το μελοποιητικό έργο του Dhimtër Beduli παραδίδεται σε χειρόγραφη μορφή, καταγεγραμμένο κυρίως σε τετράδια (επτά τετράδια), αλλά και σε μεμονωμένα φύλλα από ρυζόχαρτο, τα οποία φυλάσσονται στην ιδιωτική βιβλιοθήκη του υιού του, Kristofor Beduli. Οι μελοποιήσεις του αφορούν μέλη ψαλλόμενα στη θεία Λειτουργία και ύμνους της Αγίας και Μεγάλης Εβδομάδας. Σε αντίθεση με τους συγχρόνους του, ο Beduli χρησιμοποίησε για την σύνθεση των μελών του τη βυζαντινή σημειογραφία. Ο ίδιος δηλώνει ότι ως μελοποιητικό πρότυπο είχε το έργο Ιωάννου του Σακελλαρίδη[158]. Η αναλυτική καταγραφή του περιεχομένου των μουσικών χειρογράφων του Beduli που ακολουθεί, παρουσιάζει για πρώτη φορά το σπουδαίο και μοναδικό αυτό μουσικό υλικό.

Α. Τετράδια

1. Θεία Λειτουργία· έτος γραφής 1934 –1935 , σσ. 1-20

Το εξώφυλλο του τετραδίου είναι φαιόχρωμο και στην επιφάνειά του σχεδιασμένη παραλληλόγραμμη ετικέττα με τα προς συμπλήρωση στοιχεία του κατόχου αυτού. Άνωθεν του παραλληλογράμμου διακρίνεται το έμβλημα της Αλβανίας και από κάτω, με κεφαλαία γράμματα: “Rrnoftë Monarkia” (Ζήτω η μοναρχία). Εντός του παραλληλογράμμου, ο Beduli συμπληρώνει τα εξής πλαίσια:

[158] Dh. Beduli, *Kishë dhe kulturë*, p. 34.

Fletore *"për muzikë bizantine" (*Τετράδιο "βυζαντινής μουζικής"*)*

Shkolla —— (Σχολείο ——-)

Klasa ——- (Τάξη ——-)

Emni i nxanësit "*Beduli Dhimitër"* (Όνομα του μαθητή "*Beduli Dhimitër"*)

Vjeti Shkolluer "*1934 - 1935*" (Σχολικό έτος "*1934 - 1935*")

Κάτωθεν αυτών εκτυπωμένο Rrnoftë Shqypnija | E Nxônsat ne Botë |Ditunija perparoftë (Ζήτω η Αλβανία | και οι μαθητές στον κόσμο | η σοφία να προοδεύσει). Τα φύλλα του τετραδίου ανάριθμα.

1 Liturgier i Vogël | që përmban | Kangat e Meshës së Hyjëshme | me |Muzikë bizantine | prej | Dhimitër H. Bedulit | Tiranë | 1934
(Λειτουργικό μικρό, το οποίο περιλαμβάνει τα άσματα της ιεράς Λειτουργίας με βυζαντινή μουσική από τον Dhimitër H. Beduli. Τίρανα 1934)

3 Kangat e meshës së Hyjëshme, Litani e madhe Ting. Ter i IV[ë]
(τα μέλη της ιεράς Λειτουργίας, μεγάλη Λιτανεία [ειρηνικά] (ήχος πλ. δ΄ *Ἀμήν - Κύριε, ἐλέησον - Σοί Κύριε - Ἀμήν*)

4 *Me ndërmjetimet*, Ting i II (ήχος β' *Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου*)
– *Shpëtona o i Biri* (ήχος β' *Σῶσον ἡμᾶς Υἱέ Θεοῦ*)

5 *O i vetem i lindur*, T. i II (ήχος β' *Ὁ μονογενής υἱός*)

7 O Zot shpëto shpresatarët, Ting. Tërth. i IV (ήχος πλ. δ' *Κύριε, σῶσον τούς εὐσεβεῖς - Καί ἐπάκουσον ἡμῶν*)
– Shenjt Perendi, Ting. II (ήχος β΄ *Τρισάγιο* [αργό μέλος])

9 Tjatër, Shenjt Perendi, Ting. T. i I (ήχος πλ. α' *Τρισάγιο*)

10 Ne kremtet dhespotike këndohet: *Sa më Krishtin*, Ting. I
(ψάλλεται στις δεσποτικές εορτές: ήχος α' *Ὅσοι εἰς Χριστόν*)
–Lavdi… Tani…Më Krishtin
(Δόξα…Καί νῦν…Χριστόν ἐνεδύσασθε)

11 Në të kremten e kryqit këndohet: *Kryqit tând*…, Ting. i II
(στην εορτή του Σταυρού ψάλλεται: ήχος β' *Τόν Σταυρόν σου*)
Lavdi… Tani…dhe ngjalljen…
(*Δόξα…Καί νῦν…Καί τήν ἁγίαν σου ἀνάστασιν δοξάζομεν*)
Alilluja mbas Apostullit, Ting. I
(Αλληλούϊα μετά τον Απόστολο· ήχος α΄ *Ἀλληλούϊα)*
Kur thohet Ungjilli, Ting. Terth. IV, *Dhe me frymën tande*, *Lavdi më ty, O Zot lavdi më ty*
(Όταν αναγιγνώσκεται το Ευαγγέλιο· ήχος πλ. δ΄ *Πᾶσα πνοή - Δόξα σοι, Κύριε δόξα σοι (sic)*

12 Heruvik No. 1, Ting. Terth. i I, (Χερουβικό No 1· ήχος πλ. α΄ *Οἱ τά χερουβίμ)*

14 *Se mbretin*, Ting. Terth. i I (Τον Βασιλέα· ήχος πλ. α΄ *Ὡς τόν βασιλέα… Ταῖς ἀγγελικαῖς*...)

15 Heruvik No. 2, Ting. Terth. i IV, (Χερουβικό No 2· ήχος πλ. δ΄ *Οἱ τά χερουβίμ)*

17 *Se mbretin*, Ting. Terth. i IV (Τον Βασιλέα· ήχος πλ. δ΄ *Ὡς τόν βασιλέα… Ταῖς ἀγγελικαῖς…*)

18 Mbas këtij thohet litania, *Le ti'a mba…, Mëshiro o Zot dhe falna o Zot*
*(*Μετά αυτού γίνεται η συναπτή· ήχος πλ. δ΄ *Ἀμήν – Κύριε, ἐλέησον - Καί τῶ πνεύματί σου)*
Atin e birin, T. T. IV,
([Λειτουργικά] ήχος πλ. δ΄ *Πατέρα, Υἱόν καί ἅγιον Πνεῦμα…*)

20 *Atin e birin* No. 2, Ting. T. IV | Kthyer prej Romanishtes prej D. Bedulit [Λειτουργικά]· ήχος δ΄ *Πατέρα, Υἱόν καί ἅγιον Πνεῦμα…*) Προσαρμογή από τα ρουμανικά από τον D. Beduli)

2. Ακάθιστος ύμνος· έτος γραφής 1935 – 1936, σσ. 1-7

Πρόκειται για τετράδιο καρέ για μαθηματικές πράξεις. Το εξώφυλλο του τετραδίου είναι φαιόχρωμο και στην επιφάνειά του εκτυπωμένη παραλληλόγραμμη ετικέτα προς αναγραφή των στοιχείων του κατόχου αυτού. Εντός του παραλληλογράμμου συμπληρωμένα τα στοιχεία:

Fletore *"e muzikës bizantine (Hymni Akathist)"* (Τετράδιο "βυζαντινής μουζικής")

Shkolla —— (Σχολείο ——-)

Klasa ——- (Τάξη ——-)

Emni i nxanësit "*Dhimitër Beduli"* (Το όνομα του μαθητή "Dhimitër Beduli")

Vjeti Shkolluer "*1935 - 1936*" (Το σχολικό έτος "*1935 - 1936*")

Από κάτω: Rroftë Shqipnija | E Nxansat ne Botë |Ditunija perparoftë (Ζήτω η Αλβανία | και οι μαθητές στον κόσμο | η σοφία να προοδεύσει)

Κάτω και έξω από το παραλληλόγραμμο τρεις στρογγυλές σφραγίδες κυανού χρώματος· οι αναγραφές των δύο εξωτερικών σφραγίδων δυσδιάκριτες, διαβάζεται μόνον το έτος 1929, η μεσαία σφραγίδα γύρωθεν φέρει την αναγραφή SEMINARI ORTHODHOKS KOMBETAR 1930 και στο κέντρο αυτής εικονίζεται σταυρός και ανοικτό βιβλίο.

1 - 7 Himni Akathist (Οι ειρμοί και τα τροπάρια του κανόνα του Ακαθίστου ύμνου)

3. Κεκραγάρια - Πασαπνοάρια· έτος 1936, σσ. 1-28

Τετράδιο με γραμμές. Στο εξώφυλλο, με μαύρη μελάνη, η σημείωση: "O Zot Thirra" dhe "Çdo frymë"|si edhe|kënga të ndryshme me nota|në|të tetë tingujtë.|D. Beduli [υπογραφή]|Tiranë më II/VI/36|Κεκραγάρια|Πασαπνοάρια (*Κύριε, ἐκέκραξα* και *Πᾶσα πνοή* |και|άλλα διάφορα μέλη με

νότες|στους|οκτώ ήχους|D. Beduli [υπογραφή]| Τίρανα στις II/VI/36 Κάτω αυτών μεταγενέστερη, με μολύβι, σημείωση: Κεκραγάρια|Πασαπνοάρια)

1 - 9 Ήχος α' *Κύριε, ἐκέκραξα- Κατευθυνθήτω* Η σειρά των κεκραγαρίων σε επτά ήχους, λείπει ο γ' ήχος. Δεν καταγράφεται το Κατευθυνθήτω του β' ήχου. Στην αρχή του κάθε ήχου σημειώνεται μόνον με σημάδια σύντομο απήχημα.

10 - 18 Ήχος α' *Πᾶσα πνοή - Αἰνεῖτε αὐτὸν* Πλήρης η σειρά των πασαπνοαρίων, με την σημείωση απηχήματος στην αρχή κάθε ήχου.
Στην σ. 19, με κόκκινη μελάνη, ο γραφέας διαγωνίως και με φορά από κάτω προς τα πάνω, σημειώνει:
Këngë të ndryshme me muzikë bizantine
(διάφορα μέλη με βυζαντινή μουσική)

21 Kungatore, Lavdëroni, Ting. II
(Κοινωνικό ήχος β' *Αἰνεῖτε τόν Κύριον ἐκ τῶν οὐρανῶν· ἀλληλούϊα*)

22 -24 Shërbesa e përshpirtjes, Ting. IV
(επιμνημόσυνος ακολουθία ήχος δ': *Μετά πνευμάτων δικαίων τετελειωμένων – Εἰς τήν κατάπαυσίν σου, Κύριε – Σύ εἶ ὁ Θεός ἡμῶν - Ἡ μόνη ἀγνή - Μετά τῶν ἁγίων – Αἰωνία ἡ μνήμη*)

25 - 27 Shërbesa e martesës
Ακολουθία του γάμου. Περιέχονται όλα όσα ψάλλονται κατά την ακολουθία
Στην σ. 28 προσπάθεια σχηματισμού κλίμακος. Ο γραφέας δεν συμπληρώνει τα μόρια των διαστημάτων, παραλείπει δε να σημειώσει τα μαρτυρικά σημεία των φθόγγων, εξαιρέσει του φθόγγου Δι, στον οποίο προσθέτει την χρωματική του μαρτυρία.

4. Μεγάλη Εβδομάδα· έτος 1937, σσ. 1 - 121

Τετράδιο. Το εξώφυλλό του είναι φαιόχρωμο και στην επιφάνειά του η γνωστή παραλληλόγραμμη ετικέτα. Πάνω από το παραλληλόγραμμο υπάρχει το έμβλημα της Αλβανίας και από κάτω με κεφαλαία γράμματα η αναγραφή: "Rroftë Shqipnija" (Ζήτω η Αλβανία). Εντός του παραλληλογράμμου, ο Beduli συμπληρώνει τα εξής πλαίσια:

Fletore *"muzikës bizantine"* (Τετράδιο "βυζαντινής μουσικής")

Shkolla "*Seminari"* (Σχολείο "Σεμινάριο")

Klasa ——- (Τάξη ——-)

Emni i nxanësit "*Dh.Beduli"* (Το όνομα του μαθητή "*Dh.Beduli"*)

Vjeti Shkolluer "*1937*" (Το σχολικό έτος "*1937*")

Στη συνέχεια του παραλληλογράμμου: Rrnoftë Shqypnija | E Nxônsat ne Botë |Ditunija perparoftë (Ζήτω η Αλβανία | και οι μαθητές στον κόσμο | η σοφία να προοδεύσει). Αρίθμηση του τετραδίου από τον γραφέα σε σελίδες. Οι ενδείξεις των σελίδων 1 - 84 σημειώνονται μόνον στην πρώτη όψη

εκάστου φύλλου -σημειώνονται επομένως μόνον οι περιττοί αριθμοί- συγκεκριμένα δε στο κέντρο του πάνω περιθωρίου. Από την σελίδα 84 έως τέλους οι ενδείξεις των αριθμών σημειώνονται στην δεύτερη-πίσω όψη των φύλλων, καθότι ο γραφέας δεν υπολόγισε την άγραφη σελίδα υπ΄ αριθμόν 86.

1 - 16 Këngët e Javës së madhe, Të dielën mbrëma Alilluja, Ja se kur vjen dhëndri; (f.2) Ndejësoret E Sotmja ditë lind por si ditë shpëtimi; (f. 3) Me trup si na u pe, Krye pemë pe si i meshtë Zoti Krisht; (f. 4) Mbasandaj thuhet ungjilli dhe psallmi 51 (sic); (f.5) Këngë I, Tingulli II Le t'i këndojmë Zotit, Zbritja mystike e fjalës; (f.6), Kam ardhur ti shërbej vetë, Litani e vogël Kënga e VIII,U droth trupi i kulluar; (f. 7), Atëherë do tju njohim; (f. 8) Dushte ti quajnë… Kënga IX, E madhështove o Krisht Hylindësen; (σ.9) Dyke Shtyrrë tej çdo ndyrësi, Dyke patur syrin te mua; (f. 10) Dërgimtore T. III, Nuserorën tënde shoh, (f. 11) Lavdërime Ting. I, Kur vinte Zoti; (f. 13) Mbasi arrimë, Lavdi…. Tani…Ting. T. I O Zot kur vinje; (f.15) Si dhoksa prepi faqe 44 dhe litani (sic.) Pasvargjet O Zot nën e Zebedhejve; (f.16) Lavdi…. Tani… Ting. T. I, Dragoi duke gjetur gruan Egjyptiane.

*

Οι ύμνοι της μεγάλης εβδομάδας, Κυριακή εσπέρας, Αλληλούϊα, Ἰδού ὁ Νυμφίος. (σ. 2) Τα καθίσματα, Τα πάθη τα σεπτά. (σ.3) Ἀόρατε Κριτά, Τῶν παθῶν τοῦ Κυρίου. (σ.4) Στην συνέχεια το Ευαγγέλιο και ο ψαλμός 51 (sic) [μετά το Ευαγγέλιο λέγεται ο ψαλμός 50 και όχι 51.]. (σ.5) Ωδή α', ήχος β', Τῶ τὴν ἄβατον, Ἡ ἀπόῤῥητος Λόγου Θεοῦ. (σ. 6) Διακονῆσαι, αὐτὸς ελήλυθα, Μικρή συναπτή ωδή η', Ἔφριξε παίδων εὐαγῶν. (σ.7) Ὑμᾶς μου τότε μαθητάς. (σ. 8) Τάξεως έμπαλιν υμίν, ωδή θ΄ Ἐμεγάλυνας Χριστέ, τὴν τεκοῦσαν σε Θεοτόκον. (σ. 9) ΄Ρύπον πάντα ἐμπαθῆ, Ἀφορῶντες εἰς ἐμέ. (σ.10) Εξαποστειλάριον Ήχος γ', Τον νυμφώνα σου βλέπω. (σ. 11) Στιχηρά αίνων, ήχος Ι, Ερχόμενος ο Κύριος προς το εκούσιον πάθος, (σ. 13) Φθάσαντες πιστοι, Δόξα… Και νυν…, ήχος πλ. α' Κύριε, ερχόμενος προς το πάθος. (σ.15) Σοι δόξα πρέπει σελίδα 44 και λιτανία [Η σελίδα 44 που αναφέρει ο Beduli στην σημείωσή του, πιθανότατα να παραπέμπει σε κάποιο ελληνικό Ωρολόγιο], Κύριε, πρὸς τὸ μυστήριον τὸ ἀπόῤῥητον. (σ.16) Δόξα…και νῦν… ήχος πλ. α', Δευτέραν Εύαν την Αιγυπτίαν

17 Të hënën mbërma *Le ta duam vëlezër dhëndrin;* (f. 18) I u dha mendje argjent; (f. 19) *Tre djemat oshënarë, Le të kemi mjaft vaj shoqëror*; (f. 20) *Sa pritët tallandin prej Perëndisë, Ty që mure në gji Perëndinë*; (f. 21) *Rrini zgjuar, Në ardhjen tënde të fikshme o Zot, Nër shkelqimet e shenjtoreve të tu*; (f. 22) *Un që dremita*; (f. 23) Lavdi…tani…; (f. 24) *Si dëgjove dënimin*, Pasvargjet, Ting Terth II, *Kur të vish në lavdi me fuqitë engjëllore*; (f. 25) *O dhëndër ma i hijeshmi*; (σ. 26) Lavdi… tani…, Ja ku te besoni tallandin;

*

Την δευτέρα εσπέρας, *Τὸν Νυμφίον ἀδελφοὶ ἀγαπήσωμεν·* (σ. 18) Βουλευτήριον Σωτήρ· (σ. 19) *Τῷ δόγματι τῷ τυραννικῷ, Ἱκανούσθω τὸ κοινωνικόν·* (σ. 20) *Τὸ τάλαντον, ὅσοι πρὸς Θεοῦ, Ἡ τὸν ἀχώρητον Θεόν·* (σ. 21) *Τοῖς μαθηταῖς ὁ ἀγαθός, Ἐν τῇ δευτέρᾳ σου φρικτῇ, Ἐν ταῖς λαμπρότησι τῶν Ἁγίων σου·* (σ. 22) *Ὁ τῇ ψυχῆς ῥαθυμίᾳ νυστάξας·* (σ. 23) Δόξα… Καῖ νῦν…· (σ. 24) *Τοῦ κρύψαντος τὸ τάλαντον*, Απόστια, ήχος πλ. β΄ *Ὅταν ἔλθῃς ἐν δόξῃ·* (σ. 25) *Ὁ Νυμφίος ὁ κάλλει ὡραῖος·* (σ. 26) *Δόξα... Καῖ νῦν...*, *Ἰδου σοι τὸ τάλαντον*

27 Të martën mbrëma *Nje lavire te erth*; (f. 28) *Lavira me vajtim te theriste, Duke me siguruar te gur' i besës*; (f. 29) *Kur vendi të paligjeve mblidhet per kotesi, Keshilla e tmeruar e te paligjve*; (f. 30) *Me qen që fjala e tyranit*; (f. 31) *Si derdhi gruaja myrën, I falet shpërblimi nga zemra;* (f. 32) *Me shpirt te qeruar*, *Vajti e u tha*; (f. 33) *Çfar gjendashje t' ashpër kish armiku*, Lavdërimet Ting I, *Ty të birin e virgjereshës;* (f. 34) *Myrën fort të çmuar;* (f. 35) *Lavdi…tani..* ting. II

*

Την Τρίτη εσπέρας *Πόρνη προσῆλθέ σοι·* (σ. 28) *Ἡ πόρνη ἐν κλαυθμῷ, Τῆς πίστεως ἐν πέτρᾳ με στερεώσας·* (σ. 29) *Ἐκ κενοῖς τὸ σενέδριον τῶν ἀνόμων, Τὸ δεινὸν βουλευτήριον τῶν ἀνόμων·* (σ. 30) *Ῥῆμα τυράννου, ἐπεὶ ὑπερίσχυσεν·* (σ. 31) *Ἀποκενοῦσα, γυνὴ μύρον ἔντιμον, Ἱερουργεῖται, τὸ λύτρον εὐγνώμονι·* (σ. 32) *Ψυχαῖς καθαραῖς, Λέγει πορευθείς·* (σ. 33) Ὦ πηρωτικῆς, φιλαργυρίας ἄσπονδε!, Εις τους Αίνους, ήχος α΄ *Σὲ τὸν Παρθένου Υἱόν·* (σ. 34) *Τὸ πολυτίμητον μύρον·* (σ. 35) *Δόξα… Καῖ νῦν…* ήχος β'

40 Të enjten e madhe në mëngjes Ting. Ter. i IV, Kur dishepujt e lavdëruar, Në vend të qeruvikut, T. T. IV, Në darkën tënde mystique; (σ. 41) Në vend të *Pamë dritën, Kujto o mëshirëplot*

*

Την μεγάλη Πέμπτη το πρωί, ήχος πλ. δ, Ὅτε οἱ ἔνδοιξοι μαθηταί, Αντί χερουβικού, ήχος πλ. δ΄, Τοῦ Δείπνου σου τοῦ μυστικοῦ· (σ. 41) Αντί το Εἴδομεν τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν

41 Të enjten e madhe mbrëma; (f. 43) Mbas thuhet Ungjilli i I këndohen andifonët *Krerët e popujve, Fjalë të paligjet, Lavdi…tani…, Virgjëreshë linde o e pamartuar; (f. 44) Rendi Judha, Lavdi…tani…, Mos pusho se luturi, (f. 45)* And. III Ting. II, *Djemat ebrejve o Zot njeridashës, Lavdi…tani…, Shpëto prej rreziqesh,* Ndenjësore Ting. i Rëndë *Në darkë kur ushqenje dishepujt; (f. 46)* Thohet ungjilli i II Andi. i I, Ting T. *I Sot Judha; (f. 47) Lavdi…tani…, Lavdërime janë; (f. 48)* Andi. II, Ting. T. II *Dishepulli merej vesh, Lavdi…tani…, O virgjëreshë që zure; (f. 49)* Andi. III, Ting i Randë *Sot vigjellon Judha, Lavdi…tani…, Gëzohu o hyjlindëse;* (f. 50) Ndenjesorja, Ting i Randë *Cila sjellje o Judhë; (f. 51)* And. i I Ting. III *Mbasi të mohoj tri herë Pjetri, Lavdi…tani…, Le ta hymnojm të gjithë Virgjëreshën; (f. 52)* And. i II Ting. II *Thuani o të paligjët,* And. i III Ting. III *Më dhanë të ëmbël për të ngrënë;* (f. 53) *Lavdi…tani…, Ne të kthyer prej paganësh,* Ndenjësore, Ting Terth i IV *Oh' qysh Judha nxanësi yt;* (f. 54) Thohet Ungjilli i IV dhe mbasandaj kto andifonë Andi. i I, Ting T. II *Dishepulli e mohoj, Lavdi…tani…, O Zot paqesoje botën*; (f. 55) Andi. i II, Ting T. II *Për të mirât që i bëre, Lavdi…tani…, E njohmë Perëndinë që u mishërua*; (f. 56) Andi. i III, Ting T. IV *Kështu u joli Zoti Judhejve;* (f. 57) *Lavdi…tani…, Gezohu o der e mbretit të lavdisë, Ndenjesore*, Ting i IV *Kur qëndrove para Kajafës*; (f. 58) Thuhet Ungjilli i V dhe kto andifone Andi. i I, Ting T. II Mbledhja e Judhejve;

*

Την μεγάλη Πέμπτη Εσπέρας· (σ. 43) Μετά το α΄Ευαγγέλιο ψάλλονται τα Αντίφωνα *Ἄρχοντες λαῶν, Λόγον παράνομον, Δόξα… Καῖ νῦν…, Παρθένος ἔτεκες·* (σ. 44) *Ἔδραμε λέγων ὁ Ἰούδας, Δόξα… Καῖ νῦν…, Ὃν ἔτεκες Παρθένε·* (σ. 45) Αντίφωνον γ΄ ήχος β΄, *Διὰ Λαζάρου τὴν ἔγερσιν Κύριε, Δόξα… Καῖ νῦν…, Διάσωσεν ἀπὸ κινδύνων*, Κάθισμα, ήχος βαρύς, *Ἐν τῷ δείπνῳ τοὺς μαθητὰς·* (σ. 46) Ευαγγελιον β΄, Αντίφωνο α΄ήχος πλ. α΄, *Σήμερον ὁ Ἰούδας·* (σ. 47) *Δόξα… Καῖ νῦν…, Δεδοξασμένα περὶ σοῦ·* (σ. 48)

Αντίφωνον β΄, ήχος πλ. β΄ *Ὁ μαθητής τοῦ Διδασκάλου, Δόξα… Καῖ νῦν…, Ἡ ἀῤῥήτως , Δόξα… Καῖ νῦν…, Χαῖρε θεοτόκε·* (σ. 50) Κάθισμα, ήχος βαρύς *Ποῖός σε τρόπος ἐπ' ἐσχάτων συλλαβοῦσα·* (σ. 49) Αντίφωνο γ΄, ήχος βαρύς *Σήμερον γρηγορεῖ ὁ Ἰούδας Ἰοῦδα·* (σ. 51) Αντίφωνον α΄, ήχος γ΄ *Τρίτον ἀρνησάμενος ὁ Πέτρος, Δόξα… Καῖ νῦν…*, Ὡς πύλην σωτήριον· (σ. 52) Αντίφωνον β΄, ήχος β΄ *Εἴπατε παράνομοι, Ἔδωκαν εἰς τὸ βρῶμά μου χολήν·* (σ. 53) *Δόξα… Καῖ νῦν…, Οἱ ἐξ ἐθνῶν ὑμνοῦμέν σε*, Κάθισμα, ήχος πλ. δ΄ *Ὢ πῶς Ἰούδας ὁ ποτέ σου μαθητής·* (σ. 54) Ὁ μαθητὴς ἠρνήσατο, Δόξα… Καῖ νῦν…, Εἰρήνευσον τὸν κόσμον· (σ. 55) *Ἀντὶ ἀγαθῶν, Δόξα… Καῖ νῦν…, Θεὸν ἐκ σοῦ σαρκωθέντα ἔγνωμεν·* (σ. 56) Αντιφώνον γ΄, ήχος πλ. δ΄ *Τάδε λέγει ο Κύριος τοῖς Ἰουδαίοις·* (σ. 57) *Δόξα… Καῖ νῦν…, Χαῖρε ἡ πύλη τοῦ Βασιλέως τῆς δόξης*, Κάθισμα, ήχος τέταρτος *Ὅτε παρέστης τῷ Καϊάφα·* (σ. 58) Ευαγγέλιον ε΄ και μέτα τα Αντίφωνα *Τὸ ἄθροισμα τῶν Ἰουδαίων·*

42 (f. 59) Lavdi…tani…, Hyjlindëse që linde me fjalë, And. II, Ting terth IV *O Zot që more për bashkëudhëtar;* (f. 60) *Lavdi…tani…, Gëzohu ti që prite gëzimin e botës*, And. III, Ting terth II *Sot varet mbi dru*; (f. 62) *Lavdi…tani…*, Ndenjesore, Ting i IV *Na çpërbleve prej mallkimit*; (f. 63) Thohet Ungjilli i VI dhe pastaj këndohen kto lumërime, Ting IV *Me anë druri Adhami*, Lavdi…tani…; (f. 64) Nënën tënde o Krisht, Pasvarg Ting i IV (thohet 3 herë) *I ndani robot e mia*, Thohet Ungjilli i VII dhe mbasandaj Psalmi 51. Perdellyes dhe menjëherë Ungjilli VIII; (f. 65) Kënga V, T. t. II *Te ty mengoj o fjalë e Perëndisë*, Shërbëtorët e tu që shperlanë; (f. 66) Këng e VIII *Shtyllën e ligësisë*, *Lavdi tani, Sdo të mjer nga buzët e mia*; (f. 67) Kënga IX *Ma të ndëremen se Qeruvimet, Nji tufë premi Koshe të paligjësh*; (f. 68) Çpitozët duke mos ditur lignin, Dërgimësore Ting i III Kusarin që atë ditë e vlerësove; (f. 69) Thuhet Ungjilli i IX dhe pastaj *Çdo frymë* Ting. I Lavdërime, Ting III *Dy të këqija më bëri im bir;* (σ. 70) *Lavdi…tani…* Ting terth II, *Më çveshnë rrobat e mia;* (σ. 71) Ungjilli i X, Ty të ka hie lavdi " litania e gjerë dhe Ungjilli XI, Pasvargjet Ting i I *Tër krijesa çformohej nga frika, Lavdi…tani…* Ting terth IV; (σ. 72) *Tani po ngjyhet pendë*, Thohet Ungjilli i XII dhe Perleshore

*

(σ. 59) *Δόξα… Καῖ νῦν…, Θεοτόκε ἡ τεκοῦσα διὰ λόγου*, Αντιφώνον β΄, ήχος πλ. δ΄ *Κύριε, ὁ τὸν λῃστὴν συνοδοιπόρον λαβών·* (σ. 60) Δόξα… Καῖ νῦν…, *Χαῖρε ἡ δι' Ἀγγέλου*, Αντιφώνον γ΄, ήχος πλ. β΄ *Σήμερον κρεμᾶται ἐπὶ ξύλου·* (σ. 62) Δόξα… Καῖ νῦν… Κάθησμα, ήχος δ΄, *Ἐξηγόρασας ἡμᾶς·* (σ. 63) Ευαγγέλιον στ΄ και μέτα ψέλλνονται οι Μακαρισμοί *Διὰ ξύλου ὁ Ἀδάμ, Δόξα… Καῖ νῦν…*; (σ. 64) *Τὴν Μητέρα σου Χριστέ*, Προκείμενον, ήχος δ΄ *Διεμερίσαντο τὰ ἱμάτιά μου ἑαυτοῖς*, Αναγινόσκεται το Ευαγγέλιο ζ΄και στην συνέχεια ο ψαλμός 51. Κατευθίαν μετά από αυτό το Ευαγγέλειο η΄· (σ. 65) Ωδή ε΄, ήχος πλ. β΄*Πρὸς σὲ ὀρθρίζω, Ῥυφθέντες πόδας·* (σ. 66) Ωδή η΄ *Στήλην κακίας ἀντιθέου, Δόξα… Καῖ νῦν…, Βέβηλον ἔπος τῶν χειλέων·* (σ. 67) Ωδή θ΄ *Τὴν τιμιωτέραν τῶν Χερουβίμ, Ὀλέθριος σπεῖρα θεοστυγῶν·* (σ. 68) *Νόμον ἀγνοοῦντες οἱ ἀσεβεῖς, Εξαποστειλάριον ήχος γ΄ Τὸν λῃστὴν αὐθημερόν·* (σ. 69) Ευαγγέλιον θ΄ και μέτα *Πάσα πνοή* ήψος α΄. Αίνοι, ήχος γ΄Δύο καὶ πονηρὰ ἐποίησεν· (σ. 70) *Δόξα… Καῖ νῦν…* ήχος πλ. β΄, *Ἐξέδυσάν με τὰ ἱμάτιά μου·* (σ. 71) Ευαγγέλιον ι', *Αξίον εστήν*, δόξα, δέησιν και Ευαγγέλιον ια΄, Πᾶσα ἡ κτίσις, Δόξα… Καῖ νῦν… ήχος πλ. δ΄· (σ. 72) *Ἤδη βάπτεται κάλαμος ἀποφάσεως*, Αναγινώσκεται το ΙΒ΄ Ευαγγέλιο και απόλυση·

72 Në mbrëmësoren e së Premtes së madhe *O Zot thirra* dhe kto vargëzime; (f. 73) *Gjithë krijesat çformohen, Përse tendon kotësira*; (f. 74) *Lavdi…tani…* Ting terth IV, *Oh qysh e gjykoj për vdekje*; (f. 76) Pasvargjet, Ting II *Kur të zbriti të vdekur;* (f. 77) *Kur vure në varr*; (f. 78) *Lavdi…tani…* Ting terth I, *Ty që vishesh me dritën;* (f. 80) Përleshoret Ting. II *Bujari Josef duke zbritur prej drurit*, Grave myrëprurëse

*

Στον εσπερινό της Μεγάλης Παρασκευής *Κύριε ἐκέκραξα* και τα ιδιόμελα· (σ. 73) *Πᾶσα ἡ κτίσις, Λαὸς δυσσεβὴς καὶ παράνομος*· (σ. 74) *Δόξα… Καῖ νῦν…*, ήχος πλ. δ΄, *Ὢ πῶς ἡ παράνομος συναγωγή*· (σ. 76) Απόστιχα, ήχος β΄ *Ὅτε ἐκ τοῦ ξύλου*· (σ. 77) *Ὅτε ἐν τῷ τάφῳ τῷ καινῷ*· (σ. 78) *Δόξα… Καῖ νῦν…*, ήχος πλ. α΄, *Σὲ τὸν ἀναβαλλόμενον*· (σ. 80) Ὁ εὐσχήμων Ἰωσήφ, Ταῖς Μυροφόροις γυναιξί

81 Të shtunën e madhe, Ngjallu o Perëndi Kjo thohet në vend të Alilluja mbas apostullit. Në vend të qeruvikut. Ting. Terth I *Le të heshtë çdo trup;* (f. 82) Mbas hyrjes, Duke mbuluar faqen; (f. 83) Kungëtore *U ngrit Zoti*, Në vend të *Pamë dirtën, Kujtona dhe ne o Zot* [pa muzikë]; (σ. 84) Dit' e ngjalljes Ting. Terth. I [e pa plotë, teksti shkon deri tek fjala *panairi*]

*

Το μεγάλο Σάββατο, *Ἀνάστα ὁ Θεός*, Αυτό ψάλλεται αντί το *Αλληλούϊα*, μετά τον Απόστολο. Αντί χερουβικού, ήχος πλ. α΄*Σιγησάτω πᾶσα σάρξ βροτεία*· (σ. 82) Μετά την είσοδο, *Τας όψεις καλύπτοντα και βοωντα τον υμνον, Αλληλουϊα*)· (σ. 83) Κοινωνικό *Ἐξηγέρθη ὡς ὁ ὑπνῶν Κύριος* [άνευ σημειογραφίας] Αντί του *Εἴδομεν τὸ φῶς, Μνήσθιτι εὔσπλαχνε και ἡμῶν* [άνευ σημειογραφίας]· (σ. 84) ήχος πλ. α΄ Ἀναστάσεως ήμέρα [το δοξαστικό των αίνων ελλιπές, φτάνει μέχρι *τη πανηγύρει*, άγραφο το υπόλοιπο τμήμα της σελίδας]

85 Të premten mbrëma, Pillatit që kërkoj trupin tënd; (f. 86) *Lavdi tani*, Mbasandaj Psallmi 51 dhe menjëherë kanuni. Kënga I, Ting. Terth. II *Atë që fshehu qemoti me vale*, *Zot Perëndia im*; (f. 87) Dridheshim kur vdiqe, Kur pa krijesa të varesh; (f. 88) *Σύμβολα τῆς ταφῆς σου, Ἥπλωσας τὰς παλάμας*; (f. 89) Ndenjesore T. I, *Ton tafon sou sotir* (sic), Kënga IV, *Zbrazjen mbi kryq të hyjshme*· (f. 90) Kënga V *Kur pa Isaia o Krisht dritën*, Kënga VI *U muar brenda por nuk u mbajtnë musherit*; (f. 91) Kënga XII *O çudi e patreguar;* (f. 92) Kënga e VIII *Mahnitu prej tmerrit o qiell,* Kënga IX, Mos vajto moj nënë; (f. 93) *Le të ngazëllohet krijesa*, Mbasandaj këndohen vajtimet dhe mbas ktyne bekimtoret Ting. Terth. i I; (f. 94) *I bekuar je o Zot, Gra myrrësjellëse,* (f. 95) *Lavdi…tani…, Po i falem Atit*; (f. 96) *Tani…, Dyke lindur jetëdhënësin*; (f. 97) Lavdërime T. II *Sot përmban varri*; (f. 98) *Çasht kjo pamje*; (f. 99) *Lavdi…*, Ting. Terth. II *Josefi kërkoj trupin e Jesuit*

*

Την Παρασκευή Εσπέρας, Σινδόνι καθαρᾷ· (σ. 86) *Δόξα… Καῖ νῦν…*, [μόνο κείμενο], Ωδή α΄, ήχος πλ. β΄ *Κύματι θαλάσσης, Κύριε θεέ μου, ἐξόδιον ὕμνον*· (σ. 87) *Ἄνω σε ἐν θρόνῳ*, Ωδή γ΄ *Σὲ τὸν ἐπὶ ὑδάτων*· (σ. 88) *Σύμβολα τῆς ταφῆς σου, Ἥπλωσας τὰς παλάμας*· (σ. 89) Κάθισμα, ήχος α΄, *Τὸν τάφον σου Σωτήρ* [μόνο κείμενο], Ωδή δ΄ *Τὴν ἐν Σταυρῷ σου θείαν κένωσιν*· (σ. 90) Ωδή ε΄ *Θεοφανείας σου Χριστέ*, Ωδή στ΄ *Συνεσχέθη, ἀλλ'οὐ κατασχέθη*· (σ. 91) Ωδή ζ΄ *Ἄφραστον θαύμα!* (σ. 92) Ωδή η΄ *Ἔκστηθι*

φρίττων οὐρανέ, Ωδή θ΄ *Μὴ ἐποδύρου μου Μῆτερ·* (σ. 93) *Ἀγαλλιάσθω ἡ κτίσις.* Μετά την θ΄ ωδή ψάλλονται τα εγκώμια και στην συνέχεια τα ευλογητάρια. (σ. 94) *Τῶν Ἀγγέλων ὁ δῆμος*, *Μυροφόροι γυναῖκες·* (σ. 95) *Δόξα...καὶ νῦν...*, *Προσκυνοῦμεν Πατέρα*, (σ. 96) Καὶ νῦν…, *Ζωοδότην τεκοῦσα·* (σ. 97) Εξαποστειλάρια ήχος β΄ *Σήμερον συνέχει τάφος·* (σ. 98) *Τί τὸ ὁρώμενον θέαμα·* (σ. 99) *Δόξα...*, ήχος πλ. β΄ *Ἠτήσατο Ἰωδήφ.*

100 - 120 Vajtimet të përmbivarrëshme të premten mbrëma (Επιτάφιος θρήνος την Παρασκευή εσπέρας. Καταγράφεται η μουσική των δύο πρώτων στάσεων των Εγκωμίων για τρεις φωνές (α΄ και β΄ τενόρο και μπάσο). Τμήματα των εγκωμίων χωρίς ποιητικό κείμενο, μόνον με σημειογραφία.

Στη σελίδα 121 η σημείωση:
"Kujtim" (Ανάμνηση) Dhimitër Beduli (Υπογραφή)

6. Μέλη του Τριωδίου, αχρονολόγητο, σσ. 1-15

Τετράδιο μικρού σχήματος με χάρτινο εξώφυλλο, καρέ για μαθηματικές πράξεις. Τα πρώτα φύλλα, στο άκρο του κάτω περιθωρίου φέρουν ίχνη σητοβρωσίας. Δεν φέρει χρονολογική ένδειξη. Ο γραφέας δεν αριθμεί τις σελίδες του τετραδίου. Το πρώτο φύλλο άγραφο, στην εμπρόσθιά του όψη η υπογραφή του Beduli με σφραγίδα. Τα μέλη καταγράφονται και στις δύο όψεις των φύλλων με μαύρη μελάνη. Οι επιγραφές των δύο πρώτων μελών με ερυθρά μελάνη.

1 και **2** άγραφες

3 - 10 Τή υπερμάχω, αργόν ήχος πλ. δ' Τῇ ὑπερμάχω· πρόκειται για το γνωστό από την χειρόγραφη βυζαντινή και μεταβυζαντινή παράδοση ως παλαιό και δίχορο μέλος. Η επιγραφή και το ποιητικό κείμενο του ύμνου δίδονται στην ελληνική γλώσσα. Οι περιττοί πόδες φέρουν την ένδειξη 1 (α' χορός) και οι άρτιοι την ένδειξη 2 (β' χορός), σημειωμένες με μολύβι.

11 - 13 Προκείμενα της αγίας Τεσσαρακοστής· ήχος πλ. δ΄ Μή αποστρέψης - Έδωκας κληρονομίαν. Πρόκειται για την γνωστή υπό Πέτρου του Πελοποννησίου μελοποίηση. Κι εδώ ο γραφέας γράφει επιγραφή και ποιητικό κείμενο στην ελληνική.

14 Ακολούθως επιγραφές και ποιητικό κείμενο στην αλβανικη γλώσσα.
Τα ακολουθούντα μέλη *Gëzohu nuse e panusëruar* (ήχος πλ. δ΄ *Χαῖρε Νύμφη Ἀνύμφευτε*)

15 Vajtimet e përmivareshme te Zotit, Stanz e parë, T. T. I, Zeri i I, (Ο επιτάφιος θρήνος του Κυρίου, στάση α΄, ήχος πλ. α΄, η πρώτη φωνή)
Μεταγενέστερη σημείωση με μολύβι στο πάνω περιθώριο: Pa Sol djezis baza (η βάση Σολ χωρίς δίεση)
Ανθολογούνται η α΄ και β΄ στάση των Εγκωμίων. Στην σελίδα 29 η σημείωση:
Stanz' e tretë baza la. (στάση γ΄, η βάση στον Λα). Τέλος του τετραδίου, χωρίς καταγραφή της μουσικής της γ΄ στάσεως.

6. Θεία Λειτουργία για δύο φωνές, αχρονολόγητο, σσ. 1-41

Τετράδιο καλής ποιότητας με χοντρό χάρτινο εξώφυλλο, ντυμένο με λεπτό ύφασμα ερυθρού χρώματος. Στην επιφάνεια αυτού παραλληλόγραμμη ετικέτα, εντός της οποίας αναγράφεται με το χέρι του Beduli: *Fletore e Korit se Meshes se Hyjmeshme me dy zëra*. *Dh*. *Beduli* (Τετράδιο της χορωδίας, θεία Λειτουργία για δύο φωνές). Ο Beduli γράφει στην εμπρόσθια όψη εκάστου φύλλου μόνον, αφήνοντας κενή την αντίστροφη.Το τετράδιο δεν φέρει αρίθμηση σελίδων.

Ανθολογούνται τα μέλη της θείας λειτουργίας για δύο φωνές

3 - 41 Amin, Mëshiro o Zot, Ty o Zot, Amin, Me ndermjetimet, (σ. 5) Mëshiro o Zot, Ty o Zot, Amin, Shpëtona, (σ. 7) Lavdi Atit, O i vetëm lindur, (σ. 9) Mëshiro o Zot, Ty o Zot, (σ. 11) Amin, Ejani ti falemi, (σ. 13) Mëshiro o Zot, Amin, Shejt Perëndi, Lavdi Atit, (σ. 15) Shejt i pavdekur, Shejt perëndi, Alilluia, (σ. 17) Kur meshton Kryepiskopi, Kur meshton Prifti, Lavdi më ty o Zot, Amin, (σ. 19) Himni Heruvik, (σ. 21) Se mbretin, (σ. 23) Mëshiro o Zot, Falna o Zot, Ty o Zot, Amin, Atin e Birin, (σ. 25) Mëshirë paqeje, Dhe me frymën tënde, I ngremë te Zoti, I ka hie, (σ. 27) I Shejt, Amin (σ. 29) Të hymnojmë, Të ka hie (Jepet vetëm titulli), (σ. 31) Amin, Kur meshton Prifti, Kur meshton Kryepiskopi, Mëshiro o Zot, Falna o Zot, (σ. 33) Ty o Zot, Amin, Kur meshton Prifti, Kur meshton Kryepiskopi, Ty o Zot, (σ. 35) Amin, Nji ësht i Shenjt, Lavdëroni (Jepet vetëm titulli) (σ. 37) Pamë dritën e vërtetë (Në hapsirën boshe të sipërme të pjesës shënohet në greqisht: Εἰδομεν τῶ Φῶς), Amin, Mëshiro o Zot, Ty o Zot, Amin (σ. 39) Mëshiro o Zot, Amin, Emri i Zotit, Pas kasaj këndohet *Kryezotin* kur meshton Kryepiskopi pastaj këto…, Mëshiro o Zot, (σ. 41) Amin

Αμήν, Κύριε ἐλέησον, Σοί Κύριε, Αμήν, Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου, (σ.5) *Κύριε ἐλέησον, Σοί Κύριε, Αμήν, Σῶσον ἡμᾶς,* (σ. 7) *Δόξα Πατρί, Ὁ μονογενής υἱός,* (σ. 9) *Κύριε ελέησον, Σοί Κύριε,* (σ. 11) *Αμήν,* Δεῦτε προσκυνήσωμεν (σ. 13) *Κύριε ἐλέησον, Αμήν, Σοί Κύριε, Δόξα Πατρί,* (σ. 15) *Ἅγιος Αθάνατος, Τρισάγιο, Αλληλούϊα,* (σ. 17) Όταν λειτουργεί ο Αρχιεπίσκοπος, Όταν λειτουργεί ο Ιερέας, *Κύριε δόξα σοι, Αμήν,* (σ. 19) Χερουβικός ύμνος, (σ. 21) *Ως τον βασιλέα,* (σ. 23) *Κύριε ἐλέησον, Παράσχου Κύριε, Σοί Κύριε, Αμήν, Πατέρα, Υιω και άγιω Πνεύμα*, (σ. 25) Ἔλεον εἰρήνης, *Καὶ τῷ πνεύματί σου, Έχομεν προς τον Κύριον, Άξιον Εστίν,* (σ. 27)

Β. Φύλλα

1. ***Δόξα σοι τῶ δείξαντι τό φῶς***

Η μεγάλη Δοξολογία καταγεγραμμένη με μολύβι και στις δύο όψεις λεπτού φύλλου χάρτου, άνευ γραμμών. Ο συνθέτης προσαρμόζει το μέλος της στο γνωστό, ψαλλόμενο κατά τις επίσημες

Δοξολογίες, μέλος Ιωάννου του Σακελλαρίδη. Η επιγραφή *Dhoksologji T. T. III (*Δοξολογία ήχος πλ. γ') και το κείμενο στην αλβανική. Η γραφή είναι πρόχειρη. Δεν χρησιμοποιούνται μαρτυρικά σημεία στους φθόγγους, ούτε ποιοτικά σημάδια. Κάθε στίχος στην αρχή φέρει αρίθμηση με λατινικούς χαρακτήρες.

2. ***Όσοι εις Χριστόν***

Μικρό τεμάχιο υπόλευκου ημιδιαφανούς χαρτιού σχεδίασης, στην μία όψη του οποίου καταγράφεται με μολύβι το αντί του Τρισαγίου ψαλλόμενο Όσοι εις Χριστόν εβαπτίσθητε. Το μέλος είναι σύντομο, απλό και συλλαβικό. Δεσπόζουν τα τρία βασικά σημάδια της ψαλτικής. Μαρτυρικά σημεία των φθόγγων και ποιοτικά σημάδια δεν σημειώνονται. Πρόκειται για πρώιμη και πρόχειρη καταγραφή του μέλους από τον Beduli.

3. Χερουβικός ύμνος

Μονόφυλλο χαρτί με γραμμές, επί του οποίου καταγράφεται με μαύρη μελάνη το μέλος του χερουβικού ύμνου σε α' ήχο. Επιγραφή και κείμενο στην αλβανική γλώσσα. Η γραφή είναι πυκνή, σημάδια και γράμματα μικρόσχημα. Ο χερουβικός ύμνος ατελής, φτάνει μέχρι την φράση *αποθώμεθα μέριμναν.* Κάτωθεν αυτού η υπογραφή του Dhimitër Beduli.

4. ***Ἄξιόν ἐστιν***

Πρόκειται για δύο συνθέσεις, σε δύο διαφορετικά φύλλα, γραμμένες σε διαφορετικές περιόδους. Η πρώτη σύνθεση, σε ήχο πλάγιο του α΄, σώζεται σε ιδιαίτερα φθαρμένο φύλλο χάρτου που φέρει γραμμές, καταλαμβάνοντας και τμήμα της δεύτερης όψεως αυτού. Το χαρτί ήταν διπλωμένο στα τέσσερα, διακρίνονται οι τσακίσεις αυτού. Η επιγραφή *Të ka hie T. T. I* και το κείμενο του ύμνου στην αλβανική. Γραφή με μολύβι, άπειρου, μη ασκημένου γραφέα. Το μουσικό κείμενο με λάθη και ενδιάμεσες διορθώσεις, που έγιναν κατά την καταγραφή του. Δεν σημειώνονται τα ποιοτικά σημάδια. Στο τέλος της σύνθεσης ο γραφέας σημειώνει την ημερομηνία 10-XII-36, που μαρτυρά το νεαρόν της ηλικίας του και αιτιολογεί την απειρία του, τόσο ως γραφέα όσο και ως συνθέτη.

Η δεύτερη σύνθεση του ύμνου καταγράφεται με μαύρη μελάνη σε λευκό και λεπτό φύλλο χάρτου, χωρίς γραμμές, με φθορές στα άκρα. Η σύνθεση είναι τονισμένη σε ήχο τέταρτο λέγετο και προσαρμοσμένη στο γνωστό μέλος Ιωάννου του Σακελλαρίδη. Επιγραφή (*Të ka hie Ting. i IV)* και κείμενο στην αλβανική. Γραφή καλλιτεχνική και καθαρή.

5. ***Τῆ ὑπερμάχω***

Μικρό τεμάχιο φύλλου χαρτιού, με έντονο το σημάδι συνδετήρα στο πάνω μέρος του που συγκρατούσε κι άλλα χαρτιά, στο οποίο σημειώνεται το μέλος του κοντακίου Τῆ ὑπερμάχω. Το

μέλος άτιτλο, χωρίς αρχική μαρτυρία. Το κείμενο αυτού στην αλβανική. Μέλος σύντομο, μελοποιητικά ταυτόσημο με την βυζαντινή του εκδοχή. Και από αυτή την καταγραφή λείπουν τα ποιοτικά σημάδια. Πρόκειται για πρώιμη προσπάθεια καταγραφής του μέλους του κοντακίου από τον Beduli.

6. Εγκώμια

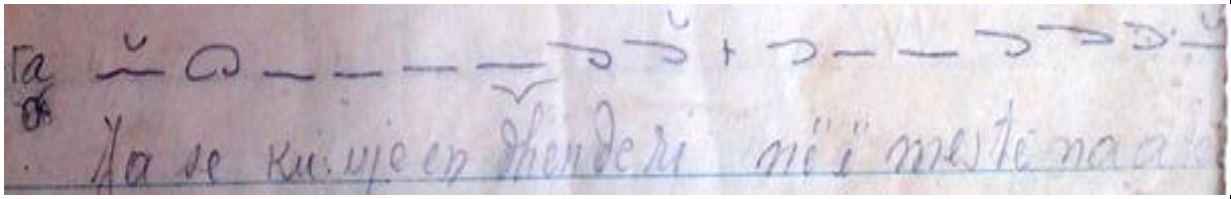
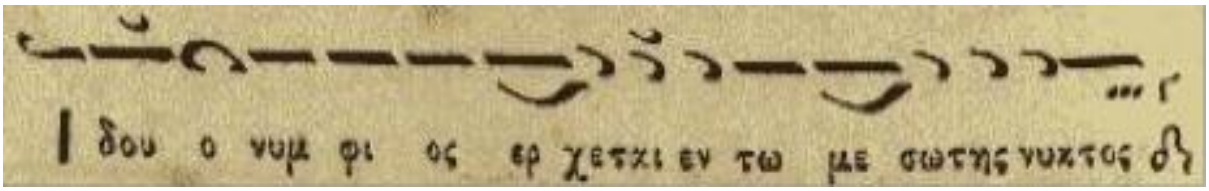
Πρόκειται για εννέα φύλλα υπόλευκου ημιδιαφανούς χαρτιού σχεδίασης, στα οποία ανθολογείται η μουσική των εγκωμίων για τρεις φωνές, τρία φύλλα για κάθε φωνή. Τα φύλλα φθαρμένα, φέρουν κηλίδες υγρασίας. Οι τσακίσεις του χαρτιού μαρτυρούν παλαιότερη δίπλωσή του. Ίχνη σκουριάς στο πάνω αριστερό μέρος των φύλλων από συνδετήρα που παλαιότερα συγκρατούσε τα φύλλα. Τα φύλλα συγκρατεί σήμερα σκουριασμένη καρφίτσα. Το μέλος καταγράφεται στην πρώτη όψη κάθε φύλλου. Οι επιγραφές Vajtimet Stanze e I (Θρήνοι Στάση Ι) - Vajtimet Stanze e II - Vajtimet Stanze e III και το κείμενο στην αλβανική. Κάθε στροφή από τις ένδεκα που μελοποιεί ο συνθέτης φέρει ένδειξη αριθμήσεως με λατινικούς χαρακτήρες. Γραφή αδέξια, με μολύβι. Δεν χρησιμοποιεί εκφραστικά σημάδια στο μουσικό κείμενο. Σε αντίθεση με τα ανθολογούμενα στο τετράδιο 1 εγκώμια όπου χρησιμοποιεί την υπορροή, εδώ την αντικαθιστά με συνεχές ελαφρό.

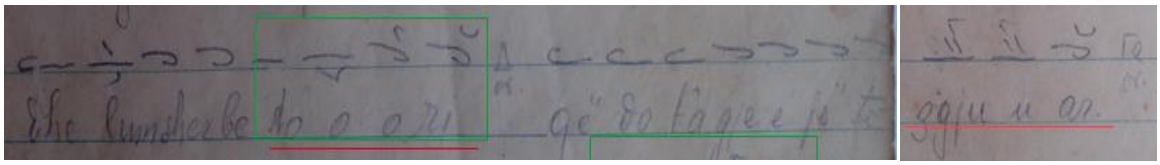
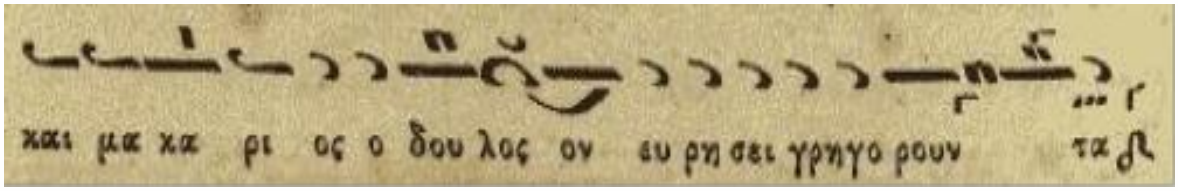
3.3.1. Μορφολογική ανάλυση

Επισκοπώντας σύνολο το μελοποιητικό έργο του Beduli, μπορούμε ασφαλώς να υποστηρίξουμε ότι κατά την προσαρμογή αυτού στην αλβανική γλώσσα χρησιμοποίησε κυρίως τις μελικές γραμμές που απαντούν στις συνθέσεις Ιωάννου του Σακελλαρίδη[159]. Δεν αποκλείεται πάντως η χρησιμοποίηση ή η συμβουλευτική καθοδήγηση από άλλα έντυπα μουσικά βιβλία που είχε στην κατοχή του, όπως για παράδειγμα το Αναστασιματάριο Ιωάννου του πρωτοψάλτου ή κάποια Μουσική Πανδέκτη, κατά την μελοποίηση των κεκραγαρίων και των πασαπνοαρίων. Αναμφίβολα, σε όλα τα μέλη διακρίνεται και η προσωπική μελοποιητική παρέμβαση του Beduli, προκειμένου να ταιριάξει την μουσική γραμμή με τους τονισμούς του κειμένου στην αλβανική γλώσσα. Για την τεκμηρίωση των παραπάνω, προσφέρεται στη συνέχεια βραχύς μελοποιητικός σχολιασμός σε δύο μέλη της Μεγάλης Εβδομάδας, το *Ἰδοὺ ὁ Νυμφίος ἔρχεται* και το *Κύριε, ἐρχόμενος πρὸς τὸ Πάθος,* που ανήκουν σε δύο διαφορετικά μελοποιητικά γένη, αλλά εμφανίζουν, στην προκειμένη περίπτωση, σύντομη αγωγή, και τέσσερα χερουβικά, που αντιπροσωπεύουν την μελισματικότερη – παπαδική- μελοποιία. Η μαρτυρία του ιδίου του Beduli ότι κατά το μελοποιητικό του έργο χρησιμοποίησε ως πρότυπο αυτό του Σακελλαρίδη, μας υπαγορεύει να προχωρήσουμε σε σύγκριση των μελοποιήσεών του με τις αντίστοιχες του Σακελλαρίδη, ώστε να φανερωθούν ομοιότητες και διαφοροποιήσεις μεταξύ αυτών (βλ. παράρτημα α΄, εικόνα 9-20).

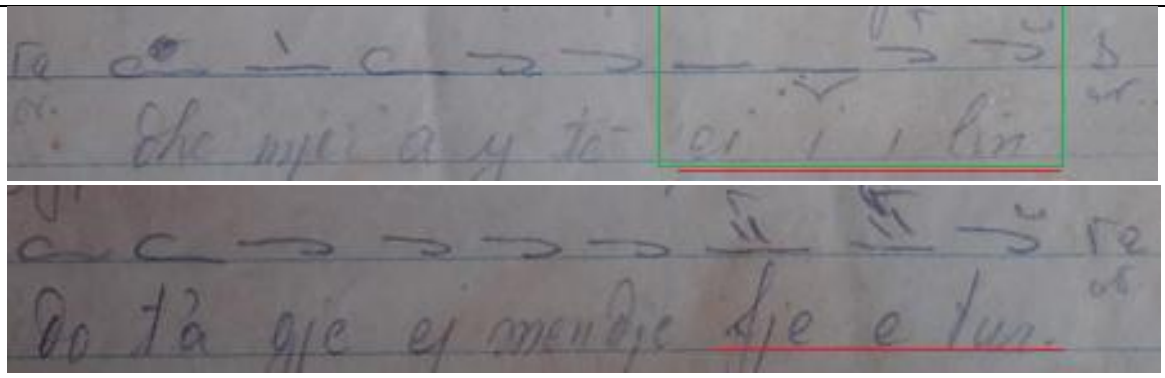
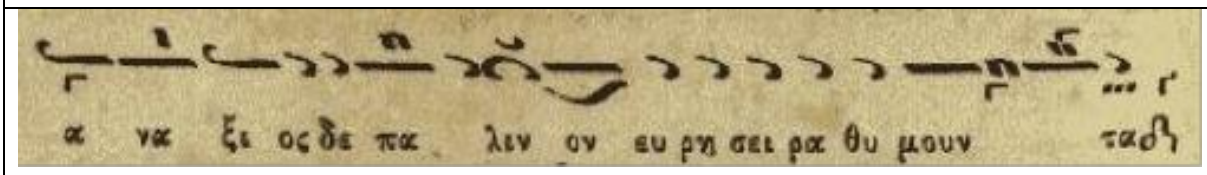
[159] B., "Historija e Këngës Kishëtare", *Jeta Kristiane*, Tetor 1941, Nr. 8, σσ. 232-236.

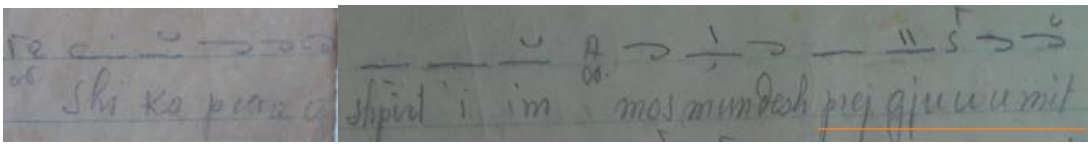
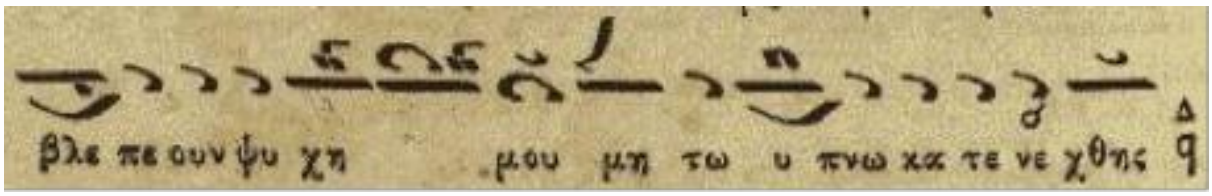
↳ ***Ἰδοὺ ὁ Νυμφίος***[160]

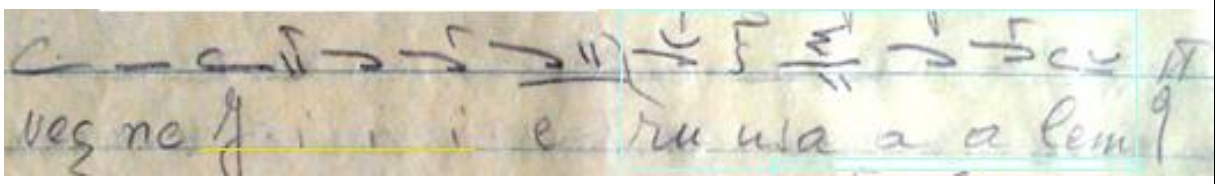
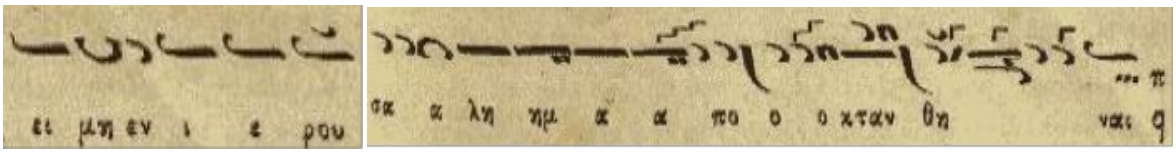
1	**Beduli** - Ja se ku vjen dhenderi në mes të natë[s] **Σακελλαρίδης** - Ἰδοὺ ὁ Νυμφίος ἔρχεται ἐν τῷ μέσῳ τῆς νυκτός
Σχόλια:Η πρώτη μουσική φράση παρατηρείται σχεδόν ίδια. Λόγω των συλλαβών στο αλβανικό μέλος παραλείπεται το αρκτικό ίσον. Η συνέχεια της φράσης είναι ίδια. Όσο για την μετάφραση, αλλαγή παρατηρείται στις λέξεις "Νυμφίος" και "ἔρχεται", οι οποίες έχουν αλλάξει θέση στο μεταφρασμένο κείμενο	

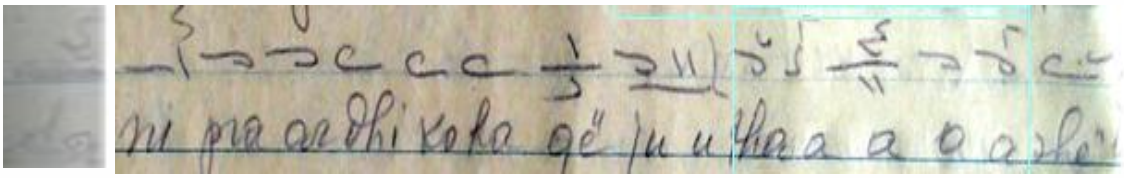
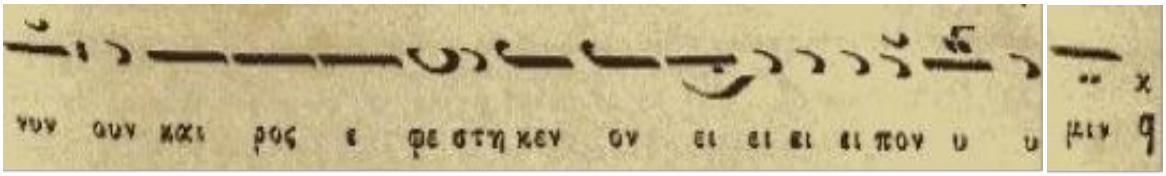
2	**Beduli** - dhe lum shërbetori që do t'a gjejë të zgjuar. **Σακελλαρίδης** - καὶ μακάριος ὁ δοῦλος, ὃν εὑρήσει γρηγοροῦντα
Σχόλια: Στη δεύτερη αυτή φράση παρατηρούνται διαφοροποίησεις. Ο Beduli δεν παραμένει πιστός στις μελικές γραμμές του Σακελλαρίδη. Λόγω της αλλαγής της γλώσσας, οδηγείται σε δύο καταλήξεις μέσα στην ίδια μουσική φράση. Η πρώτη κατάληξη μετά από την λέξη "shërbëtori" ("δοῦλος"), -υπογραμμισμένη με πράσινο χρώμα- και η δεύτερη στην λέξη "zgjuar" ("γρηγοροῦντα"). Η μελωδική γραφή στη λέξη "shërbëtori" -υπογραμμισμένη με πράσινο χρώμα- δεν συνηθίζεται ως κατάληξη σ' αυτόν τον ήχο. Η κατάληξη της φράσης -υπογραμμισμένη με κόκκινο χρώμα- στη λέξη "zgjuar" γίνεται με μια συμπλοκή, ασυνήθιστη ορθογραφικά	

[160] Dh. Beduli, Τετράδιο υπ' αριθμ. 4, έτος 1937, σ. 1.
Ι. Θ. Σακελλαρίδου, Μεγάλη Εβδομάς, τεύχος Α', εν Αθήναις 1894, σ. 6.

3	Beduli - dhe mjerë ay të cilin do t'a gjej mendje fjetur **Σακελλαρίδης** - *ἀνάξιος δὲ πάλιν, ὃν εὑρήσει ῥαθυμοῦντα* **Σχόλια:** Στην τρίτη φράση παρατηρούνται ίδιες διαφοροποιήσεις όπως στην δεύτερη φράση. Ο Beduli δεν ακολουθεί με πιστότητα την μουσική του Σακελλαρίδη. Οδηγείται σε δύο καταλήξεις μέσα στην ίδια μουσική φράση.Η πρώτη κατάληξη μετά από τη λέξη "cilin" ("*πάλιν*") -υπογραμμισμένη με πράσινο χρώμα- και η δεύτερη στη λέξη "fjetur" ("*ῥαθυμοῦντα*"). Η μελική κίνηση στη λέξη "cilin" -υπογραμμισμένη με πράσινο χρώμα- δεν συνηθίζεται ως κατάληξη σ' αυτόν τον ήχο. Η κάταληξη της φράσης -υπογραμμισμένη με κόκκινο χρώμα- στη λέξη "zgjuar" παρουσιάζει διπλή συμπλοκή ολίγου και κεντημάτων με γοργό, η οποία είναι ασυνήθιστη ορθογραφικά.

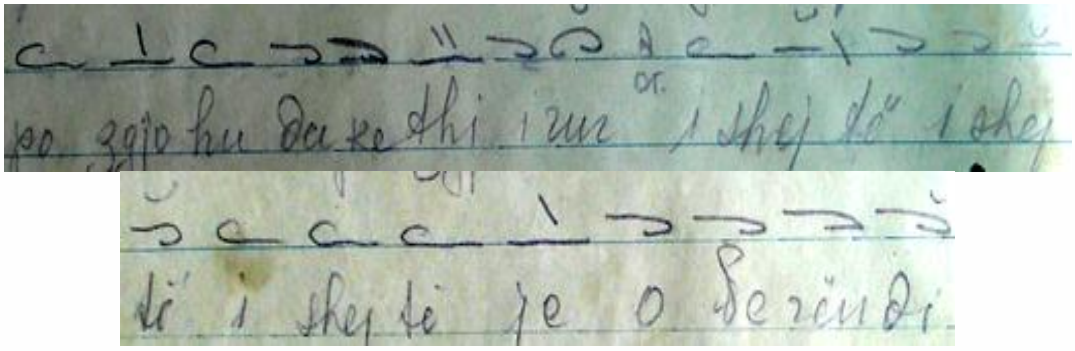
4	**Beduli** - *shiko pra o shpirti im, mos mundesh prej gjumit* **Σακελλαρίδης** - *Βλέπε οὖν ψυχή μου, μὴ τῷ ὕπνῳ κατενεχθῇς* **Σχόλια:** Ο Beduli τροποποιεί και την τέταρτη φράση. Στην ουσία την απλοποιεί. Συμβαίνει και εδώ το ίδιο φαινόμενο με τις καταλήξεις, όπως και στη δεύτερη και τρίτη φράση. Προσθέτει δηλαδή, μια κατάληξη στη μέση της φράσης. Στην τελική κατάληξη "prej gjumit" -με πορτοκαλί χρώμα- παρατηρείται η ασυνήθιστη χρήση του γοργού. Όσον αφορά τη μετάφραση, παρατηρείται αλλαγή της θέσης των λέξεων "*ὕπνῳ*" και "*κατενεχθῇς*".

5	**Beduli** - *veç ne Jierusalem* **Σακελλαρίδης -***εἰ μὴ ἐν Ἰερουσαλὴμ ἀποκτανθῆναι*
Σχόλια: Μεταφράζοντας τη φράση αυτή παρατηρούμε την απουσία της λέξεως "*ἀποκτανθῆναι*" από την αλβανική εκδοχή. Η έλλειψη αυτή κάνει την μελική περίοδο βραχύτερη και επιτρέπει στον Beduli να την προσεγγίσει ελευθεριότερα και χωρίς ιδιαίτερο μελικό στολισμό. Αξιοπαρατήρητη η ασυνήθιστη μουσική ορθογραφία στη λέξη "Ji" και ο πανομοιότυπος καταληκτικός σχηματισμός.	

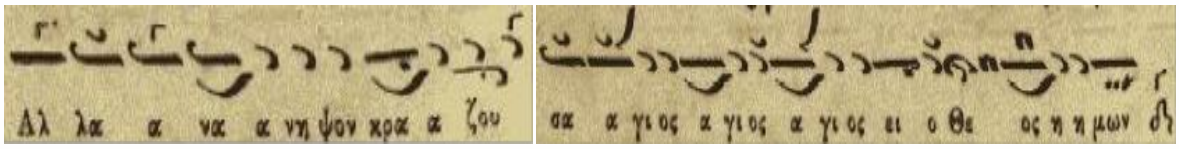
6	**Beduli** - *tani pra ardhi koha që ju thashë* **Σακελλαρίδης -***νῦν οὖν καιρὸς ἐφέστηκεν ὃν εἶπον ὑμῖν*
Σχόλια: Η περίοδος αυτή μελικά είναι διαφοροποιημένη. Ο Beduli ξεκινά με τετράφωνη και δίφωνη ανάβαση, οδηγώντας την μελωδία στην επταφωνία (άνω Πα) και κλείνει με το γνωστό καταληκτήριο ποίκιλμα στον φθόγγο Κε (τετραγωνισμένο σε μπλέ χρώμα), σε αντίθεση με τον Σακελλαρίδη που προτιμά την κλιμακωτή ανάβαση, από την μεσότητα του ήχου (φθόγγος Γα) μέχρι το άνω Νη, για να ερμηνεύσει μελοποιητικά και το νόημα του κειμένου.	

7

Beduli - *po zgjohu duke thirur i shejtë i shejtë je o perëndi*

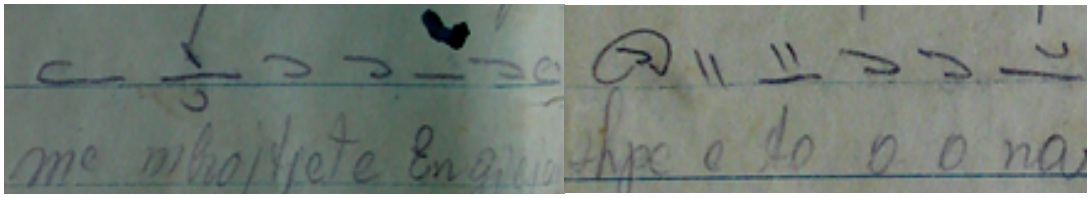
Σακελλαρίδης - *ἀλλὰ ἀνάνηψον κράζουσα Ἅγιος, Ἅγιος, Ἅγιος εἶ ὁ Θεός ἡμῶν*

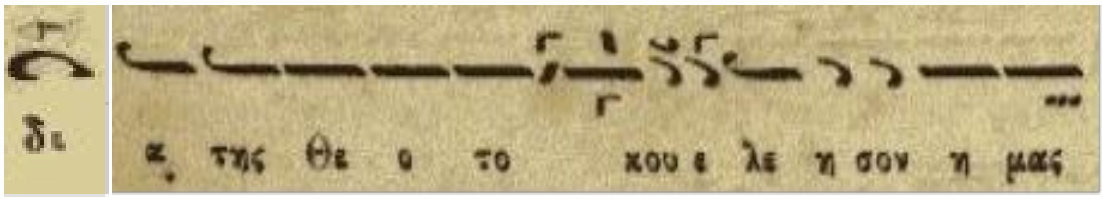
Σχόλια:Η έβδομη φράση παρατηρείται αρκετά διαφοροποιημένη.

8

Beduli - *me mbrojtet e ëngjëjve shpëtona*

Σακελλαρίδης - *διὰ τῆς Θεοτόκου ἐλέησον ἡμᾶς*

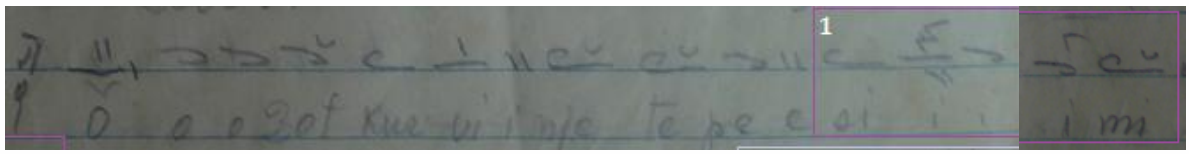

Σχόλια: Η όγδοη φράση παρατηρείται αρκετά διαφοροποιημένη.

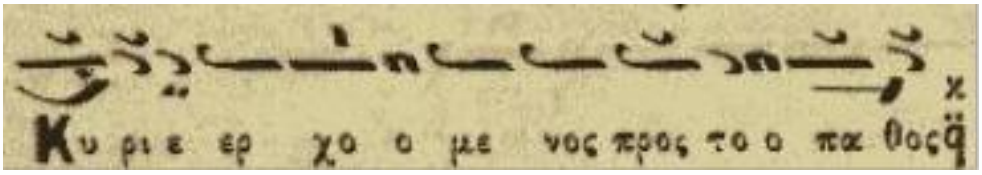
↳ ***Κύριε, ἐρχόμενος πρὸς τὸ Πάθος***[161]

1

Beduli -*O Zot kur vinje te pesimi*

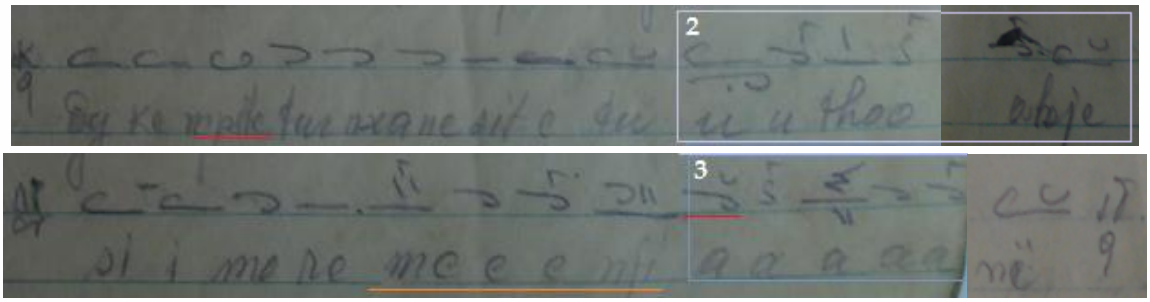

Σακελλαρίδης -*Κύριε, ἐρχόμενος πρὸς τὸ Πάθος*

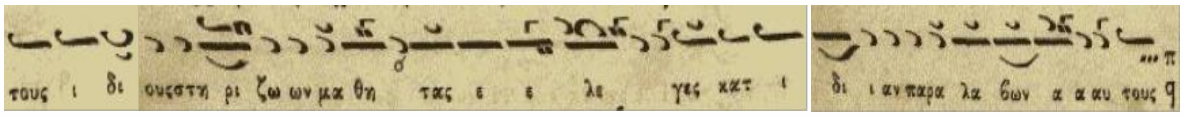

Σχόλια: Η φράση επενδύεται με την ίδια μελωδία και στις δύο μελοποιήσεις. Ο Beduli, μεταφράζοντας τη φράση στην αλβανική, επιτυγχάνει να κρατήσει τον ίδιο αριθμό συλλαβών με το ελληνικό κείμενο και έτσι είναι εύκολο να χρησιμοποιήσει αμετάβλητη τη μουσική του Σακελλαρίδη. Την μουσική κατάληξη της φράσεως ο Beduli καταγράφει πιο αναλυτικά -αναλύοντας ουσιαστικά το ομαλό- με ένα ποίκιλμα στην βαθμίδα του Κε.

2

Beduli -*dyke mpshtetur nxanësit e tu si u thoshje,si i more me nji anë*

Σακελλαρίδης -*τοὺς ἰδίους στηρίζων Μαθητὰς ἔλεγες, κατ΄ ἰδίαν παραλαβὼν αὐτούς*

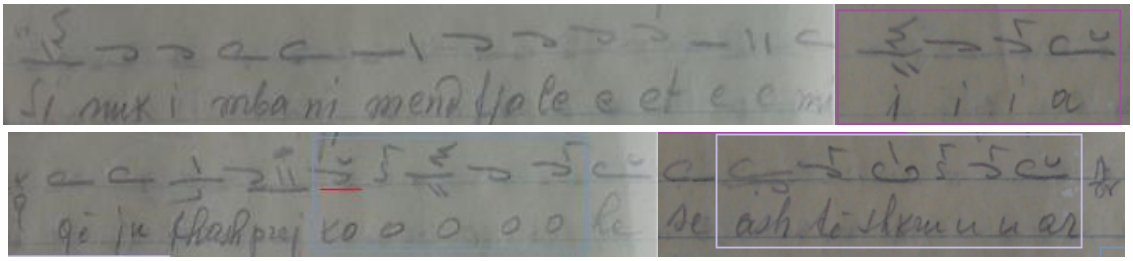

Σχόλια: Και στην περίοδο αυτή ο Beduli ακολουθεί την μελοποιητική δομή του Σακελλαρίδη, με μια μουσική διαβατάρικη στάση στη λέξη “si u thoshje" (έλεγες), όπου κάνει ένα ποίκιλμα που καταλήγει στη βαθμίδα Δι και με την τελική, για την περίοδο αυτή, κατάληξη (σημειωμένο στο κείμενο με το αριθμό 3) στον φθόγγο Πα, όπως και η πρότυπη σύνθεση. Παρατηρείται μια ασυνήθιστη μουσική ορθογραφία στις συλλαβές “me nji”, υπογραμμισμένη στο κείμενο με πορτοκαλί χρώμα.

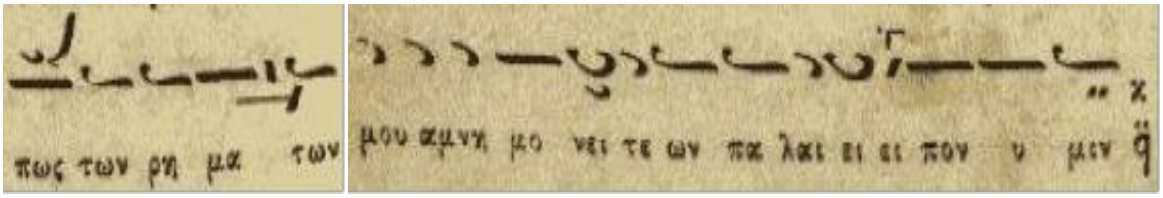
[161] Dhimitër Beduli, Τετράδιο υπ᾽ αριθμ. 4, Μεγάλη Εβδομάδα, έτος 1937, σ. 13.
Ι. Θ. Σακελλαρίδου, Μεγάλη Εβδομάς, τεύχος Α’, εν Αθήναις 1894, σσ. 16-17.

3

Beduli - s*i nuk i mbani mend fjalet e mia, që ju thash prej kohereash te shkuar*

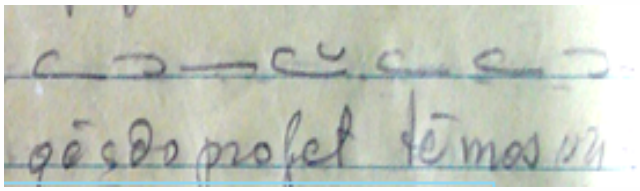
Σακελλαρίδης -*πῶς τῶν ῥημάτων μου ἀμνημονεῖτε, ὧν πάλαι εἶπον ὑμῖν*

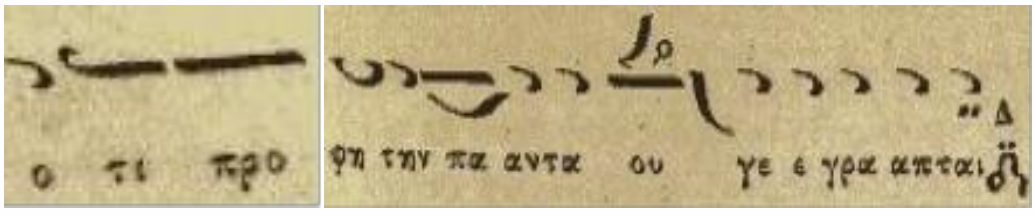
Σχόλια: Μεταφράζοντας τη φράση αυτή στην αλβανική ο Beduli χρησιμοποιεί περισσότερες συλλαβές και αναπόφευκτα διαφοροποιεί και τη μελική της δομή, η οποία διαιρείται σε δύο περιόδους. Στην πρώτη, στη λέξη "mia" -με σκούρο μοβ χρώμα-, χρησιμοποιεί το γνωστό καταληκτήριο σχήμα, το αποτελούμενο από ίσο, κεντήματα και ολίγο με δίγοργο, δύο αποστρόφους με γοργό και ίσο με κλάσμα πρώτο ποίκιλμα και κατακλείει τη δεύτερη, στις συλλαβές "-ash-te-shkuar" -με ανοικτό μοβ-, με ένα μέλισμα που οδηγεί με τρίφωνη ανάβαση στον άνω Νη και βαθμηδόν καταλήγει στον φθόγγο Δι και όχι στον Κε όπως ο Σακελλαρίδης. Ενδιάμεσα, στη συλλαβή "κο" παρατηρείται η καταγραφή ενός ανορθόγραφου ποικίλματος, όμοιου με το υπ᾽αριθμ. 3 ποίκιλμα (στη δεύτερη φράση, τετραγωνισμένο με μπλέ χρώμα).

4

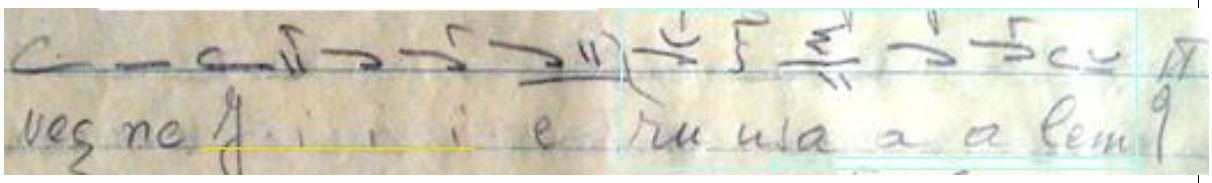
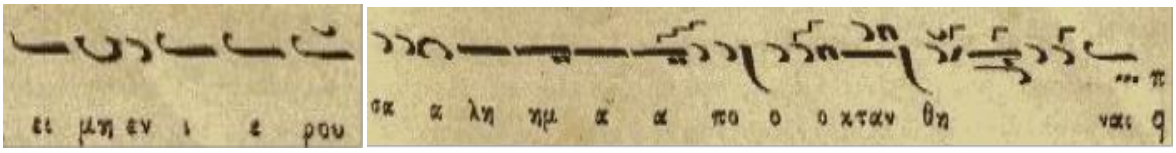
Beduli - *që çdo profet të mos vrite[t]*

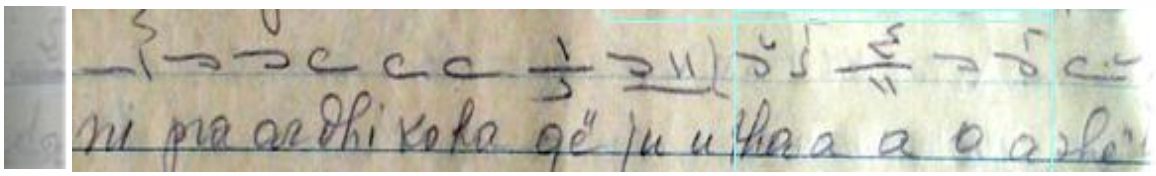
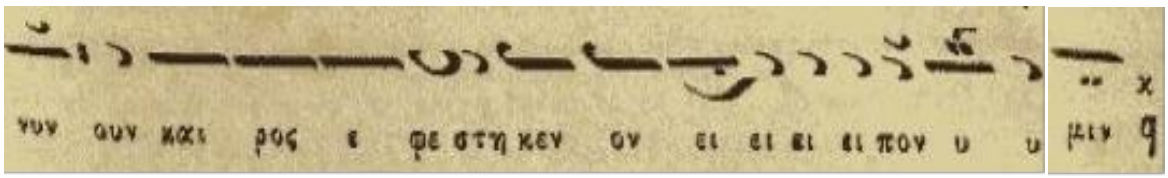

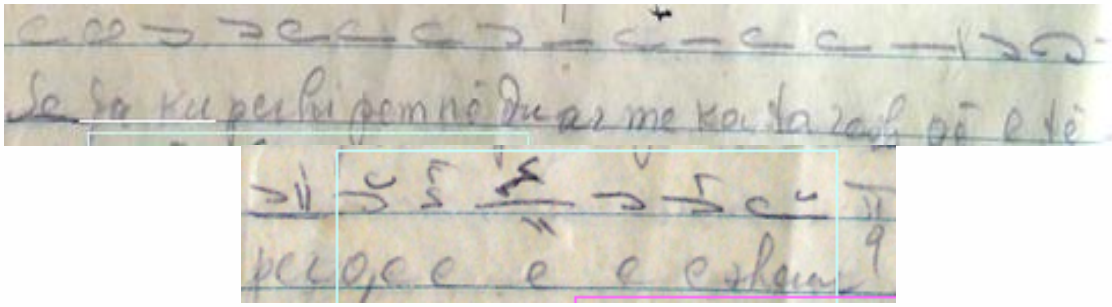
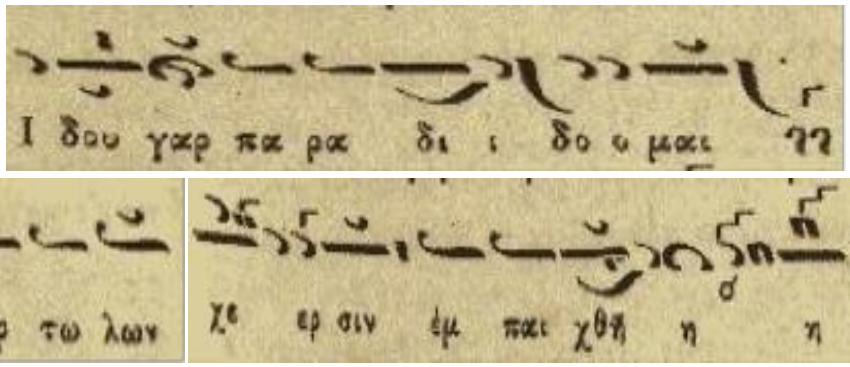
Σακελλαρίδης -*ὅτι Προφήτην πάντα οὐ γέγραπται*

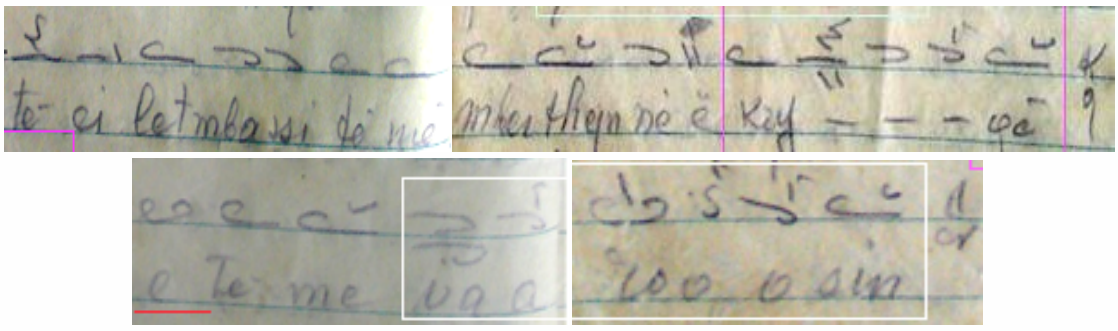
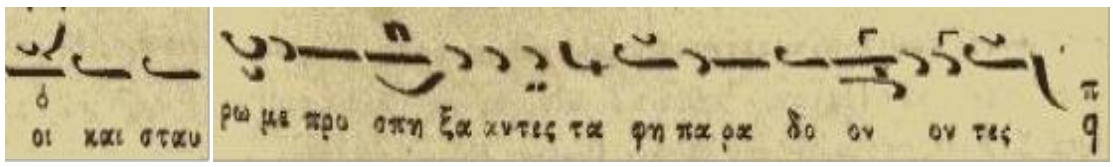

Σχόλια: Η περίοδος αυτή δεν εμφανίζει μελικές ομοιότητες. Η μετάφραση της φράσεως οδηγεί σίγουρα τον Beduli σε μια απλή μελική προσέγγιση, στην οποία κυρίαρχα σημάδια είναι το ίσο και η απόστροφος.

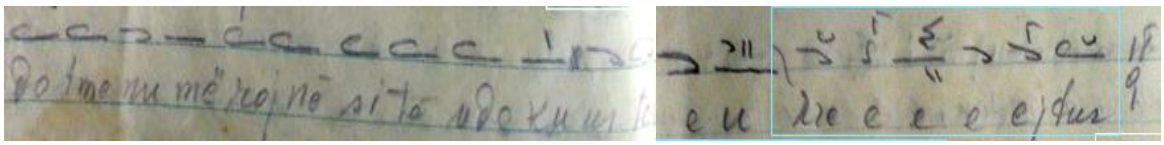
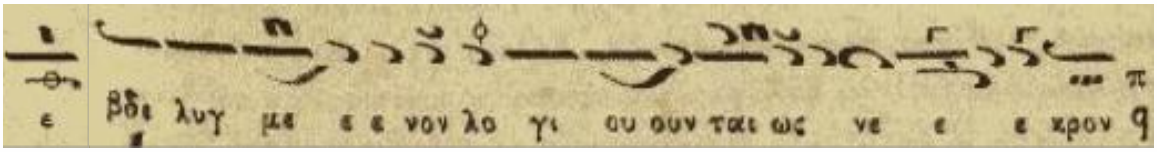
5	**Beduli** - *veç ne Jierusalem* **Σακελλαρίδης -***εἰ μὴ ἐν Ἰερουσαλὴμ ἀποκτανθῆναι*
Σχόλια: Μεταφράζοντας τη φράση αυτή παρατηρούμε την απουσία της λέξεως "*ἀποκτανθῆναι*" από την αλβανική εκδοχή. Η έλλειψη αυτή κάνει την μελική περίοδο βραχύτερη και επιτρέπει στον Beduli να την προσεγγίσει ελευθεριότερα και χωρίς ιδιαίτερο μελικό στολισμό. Αξιοπαρατήρητη η ασυνήθιστη μουσική ορθογραφία στη λέξη "Ji" και ο πανομοιότυπος καταληκτικός σχηματισμός.	

6	**Beduli** - *tani pra ardhi koha që ju thashë* **Σακελλαρίδης -***νῦν οὖν καιρὸς ἐφέστηκεν ὃν εἶπον ὑμῖν*
Σχόλια: Η περίοδος αυτή μελικά είναι διαφοροποιημένη. Ο Beduli ξεκινά με τετράφωνη και δίφωνη ανάβαση, οδηγώντας την μελωδία στην επταφωνία (άνω Πα) και κλείνει με το γνωστό καταληκτήριο ποίκιλμα στον φθόγγο Κε (τετραγωνισμένο σε μπλέ χρώμα), σε αντίθεση με τον Σακελλαρίδη που προτιμά την κλιμακωτή ανάβαση, από την μεσότητα του ήχου (φθόγγος Γα) μέχρι το άνω Νη, για να ερμηνεύσει μελοποιητικά και το νόημα του κειμένου.	

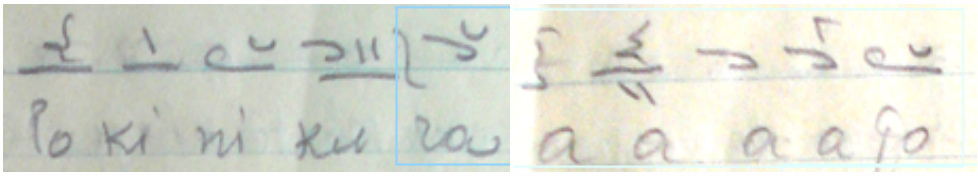
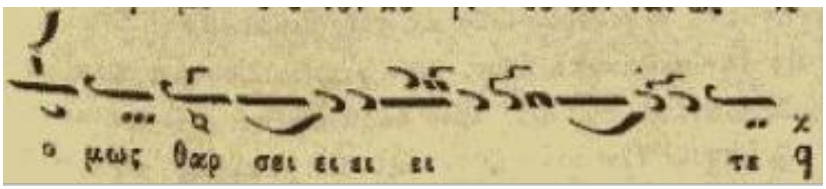
	Beduli - *se ja ku perhipem në duar mekataresh që e të perqeshem*
7	**Σακελλαρίδης -***ἰδοὺ γὰρ παραδίδομαι* *- ἁμαρτωλῶν χερσὶν ἐμπαιχθῆναι*
Σχόλια: Το μουσικό ένδυμα της φράσης είναι διαφορετικό στις δύο μελοποιήσεις. Ο Beduli απλώνει την μελωδία του στο πάνω τετράχορδο, παίζοντας με τα τρία βασικά σημάδια (ίσον, ολίγον και απόστροφος) και την αναπαύει με το γνωστό σχήμα στην βάση του ήχου, χωρίς να κάνει χρήση της μουσικής ιδέας του Σακελλαρίδη με την στάση στην μεσότητα και τον χρωματισμό, για την προς τα νοούμενα μελοποίηση, των λέξεων "ἁμαρτωλῶν και ἐμπαιχθῆναι".	

	Beduli - *të cilet mbasi të më mbërthejn në kryqë e të më varosin*
8	**Σακελλαρίδης -***οἳ καὶ σταυρῷ με προσπήξαντες ταφῇ παραδόντες*

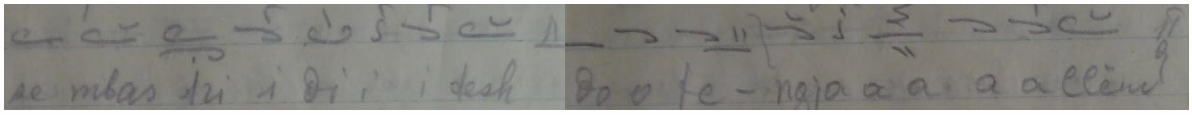
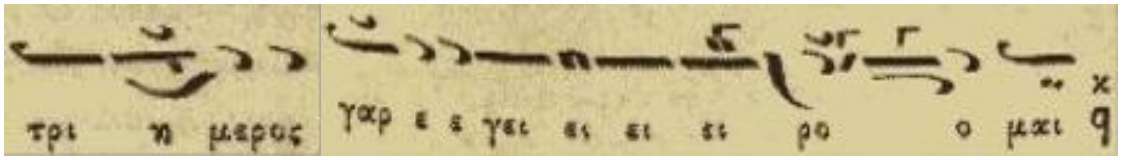
Σχόλια: Ξεκινώντας από την μετάφραση της περιόδου αυτής επισημαίνουμε την αλλαγή στη σειρά των λέξεων (σύμφωνα με το χρώμα που εμφανίζονται ανωτέρω) και ότι η φράση "*ταφῇ παραδόντες*" μεταφράζεται "να με θάβουν" (të më varrosin). Και σ' αυτή την περίοδο ο Beduli, εξαιτίας της μετάφρασης, δίνει ένα διαφορετικό άκουσμα. Η μελωδία εκτυλίσσεται στο πάνω τετράχορδο, με τους μόνιμους πλέον και ανορθόγραφους σχηματισμούς, χωρίς να "αντιγράφει" από τον Σακελλαρίδη την μελική πτώση -προς μίμησιν του νοήματος- στη λέξη "*ταφῇ*" και αποδίδεται με έναν μετεωρισμό στην τριφωνία του ήχου (φθόγγος Δι).

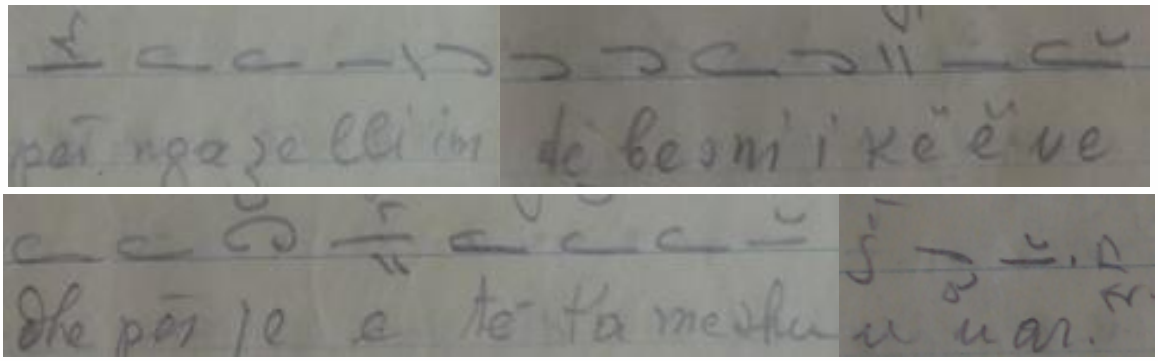
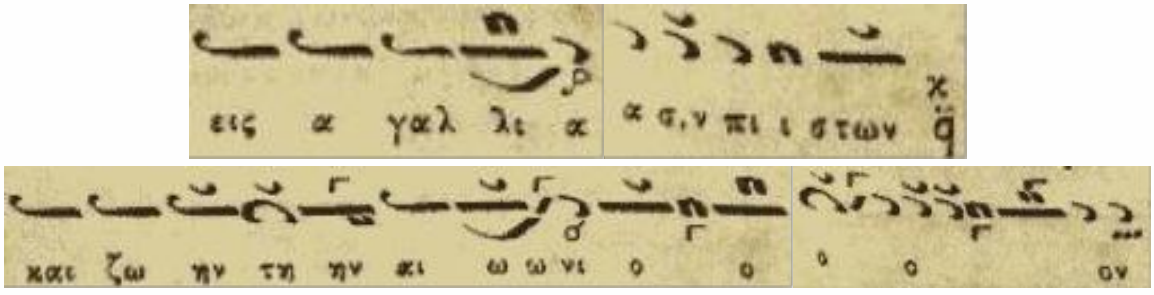
9	**Beduli** - *do t'me numërojnë si të vdekur te urrejtur*
	Σακελλαρίδης -*ἐβδελυγμένον λογιοῦνται ὡς νεκρόν*

Σχόλια: Απλή, συλλαβική, αυτοσχέδια μελική κίνηση αποτυπώνεται στο μέλος του Beduli. Η συχνή χρήση του ίσου και η πανταχού χρησιμοποιούμενη κατάληξη δημιουργεί μονότονο άκουσμα. Ο Beduli διατηρεί το μέλος στον αρχικό ήχο, αποφεύγοντας να χρωματίσει την λέξη "ἐβδελυγμένον".

10	**Beduli** - *po kini kurajo*
	Σακελλαρίδης -*ὅμως θαρσεῖτε*

Σχόλια: Το μελοποιητικό πνεύμα του Σακελλαρίδη καθοδηγεί και την γραφίδα του Beduli σ' αυτή την φράση.

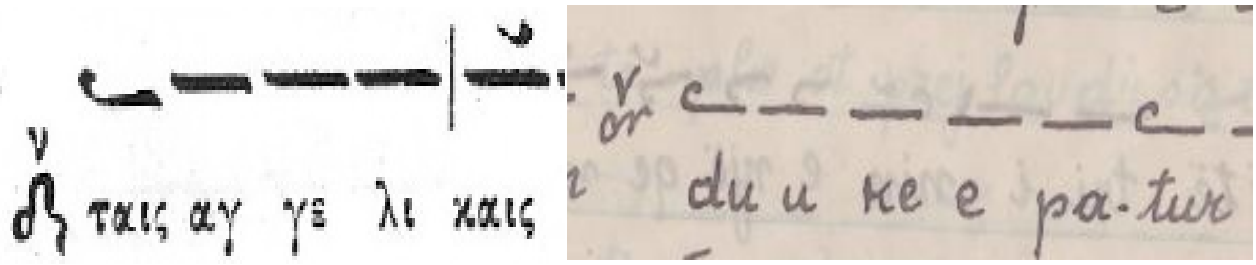
11	**Beduli** - *se mbas tri ditesh do te ngjallëm* **Σακελλαρίδης -***τριήμερος γὰρ ἐγείρομαι*
	Σχόλια: Με διαφορετικό τρόπο, και χωρίς να ενδιαφέρεται να μελίσει προς τα νοούμενα, προσεγγίζει την μικρή αυτή περίοδο ο Beduli. Φτιάχνοντας ένα μικρό μελικό τόξο (Κε-άνω Νη-Δι) για να στεγάσει τη λέξη *tri ditesh* (*τριήμερος*), κατακλείει την μελωδία μέσα σε δέκα σημάδια στη βάση του ήχουκαι όχι στην τετραφωνία του όπως ο Σακελλαρίδης.

12 - 13	**Beduli** - *për ngazellim te besnikëvedhe për jetë t'ameshuar* **Σακελλαρίδης -***εἰς ἀγαλλίασιν πιστῶν* **-** *καὶ ζωήν τὴν αἰώνιον*
	Σχόλια: Η καταληκτήρια φράση του ύμνου παρουσιάζει πανομοιότυπη μελική εκτύλιξη και στους δύο συνθέτες. Διαφορετική η απόδοση αυτών, με τον Beduli να καταλήγει στον φθόγγο Δι και τον Σακελλαρίδη να κάνει την γνωστή τελική κατάληξη στη βάση του ήχου.

Οι τα χερουβίμ

Ο χερουβικός ύμνος καταγράφεται σε τέσσερις διαφορετικές εκδοχές στα τετράδια τού Beduli: δύο στο πρώτο τετράδιο (χρονολογημένο το ακαδημαϊκό έτος 1933-1934), μια στο έκτο τετράδιο (αχρονολόγητο) και μια άλλη στο (αχρονολόγητο) μεμονωμένο φύλλο με αριθμό 3 .

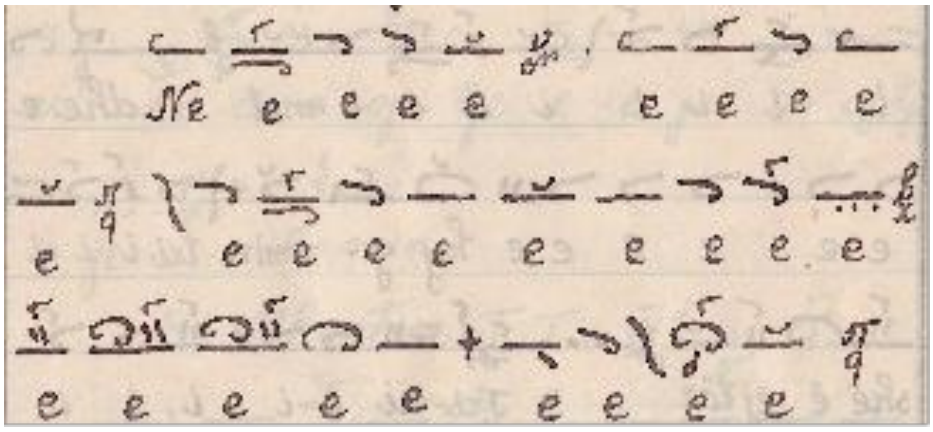
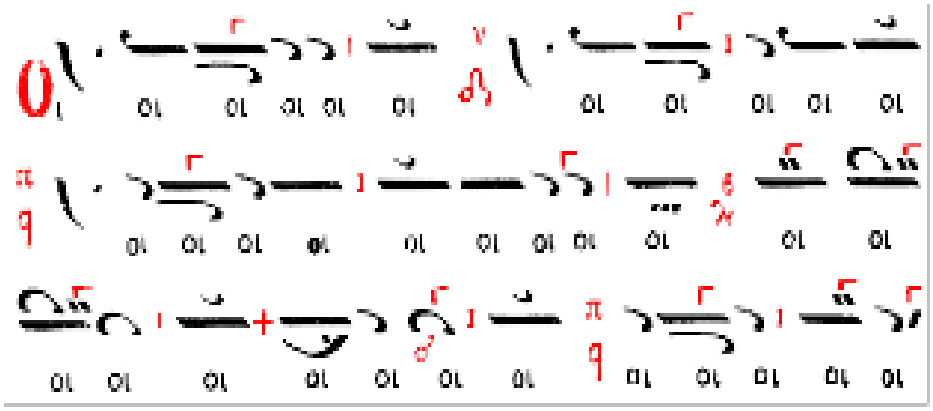
Πιο συγκεκριμένα, τα δύο καταγεγραμμένα χερουβικά στο πρώτο τετράδιο είναι σε ήχο [πλ. α'] και πλ δ'. Το τρίτο επίσης σε πλ. δ και το τέταρτο πάλι σε [πλ.] α΄. Με εξαίρεση το πρώτο από τα τέσσερα αυτά μέλη στα υπόλοιπα τρία εύκολα διαπιστώνεται η μελοποιητική εξάρτηση τού Beduli από τα αντίστοιχα μελοποιητικά έργα του Ιωάννου Σακελλαρίδη. Η εξάρτηση αυτή σε κάποιες περιπτώσεις είναι πιο χαλαρή και σε άλλες απόλυτη. Σε κάθε περίπτωση, όμως, αποκαλύπτει, πέρα από τις μελοποιητικές και αισθητικές προτιμήσεις τού προσαρμογέα, και μια ενδεχόμενη αδυναμία του να εμπιστευτεί την προσωπική του έμπνευση και κυρίως να χρησιμοποιήσει προς την κατεύθυνση αυτή με τρόπο σωστό την σημειογραφία. Αυτό φαίνεται από την τυφλή αντιγραφή του μουσικού κειμένου σε κάποιες περιπτώσεις με τα ίδια ακριβώς σημάδια τού προτύπου π.χ.

ενώ προφανέστατα οι συλλαβές του αλβανικού κειμένου απαιτούν διαφορετική μουσική ορθογραφία (στο συγκεκριμένο παράδειγμα κεντήματα αντί ολίγου στην συλλαβή ke-e).

α. *Χερουβικός ύμνος, ήχος πλ. δ΄*

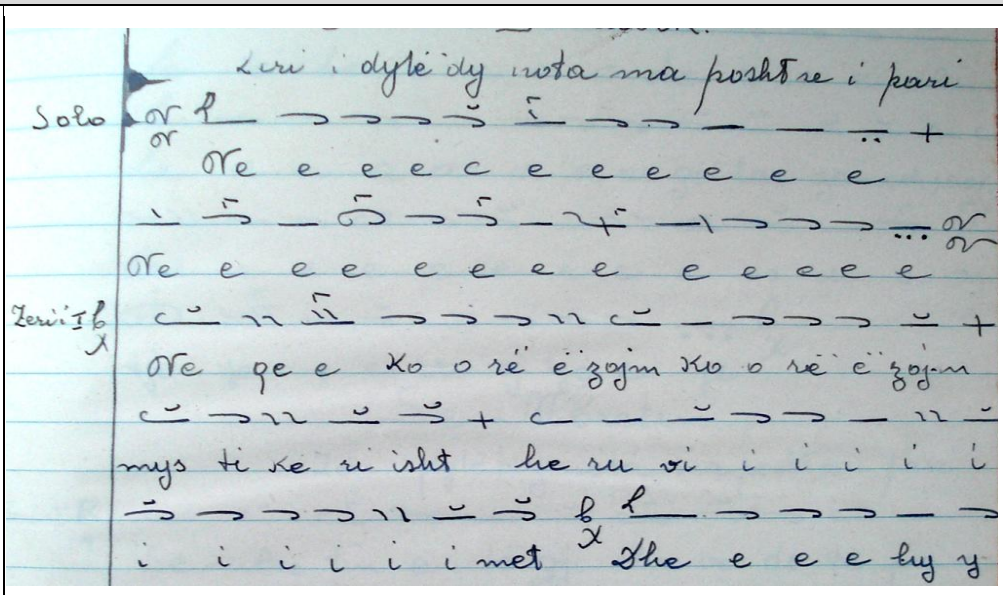
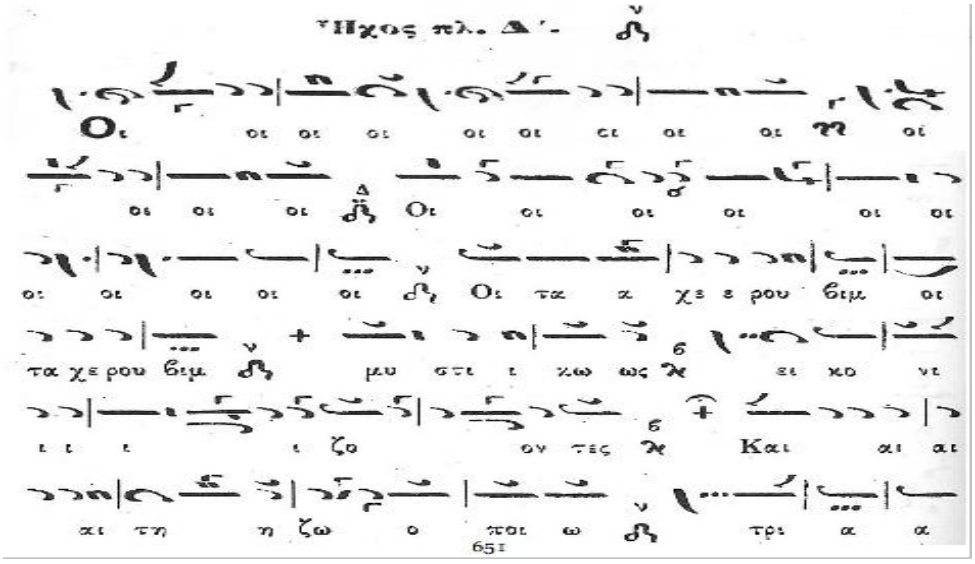
Το χερουβικό σε ήχο πλάγιο δ΄, που βρίσκεται στο τετράδιο 1, σ. 15, παρουσιάζει απόλυτη πιστότητα προσαρμογής στο μελοποιητικό πρότυπο του αντίστοιχου χερουβικού του Ιωαννου Σακελλαρίδη. Είναι χαρακτηριστικό ότι διατηρούνται στην προσαρμογή του Beduli ακόμα και τα σημεία αναπνοής που υπάρχουν στο πρότυπο του Σακελλαρίδη.

Χερουβικός ύμνος ήχος πλ. δ΄ (τ. 1, σ. 15)	
BEDULI	
ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΔΗΣ	

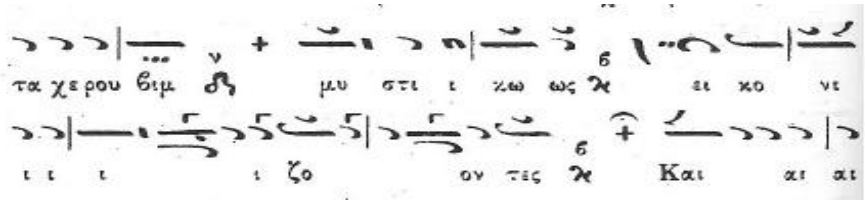
β. *Χερουβικός ύμνος, ήχος πλ. δ΄*

Το Χερουβικό σε πλ. δ΄ ήχο που καταγράφεται στο έκτο τετράδιο του Beduli αντιστοιχεί κι αυτό σε μια άλλη -δεύτερη- σύνθεση του Σακελλαρίδη στον ίδιο ήχο. Σ' αὐτή την περίπτωση, ωστόσο, η μελοποίηση-προσαρμογὴ του Beduli εμφανίζει σχετική αυτονομία. Δεν παρακολουθεί το πρότυπο κατ' ίχνος, όπως συμβαίνει στην προηγούμενη περίπτωση του τετραδίου 1, παρότι αναμφίβολα βασίζεται και πάλι στον Σακελλαρίδη. Μια επιφανειακή πρώτη ματιά οδηγεί στο συμπέρασμα πώς πρόκειται για μια απλούστευση του προτύπου. Στη ουσία όμως η διαφοροποίηση στην σημειογράφηση προκύπτει από το γεγονός πως το μέλος παραδίδεται δίφωνο και ο Beduli εδώ καταγράφει την μια εκ των δυό φωνών. Την δεύτερη φωνή δεν την καταγράφει, αλλά υποδεικνύει με την σημείωση του στην αρχή της σύνθεσης ότι "η δεύτερη φωνή ψάλλεται δύο νότες πιο κάτω από την πρώτη"[162]. Εδώ αξίζει να σημειωθεί ότι αυτήν την πρακτική έχει εισηγηθεί ο ίδιος ο Ιωάννης Σακελλαρίδης, ο οποίος στο βιβλίο του Ύμνοι και Ωδές, σε υποσημείωση της σ. 14 σημειώνει: "η δευτέρα φωνή ως ευκόλως νοουμένη δεν τυπούται". Το παράξενο στην περίπτωση του χερουβικού του Beduli είναι ότι δεν καταγράφει την βασική "πρώτη" φωνή, με βάση τον Νη (του πλ. δ΄), όπως ο Σακελλαρίδης, αλλά αυτή που ενας λαϊκός κανταδόρος θα ονόμαζε τέρτσο (μια τρίτη πάνω).

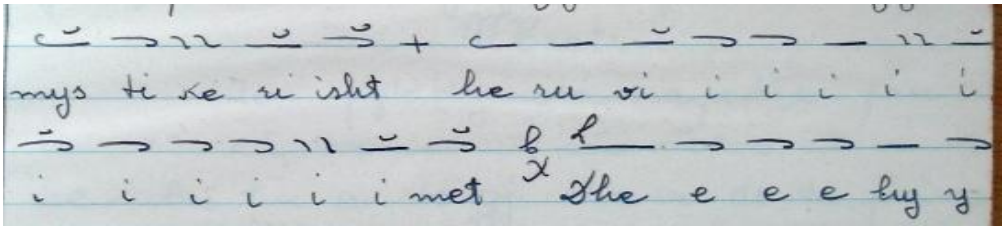
[162] Dhimitër Beduli, Θεία *Λειτουργία για δύο φωνές,*

Χερουβικός ύμνος **(τ. 6, σ. 19)** **ήχος πλ. δ΄**	
BEDULI	
ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΔΗΣ	

Ανακύπτει λοιπόν το ερώτημα, πώς ο τόσο διστακτικός στην χρήση της σημειογραφίας Beduli κατορθώνει να καταγράψει την μελωδία αυτή ακουστικά με μόνο οπτικό στήριγμα την "πρώτη" φωνή του Σακελλαρίδη; Οι αμφιβολίες για την ικανότητά του μπορούν να οδηγήσουν στην εικασία ότι δεν είχε προ οφθαλμών την έκδοση των χερουβικών του Σακελλαρίδη από την έκδοσή τους στην *Χρηστομάθεια Εκκλησιαστικής Μουσικής*, αλλά άλλες παρτιτούρες όπου θα καταγραφόταν η ψηλότερη (με βάση τον Βου) φωνή ως πρώτη και επομένως στο Νη θα εκτελούταν η "δεύτερη" φωνή, (την οποία όμως ο Σακελλαρίδης παρέδωσε στο βιβλίο του ως βασική και στην οποία οι μελωδικές κινήσεις είναι λεπτοερέστερες). Ας δούμε εν προκειμένω ως χαρακτηριστικό παράδειγμα την φράση *μυστικώς εικονίζοντες* στην πρωτότυπη εκδοχή του Σακελλαρίδη:

και στην προσαρμογή του Beduli:

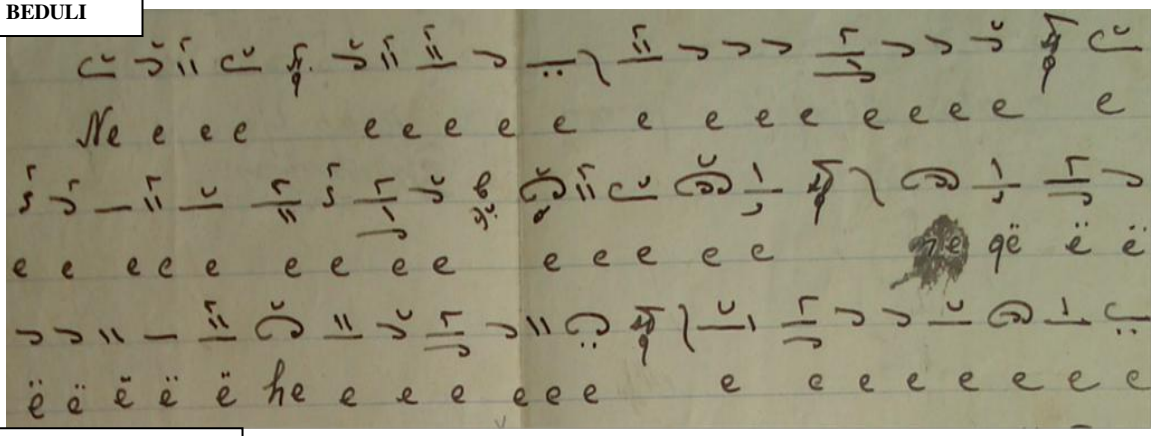

γ. *Χερουβικός ύμνος*, ήχος α΄

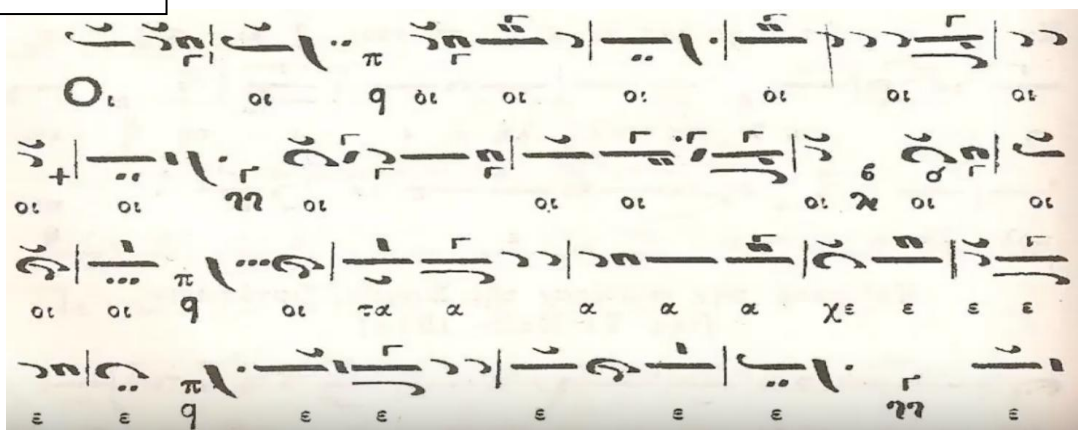
Ο χερουβικός ύμνος που βρίσκεται καταγεγραμμένος στο φύλλο υπ' αριθμό 3 του Beduli είναι σε ήχο α' και είναι αναμενόμενα σχεδόν όμοιος με το χερουβικό του α' ήχου του Σακελλαρίδη.

Χερουβικός ύμνος
ήχος α΄
Φύλλα - 3

BEDULI

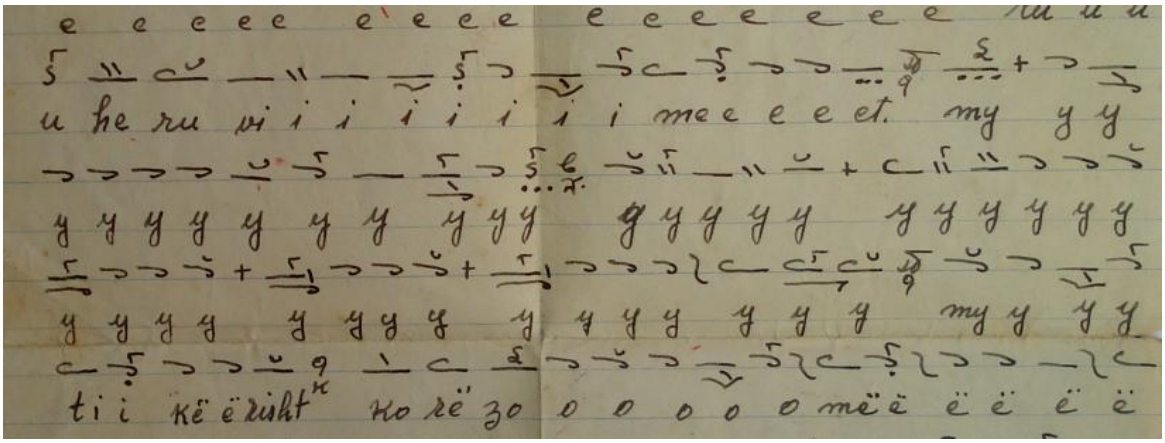
ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΔΗΣ

Παρατηρούνται ομως δυο σημεία διαφοροποίησης:

Στην φράση *μυστικῶς εικονίζοντες, καὶ τῇ Ζωοποιῷ Τριά* (*mystikërisht korëzojmë, dhe hymnin trishenjtor Trinisë*) ο Beduli φαίνεται να απλοποιεί την μελωδία και ομαλοποιεί την κατάληξη:

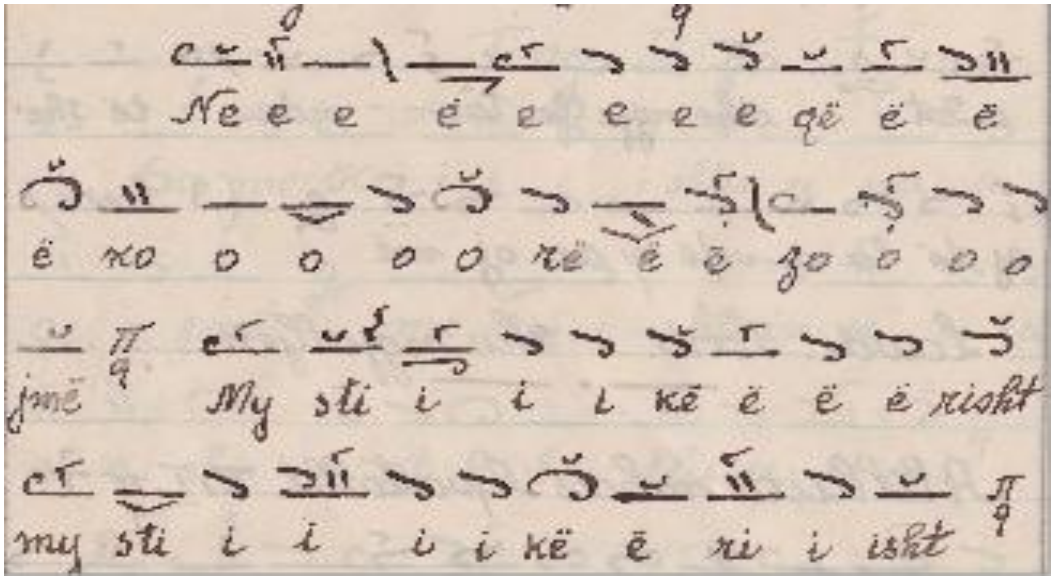

Αυτή η επιλογή του Beduli, δίνει στην σύνθεση μια πιο "βυζαντινή" υφή. Και πιθανότατα αυτός ειναι ένας σκοπός που επιδιώεται και με την δεύτερη πιο δραστική διαφοροποίηση η οποία επισημαίνεται στην λέξη *προσᾴδοντες* (*këndojmë*) μέχρι τέλους, όπου πλέον προφανώς απορρίφθηκε εντελώς το τελευταίο μέρος της σύνθεσης του Σακελλαρίδη και αντικαταστάθηκε από μια άλλης προέλευσης μελωδία.

δ. *Χερουβικός ύμνος*, ήχος πλ. α΄

Η "άλλη προέλευση" αποδεικνύεται δίχως αμφιβολία ότι είναι το χερουβικό σε [πλ.] α΄ ήχο ποὺ απαντά στο τετράδιο 1, σ. 12. Πρόκειται για μια σύνθεση που όχι μόνο δεν μιμείται κάποια αντίστοιχη του Σακελλαρίδη αλλά μάλλον αφίσταται και του μελοποιητικού ύφους και της μουσικής ορθογραφίας του «έλληνα» μελοποιού. Τί να σημαίνει αυτή η απόσταση του Beduli από την κύρια και σχεδόν μοναδική πηγή του; Η υπόθεση ότι έχει μπροστά του μια σύνθεση άλλου "έλληνα" μελοποιού στην οποία ασκεί την προσαρμοστική του εργασία δεν τεκμηριώθηκε από την σχετική μας αναζήτηση και σύγκριση με τις πιθανές άλλες πηγές του. Μια άλλη υπόθεση, πώς πρόκειται για πρωτότυπη δική του μελοποιητική εργασία, σκοντάφτει στις αδυναμίες του χρήσης της σημειογραφίας με την επάρκεια που διαπιστώνεται σε αυτήν την σύνθεση. Μένει να υποθέσουμε πως πρόκειται για μια πολύ επιτυχή συρραφή (σύν-θεση) ερανισμένων από διάφορα χερουβικά μελικών

γραμμών. Ωστόσο, απομένει να ερευνηθεί με λεπτομέρεια σε άλλη ευκαιρία ποιές είναι οι πηγές αυτού τού (πολυσυλλεκτικού;) Χερουβικού τού Beduli.

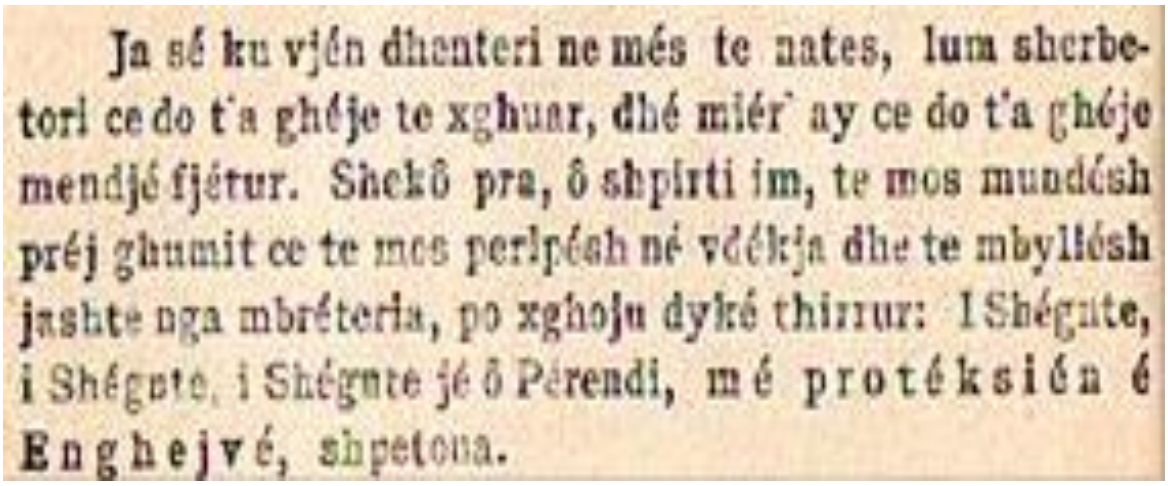
Χερουβικός ύμνος ήχος πλ. α΄ (τ. 1, σ. 12)	
BEDULI	

- **Η μεταχείριση του ποιητικού κειμένου**

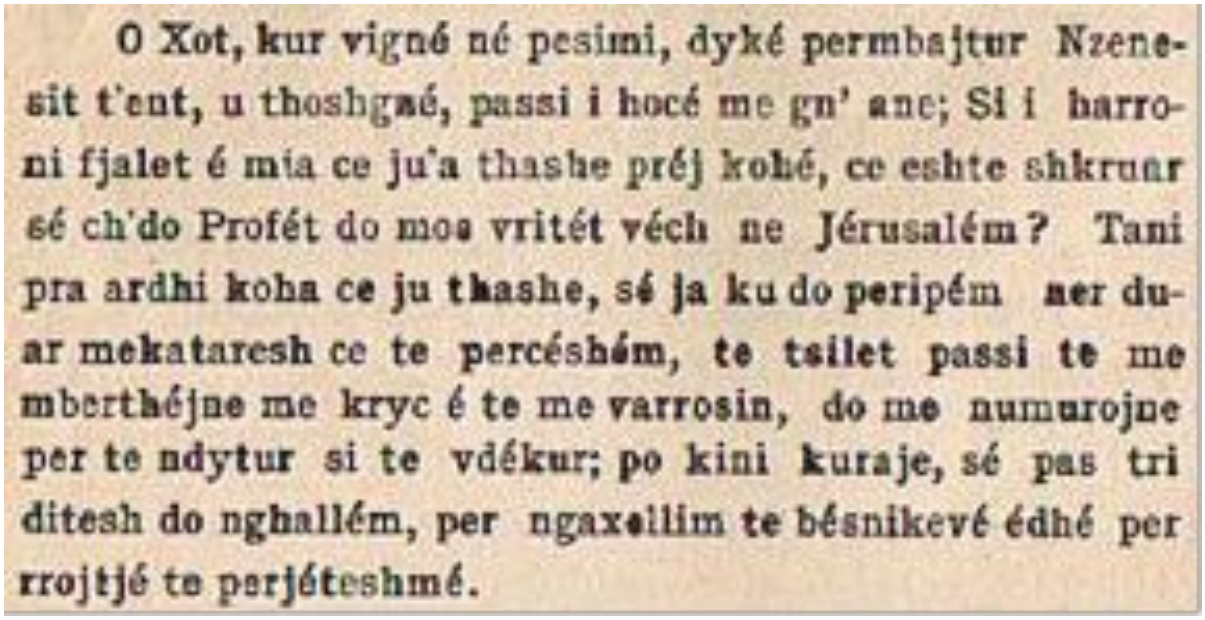
Ο Beduli υπήρξε σύγχρονος/συγκαιρινός του Noli, παρόλο που δεν βρεθήκανε ποτέ, διότι την περίοδο που ο Beduli ξεκίνησε να υπηρετήσει στην Εκκλησία (1933), ο Noli είχε φύγει από την Αλβανία. Παρόλο αυτό, καθώς επιβεβαιώνεται από την μελέτη των μουσικών χειρογράφων του, το μεταφραστικό έργο του Noli του 1908[163] αποτέλεσε βάση και για το έργο του Beduli. Είναι αξιοσημείωτο να υπογραμμίσουμε ότι πέρα από τις μεταφράσεις του Noli, στα μουσικά τετράδια του Beduli, καταγράφονται και λίγες μεταφράσεις από την ρουμανική γλώσσα (τετράδιο 1, φ. 20).

Κατά την σύγκριση των μεταφράσεων του Noli με το αλβανικό κείμενο που χρησιμοποιεί ο Beduli, παρατηρείται η παρέμβαση του τελευταίου προκειμένου να προσαρμόσει το κείμενο στην σύγχρονη ομιλούμενη αλβανική γλώσσα. Η πρώτη παρέμβαση του Beduli, παρατηρείται στην σύγχρονη γραφή κάποιων γραμμάτων. Συγκεκριμένα, τα γράμματα *c, gh, é, gn, ts, ch, x,* τα γράφει *q, gj, ë, nj, c, ç, z*. Στην παρακάτω παράθεση του αλβανικού κειμένου που προέρχεται από την γραφίδα του Noli και του κειμένου που χρησιμοποιεί ο Beduli, φαίνεται ξεκάθαρα και ο τρόπος της παρεμβάσεως στο αλβανικό κείμενο από τον δεύτερο. Συγκεκριμένα, στο τελευταίο στίχο του "*Ιδού ο Νυμφίος*", η λέξη *protéksién* (ξένη λέξη) στην φράση *mé protéksién é Enghejvé, shpetona* έχει αντικατασταθεί με την αλβανική λέξη *mbrojtet, δηλ. me mbrojtet e ëngjëjve shpëtona*. Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι η μετάφραση του αλβανικού κείμενου δεν περιλαμβάνει την ελληνική *διὰ τῆς Θεοτόκου ἐλέησον ἡμᾶς* αλλά την εναλλακτική "προστασίαις τῶν ἀσωμάτων, σῶσον ἡμᾶς".

[163] Fan Noli, "Sherbes' e Javes se Madhe", kthyer nga greqishtja prej priftit orthodhox Fan S.Nolit, Kombi: Boston Mass. 1908.

Το κείμενο Dhimitër Beduli	**Το αυθεντικό κείμενο**
Ja kur vjen dhëndri	***Ιδού ο Νυμφίος***
Ja se ku vjen dhenderi në mestë natë[s] dhe lum shërbetori që do t'a gjejë të zgjuar. Dhe mjerë ay të cilin do t'a gjej mendje fjetur. Shiko pra o shpirti im mos mundesh prej gjumit që të mos perhipesh te vdekja dhe të mbyllesh jasht mbretëris po zgjohu duke thirur i shejtë, i shejtë, je o perëndi me mbrojtet e ëngjëjve shpëtona.	Ἰδοὺ ὁ Νυμφίος ἔρχεται ἐν τῷ μέσῳ τῆς νυκτός, καὶ μακάριος ὁ δοῦλος, ὃν εὑρήσει γρηγοροῦντα, ἀνάξιος δὲ πάλιν, ὃν εὑρήσει ῥαθυμοῦντα. Βλέπε οὖν ψυχή μου, μὴ τῷ ὕπνῳ κατενεχθῆς, ἵνα μὴ τῷ θανάτῳ παραδοθῇς, καὶ τῆς βασιλείας ἔξω κλεισθῇς, ἀλλὰ ἀνάνηψον κράζουσα· Ἅγιος, Ἅγιος, Ἅγιος ὁ Θεός ημών, διὰ τῆς Θεοτόκου ἐλέησον ἡμᾶς.
Fan Noli **Sherbes' e javes se madhe**	

Οι παρεμβολές του Beduli στην γραφίδα του Noli, είναι ακόμα μεγαλύτερες στο *Κύριε ερχόμενος προς το πάθος*. Το πρώτο τμήμα του ποιητικού κειμένου συγκεκριμένα, από την αρχή, στην λέξη *O Zot kur vinje….* μέχρι και την λέξη *Jierusalem* είναι αρκετά διαφοροποιημένο, παραμένοντας ποιο πιστά στο αυθεντικό κείμενο στην ελληνική γλώσσα. Οι παρεμβολές παρατηρούνται τόσο στην σείρα των λέξεων (δίνοντάς τα πολύ ποιο κοντά στο ελληνικό κείμενο), όσο και στην πιστή μετάφραση κάποιων λέξεων στην αλβανική (π.χ. *mpstetur*= στηρίζων). Το δεύτερο τμήμα του κειμένου παραμένει πιστό στο κείμενο του Noli.

Το κείμενο Dhimitër Beduli	Το αυθεντικό κείμενο
O Zot kur vinje të presim	**Κύριε ερχόμενος προς το πάθος**
O Zot kur vinje te pesimi, dyke mpstetur nxanësit e tu si u thoshnje si i more me nji anë, Si nuk i mbani mend fjalet e mia, që ju thash prej kohereash te shkuar që çdo profet të mos vrite[t] veç ne Jierusalem. Tani pra ardhi koha që ju thashë se ja ku perhipem në duar mekataresh që e të perqeshem të cilet mbasi të më mbërthejn në kryqë e të më varosin do t'me numërojnë si të vdekur te urrejtur po kini kurajo se mbas tri ditesh do te ngjallëm për ngazellim te besnikëve dhe për jetë t'ameshuar.	Κύριε, ἐρχόμενος πρὸς τὸ Πάθος, τοὺς ἰδίους στηρίζων Μαθητὰς ἔλεγες, κατ΄ ἰδίαν παραλαβὼν αὐτούς. Πῶς τῶν ῥημάτων μου ἀμνημονεῖτε, ὧν πάλαι εἶπον ὑμῖν, ὅτι Προφήτην πάντα οὐ γέγραπται εἰ μὴ ἐν Ἱερουσαλὴμ ἀποκτανθῆναι; Νῦν οὖν καιρὸς ἐφέστηκεν, ὃν εἶπον ὑμῖν· ἰδοὺ γὰρ παραδίδομαι, ἁμαρτωλῶν χερσὶν ἐμπαιχθῆναι, οἳ καὶ σταυρῷ με προσπήξαντες, ταφῇ παραδόντες, ἐβδελυγμένον λογιοῦνται ὡς νεκρόν· ὅμως θαρσεῖτε· τριήμερος γὰρ ἐγείρομαι εἰς ἀγαλλίασιν πιστῶν καὶ ζωὴν τὴν αἰώνιον.
 O Xot, kur vigné né pesimi, dyké permbajtur Nzenesit t'ent, u thoshgné, passi i hocé me gn' ane; Si i harroni fjalet é mia ce ju'a thashe préj kohé, ce eshte shkruar sé ch'do Profét do mos vritét véch ne Jérusalém? Tani pra ardhi koha ce ju thashe, sé ja ku do peripém mer duar mekataresh ce te percéshém, te tsilet passi te me mberthéjne me kryc é te me varrosin, do me numurojne per te ndytur si te vdékur; po kini kuraje, sé pas tri ditesh do nghallém, per ngaxellim te bésnikevé édhé per rrojtjé te perjéteshmé.	

Είναι χαρακτηριστικό ότι στα κοινά μέλη καταγεγραμμένα στα χειρόγραφα του Beduli, χρησιμοποιούνται διαφορετικές εκδοχές ενός ποιητικού κειμένου. Για παράδειγμα, το ποιητικό κείμενο τυο *Χερουβικού ύμνου* στο πρώτο και έκτο τετράδιο είναι ίδια με την μετάφραση του Fan Noli. Ενώ στα μεμονωμένα φύλλα[164] της συλλογής του Beduli, καταγράφεται μια άλλη εκδοχή του χερουβικού ύμνου, το ποιητικό κείμενο του οποίου μεταφράζει πιστότερα προς το ελληνικό κείμενο σε σχέση με τον Noli.

[164] https://www.youtube.com/watch?v=V-rbpRe96lw

Οἱ τά χερουβίμ			
Dhimitër Beduli		**Fan Noli**	**Ελληνικό κείμενο**
Τετράδιο 1 (σσ. 12, 15) Τετράδιο 6* (σσ. 19-20)	Φύλλα 3. Χερουβικός ύμνος	Hymnore	Θεία Λειτουργία Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου
Ne që korëzojmë mystikërisht Keruvimet, dhe hymnin tri-shenjtor Trinisë jetëdhënëse po i këndojmë, le të hedhim larg nesh çdo kujdes rojtje, Amin. Se mbretin e të gjithave do ta presin duke patur pas padukurisht urdheret ëngjëllore, Alilluia.	Ne që Heruvimet mystikërisht korëzojmë, dhe hymnin tri-shenjtor Trinisë jetëdhënëse po i këndojmë, le të hedhim larg nesh çdo kujdes rrojtje.	Ne që korëzojmë mistikërisht Keruvimet, dhe hymnin tri-shenjtor Trinisë jetëdhënëse po i këndojmë, le të hedhim lark nesh chdo kujdes rojtje, Amin. Se mbretin e të gjithave do te presim që ka pas padukurisht urdheret ëngjëllore, Alilluia.	Οἱ τὰ Χερουβεὶμ μυστικῶς εικονίζοντες, καὶ τῇ Ζωοποιῷ Τριάδι τὸν Τρισάγιον ὕμνον προσάδοντες πᾶσαν τὴν βιωτικὴν ἀποθώμεθα μέριμναν ὡς τὸν βασιλέα τῶν ὅλων ὑποδεξόμενοι ταῖς ἀγγελικαῖς ἀοράτως δορυφορούμενον τάξεσιν· Ἀλληλούϊα.

Συμπεράσματα:

Το έργο του Beduli αποτελεί την μοναδική κατά τον κ΄ αι. προσπάθεια προσαρμογής βυζαντινών μελωδιών στην αλβανική γλώσσα με την χρήση της βυζαντινής παρασημαντικής. Είναι σαφές πως το έργο του Σακελλαρίδη λογίζεται ως στέρεα βάση, η κύρια αλλ’ όχι μοναδική πηγή για το εργο του Beduli. Έτσι, το μελοποιητικό έργο του Beduli, σε όλα τα είδη, παρουσιάζεται στις περισσότερες περιπτώσεις ως πιστή προσαρμογή στο μελικό πρότυπο του Σακελλαρίδη (το οποίο πιθανότατα γνωρίζει όχι μόνο από τις πρωτότυπες εκδόσεις του αλλά και από επεξεργασμένες χρηστικές παρτιτούρες). Σε κάποιες άλλες περιπτώσεις το έργο του αποκτά σχετική ή απόλυτη αυτονομία, διαφοροποιούμενο από το μέλος του Σακελλαρίδη. Ο βαθμός της διαφοροποίησης ποικίλλει και σε μερικές περιπτώσεις φτάνει στην πλήρη αποδέσμευση. Από το γεγονός αυτό ο Beduli αναδεικνύεται ξεκάθαρα γνώστης και της ευρύτερης “βυζαντινής” παράδοσης. Ωστόσο, όπως φαίνεται από τα συχνά ορθογραφικά του λάθη, οι αδυναμίες του στην άπταιστη χρήση της μουσικής σημειογραφίας ενδεχομένως περιόριζαν την μελοποιητική του έκφραση, παρότι η μουσικότητά του και το αισθητικό του κριτήριο δεν αμφισβητούνται.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΨΑΛΤΙΚΗ ΤΕΧΝΗ ΚΑΤΕ ΤΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ ΤΟΥ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΟΥ ΚΑΘΕΣΤΩΤΟΣ

(1945-1967)

Εισαγωγή

Το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου βρήκε την Αλβανία σχεδόν κατεστραμμένη, με υψηλά επίπεδα φτώχειας και πολλές απώλειες. Μέσα σ' αυτό το κλίμα, η Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία της Αλβανίας ήταν επόμενο να υποστεί πολλές δοκιμασίες και να συρρικνωθεί, ενώ και η οικονομική της κατάσταση, ιδιαίτερα τα πρώτα χρόνια της κομμουνιστικής περιόδου, αποδεικνύεται από διάφορα οικονομικά έγγραφα, φυλασσόμενα στο Αρχείο του Κράτους, δύσκολη[165]. Το θέμα της χρήσης της αλβανικής γλώσσας στη λατρεία βρίσκει οριστική λύση κατά το έτος 1945 και τα αλβανικά γίνονται πλέον η επίσημη γλώσσα της Εκκλησίας, εκτός των μειονοτικών χωριών που χρησιμοποιούσαν την ελληνική γλώσσα. Ανοικτό παρέμεινε ακόμη το ζήτημα της μεταφράσεως των βασικών λειτουργικών κειμένων στην αλβανική, ζήτημα που είχε αντίκτυπο και στο προς ψαλμώδηση χρησιμοποιούμενο ρεπερτόριο, του οποίου τα ψαλμικά και ποιητικά κείμενα, στο μεγαλύτερο μέρος τους, ήταν στην ελληνική γλώσσα και έπρεπε να μεταφραστούν στην μητρική[166]. Επιπλέον, παρατηρούνταν μεγάλη

[165] Σε οικονομικούς φακέλους του έτους 1947 της αρχειακής σειράς υπ' αρ. 536 με τίτλο "Kisha Orthodhokse Autoqefale" (Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία), θησαυρισμένους στο Κεντρικό Αρχείο Τιράνων, στεγάζονται διάφορες επιστολές που αφορούν τις οικονομικές εκκρεμότητες των ετών 1944 – 1945.

[166] Η ανάγκη για τον εμπλουτισμό του μουσικού εκκλησιαστικού ρεπερτορίου στην μητρική γλώσσα μαρτυρείται και μέσω μιας επιστολής του ψάλτη Nas Papapavli, που απευθύνει στη Σύνοδο της Εκκλησίας. Στην συνταχθείσα την 27η Σεπτεμβρίου του 1959 επιστολή του, υπογραμμίζει τις ελλείψεις του ψαλτικού ρεπερτορίου στην αλβανική γλώσσα, επισημαίνοντας ότι *"ο Νόλι έχει μεταφράσει μόνο τα βασικά έργα, ενώ υπάρχουν ακόμη πολλές ελλείψεις"* (AQSH, F. "Kisha Ortodokse Autoqefale" nr. 536, D. 1005, V. 1959, ff. 1-4). Ο Nas Papapavli διετέλεσε ψάλτης στο Βεράτι κατά τα έτη 1913-1953.

έλλειψη και στα εν χρήσει λειτουργικά βιβλία, που ήταν γραμμένα στην αλβανική γλώσσα, με αποτέλεσμα να μην καλύπτονται επαρκώς οι λειτουργικές ανάγκες των ναών[167].

Αντίθετα με την πρώτη περίοδο (1900-1944) όπου κύρια πηγή πληροφόρησης για την εκκλησιαστική μουσική δραστηριότητα ήταν ο αλβανόφωνος τύπος, ο εκδιδόμενος εντός και εκτός χώρας, για τη δεύτερη περίοδο (1945-1967) οι πληροφορίες που κατέχουμε αποκομίζονται κυρίως από τους φακέλους του Κεντρικού Αρχείου του Κράτους[168]. Σ' αυτούς, περιέχεται μεγάλος αριθμός εκκλησιαστικών εγγράφων, με οικονομικά κυρίως στοιχεία, που αφορούν στους υπηρετούντες σε διάφορους ναούς της χώρας ψάλτες· επιπλέον, ξεφυλλίζοντας τα έγγραφα ανακαλύπτει κανείς και καταστάσεις που καταχωρίζουν οικονομικούς προϋπολογισμούς (του έτους 1947) και μισθολόγια της Εκκλησίας (των ετών 1950-1967). Οι οικονομικοί αυτοί πίνακες αφορούν στη μισθοδοσία ψαλτών σε συγκεκριμένες περιοχές της αλβανικής επικράτειας και αποτελούν τη μοναδική και βασική πηγή αντλήσεως πληροφοριών μέχρι την δεκαετία του 1950. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 η διοίκηση της Εκκλησίας εκδίδει μισθοδοτικές καταστάσεις για καταβολή μισθών στους διακονούντες στους ιερούς ναούς, συμπεριλαμβανομένων σε αυτούς και των ψαλτών. Οι μισθολογικές αυτές καταστάσεις σώζονται εντός φακέλων, είτε συγκεντρωμένες δημιουργώντας τετράδια ή βιβλία είτε μεμονωμένες σε διάσπαρτα φύλλα. Η ανακάλυψη, η έρευνα και η μελέτη του υλικού αυτών έφερε στο φώς άγνωστες ψαλτικές πληροφορίες, οι οποίες ταξινομήθηκαν ανά μητρόπολη προς αξιοποίηση και περαιτέρω αξιολόγηση. Ονόματα και βιογραφικά στοιχεία των ψαλτών, έπειτα από επεξεργασία και διασταύρωση δεδομένων, οργανώνονται σε πέντε στήλες: οικονομικό έτος, ονοματεπώνυμο του ψάλτη, ναός, μισθός, ψαλτική θέση/σχόλια. Κατά τον ίδιο τρόπο προσφέρονται και τα αφορώντα σε χορωδίες οικονομικά στοιχεία. Για την εναργέστερη

[167] Σχετικά με το θέμα αυτό, η Επισκοπή Κορυτσάς στις 27 Ιανουαρίου 1956 αποστέλλει εγκύκλιο, διά της οποίας πληροφορούμαστε για την έκδοση του βιβλίου των ιερών Λειτουργιών. Στην εγκύκλιο αναφέρεται χαρακτηριστικά: *"η διανομή των βιβλίων να γίνει με βάση τις ανάγκες των ναών, δηλαδή δύο βιβλία για τους ψάλτες, ένα για να υπάρχει στην Αγία Τράπεζα και ένα για τον ιερέα για να το έχει μαζί του, όταν τελεί ακολουθίες εκτός ναού"* ("Në veprimet t'uaj si më sipër, té kini parasysh që pajisja e çdo Kishe me libër meshe té bëhet në pëputhje me nevoja e saj d.m.th dy libra për psaltët, një për të qëndruar në Alltar, dhe një për famultarin, për ta patur me vete sa herë që kryen shërbesa fetare jashtë Kishës") (AQSH, F. "Episkopata e Korçës" nr. 141, D. 985, V. 1956, f. 2). Έναν χρόνο αργότερα, στις 31 Δεκεμβρίου 1956, ο π. Vasil Xhelo γράφει προς την επισκοπή Κορυτσάς επιστολή, αιτούμενος την έκδοση του ιερού Ευαγγελίου στην αλβανική γλώσσα, προκειμένου να το χρησιμοποιεί στο χωριό Rëmbec, όπου και υπηρετούσε (AQSH, F. "Episkopata e Korçës" nr. 141, D. 985, V. 1956, f. 1).

[168] Πολλά στοιχεία θα αποκομίζαμε από την μελέτη του αρχείου της Μητροπόλεως των Τιράνων, η απώλειά του όμως, λόγω πυρκαγιάς που ξέσπασε κατά την απελευθέρωση των Τιράνων (Νοέμβριος του 1944), δεν επιτρέπει την συλλογή και εκτίμηση των πληροφοριών που πιθανόν να αποκάλυπτε η εξέτασή τους. Η σημαντικότητα των εγγράφων των αποκειμένων στο αρχείο της Μητροπόλεως επιμαρτυρείται και από επιστολή του αρχιεπισκόπου Kristofor στο Υπουργείο Δικαιοσύνης, μέσω της οποίας απευθύνει έκκληση για ανάκτηση του παραρτήματος του "Γενικού κανονισμού της διαχείρισης των Εκκλησιών". Το περιεχόμενο της επιστολής είναι το ακόλουθο: P. T. Ministrisë së Drejtësisë, Tiranë 26/IV/1945. Mbas prej zjarrit që i u - vuë Mitropolis gjatë luftimevet për çlirimin e Tiranës u-dogj krejt Arshiva e kësaj kryesije, kemi nderin t'ju lutemi Asaj P. T. Ministrije me pasë mirësinë me na dërgue nga një kopje të Shtojcavet të Rregullorës mbi Adminitrimin e Përgjithshëm të Kishës, të hartuara dhe të dërguara Asaj P.T. Ministrije në muajin Qershor të v. 1940 dhe po në muajin Qershor të vitit 1941 dhe t'aprovuara prej P.T. Këshillit Ministryer. Me nderime të posaçme Krytar i Kishës Othodhokse Autoqefale, Kryepiskop i gjithë Shqipnis, Kristofor (AQSH, F. "Kisha Ortodokse Autoqefale" nr. 536, D. 1444, V. 1945, f. 1) (Προς το Υπουργείο Δικαιοσύνης, Τίρανα 26/4/1945. Με την πυρκαγιά που έπληξε τη Μητρόπολη κατά τη διάρκεια του πολέμου για την απελευθέρωση των Τιράνων κάηκε ολοσχερώς το αρχείο της. Γι' αυτό παρακαλούμε τους αρμόδιους του Υπουργείου, αν έχουν την καλοσύνη, να μας στείλουν ένα αντίγραφο του κανονισμού για την Γενική διαχείριση της Εκκλησίας, ο οποίος έχει γραφεί και σταλεί στο Υπουργείο τον Ιούνιο του 1940 και τον Ιούνιο του 1941, και εγκρίθηκε από το Συμβούλιο της Επικρατείας. Μετά τιμής, ο επικεφαλής της Ορθόδοξης Αυτοκέφαλης Εκκλησίας, Αρχιεπίσκοπος πάσης Αλβανίας, Kristofor).

κατανόηση της ψαλτικής πραγματικότητας, όπως αυτή αποτυπώνεται στους συγκεντρωτικούς πίνακες, κρίθηκε αναγκαία η προσθήκη σύντομης ιστορικής αναφοράς για την κάθε μητρόπολη, έργο που δημιούργησε δυσκολίες, αφ' ενός λόγω της έλλειψης ικανών στοιχείων, αφ' ετέρου διότι σε αρκετές περιπτώσεις η πηγή πληροφόρησης είναι αμφισβητούμενη. Πέρα από τα οικονομικά έγγραφα, επωφελείς αποδείχθηκαν και διάφορες επιστολές ψαλτών προς την Εκκλησία της Αλβανίας και απαντητικές προς αυτούς, αλλά και της Εκκλησίας της Αλβανίας προς τις κρατικές υπηρεσίες, από τις οποίες συλλέγονται πληροφορίες, άξιες ή ανάξιες λόγου, σχετικά με την ψαλτική κατάσταση της εποχής εκείνης. Πολύτιμη, επιπρόσθετα, λογίζεται η εύρεση ημερολογίου (των ετών 1945-1967) της εκκλησιαστικής χορωδίας του καθεδρικού ναού, του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου Τιράνων. Στο ημερολόγιο καταγράφονται τα ονόματα των μελών της χορωδίας -σε κάποιες περιπτώσεις με τη μορφή απουσιολογίου- καθώς και σχόλια, τόσο γύρω από την μουσική τους ερμηνεία όσο και για την συμπεριφορά τους, αλλά και στιγμές από την κοινή κοινωνική τους δραστηριότητα.

Πηγαίο υλικό, προερχόμενο από την εποχή που εξετάζουμε στο παρόν μέρος, θεωρείται και το μουσικό υλικό που κομίζουν οι παρτιτούρες οι οποίες βρέθηκαν στους αρχειακούς φακέλους της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας και απόκεινται σήμερα στο AQSH, παρτιτούρες που χρησιμοποιούσε η μικτή χορωδία του καθεδρικού ναού των Τιράνων. Το περιεχόμενό τους δίνεται αναλυτικά καταλογογραφημένο, σε ξεχωριστή ενότητα. Η μη αναγραφή των ονομάτων των συνθετών στα περισσότερα ανθολογούμενα εκκλησιαστικά μέλη, επέβαλε αφ' ενός μεν τη μεταξύ τους σύγκριση, προκειμένου να διαπιστωθεί η ομοιότητα των συνθέσεων ανά τετράδιο και ανά φωνή, αφ' ετέρου η αντιπαραβολή αυτών με επώνυμες συνθέσεις (προερχόμενες από την γραφίδα των Noli και Beduli), ώστε να αποδοθούν σε κάποιον από τους ανωτέρω ή να θεωρηθούν ανώνυμα μελοποιήματα μιας παλαιότερης παράδοσης.

Σύνολη η επί του αρχειακού αυτού υλικού έρευνα φανέρωσε έναν μεγάλο αριθμό ονομάτων ψαλτών και προκάλεσε διάφορα ερωτήματα, με βασικότερο αυτό της εξεύρεσης της ταυτότητας όλων αυτών των προσώπων που εργάστηκαν στον εκκλησιαστικό περίβολο. Το εγχείρημα αυτό αποδείχθηκε δύσκολο και ακατόρθωτο σε μεγάλο βαθμό και λόγω του χρόνου που έχει μεσολαβήσει αλλά και ένεκα της εσωτερικής και εξωτερικής κινητικότητας του αλβανικού πληθυσμού και της συνεπακόλουθης απώλειας στοιχείων. Για την αναζήτηση στοιχείων κρίθηκε επιβεβλημένη η επέκταση της έρευνας και σε άλλες αρχειακές σειρές του AQSH, η οποία, από μία ευνοϊκή συγκυρία, έφερε στο φως βιογραφικές φόρμες του κληρικού προσωπικού της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας. Η εξαντλητική μελέτη αυτών οδήγησε στον εντοπισμό των βιογραφικών δύο ψαλτών μόνον. Η έλλειψη στοιχείων για τον υπόλοιπο ψαλτικό κόσμο, ψάλτες και μέλη χορωδιών, έστρεψε την έρευνά μας στον εκκλησιαστικό τύπο τον μετά το έτος 1990 εκδιδόμενο, όπου εντοπίστηκαν ωρισμένα μικρά άρθρα, παρέχοντα πληροφορίες σχετικές με ψάλτες της Εκκλησίας της Αλβανίας.

Η παρούσα ενότητα κομίζει ειδήσεις και στοιχεία που για πρώτη φορά δημοσιοποιούνται και αφορούν στην ψαλτική δραστηριότητα και τις μουσικές προσωπικότητες που υπηρέτησαν την ψαλτική τέχνη κατά τους χρόνους του κομμουνιστικού καθεστώτος. Προκειμένου να τιθασευτεί το

ρευστό και πολύμορφο αυτό πλέγμα πληροφοριών, η ενότητα οργανώνεται σε τρία κεφάλαια. Καθ' ένα απ' αυτά θίγει μια ουσιαστική πλευρά του ζητήματος. Πιο αναλυτικά, στοχεύοντας στην γνωριμία με το περιβάλλον, εντός του οποίου ερμηνεύθηκε η εκκλησιαστική μουσική, το πρώτο κεφάλαιο αφιερώνεται στην ίδια την Εκκλησία, στις σχέσεις της με το κράτος και τις άλλες Αυτοκέφαλες Εκκλησίες. Στο δεύτερο και το τρίτο κεφάλαιο περιγράφεται η ψαλτική παράδοση καθεαυτή, καταγράφεται δε και η ψαλτική δραστηριότητα και κατάσταση ανά μητρόπολη. Στο τμήμα αυτό γίνεται επίσης η αναλυτική παρουσίαση του περιεχομένου υλικού των ανακαλυφθέντων παρτιτούρων και η μορφολογική μελέτη των συνθέσεών τους. Σύντομα συμπεράσματα κατακλείουν την ενότητα αυτή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

ΤΟ ΑΛΒΑΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ Η ΑΥΤΟΚΕΦΑΛΗ ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΗΣ ΑΛΒΑΝΙΑΣ

1.1. Το κομμουνιστικό κράτος και η στάση του απέναντι στις θρησκευτικές κοινότητες

Όταν στις 29 Νοεμβρίου του 1944 αποχώρησαν τα γερμανικά στρατεύματα από την Αλβανία και τερματίστηκε ο πόλεμος οι κομμουνιστές, οργανωμένοι σε κόμμα, σχημάτισαν κυβέρνηση, αποκλείοντας κάθε συνεργασία με τις άλλες πολιτικές δυνάμεις, μεταξύ των οποίων οι οργανώσεις Balli Kombëtar (Εθνικό Μέτωπο) και Legaliteti (Νομιμότητα, το κόμμα των βασιλικών). Αποφασισμένοι καθώς ήταν να διατηρήσουν την εξουσία και να επιβάλουν την ιδεολογία τους αποκήρυξαν ως συνεργαζόμενες με τους εχθρούς τις μη κομμουνιστικές πολιτικές δυνάμεις, με αποτέλεσμα να στρέφονται τόσο κατά των ξένων επιβούλων, όσο και κατά των εσωτερικών πολιτικών δυνάμεων. Η ανακήρυξη της Αλβανίας σε Λαϊκή Δημοκρατία (11 Ιανουαρίου 1946) ενίσχυσε τη θέση των κομμουνιστών στην εξουσία και αποτέλεσε τη βάση για την παραμονή σ' αυτή για μεγάλο χρονικό διάστημα. Η κατάσταση αυτή δημιούργησε ανάμεικτα συναισθήματα στους πολίτες της χώρας και στα διάφορα στρώματα της αλβανικής κοινωνίας και προκάλεσε αντιδράσεις στους κόλπους της άρχουσας τάξεως και των καπιταλιστών, οι οποίες συν τῳ χρόνῳ περιορίστηκαν και αποδυναμώθηκαν. Μάλιστα, οι περισσότεροι αντιφρονούντες αποπέμφθηκαν στο εξωτερικό, ενώ οι ελάχιστοι που έμειναν στη χώρα βρήκαν καταφύγιο στις βόρειες ορεινές περιοχές της Αλβανίας και εκτελέστηκαν τα επόμενα χρόνια ως προδότες.

Το Λαϊκό κόμμα, μολονότι αρχικά φάνηκε να κομίζει ανανεωτική ορμή στην Αλβανία, προοδευτικά ανέπτυξε επικίνδυνες δικτατορικές τάσεις, οι οποίες γίνονταν εμφανείς όχι μόνο απέναντι στην αστική τάξη της χώρας αλλά και στην πολιτική που ακολούθησε ως προς τη θρησκεία. Ο περιορισμός της θρησκευτικής ελευθερίας επιβάλλεται στις 26 Νοεμβρίου του 1949 με το υπ' αριθμόν 743 εκδοθέν υπό της κομμουνιστικής κυβερνήσεως διάταγμα[169], "Mbi komunitetet fetare"[170]

[169] Το ίδιο διάταγμα έχει εκδοθεί με δύο διαφορετικούς αριθμούς, έναν στην αρχή (743) και έναν στο τέλος (963). Θεωρείται σωστός ο δεύτερος αριθμός (963), διότι ο πρώτος εμφανίζεται και σε προηγούμενο διάταγμα με άλλο αντικείμενο. Ωστόσο, στην παρούσα εργασία αναφέρεται ο πρώτος αριθμός, διότι αυτός αναγνωρίζεται ευρέως.

(Περί των θρησκευτικών κοινοτήτων). Σ' αυτό, μολονότι τονίζεται η θρησκευτική ελευθερία και βούληση των πολιτών, ταυτόχρονα καθορίζεται ο τρόπος επέμβασης του κράτους στις εσωτερικές υποθέσεις των θρησκευτικών θεσμών. Θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς, ότι ο νόμος αυτός παρείχε στο κράτος την δυνατότητα αποτελεσματικού ελέγχου των δραστηριοτήτων των θρησκευτικών κοινοτήτων, θέτοντας αυτές στην υπηρεσία της κομμουνιστικής ιδεολογίας.

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950, η στάση της Πολιτείας απέναντι στις θρησκευτικές ομάδες γινόταν όλο και πιο σκληρή, παρόλο που στις αρχές Μαΐου 1950, με τα υπ' αριθμόν 1064, 1065 και 1066 (04.05.1950) διατάγματα αναγνωρίζονται επισήμως οι τρεις θρησκευτικές κοινότητες: η μουσουλμανική, η ορθόδοξη και η *bektashi*[171]. Η καθολική κοινότητα αναγνωρίστηκε ένα χρόνο αργότερα, στις 30 Ιουλίου 1951, με το υπ' αριθμόν 1322 διάταγμα. Τα αίτια της καθυστέρησης αυτής σχετίζονται άμεσα με την αντίσταση της ρωμαιοκαθολικού κλήρου της Αλβανίας κατά της εξάπλωσης του κομμουνισμού στα χρόνια του πολέμου, στην προσπάθεια αυτού να συμμετάσχει στις πολιτικές εξελίξεις της Αλβανίας και στην υπονόμευση της εξουσίας κατά τα πρώτα χρόνια διακυβέρνησης της χώρας από τους κομμουνιστές. Σημειωτέον, ότι η καθολική κοινότητα στη Σκόδρα υπήρξε ισχυρός πολιτιστικός και και την 7η Απριλίου 1939"), η οποία σώζεται στο Εθνικό Αρχείο του Κράτους (AQSH). Το εν λόγω κείμενο συντάχθηκε στις 13 Δεκεμβρίου του 1950, περίοδο κατά την οποία είχε ήδη ξεκινήσει η δίωξη των Εκκλησιών και του κλήρου αυτών, και σκιαγραφεί με ενάργεια τη διχοτόμηση ανάμεσα στους θρησκευόμενους, οι οποίοι αντιμετωπίζονταν ως "κατηγορούμενοι", και στην κομμουνιστική εξουσία, η οποία επιδίωκε να ενισχύσει τις βάσεις της. Στο πρώτο μέρος της επιστολής παρουσιάζεται μια σύντομη ιστορική ανασκόπηση των πολιτικών συμφερόντων και των σχέσεων μεταξύ του Σουλτάνου, των μπέηδων και των ιμπεριαλιστών, οι οποίοι μέσω των Εκκλησιών ασκούσαν πολιτική στη χώρα. Σύμφωνα με τον ανώνυμο συντάκτη της επιστολής, η Ορθόδοξη και η Καθολική Εκκλησία υποστήριζαν την Τουρκία, ενώ το 1917 η Αυστρία έστειλε από το Σαράγεβο στη Σκόδρα εντεταλμένους για τη δημιουργία μουσουλμανικής κοινότητας. Στο δεύτερο μέρος της επιστολής, ο επιστολογράφος κατηγορεί τον π. Gjergj Fishta[172] ότι έχει λάβει μέρος σε βαλκανικά συνέδρια των ιμπεριαλιστών και τον Visarion Xhuvani ότι συχνά συμμετέχει σε συνέδρια στην Αγγλία, με στόχο την ένωση των Εκκλησιών. Ο συντάκτης καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι Εκκλησίες διαδραμάτισαν σημαίνοντα ρόλο στην πολιτική σκηνή της Αλβανίας και προτείνει να μελετηθούν μια σειρά από θέματα, όπως: "α*) η ισλαμική πολιτική του Πατριαρχείου, του Βατικανού, της Αγγλίας, της Αυστρίας και της Ιταλίας στην Αλβανία, β) η χριστιανική πολιτική του Σουλτάνου, της Ελλάδας, της Αυστρίας, της Ιταλίας και της Αγγλίας στην Αλβανία, γ) οι στόχοι της πολιτικής των αλβανικών Εκκλησιών κ.α.*".

---

[170] *Dekret-ligj nr. 743, datë 26.11.1949, Mbi komunitetet fetare, "*Gazeta zyrtare", nr. 90, 12 Dhjetor 1949, pp. 1-8.

[171] Για τον Μπεκτασισμό δίδονται χρήσιμες πληροφορίες στο έργο του Αρχιεπισκόπου Τιράνων και πάσης Αλβανίας Αναστασίου Γιαννουλάτου, *Ισλάμ*, Αθήναι 1993, σσ. 266-268.

[172] Ο π. Gjergj Fishta ήταν μία από τις πιο σημαντικές προσωπικότητες της αλβανικής λογοτεχνίας. Είναι ο μόνος συγγραφέας που όλα τα χρόνια της πνευματικής του παραγωγής (1900-1940) τα πέρασε στην πόλη της Σκόδρας, η οποία εκείνη την εποχή ήταν πολιτιστική πρωτεύουσα της Αλβανίας. Έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο στα πολιτιστικά και κοινωνικά δρώμενα στη χώρα. Η συμβολή του για την ενοποίηση της αλβανικής γλώσσας υπήρξε σημαίνουσα και το έργο του, το οποίο απαγορεύτηκε κατά τα χρόνια του καθεστώτος, αποτελεί κεφαλαιώδες μνημείο της αλβανικής γραμματείας. Το μίσος που έτρεφε η κομμουνιστική Αλβανία για τον π. Fishta και η επιμονή για την επιβολή της τάξης, οδήγησε την τότε εξουσία στην εκταφή του και στην εξαφάνιση των οστών του.

Ολοκληρώνοντας την επιστολή ζητά *"να του υποδειχθούν γραπτά τεκμήρια (εφημερίδες, περιοδικά, βιβλία, κλπ.) μέσω των οποίων θα μπορούσε να λάβει πληροφορίες σχετικά με τη ''θρησκευτική'' πολιτική των ιμπεριαλιστών, του Σουλτάνου και του Zog στην Αλβανία, αλλά και υλικό που θα τον βοηθούσε να γνωρίσει την πολιτική που ανέπτυξαν οι Εκκλησίες στην Αλβανία"*.

Τα ανωτέρω εκφράζουν σε ικανοποιητικό βαθμό τα προσχήματα που το Λαϊκό Κομμουνιστικό Κόμμα της Αλβανίας χρησιμοποίησε απέναντι στις χριστιανικές κοινότητες (Καθολική και Ορθόδοξη), προκειμένου όχι απλώς να τις απαγορεύσει, αλλά και να κατάσχει όλα τα περιουσιακά τους στοιχεία, πνευματικά και υλικά. Είναι ενδεικτικό ότι, κατά την διάρκεια της δεκαετίας του 1950, καθώς οι κινήσεις ενάντια στην Εκκλησία κλιμακώνονταν, το κράτος απέσπασε τα αρχεία και τις βιβλιοθήκες των Εκκλησιών, εντάσσοντάς τα αντίστοιχα στο Εθνικό Αρχείο του Κράτους και στην Εθνική Βιβλιοθήκη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η "παράδοση" του αρχείου και της βιβλιοθήκης της επισκοπής Κορυτσάς στο Εθνικό Αρχείο του Κράτους (AQSH), το οποίο θησαυρίζεται σήμερα στην αρχειακή σειρά με ταξινομικό αριθμό 141. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τα πρακτικά, ύστερα από πυκνή αλληλογραφία μεταξύ της Συνόδου της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας και του κράτους, η επισκοπή Κορυτσάς παρέδωσε στις 31 Ιουλίου 1957, στον αποκαλούμενο σύντροφο Fani Veizi, εκπρόσωπο του AQSH, τα έγγραφα του αρχείου και τους τόμους της επισκοπικής της βιβλιοθήκης[173].

Η πίεση που ασκήθηκε στην Εκκλησία σταδιακά από το 1945 και εξής, κορυφώθηκε το 1967 με την απαγόρευση του οργανωμένου λατρευτικού βίου των θρησκευτικών κοινοτήτων και την κατάργηση της θεσμικής παρουσίας της θρησκείας στην Αλβανία (*"*Περί ατονίας της ισχύος ενίων Διαταγμάτων*"*, με αριθμό 4337, εκδοθέν την 13η Νοεμβρίου 1967)[174]. Η κίνηση αυτή, χωρίς συνταγματικό έρεισμα στην αρχή, νομιμοποιήθηκε αργότερα -κατά το έτος 1976- όταν στο σύνταγμα της χώρας, η Αλβανία ανακηρύχθηκε επισήμως "άθεο κράτος". Έτσι, απαγορεύτηκε, και συνταγματικά πλέον, κάθε θρησκευτική έκφραση, ενώ παράλληλα εισήχθη και το άρθρο 55 του ποινικού κώδικα, που αφορά σε "ταραχή και προπαγάνδα". Η καταστροφή και η μετατροπή σε στρατώνες ή κρατικά κέντρα μεγάλου αριθμού ιερών ναών και μονών, πολλών εκ των οποίων ανεκτίμητης ιστορικής και αρχαιολογικής αξίας, προκάλεσαν την βίαιη και υποχρεωτική απομάκρυνση των πιστών από τα παραδοσιακά θρησκευτικά τους προσκυνήματα. Ιερείς και θεολόγοι, αλλά και όλοι όσοι διακονούσαν σε θρησκευτικούς χώρους διώχθηκαν, φυλακίστηκαν ή -στην καλύτερη περίπτωση- αναγκάστηκαν να καταπιέζουν τη βούληση της ατομικής τους ελευθερίας και πίστης, προσαρμοζόμενοι στις νέες συνθήκες ζωής. Τεκμήριο της σκληρής

[173] AQSH, F. "Episkopata e Korçës" 141, D. 1009, v. 1957, ff. 15-17.

[174] Το διάταγμα με αριθμό 4337, εκφράζει την απόφαση της Βουλής για την ακύρωση όλων των διαταγμάτων που αφορούσαν τις θρησκευτικές κοινότητες στην Αλβανία· συγκεκριμένα, ακυρώνει το διάταγμα με αριθμό: 743/26.11.1949 "Mbi komunitetet fetare" (Περί των θρησκευτικών κοινοτήτων) και την αναθεώρησή του με αριθμό 3660/10.04.1963· το διάταγμα 1064/04.05.1950 "Mbi aprovimin e statutit të komunitetit mysliman shqiptarë" (Για την έγκριση του κανονισμού της αλβανικής μουσουλμανικής κοινότητας)· το διάταγμα με αριθμό 1065/04.05.1950 "Mbi aprovimin e statutit të kishës autoqefale të Shqipërisë" (Για την έγκριση του κανονισμού της Ορθόδοξης Αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Αλβανίας)· το διάταγμα με αριθμό 1066/04.05.1950 "Mbi aprovimin e statutit të komunitetit bektashian shqiptarë" (Για την έγκριση του κανονισμού της αλβανικής κοινότητας των *bektashi*)· το διάταγμα με αριθμό 1322/30.07.1951 "Mbi aprovimin e statutit të kishës katolike të Shqipërisë" (Για την έγκριση του κανονισμού της Καθολικής Εκκλησίας της Αλβανίας). (Gazeta Zyrtare, 22 Nëndor 1967, nr. 12, viti 1967, p. 241).

αντιμετώπισης των ορθοδόξων και επιβεβαίωση των ανωτέρω αποτελεί και η μαρτυρία ενός ιερέως, του παπά Μιχάλη, ο οποίος σημείωσε στο παράφυλλο της φυλλάδας της θείας Λειτουργίας Ιωάννου του Χρυσοστόμου (έκδοση του 1924) τα ακόλουθα: *Τῇ 25 Φεβρουαρίου 1967, ἡμέρα Σάββατον, ἡ ὥρα 12 τὸ μεσημέρι ἔκλεισαν τὴν ἐκκλησίαν ἡ νεολαία Βοδρεστή. Τῇ 4-3-1967, ἡμέρα Σάββατον, μᾶς ἐσυγκέντρωσε ὁ Μητροπολίτης Δαμιανός ὅλους τοὺς ἱερεῖς τῆς περιφερείας Ἀργυροκάστρου καὶ μὰς εἶπεν να ξυραφισθοῦμεν καὶ νὰ βγάλουμεν τὰ ῥάσα, καθῶς καὶ ἔγινε. Διὰ ἐνθύμησιν, Παπᾶ Μιχάλης*[175]. Από τη διωκτική μανία του τότε καθεστώτος δεν εξαιρέθηκαν ούτε οι προ εικοσαετίας αποθανόντες ιερείς, καθώς διενεργήθηκε εκταφή και εξαφάνιση των οστών τους, όπως του π. Gjergj Fishta.

1.2. Σχέσεις της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας με άλλες ομόδοξες Εκκλησίες και την αλβανική διασπορά (1944-1967)

Με την ανάληψη της εξουσίας από τους κομμουνιστές, οι διεθνείς σχέσεις της Αλβανίας προσανατολίστηκαν κυρίως προς την ανατολική Ευρώπη, εγκαταλείποντας τις δυτικές δυνάμεις (ΗΠΑ και Μεγάλη Βρετανία) που μέχρι τότε είχαν προσφέρει σημαντική οικονομική και στρατιωτική βοήθεια. Μετά από μια περίοδο στενής συνεργασίας και εξάρτησης μέχρι υποτέλειας από την Γιουγκοσλαβία, στα μέσα του 1947 αρχίζουν να φαίνονται τα πρώτα σύννεφα επιδείνωσης στις σχέσεις των δύο χωρών. Με την ρήξη των σχέσεων η Αλβανία προσέγγισε την Σοβιετική Ένωση και ευθυγραμμίστηκε πλήρως με το ρωσικό πολιτικο-κοινωνικό σύστημα[176]. Οι άριστες σχέσεις της Αλβανίας με την Σοβιετική Ένωση επέτρεψαν στην Ορθόδοξη Εκκλησία της να διατηρήσει και να ενισχύσει περαιτέρω τους ήδη υπάρχοντες δεσμούς με την Εκκλησία της Μόσχας και μάλιστα κάτω από τον ίδιο στόχο, αυτόν της εξυπηρέτησης πολιτικών σκοπιμοτήτων εκ μέρους των Εκκλησιών υπέρ των κομμουνιστικών καθεστώτων. Παράλληλα, συνεχιζόταν η συνεργασία και με άλλες Εκκλησίες του Ανατολικού Μπλοκ, κυρίως της Ρουμανίας και Βουλγαρίας, οι οποίες έθεταν στη διάθεση της Εκκλησίας της Αλβανίας υποτροφίες για θεολογικές σπουδές. Στην πρωτεύουσα της Ρουμανίας ζούσε μάλιστα και μια μεγάλη κοινότητα αλβανών χριστιανών, η οποία, όπως τεκμαίρεται από έγγραφα θησαυριζόμενα στο Εθνικό Αρχείο του Κράτους, είχε συχνή αλληλογραφία με την Αυτοκέφαλη Εκκλησία της Αλβανίας. Στις επιστολές τίθονταν ζητήματα οικονομικής κυρίως υποστηρίξεως της κοινότητας από την Εκκλησία της Αλβανίας, προκειμένου να συντηρηθεί και να λειτουργεί εύρυθμα ο ορθόδοξος ναός[177]. Παρά τις

[175] AQSH, Biblioteka, Θεία Λειτουργία Ιωάννου του Χρυσοστόμου, nr. 4217.

[176] Το έτος 1950 το Σύνταγμα της Αλβανίας, το οποίο μέχρι τότε ήταν πιστό αντίγραφο του Συντάγματος της Γιουγκοσλαβίας, τροποποιήθηκε με βάση το Σοβιετικό Σύνταγμα (Historia e Shqiperise, IV, Tirane 1983, pp.131-132).

[177] Σε επιστολή της 6ης Ιανουαρίου του 1946 η αλβανική κοινότητα του Βουκουρεστίου ενημερώνει την Εκκλησία της Αλβανίας ότι οι ζημιές που προκλήθηκαν από τις πολεμικές συρράξεις και τους βομβαρδισμούς στο ναό αποκαταστάθηκαν και η εκκλησία επανήλθε σε κανονική λειτουργία και ζητεί όπως καταβληθεί ο μισθός στον αλβανό ιερέα, π. Pirro (AQSH, F. "Kisha Ortodokse Autoqefale, Arsim – Kulturë" nr. 536, D. 99, V. 1946, ff. 1–2). Στη συνέχεια της επιστολής υπάρχει ένα ανυπόγραφο κείμενο με τίτλο "Σημείωση για την ορθόδοξη αλβανική κοινότητα Βουκουρεστίου", το οποίο πληροφορεί για την ιστορική σημασία της αλβανικής κοινότητας. Συγκεκριμένα, αναφέρει ότι "*η ορθόδοξη αλβανική κοινότητα του Βουκουρεστίου ιδρύθηκε το 1911 και χαρακτηρίζεται ως η παλαιότερη κοινότητα Αλβανών στο Βουκουρέστι. Στόχος της είναι να προστατευτεί το αλβανικό έθνος μέσω της Εκκλησίας. Τα μέλη της κοινότητας ήταν Αλβανοί ορθόδοξοι και μουσουλμάνοι, που συνέβαλαν από κοινού στην ίδρυση και συντήρηση της*

δυσκολίες της μεταπολεμικής περιόδου, μέσα από την αρχειακή σειρά "Kisha Ortodokse Autoqefale" ("Η Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία") πιστοποιείται ότι οι σχέσεις αυτές υπήρξαν αρκετά καλές μέχρι και το 1950[178], ενώ στην συνέχεια διακόπτονται βαθμιαία λόγω της θρησκευτικής πολιτικής του κομμουνιστικού κράτους.

Από την άλλη πλευρά του Ατλαντικού, η αλβανική κοινότητα της Αμερικής υποστηριζόμενη από δύο μεγάλες συνδικαλιστικές οργανώσεις, την "Vatra" ("Η Εστία") και την "Shqipëria e Lirë" ("Ελεύθερη Αλβανία"), λειτουργούσε εύρυθμα και αποδοτικά, αγωνιζόμενη για την απελευθέρωση της χώρας και την αναγνώριση του αλβανικού κράτους στο διεθνές πολιτικό επίπεδο. Όπως στο Ρουμανία, έτσι και στην Αμερική η Εκκλησία αποτέλεσε σύμβολο εθνικής ενότητας και στάθηκε δίπλα στις δύο οργανώσεις για την πραγμάτωση των στόχων στα εθνικά ζητήματα, φροντίζοντας παράλληλα να βρίσκεται σε επικοινωνία με την Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία της Αλβανίας. Αλλά και ο επίσκοπος Noli διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στα πολιτικά και εκκλησιαστικά ζητήματα[179]. Η μεγάλη απόσταση που τον χώριζε από την Αλβανία δεν στάθηκε εμπόδιο στον ηγέτη των ορθοδόξων αλβανών της Αμερικής να συνάψει στενές σχέσεις με το νέο πολιτικό καθεστώς και τον Enver Hoxha και να αναπτύξει πολιτική δράση για λογαριασμό της κυβέρνησης, κυρίως σε διπλωματικό επίπεδο. Ωστόσο, οι μεταξύ τους καλές σχέσεις δεν εμπόδισαν την κομμουνιστική ηγεσία να απαγορεύσει το θρησκευτικού περιεχομένου μεταφραστικό έργο του Fan Noli. Παρόλο που ο ίδιος γνώριζε καλά την πολιτική της χώρας του απέναντι στην θρησκεία, αποστέλει ταχυδρομικώς τις θρησκευτικές του μεταφράσεις στην Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία της Αλβανίας, στα μέσα περίπου της δεκαετίας του ΄50. Τα βιβλία αυτά δεν έφθασαν ποτέ στα γραφεία της Ορθόδοξης Εκκλησίας, διότι κατασχέθηκαν στο τελωνείο των Τιράνων. Σύμφωνα με τον Nasho Jorgaqi, ερευνητή του βίου και του έργου του Noli, ο τελευταίος δυσανασχέτησε από την εξέλιξη αυτή και δεν δίστασε να διαμαρτυρηθεί στους Αλβανούς διπλωμάτες που βρίσκονταν εκείνη την περίοδο στην Νέα Υόρκη, γράφοντας χαρακτηριστικά: *[…] Kjo nuk është gjë e mirë*. *Ato janë libra fetare*. *Mos bëjnë si në Rusi dhe ata të Shqipërisë*. *[…]*[180]. Από την άλλη, προσπάθησε να "νομιμοποιήσει" τη θέση του ως θρησκευτικού ηγέτη και την αλβανική Εκκλησία της Αμερικής, ζητώντας την υπαγωγή αυτής στην δικαιοδοσία της Εκκλησίας της Αλβανίας.

Τη δεκαετία του 1960 η Αλβανία άρχισε να απομονώνεται διπλωματικά, διακόπτοντας τις διεθνείς επαφές και απαγορεύοντας την είσοδο στη χώρα σε Αλβανούς της διασποράς, μεταξύ των οποίων και οι διεθνώς αναγνωρισμένες προσωπικότητες (όπως π. χ. η μητέρα Τερέζα) καθώς και σε αλλοδαπούς.

---

*εκκλησίας, η οποία αποτελούσε σύμβολο εθνικής ενότητας για τους ίδιους" (*AQSH, F. "Kisha Ortodokse Autoqefale, Arsim – Kulturë" nr. 536, D. 99, V. 1946, ff. 6–7).

[178] Στην αρχειακή σειρά "Kisha Ortodokse Autoqefale" ("Η Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία") με αριθμό 536, ευρίσκεται η αλληλογραφία μεταξύ των εν λόγω Εκκλησιών, καθώς και οι προκηρύξεις για υποτροφίες σε σπουδαστές θεολογίας μέχρι και το 1950. Συγκεκριμένα εστάλησαν για σπουδές: α) στην Σόφια, ο Sofokli Krongo από το χωριό Πωγώνι, που γεννήθηκε το 1933 β) στο Βουκουρέστι, ο Aleks Kozma Qana από την πόλη Βεράτι, ο Vasil Dhiamandi και ο Jorgo Barka από το Αργυρόκαστρο και ο Koço S. Pacani από το χωριό Ποστενάν της περιοχής του Λεσκοβικίου. (AQSH, F. "Kisha Ortodokse Autoqefale, Arsim – Kulturë" nr. 536, D. 354, V. 1950, ff. 2, 6).

[179] Για περισσότερα βλέπε στο πρώτο μέρος, βίος και έργο του Fan Noli.

[180] *"[…] Αυτό δεν είναι καλό. Πρόκειται για θρησκευτικά βιβλία. Μη κάνουν και αυτοί στην Αλβανία ό,τι γίνεται στη Ρωσία […]" (*N. Jorgaqi, *Jeta e Fan S. Nolit*, v. II, Ombra GVG: Tiranë 2005, p. 347).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

Η ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΜΟΥΣΙΚΗ ΚΑΙ Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΨΑΛΤΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

2.1. Η ψαλτική τέχνη από το 1945 έως το 1967

Ο ημερήσιος και περιοδικός Τύπος μέχρι το 1945 αντικατόπτριζε -μεταξύ άλλων- και την εκκλησιαστική ζωή, με ειδήσεις που γνωστοποιούσαν τις διοικητικές μεταβολές, τις λειτουργικές πράξεις και εκκλησιαστικές εκδηλώσεις, αλλά πληροφορούσε μέσα από την αρθογραφία του και για θέματα που σχετίζονταν με την εκκλησιαστική μουσική. Όμως, από το έτος 1946 με την έγκριση του Συντάγματος της χώρας και το έτος 1949 που η κομμουνιστική κυβέρνηση εξέδωκε το υπ᾽ αριθμόν 743 "Περί θρησκευτικών κοινοτήτων" διάταγμα, με το οποίο το καθεστώς είχε τον απόλυτο έλεγχο των δραστηριοτήτων των θρησκευτικών κοινοτήτων και τις έθετε στην υπηρεσία της κομμουνιστικής ιδεολογίας, ο τύπος έδινε προβάδισμα στην ανάδειξη κρατικών ζητημάτων και θεμάτων που άπτονταν της πολιτικής κατάστασης, περιορίζοντας στο ελάχιστο τις αναφορές του σε εκκλησιαστικά ζητήματα. Βασικός λόγος της έλλειψης εκκλησιαστικών ειδήσεων ήταν η αναστολή έκδοσης των εκκλησιαστικών περιοδικών (*Predikimi*, *Jeta Kristiane*), τα οποία κυκλοφορούσαν μέχρι και το 1944. Δύο βασικοί παράγοντες συνετέλεσαν στην αναστολή. Πρώτος παράγοντας ήταν η απαγόρευση άσκησης του διδακτικού έργου της Εκκλησίας, έργο το οποίο φανερώνονταν και μέσα από τα εκκλησιαστικά μέσα, αλλά και της λειτουργία της ίδιας της Εκκλησίας[181]. Τις επικίνδυνες αθεϊστικές τάσεις της καινούριας μεταπολεμικής κυβέρνησης αντιλήφθηκαν σύντομα οι μορφωμένοι κληρικοί της Ορθόδοξης Εκκλησίας, όπως ο Irine Banushi και Vissarion Xhuvani, οι οποίοι είχαν εκφράσει την έντονη ανησυχία τους για την απομάκρυνση των πιστών από την Εκκλησία[182]. Τα παραπάνω επιβεβαιώνει δήλωση του αρχιεπισκόπου Kristofor Kissi, που παραδέχεται δημοσίως ότι η Εκκλησία είχε χάσει το κύρος της[183], επιπλέον αποδεικνύονται και από την απομάκρυνση ενεργών προσώπων της ορθόδοξης κοινότητας, που υπηρετούσαν ως μέλη εκκλησιαστικών επιτροπών[184]. Αξιοσημείωτη και η απομάκρυνση του διευθυντή της εκκλησιαστικής χορωδίας του καθεδρικού ναού των Τιράνων, του Konstandin Trako, ο οποίος από

[181] Όπως επεξηγεί ο σοβιετικός θεωρητικός και πολιτικός Nikolai Bukharin για τον κομμουνισμό: "'Religion is the opium of the people,' said Karl Marx. It is the task of the Communist Party to make this truth comprehensible to the widest possible circles of the labouring masses. It is the task of the party to impress firmly upon the minds of the workers, even upon the most backward, that religion has been in the past and still is today one of the most powerful means at the disposal of the oppressors for the maintenance of inequality, exploitation, and slavish obedience on the part of the toilers. […] In practice, no less than in theory, communism is incompatible with religious faith". (N. I. Bukharin & E. Preobrazhensky, *The ABC of Communism*, "Chapter 11: Communism and Religion", https://www.marxists.org/archive/bukharin/works/1920/abc/11.htm).

[182] Ένα βράδυ του Ιουλίου του 1945, στο ναό του αγ. Προκοπίου στα Τίρανα, ο επίσκοπος Irine τάραξε τους πιστούς με τον λόγο του. Χρησιμοποιώντας βιβλικά παραδείγματα, επισήμανε ότι ο Θεός θα τιμωρήσει τους αλβανούς για τον αμαρτωλό "δρόμο" που ακολουθούν, καλώντας την κυβέρνηση να ενθαρρύνει τους πολίτες της να μην απομακρυνθούν από την πίστη, αφήνοντας να φανεί έμμεσα η ευθύνη του καθεστώτος (A. Hoxha, *Marrëdhëniet midis Regjimit Komunist dhe Kishës Ortodokse Autoqefale e Shqipërisë në vitet 1945–1967*, Τίρανα 2014, p. 19).

[183] "Imzot Kisi flet nga mikrofoni i Radio Tiranës", *Bashkimi*, 24 korrik 1945, p. 1.

[184] Σύμφωνα με τον ιστορικό Artan Hoxha συγκεκριμένα μέλη κρατήσανε της θέσεις τους στις εκκλησιαστικές επιτροπές, προκειμένου να υπηρετήσουν το κράτος και το κόμμα. (A. Hoxha, *Marrëdhëniet midis Regjimit Komunist dhe Kishës Ortodokse Autoqefale e Shqipërisë në vitet 1945–1967*, Τίρανα 2014, p. 20).

το 1946 και εξής υπηρέτησε ως διευθυντής των καλλιτεχνικών ιδρυμάτων της χώρας[185]. Δεύτερος βασικός παράγοντας ήταν η οικονομική δυσπραγία της Ορθόδοξης Εκκλησίας στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια. Σύμφωνα με οικονομικά έγγραφα σωζόμενα στο AQSH, η Ορθόδοξη Εκκλησία δεν είχε λάβει την δικαιούμενη οικονομική υποστήριξη από το κράτος, η οποία σύμφωνα με το οικονομικό προϋπολογισμό του έτος 1944-1945 ανέρχονταν στο ποσό των 750.000 χρυσών φράγκων[186].

Παράλληλα, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας 1945-1955 και προκειμένου να αναγεννηθεί η καλλιτεχνική ζωή της χώρας, θεσμοθετήθηκαν τα πρώτα εκπαιδευτικά και καλλιτεχνικά ιδρύματα, όπως το Εθνικό Καλλιτεχνικό σχολείο "Jordan Misja" (1946), η Εθνική Φιλαρμονική και το Εθνικό Θέατρο (1950), η λειτουργία των οποίων φαίνεται πως μονοπώλησε το ενδιαφέρον του τύπου. Στην Αλβανία την εποχή εκείνη συνέβη κατά κάποιο τρόπο αυτό που στην υπόλοιπη Ευρώπη -κυρίως στη Δυτική- είχε ήδη συμβεί, με την εκκλησιαστική μουσική να παραχωρεί τη θέση της στην λόγια κοσμική μουσική. Βέβαια, στην μεταπολεμική Αλβανία, η περιθωριοποίηση της εκκλησιαστικής μουσικής δεν επέφερε μια επανάσταση στον καλλιτεχνικό χώρο, αντίστοιχη με τη δυτικοευρωπαϊκή, ούτε την γέννηση κάποιου άλλου μουσικού είδους. Άλλωστε, προκειμένου να επιτευχθεί τέτοιο αποτέλεσμα, πέρα από την έμφυτη ροπή των καλλιτεχνών, απαιτείται και μεγάλη γνώση των μουσικών συστημάτων, δηλαδή η σπουδή της μουσικής. Αυτό που συνέβη, λοιπόν, στην Αλβανία του 1945, είναι η μεταστροφή των τότε δραστήριων καλλιτεχνών της εκκλησιαστικής μουσικής προς την κλασική και την δημοτική μουσική. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, όπως αναφέρθηκε και ανωτέρω, αποτελεί ο Konstandin Trako, το έργο του οποίου μέχρι και το 1944 ταυτιζόταν με την εκκλησιαστική μουσική, ενώ από το 1945 και εξής ο ίδιος δραστηριοποιήθηκε στον χώρο της κλασικής μουσικής, όχι μόνο ως διευθυντής χορωδιών αλλά και ως διοικητικός διευθυντής, αρχικά του Καλλιτεχνικού Σχολείου και στην συνέχεια της Κρατικής Φιλαρμονικής.

Παρά τις μεταπολεμικές δυσκολίες, τον περιορισμό των δραστηριοτήτων της και την μείωση της επιρροής της στο λαό, η Ορθόδοξη Εκκλησία της Αλβανίας εξακολούθησε να λειτουργεί μέχρι και το έτος 1967. Τούτο τεκμαίρεται, από τα οικονομικά κυρίως έγγραφα της Εκκλησίας, που αποτελούν και την βασική πηγή πληροφόρησης για την εκκλησιαστική μουσική και απεικονίζουν μια ξεκάθαρη εικόνα της εκκλησιαστικής μουσικής δραστηριότητας στην Αλβανία και των πρωταγωνιστών της. Για τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια και μέχρι το 1950 περίπου οι οικονομικοί προϋπολογισμοί αποτελούν την μοναδική πηγή πληροφόρησης για την εκκλησιαστική μουσική δραστηριότητα στην Αλβανία[187]. Η γεωγραφική κατανομή της ψαλτικής παρουσίας στην επικράτεια μαρτυρείται αρχικά από τα οικονομικά έγγραφα του φακέλου με αριθμό 125[188], στα οποία εντοπίζεται ο κατά το έτος 1947 προϋπολογισμός για τη μισθοδοσία των ψαλτών σε όλες σχεδόν τις πόλεις και στα μεγάλα χωριά, που

[185] Πρώτος διευθυντής του πρώτου Εθνικού Καλλιτεχνικού Σχολείου "Jordan Misja" το έτος 1946, πρώτος διευθυντής της Εθνικής Φιλαρμονικής το έτος 1950 και από το έτος 1953 της Εθνικής Λυρικής Σκηνής (M. Kumbe, *Shkolla Kombëtare Artistike "Jordan Misja në 60-vjetorin e lindjes" - National Artistic School "Jordan Misja" in her 60-th anniversoary, pp. 7-8, 45-46*). Για τον βίο του Konstandin Trako βλ. κεφάλαιο γ΄.
[186] AQSH, F. "Kryeministria", nr. 490, D. 20, V. 1945, f. 3.
[187] AQSH, F. "Kisha Ortodokse Autoqefale, Arsim – Kulturë" nr. 536, D. 125, V. 1947, ff. 3-281.
AQSH, F. "Kisha Ortodokse Autoqefale, Arsim – Kulturë" nr. 536, D. 127, V. 1947, ff. 69, 71-72.
[188] Όπ. π., D. 125, V. 1947, ff. 3-281.

κατοικούνταν από ορ θόδοξες κοινότητες, αλλά και από ένα έγγραφο του υπ᾽ αριθμ. 127 φακέλου, του ιδίου έτους[189]. Η εικόνα της ψαλτικής δραστηριότητας στην Αλβανία, σύμφωνα με τα οικονομικά έγγραφα του έτους 1947, αποτυπώνεται με ενάργεια στον παρακάτω χάρτη (βλ. χάρτη 1).

Χάρτης 1
Πηγή: www.gadm.org/home

Συμπερασματικά, μπορούμε να σημειώσουμε ότι ο προϋπολογισμός προέβλεπε μισθοδοσία ψαλτών στις πόλεις Αυλώνα, Βεράτι, Φίερη και Καβάϊ, καθώς και σε χωριά των αντίστοιχων νομών, χωρίς να περιλαμβάνει αντίστοιχα δεδομένα για τα μεγάλα εκκλησιαστικά κέντρα της επικράτειας, με αποτέλεσμα να μην έχουμε τη δυνατότητα επισκόπησης σύνολης της ψαλτικής δραστηριότητας στη χώρα. Σύμφωνα με τα μοναδικά από την εποχή εκείνη σωζόμενα και εντοπισθέντα έγγραφα γίνεται πρόβλεψη για μισθό ενός ψάλτη μόνον σε κάθε ναό των προειρημένων περιοχών, στοιχείο που επιβεβαιώνει τη δύσκολη οικονομική κατάσταση της Εκκλησίας[190], αλλά και την απώλεια της οικονομικής βοήθειας και των προσφορών των πιστών της, λόγω της πρωτοφανούς λιτότητας. Αξιοσημείωτη και η δράση χορωδιών στις πόλεις Κορυτσά και Αυλώνα[191] -γνωστή βέβαια η από το έτος 1934 λειτουργία και οι υπηρεσίες της χορωδίας του καθεδρικού ναού των Τιράνων- και η πρόβλεψη μισθού για τα μέλη και τον διευθυντή αυτών[192].

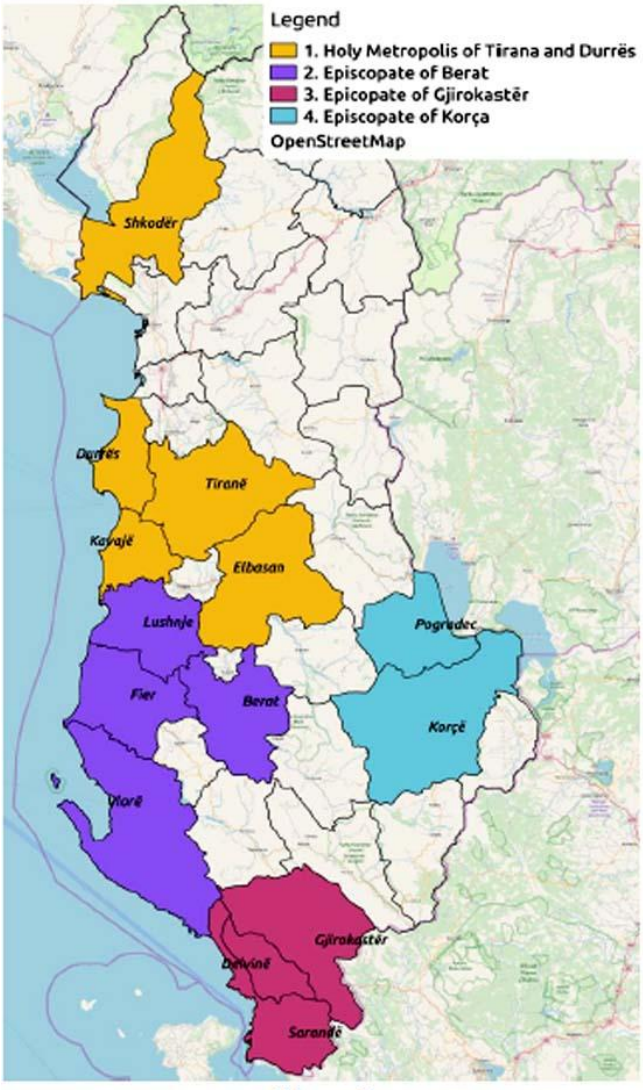
2.2. Η ψαλτική τέχνη ανά Μητρόπολη

2.2.1. Διοικητική οργάνωση της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας κατά την διάρκεια του κ΄ αι.

Για την διοικητική οργάνωση της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Αλβανίας και ιδιαίτερα για την ιστορία των μητροπολιτικών κέντρων αυτής δεν υπάρχουν ειδικές μελέτες. Κατατοπιστικό για το

[189] Όπ. π., D. 127, V. 1947, ff. 69, 71-72.
[190] H. Hako, *Akuzojmë fenë*, Tiranë 1968, p. 72.
[191] Σχετικά με την πόλη της Αυλώνας, πληροφορίες καταγράφονται και στα οικονομικά έγγραφα του αρχειακού φακέλου με αριθμό 1455 του έτους 1947, μέσω των οποίων πληροφορούμαστε ότι ο Vasil Papastavro, ψάλτης στην εκκλησία της πόλης Αυλώνας, ήταν ταυτόχρονα δάσκαλος θρησκευτικών και διευθυντής χορωδίας, χωρίς όμως να αναφέρονται τα ονόματα των μελών της. (AQSH, F. "Kisha Ortodokse Autoqefale, Arsim – Kulturë" nr. 536, D. 1455, V. 1947, ff. 1, 2, 4).
[192] AQSH, F. "Kisha Ortodokse Autoqefale, Arsim – Kulturë" no. 536, D. 125, V. 1947, f. 58.

ως άνω ζήτημα ωστόσο, είναι εκτενές άρθρο του αρχιεπισκόπου Τιράνων, Δυρραχίου και πάσης Αλβανίας κ. Αναστασίου Γιαννουλάτου, το οποίο με ακρίβεια επισκοπεί την ιστορία της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας[193]. Σύμφωνα μ' αυτό, ύστερα από την χορήγηση του Αυτοκεφάλου από το Οικουμενικό Πατριαρχείο το έτος 1937, *"η πρώτη Σύνοδος συγκροτήθηκε κατόπιν κανονικών εκλογών στο Οικουμενκό Πατριαρχείο από τον αρχιεπίσκοπο Τιράνων, Δυρραχίου και πάσης Αλβανίας Χριστόφορο (Κίσσι) και τους επισκόπους Κορυτσάς Ευλόγιο (Κουρίλα), Βερατίου Αγαθάγγελο (Τσάμτσε) και Αργυροκάστρου Παντελεήμονα (Κοτόκο). Οι δυο μητροπόλεις έγιναν επισκοπές, η δε τρίτη διαμορφώθηκε από τις εντός της Αλβανίας ενορίες της παλαιάς μητροπόλεως Δρυϊνουπόλεως"*. Η κατά το Νοέμβριο του 1949 έκδοση του υπ' αριθμόν 743 "Περί θρησκευτικών κοινοτήτων" διατάγματος, υποχρέωσε την Ορόδοξη Εκκλησία της Αλβανίας, μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα, να ετοιμάσει και να εγκρίνει το καταστατικό της και να το παρουσιάσει στην τελική του μορφή ενώπιον της πολιτικής εξουσίας. Στις αρχές (5-10) Φεβρουαρίου του 1950, συγκλήθηκε στα Τίρανα η τρίτη Κληρικολαϊκή Συνέλευση της Ορθόδοξης Εκκλησίας και ενέκρινε το νέο Καταστατικό της Χάρτη, ο οποίος δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα της κυβέρνησης στις 21 Ιουνίου 1950. Συμφώνως προς τον Καταστατικό αυτό Χάρτη, η Ορθόδοξη Εκκλησία ήταν οργανωμένη ως εξής: 1. Την Μητρόπολη Τιράνων και Δυρραχίου, που αποτελούσαν οι αρχιερατικές περιφέρειες: των Τιράνων, του Δυρραχίου, της Σκόδρας, της Καβάϊας και του Ελμπασάν 2) την Επισκοπή Βερατίου, που αποτελούσαν οι αρχιερατικές περιφέρειες: του Βερατίου, της Αυλώνας, του Φιερίου και της Λούσνια 3) την Επισκοπή Αργυροκάστρου, που αποτελούσαν οι αρχιερατικές περιφέρειες: του Αργυροκάστρου, του Πωγωνίου, του Δέλβινου, των Αγ. Σαράντα, της Χειμάρρας και της Πρεμετής 4) την Επισκοπή Κορυτσάς, που αποτελούσαν οι αρχιερατικές περιφέρειες: της Κορυτσάς, της Κολόνιας, του Λεσκοβικίου και του Πόγραδετς (βλ. χάρτη 2).[194]

Χάρτης 2

[193] Αρχιεπισκόπου Τιράνων, Δυρραχίου και πάσης Αλβανίας κ. Αναστασίου Γιαννουλάτου, *Εκκλησία της Αλβανίας: Ιστορική - Πνευματική Παράδοση και Τέχνη.- από τους αποστολικούς χρόνους έως σήμερα*.
http://orthodoxalbania.org/alb/index.php/el/kisha-jone-2/historia

[194] *Dekret nr. 1065 datë 4.5.1950 mbi aprovimin e Statutit të Kishës orthodokse Autoqefale të Shqipërisë*, "Gazeta Zyrtare", 21.6.1950, nr.38, pp.2-19.

2.2.2. Μητρόπολη Τιράνων και Δυρραχίου

Την Μητρόπολη Τιράνων και Δυρραχίου αποτελούσαν οι αρχιερατικές περιφέρειες: α) των Τιράνων, β) του Δυρραχίου, γ) της Σκόδρας, δ) της Καβάϊας και ε) του Ελμπασάν. Παρά τη θρησκευτική ανομοιογένεια που χαρακτηρίζει γενικότερα τον πληθυσμό της Κεντρικής Αλβανίας, η Μητρόπολη Τιράνων και Δυρραχίου, αποτελεί τη σημαντικότερη Μητρόπολη της χώρας, όχι μόνο λόγω της μεγάλης γεωγραφικής περιφέρειας που καλύπτει αλλά και λόγω της σπουδαίας ιστορίας που έγραψαν οι επισκοπές της.

α) Τίρανα

Σύμφωνα με τα αρχαιολογικά ευρήματα στη σημερινή πόλη ή στα παρακείμενα χωριά, τα Τίρανα ήταν αγροτική περιοχή που κατοικήθηκε από τον γ΄ αι.[195]. Τόσο τα μνημεία όσο και τα τοπωνύμια επιβεβαιώνουν την παρουσία χριστιανικού στοιχείου μέχρι και τον ιζ΄ αι.[196], κατά τον οποίο αρχίζει ο εξισλαμισμός του πληθυσμού[197]. Από εκείνη την περίοδο η πόλη γνώρισε σημαντική ανάπτυξη, κυρίως ένεκα της γεωγραφικής της τοποθεσίας, στην οποία διασταυρώνονταν καίριοι εμπορικοί δρόμοι[198]. Η ύπαρξη της ορθόδοξης κοινότητας στα Τίρανα μαρτυρείται από το 1873. Την κοινότητα αποτελούσε κυρίως βλάχικος πληθυσμός, καθώς κάθε χρόνο Βλάχοι που ζούσαν νοτιοανατολικά της χώρας, στις περιοχές δηλαδή γύρω από την Κορυτσά, μετακόμιζαν στα περίχωρα των Τιράνων, προκειμένου να περάσουν το χειμώνα και σταδιακά γίνονταν μόνιμοι κάτοικοι, ενισχύοντας το ορθόδοξο χριστιανικό στοιχείο της πόλης[199]. Τα Τίρανα έγιναν πρωτεύουσα της Αλβανίας στις 11 Φεβρουαρίου 1920 με απόφαση της συνόδου της Λούσνιας. Κατά την διάρκεια του κ΄ αι. η πόλη κατοικούνταν από μικρό αριθμό ορθοδόξων χριστιανών. Παρά το μικρό της ποίμνιο, η χριστιανική κοινότητα, καθώς μαρτυρείται από έγγραφα του AQSH, ήταν αρκετά οργανωμένη και δραστήρια. Ο Καθεδρικός ναός της πόλης ήταν το κέντρο των λατρευτικών εκδηλώσεων και αποτέλεσε σταδιακά λίκνο της εκκλησιαστικής μουσικής. Εκεί, μάλιστα, με πρωτοστάτη τον Fan Noli, φανερώθηκε η χορωδιακή εκκλησιαστική μουσική (1924), υιοθετώντας το ρωσικό πρότυπο, το οποίο έγινε σχετικά εύκολα αποδεκτό και κυριάρχησε στους κόλπους της Ορθοδόξου Εκκλησίας της Αλβανίας. Την ιστορία της εκκλησιαστικής μουσικής στην πόλη των Τιράνων κατά την διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και εξής, μαρτυρούν πολύτιμα έγγραφα που φυλάσσονται στο AQSH, η μελέτη των οποίων φέρνει στο φως άγνωστα έως σήμερα στοιχεία, που θα παρουσιάσουμε ακολούθως.

Τα σχετικά με την εκκλησιαστική μουσική έγγραφα και οι εξ αυτών παρεχόμενες πληροφορίες δεν είναι πολλές, αλλά ούτε καλύπτουν με πληρότητα το διάστημα 1945-1967, προσφέροντας συνεχείς και ακριβείς ειδήσεις. Ωστόσο, αφήνουν να διαρρεύσουν κάποια στοιχεία, που μας επιτρέπουν να διαμορφώσουμε μια εικόνα της μουσικής καταστάσεως στην πρωτεύουσα κατά την προσημειωθείσα

[195] K. Zheku, *Tirana në rrjedhën e shekujve*, Tiranë: 2007, p. 5.
[196] Δύο σημαντικά αρχαιολογικά ευρήματα, που μαρτυρούν την παρουσία χριστιανών στην ευρύτερη περιοχή των Τιράνων είναι το "Mozaik" (Μωσαϊκό), το οποίο σύμφωνα με τους αρχαιολόγους ήταν σπίτι του γ' - δ' αι., που μετατράπηκε σε ναό τον ε' αι. και μια εκκλησία του ιβ' αι. στο χωριό Linzë, πολύ κοντά στα Τίρανα.
[197] Το έτος 1614 ο Σουλεϊμάν πασάς έχτισε το παλαιό τζαμί, το οποίο συμβολίζει και την θεμελίωση της πόλης των Τιράνων.
[198] Kristo Frashëri e Mevlan Kabo, "Tirana", *Fjalor Enciklopedik Shqiptar*, V. III, Tiranë: Akademia e Shkencave të Shqipërisë, 2009, p. 2704.
[199] Όπ. π.

περίοδο. Βασικό γνώρισμά της ήταν η έντονη δραστηριότητα της εκκλησιαστικής χορωδίας του καθεδρικού ναού της πόλεως. Σύμφωνα με τα έγγραφα, στις 15 Οκτωβρίου του έτους 1942, επανασυστήθηκε η μικτή χορωδία του καθεδρικού ναού της πόλης των Τιράνων, υπό την διεύθυνση του Konstandin Trako. Η χορωδία λειτούργησε κανονικά μέχρι την Κυριακή 15 Απριλίου 1945. Από το έτος αυτό και μέχρι το έτος 1954 (1η Μαρτίου) δεν σώζονται καταγεγραμμένες πληροφορίες για την λειτουργία της. Ωστόσο, όπως προκύπτει από αρχειακό υλικό, προερχόμενο από τον ανακαλυφθέντα κατά την έρευνά μας Κώδικα (Ημερολόγιο της χορωδίας), μαρτυρείται έντονη δραστηριότητα της χορωδίας από το έτος 1954 έως και το 1967, περί της οποίας θα αναφερθούμε αναλυτικότερα στην επόμενη ενότητα.

Η κατά το έτος 1945 παύση της λειτουργίας της μικτής χορωδίας του καθεδρικού ναού των Τιράνων, φαίνεται ότι οδήγησε στην ίδρυση μιας βυζαντινής χορωδίας, η οποία έψαλλε για δύο χρόνια κατά τη λατρεία του καθεδρικού ναού. Η συμμετοχή όμως της χορωδίας σε λατρευτικές εκδηλώσεις, μοιάζει προβληματική και μάλλον αμφισβητήσιμη από την πλευρά της Εκκλησίας. Η ανταλλαγείσα μεταξύ ψαλτών της χορωδίας και διοίκησης της Εκκλησίας επιστολογραφία είναι αποκαλυπτική για τα κατά την διετία 1945-1947 συμβαίνοντα. Στις 6 Μαρτίου του 1947 ο Kozma Adhami μέσω επιστολής που αποστέλλει στην οικονομική επιτροπή της Ιεράς Μητροπόλεως Τιράνων αιτείται όπως πληρωθεί για την προσφερόμενη κατά τα έτη 1945-1947 ψαλτική υπηρεσία, σημειώνοντας χαρακτηριστικά ότι *"υπηρετώ δύο χρόνια τώρα στην βυζαντινή χορωδία της Εκκλησίας Τιράνων και δεν αμείβομαι γι' αυτό"*[200]. Στην απαντητική επιστολή της γενικής διευθύνσεως της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Αλβανίας, συνταχθείσα την 22α Μαρτίου του ιδίου έτους, διαβάζουμε: *"σχετικά με το αίτημα του Kozma Adhami για καταβολή του μισθού του από τον προϋπολογισμό της χορωδίας για το έτος 1945-1946, αυτό κρίνεται άτοπο, διότι δεν υπήρχε η χορωδία το συγκεκριμένο έτος"*[201]. Η απάντηση αυτή της Εκκλησίας φαίνεται ότι προκάλεσε αγανάκτηση στα μέλη της χορωδίας, τα οποία άρχισαν να ξεσηκώνονται απαιτώντας την άμεση καταβολή των μισθών. Σε επιστολή του προς την οικονομική επιτροπή της Εκκλησίας, φέρουσα ημερομηνία 17 Απριλίου του 1947, ο Aleks Pjetri γράφει: *"από τον Οκτώβριο του 1945 έχω διοριστεί διευθυντής της βυζαντινής χορωδίας, όπου υπηρετώ ακόμη και σήμερα. Ωστόσο, έχουμε πληρωθεί μόνο τους τρεις τελευταίους μήνες του 1945, ενώ καθ' όλη την διάρκεια του 1946 δεν έχουμε πληρωθεί καθόλου. Σας παρακαλώ, λοιπόν, να μας δώσετε ό,τι δικαιούμαστε, και αν επιθυμείτε τη συνέχιση της λειτουργίας της βυζαντινής χορωδίας, παρακαλούμε να μας το δηλώσετε"*[202]. Η απάντηση που δίνεται από την Εκκλησία είναι αυστηρή και δηλωτική των προθέσεών της: *"δεν μπορούμε να σας δώσουμε χρήματα για το έτος 1946-47, διότι δεν έχουμε δει να λειτουργεί καμία χορωδία στον καθεδρικό ναό Τιράνων. Λόγω αυτού, όσα χρήματα προβλέπονταν για τη χορωδία τα έχουμε διαθέσει σε άλλα έξοδα. Επίσης, σάς ενημερώνουμε ότι, αν δεν δούμε την χορωδία να λειτουργεί, δεν θα υπάρξει προϋπολογισμός ούτε για το έτος 1947-48. Κλείνοντας, θα θέλαμε να σάς υπενθυμίσουμε ότι για την ενίσχυση και τη δημιουργία χορωδίας σάς έχουμε πληρώσει από τις 16/8/45 μέχρι 7/1/46, 3.700 αλβανικά φράγκα"*[203].

[200] AQSH, F. "Kisha Ortodokse Autoqefale, Arsim – Kulturë" nr. 536, D. 127, V. 1947, f. 4.
[201] AQSH, F. "Kisha Ortodokse Autoqefale, Arsim – Kulturë" nr. 536, D. 127, V. 1947, f. 12.
[202] AQSH, F. "Kisha Ortodokse Autoqefale, Arsim – Kulturë" nr. 536, D. 127, V. 1947, f. 17.
[203] AQSH, F. "Kisha Ortodokse Autoqefale, Arsim – Kulturë" nr. 536, D. 127, V. 1947, f. 20.

Τα οικονομικά έγγραφα που βρέθηκαν κατά την πορεία της έρευνάς μας, φέρνουν στο φως της δημοσιότητας για πρώτη φορά ονόματα υπηρετούντων στους ναούς της πόλεως ψαλτών κατά την έκτη και έβδομη δεκαετία του κ΄ αι. Στον πίνακα που ακολουθεί, δίνονται κατηγοριοποιημένες οι σχετικές με τους ψάλτες πληροφορίες, όπως αποτυπώνονται στα σωζόμενα ετήσια μισθολογικά έγγραφα.

Τίρανα				
Οικονομικό έτος	**Ονοματεπώνυμο ψάλτη**	**Ναός**	**Μισθός**	**Ψαλτική θέση/Σχόλια**
1953	Dhimitër Beduli	Καθεδρικός ναός	1200 λεκ/μήνα	
(AQSH, F. 536, D. 585, V. 1953, f. 1r)	Vlash Dhora	Καθεδρικός ναός	1000 λεκ/μήνα	
	Andrea Noti	Καθεδρικός ναός	1000 λεκ/μήνα	
	Vlash Semini	Καθεδρικός ναός	1500 λεκ/μήνα	
1958 (AQSH, F. 536, D. 904, V. 1958, f. 96r)	Andrea Noti	Καθεδρικός ναός		αριστερός ψάλτης
1959	Vlash Semini	Εκκλησία αγ. Προκοπίου		
1960 (AQSH, F. 536, D. 1041, V. 1960, f. 4v)	Vlash Semini	Καθεδρικός ναός	3870 λεκ/μήνα	βασικός ψάλτης
	Dhimitër Beduli	Καθεδρικός ναός	1200 λεκ/μήνα	ανταμοιβή ως βοηθός ψάλτης
	Vlash Dhora	Καθεδρικός ναός	1500 λεκ/μήνα	
	Andrea Noti	Καθεδρικός ναός	4000 λεκ/μήνα	
1961 (AQSH, F. 536, D. 973, V. 1961, ff. 2v-5r)	Andrea Noti	Καθεδρικός ναός	4300 λεκ/μήνα	
	Vlash Semini	Εκκλησία αγ. Προκοπίου	4200 λεκ/μήνα	
	Aleks Pjetri	Καθεδρικός ναός	4300 λεκ/μήνα	

Τίρανα				
Οικονομικό έτος	**Ονοματεπώνυμο ψάλτη**	**Ναός**	**Μισθός**	**Ψαλτική θέση/Σχόλια**
(AQSH, F. 536, D. 1099, V. 1961, f. 18v)	Dhimitër Beduli	Καθεδρικός ναός	1200 λεκ/μήνα	ανταμοιβή ως βοηθός ψάλτης
	Vlash Dhora	Καθεδρικός ναός	1500 λεκ/μήνα	
1962 (AQSH, F. 536, D. 1120, V. 1962, f. 11r AQSH, F. 536, D. 1137, V. 1962,f. 63r)	Aleks Pjetri	Καθεδρικός ναός	4300 λεκ/μήνα	δεξιός ψάλτης
	Vlash Semini	Καθεδρικός ναός	4200 λεκ/μήνα	αριστερός ψάλτης
1964 (AQSH, F. 536, D. 1245, V. 1964, ff. 56v-58r)	Dhimitër Beduli	Καθεδρικός ναός	1200 λεκ/μήνα	ανταμοιβή ως βοηθός ψάλτης
	Vlash Dhora	Καθεδρικός ναός	1500 λεκ/μήνα	
(AQSH, F. 536, D. 1245, V. 1964, ff. 5v-6r AQSH, F. 536, D. 1244, V. 1964, f. 66r AQSH, F. 536, D. 1245, V. 1964, f. 50v)	Vlash Semini	Καθεδρικός ναός	4200 λεκ/μήνα	βασικός ψάλτης
1965 (AQSH, F. 536, D. 1311, V. 1965, f. 110v)	Vlash Semini	Καθεδρικός ναός	4200 λεκ/μήνα	Πρώτη μέρα εργασίας: 01/10/1945
(AQSH, F. 536, D. 1312, V. 1965, ff. 1v-2r)	Dhimitër Beduli	Καθεδρικός ναός	1200 λεκ/μήνα	Πρώτη μέρα εργασίας: 26/8/49
1966 (AQSH, F. 536, D. 1350, V. 1966, ff. 56r-56v)	Vlash Semini	Καθεδρικός ναός	420 νεό λεκ/μήνα	
	Dhimitër Beduli	Καθεδρικός ναός	120 νέο λεκ/μήνα	
1967 (AQSH, F. 536, D. 1838, V. 1967, f. 79r)	Vlash Semini	Καθεδρικός ναός	225 νεό λεκ/μήνα	

Από τα ανωτέρω στοιχεία μπορούν να συναχθούν τα ακόλουθα συμπεράσματα:

- βασικοί ψάλτες του ναού ήταν οι Andrea Noti, Vlash Semini και Aleks Pjetri,
- βοηθητικοί ψάλτες του ναού αναφέρονται οι Dhimitër Beduli και Vlash Dhora,
- οι βοηθητικοί ψάλτες ελάμβαναν ως μισθό το 1/3 του μισθού των βασικώνψαλτών,
- ο μηνιαίος μισθός των βασικών ψαλτών του καθεδρικού ναού αντιστοιχούσε την εποχή εκείνη στο μισθό ενός εργαζομένου,
- ο σπουδαίος μουσικός Beduli πρωτοεμφανιζεται ως βοηθητικός ψάλτης του Καθεδρικού ναού των Τιράνων στις 26/8/1949.

2.2.2.1. Κώδικας της χορωδίας του ορθοδόξου καθεδρικού ναού των Τιράνων

Στο Κρατικό Αρχείο της Αλβανίας (AQSH) θησαυρίζεται ένα μοναδικό τεκμήριο της μισθοδοσίας των κατά την περίοδο 15/10/1942 έως 1/1/1967 υπηρετούντων στον καθεδρικό ναό της πόλεως των Τιράνων ψαλτών, ο "Κώδικας της χορωδίας του ορθοδόξου καθεδρικού ναού των Τιράνων", σύμφωνα και με την επιγραφή που αποτυπώνεται στο πολύτιμο αυτό τετράδιο. Ο Κώδικας αυτός ανακαλύφθηκε τυχαία ανάμεσα σε διάφορα βιβλία στη Βιβλιοθήκη του Αρχείου και όχι στις αρχειακές σειρές, όπως θα έπρεπε ως έγγραφο. Αποτελείται από 96 φύλλα, φέρει δε σκληρό εξώφυλλο, στην επιφάνεια του οποίου επικολλημένη ετικέτα του Κρατικού Αρχείου, με τα ακόλουθα στοιχεία:

Emërtimi i Fondit (Ονομασία της αρχειακής σειράς): Komuniteti Ortodoks i Tiranës VII-5 (Η Ορθόδοξη κοινότητα των Τιράνων, VII-5)

Emërtimi i strukturës (Ονομασία δομής):

Nr. dosjes (αριθμός φακέλου):

Viti (έτος): 1942

Titulli i Dosjes (Τίτλος φακέλου): Kodiku i Korit të Kishës katedrale Ortodokse të Tiranës

Sasia e fletëve (αριθμός φύλλων):

Ka filluar më (αρχή): 15-10-1942

Ka mbaruar më (τέλος): 1-1-1967

Σφραγίδες του καθεδρικού ναού των Τιράνων, στην αρχή και στο τέλος του Κώδικα, αποδεικνύουν ότι το ημερολόγιο αυτό ανήκε στον συγκεκριμένο ναό. Στο τέλος του Κώδικα, στην δεύτερη όψη του παραφύλλου και στο εσωτερικό του πίσω εξωφύλλου είναι σημειωμένος ο ταξινομικός αριθμός 493, ο οποίος αντιστοιχεί είτε στις απογραφές της ίδιας της βιβλιοθήκης ή του αρχείου του Καθεδρικού ναού. Στην εσωτερική πλευρά του δευτέρου εξωφύλλου διακρίνεται η υπογραφή του A. Kiloka[204]. Τα φύλλα φέρουν μεταγενέστερη αρίθμιση. Οι πληροφορίες δίνονται για

[204] Η γενομένη έρευνα για αναζήτηση πληροφοριών για το εν λόγω πρόσωπο, δεν έφερε αποτελέσματα.

την κάθε Κυριακή που η χορωδία τραγουδά στην εκκλησία. Συνήθως, στην πίσω πλευρά (verso) του κάθε φύλλου δίνονται τα ονόματα των μελλών που παρουσιάστηκαν, και στο επώμενο φύλλο, δεξία του παρουσιολογίου, δηλαδή στην πρώτη όψη του κάθε φύλλου (recto) δίνονται σχόλια τόσο για την εκτέλεση της χορωδίας όσο και για από κοινού δραστηριότητες. Επίσης, στο τέλος του τετραδίου βρέθηκαν και έξι μεμονωμένα φύλλα, τα οποία δεν είναι του τετραδίου. Σ' αυτά καταγράφονται τα παρουσιολόγια κάποιων Κυριακών της δεκαετίας του 1966.

Ο Κώδικας αυτός είναι στην ουσία ένα ημερολόγιο, που καλύπτει δύο χρονικές περιόδους λειτουργίας της εκκλησιαστικής χορωδίας του καθεδρικού ναού των Τιράνων. Η πρώτη περίοδος καλύπτει τα έτη 1942 (έτος κατά το οποίο ξανασυστήθηκε η χορωδία) μέχρι 1945, κατά τα οποία διευθυντής της χορωδίας ήταν ο Konstandin Trako (φφ. 1-84), ενώ η δεύτερη περίοδος αφορά το διάστημα από το 1954 έως το 1967, με χοράρχη τον Dhimitër Beduli (φφ. 85-94). Για τα ενδιάμεσα χρόνια δεν αναγράφονται πληροφορίες στο ημερολόγιο, αφήνοντας σκοτεινό αυτό το χρονικό διάστημα.

Τα στοιχεία της πρώτης περιόδου καταγράφει ο διευθυντής της χορωδίας Konstandin Trako, πρόκειται δε για τακτικό -ανά Κυριακή και στις μεγάλες εορτές, από την 25η Δεκεμβρίου του 1942, ημέρα κατά την οποία πρωτοεμφανίστηκε η χορωδία μέχρι και την 23η Απριλίου του 1944- απολογισμό για την ερμηνεία της χορωδίας, τα λάθη και τις παραλήψεις, τα θετικά και τα επαινετικά για την ψαλμώδηση σχόλια, την απουσία μελών και τον εξαιτίας αυτής επηρεασμό της ερμηνείας και τις παράλληλες εμφανίσεις και συγκεντρώσεις της χορωδίας. Για τον επόμενο χρόνο, και μέχρι την 15η Απριλίου του 1945, ο Trako σημειώνει μόνον τα ονόματα των συμμετεχόντων στις υποχρεώσεις της χορωδίας, χωρίς να προβαίνει σε ερμηνευτικό σχολιασμό.

Τα καταγεγραμμένα στα φφ. 85-94 στοιχεία αφορούν την μεγάλη χρονικά περίοδο από 1ης Μαρτίου 1954 έως 1ης Ιανουαρίου 1967, κατά την οποία η χορωδία λειτουργούσε υπό την διεύθυνση του Dhimitër Beduli. Γραφέας των φύλλων είναι ο Kristaq Tasho, γραμματέας της χορωδίας. Σε αρκετά σημεία η υπογραφή του Beduli έρχεται να επικυρώσει τα γραφόμενα. Το τμήμα αυτό του Κώδικα αποτελεί παρουσιολόγιο των μελών της χορωδίας στις κυριακάτικες θείες Λειτουργίες, χωρίς επιπλέον σχολιασμό. Το παρουσιολόγιο δεν είναι τακτικό και συνεχές, η καταγραφή των συμμετεχόντων στις ακολουθίες γίνεται περιστασιακά. Για τα έτη 1954-1959, σύμφωνα και με την σημείωση του φ. 85r[205] και το έτος 1964, πληροφορίες δεν δίνονται.

Στο φ. 1r του Ημερολογίου αντιγράφεται από τον Konstandin Trako απόσπασμα από το Πρακτικό της απόφασης της εκκλησιαστικής επιτροπής του Καθεδρικού ναού των Τιράνων για την επαναδιοργάνωση της μικτής χορωδίας του. Στην υπό τον τίτλο "Kori Kishtar Kathedhrales Orthodhokse Tiranë" (Η εκκλησιαστική χορωδία του Ορθόδοξου Καθεδρικού Ναού των Τιράνων) απόφαση σημειώνονται και τα ακόλουθα: "Me pëlqimin e Kryesis Kishës Orthodhokse, Kori i përzjerë (mixt) i Kishës Orthodhokse të Tiranës, riorganizohet qysh prej datës 15 Tetor 1942 me drejtimin muzikor të Z. Prof. Konstandin Trako. Praktikat fillojnë qysh prej datës 15 Tetor dhe deri

[205] "*Viti 1954, 1955, 1956, 1957, 1958, 1959, Kanë vazhduar provat dhe këndimi në rregull. Sekretari i korit Kristaq Tasho*" (Κατά τα έτη 1954, 1955, 1956, 1957, 1958, 1959 συνεχίζονται τακτικά οι πρόβες και οι εκκλησιαστικές εμφανίσεις. Ο Γραμματέας της χορωδίας Kristaq Tasho (f. 85r).

me 25 Dhjetor 1942, kur do të këndojnë për herë të parë në Kishë. Vihet në dispozicion të korit shuma mujore prej Fr. Shq. 100 (njëqint) për ta përdorë simbas dëshirës së përgjithëshme. Kori çdo vit do të filloj aktivitetin e tij qysh më 1 Tetor, me 15 të po atij muaji praktikat e përgjithëshme. Qysh prej datës 15 Tetor do të këndojë rregullisht çdo të djelë dhe kremte me rëndësi (kur s'ka zyra dhe shkolla) deri më 30 Qershor. Pushimi do të jetë prej 3 muaj, dmth. Korrik, Gusht, Shtator"[206]. Το κείμενο, με ημερομηνία 15/X/1942, φέρει την υπογραφή του καθηγητή Konstadnin Trako, κάτωθεν δε την σφραγίδα της Ορθόδοξης Αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Αλβανίας.

Στη συνέχεια, στα φφ. 2–5, δίνονται λίστες των μελών της χορωδίας, που περιλαμβάνουν εκτός του ονοματεπώνυμου εκάστου μέλους και την διεύθυνση της κατοικίας αυτού. Τα ονόματα καταγράφονται οργανωμένα και κατηγοριοποιημένα ανά φωνή: σοπράνο, άλτο, τενόρος και μπάσος. Δύο σειρές με ατομικούς αριθμούς υποστηρίζουν το κάθε όνομα μέλους στις λίστες. Η πρώτη βαίνει σταδιακά και σταθερά, στη δεύτερη η σειρά των αριθμών είναι διαταραγμένη, δηλωτική ενδεχομένως προσωπικών υπολογισμών του γραφέα.

Nr	Soprano	Nr.	Alto
1	Avrami Sappho	**26**	Zoraqi Evanthia
2	Avrami Dorothea	**27**	Prossi Eleonora
3	Bibli Tefta	**28**	Prossi Elpiniqi
4	Terca Iraklia	**29**	Bimbli Marienta
5	Terca Margarita	**30**	Tako Dhurata
6	Rusi Varvara	**31**	Papakristo Vasilika
7	Mima Evdhoqia	**32**	Musha Lefteri
8	Xhaçka Violeta	**33**	Musha Evanthia
9	Xhaçka Sofika	**34**	Tako Eleonora
10	Rodhi Sofia	**35**	Llaci Eleonora
11	Milla Agllaia	**36**	Elsa Kuqali

[206] "Με την συγκατάθεση της Ορθόδοξης Εκκλησιαστικής Επιτροπής, από τις 15 Οκτωβρίου του 1942, αναδιοργανώνεται η μικτή χορωδία του Ορθοδόξου ναού των Τιράνων, υπό την διεύθυνση του καθηγητή Konstandin Trako. Οι πρόβες ξεκινάνε από την 15η Οκτωβρίου και θα διαρκέσουν μέχρι και την 25η Δεκεμβρίου του 1942, οπότε θα τραγουδήσουμε και για πρώτη φορά στην Εκκλησία. Διατίθεται στην χορωδία το μηνιαίο ποσό των 100 αλβανικών φράγκων, για να χρησιμοποιηθούν σύμφωνα με την γενική βούληση. Η χορωδία θα λειτουργεί κάθε χρόνο από την 1η Οκτωβρίου και μέχρι την 15η του ιδίου μήνα θα κάνει πρόβες. Από τις 15 Οκτωβρίου θα ψάλει κανονικά, κάθε Κυριακή και στις σημαντικές εορτές (όταν δεν θα λειτουργούν οι υπηρεσίες και τα σχολεία) μέχρι τις 30 Ιουνίου. Οι διακοπές της χορωδίας θα είναι τρίμηνες, δηλ. τον Ιούλιο, Αύγουστο και Σεπτέμβριο" (AQSH, F. Komuniteti Ortodoks i Tiranës, nr. 485, D. 1628, V. 1942-1976, f. 1r) .

12	Papakristo Meri	**37**	Beçka Parasqevi
13	Aleksandra Prifti		
14	Xhavara		
15	Xhavara		
16	Olga Kostani		
17	Krisavgji Kazanxhi		
18	Elena Prosi		
19	Filomena Nishani		
20	Urania Pano		
21	Kosova Afërdita		
22	Eli Sahatçi		
23	Margalina Sahatçi		
24	Tefta Sahatçi		
25	Aneta Karbunara		

Nr.	**Tenor**	**Nr.**	**Bass**
38	Stavri Leka	**58**	Thoma Dh. Frashëri
39	Sotir Filçe	**59**	Dhimitër Beduli
40	Minella Doçi	**60**	Anastas Koja
41	Gavril Dhimitri	**61**	Aleksandër Prosi
42	Vlash Semini	**62**	Stefan Rodi
43	Kleanth Prosi (me laps)	**63**	Llambi Kosta
44	Pjeshkazini (me laps)	**64**	Andon Xhaçka
45	Mitër Kora (me laps)	**65**	[σβησμένο όνομα]
46	Kost Mara (me laps)	**66**	Taq Habdari (me laps)
47	Llamb Niça (me laps)	**67**	Vasil Rusi (me laps)

48	Thoma Stamati (laps)	**68**	Mima Prokop
48	Koço Komini	**69**	Ikonomi Filip
50	Ilia Nikolla	**70**	Akile Dilo
51	[σβησμένο όνομα]	**71**	[σβησμένο όνομα]
52	Konstandin Dhima	**72**	Jorgoni Teodor
53	Thoma Kuqali	**73**	Akil Dulgjeri
	[σβησμένο όνομα]	**74**	Spiro Buda
54	Skënder Konomi	**75**	Gjika Kuqali
55	Naum Papaçiu	**76**	Kanxheri Sotir
56	Sotir Naçi	**77**	Aristotel Papa
57	Vaskë Frashëri		

Στους ανώτερω πίνακες καταγράφονται συνολικά εβδομήντα επτά μέλη της χορωδίας. Κάμποσα μέλη αυτής φέρουν το ίδιο επώνυμο και κοινή διεύθυνση κατοικίας, στοιχείο που μαρτυρά την προέλευσή τους από την ίδια οικογένεια. Άλλα, έχουν ίδιο οικογενειακό όνομα, αλλά διαφορετική διεύθυνση κατοικίας, δηλωτικό της ύπαρξης συγγένειας μεταξύ τους. Οι κατά φωνές κατηγοριοποιημένες λίστες πιθανότατα περιλαμβάνουν όλα τα μέλη που αρχικά εκδήλωσαν ενδιαφέρον για συμμετοχή στη χορωδία. Τούτο αποδεικνύεται αναμφίβολα από τις λίστες των επόμενων φύλλων του Ημερολογίου, που περιλαμβάνουν τα ονόματα των μελών που συμμετείχαν στις θείες Λειτουργίες και των οποίων ο αριθμός είναι αρκετά μικρότερος. Έτσι, στο φ. 6ν καταγράφονται τα ονόματα τριάντα έξι μελών που συμμετείχαν στην πρώτη εμφάνιση της χορωδίας, στην χριστουγεννιάτικη θεία Λειτουργία του έτους 1942, εμφάνιση που σχολιάζεται από τον διευθυντή της χορωδίας παρακάτω, στο φ. 7r: *"Σήμερα ψάλαμε για πρώτη φορά ύστερα από δυόμισι μήνες πρόβες. Η ερμηνεία ήταν σχετικά καλή. Κάναμε δύο λάθη, διότι τα μέλη της χορωδίας δεν ήταν αρκετά συγκεντρωμένα. Τα μέλη της χορωδίας κατέχονταν από ανησυχία και ήταν συγκινημένα, ενώ επίσης δεν δείξαμε χορωδιακή πειθαρχία. Έπρεπε να υπάρχει περισσότερη ησυχία κατά την διάρκεια της Λειτουργίας. Τα λάθη έγιναν στο "O Zot shpetoi shpresëtarët"* (*Σῶσον ἡμᾶς) και "I ka hije"* (Ἄξιον καὶ δίκαιον). *Ήταν αισθητή η απουσία της κας Truja και της κας Musha Elefteria, λόγω προβλημάτων υγείας".*

Στην κυριακάτικη Λειτουργία της 27ης Δεκεμβρίου του 1942 έψαλαν είκοσι επτά μέλη, τα ονόματα των οποίων σημειώνονται στο φ. 7ν, τα σχόλια όμως για την συγκεκριμένη εμφάνιση που ακολουθούν (φ. 8r) φανερώνουν την έντονη δυσαρέσκεια και την μεγάλη απογοήτευση του διευθυντή για την ψαλτική ερμηνεία: *"Τα μέλη προσήλθαν με μεγάλη καθυστέρηση και δεν σεβάστηκαν την προκαθορισμένη ώρα προσέλευσης. Έλειπε, μάλιστα, ένας μεγάλος αριθμός μελών.*

Κάναμε συνεχώς λάθη, σε όλα τα κομμάτια, διότι όλοι ήταν στενοχωρημένοι τόσο από την κακοκαιρία όσο και από τις απουσίες των μελών. Ως αποτέλεσμα ψάλαμε απαίσια. Οι κληρικοί, επίσης, δεν βοήθησαν ικανοποιητικά. Λόγω της απουσίας της κας Truja ήμουν υποχρεωμένος να ψάλλω ο ίδιος. Έψαλα απαίσια, διότι ήμουν κουρασμένος και στενοχωρημένος. Μετά το πέρας της Λειτουργίας πήγαμε όλοι επίσκεψη -λόγω ονομαστικής εορτής- σε δύο οικογένειες, τα μέλη των οποίων έρχονται στην χορωδία".

Συμμετοχή τριάντα τριών μελών καταγράφεται στη θεία Λειτουργία της Κυριακής 3 Ιανουαρίου του 1943 (φ. 8v). Τα σχόλια φανερώνουν τον προβληματισμό του διευθυντή για τις μέτριες εμφανίσεις, αποδιδόμενες στην απουσία μελών από τις πρόβες, μαρτυρούν δε και την ανεπιτυχή εκ μέρους του διεύθυνση της χορωδίας: *"*Σήμερα έγιναν λίγα εύκολα λάθη και αυτό διότι δεκατρία από τα μέλη της χορωδίας δεν ήρθαν στις πρόβες. Λάθη έγιναν από τον κ. Leka (τενόρος) και τον κ. Prosi (μπάσος), οι οποίοι επέκτειναν την μελωδία περισσότερο από όσο έπρεπε. Σε γενικές γραμμές τραγουδήσαμε καλά. Έγινα αυστηρότερος όσον αφορά την πειθαρχία και αποδείχτηκε ότι όταν υπάρχει πειθαρχία τα πράγματα πάνε καλά. Ο αρχιεπίσκοπος βιαζόταν και μου ζήτησε να μην πούμε με σόλο το *Mëshiro o Zot* (Κύριε, ελέησον). Λόγω της μουσικής εκτέλεσης ήμουν αναγκασμένος να κάνω περισσότερες κινήσεις από όσο έπρεπε, οι οποίες δεν είχαν κανένα μουσικό νόημα. Οι περιττές μου κινήσεις έγιναν αντιληπτές και από το κοινό. Ελπίζω ότι άλλη φορά η χορωδία θα σέβεται τους μουσικούς χρωματισμούς και δεν θα είμαι αναγκασμένος να κάνω τόσες πολλές κινήσεις. Σήμερα βρέθηκε κοντά μας και η Viktoria Xhaçka, που μόλις επέστρεψε από τη Ρώμη και βρέθηκε κοντά μας για να βοηθήσει. Την περασμένη Κυριακή, όλα τα μέλη της χορωδίας κάναμε μια επίσκεψη στο σπίτι του Vasil Xhaçka, όπου δυστυχώς, λόγω του μεγάλου βάρους έπεσε όλο το πάτωμα. Προκλήθηκε τρόμος, αλλά ευτυχώς δεν χτύπησε κάποιος και ούτε υπήρξαν άλλες ζημιές. Τραγουδήσαμε στον κ. Xhaçka το "Χρόνια πολλά", αλλά λόγω του ατυχήματος η χροιά της φωνής έβγαζε λύπη για όσα έγιναν" (φ. 9r).

Πέρα από τα σχόλια του Konstandin Trako, που καταγράφονται στο Ημερολόγιο και διατυπώνουν θετικά ή αρνητικά σχόλια, τόσο για την ερμηνεία της χορωδίας όσο και για την συμπεριφορά των μελών, παρέχονται επιπλέον και πληροφορίες για εμφανίσεις της χορωδίας σε άλλες πόλεις της χώρας. Καταχωρίζεται έτσι, στο φ. 9v η είδηση για συμμετοχή 13ών μελών της χορωδίας στην Λειτουργία των Φώτων του 1943, που τελέσθηκε στο ναό του αγ. Σπυρίδωνος στο Δυρράχιο, με τα ακόλουθα σχόλια: "*Σήμερα ψάλαμε στο Δυρράχιο ύστερα από πρόσκληση του ναού του αγ. Σπυρίδωνος. Λόγω στενότητας του χώρου και της ύπαρξης πολλών πιστών, κυρίως γυναικών και παιδιών υπήρχε έντονος θόρυβος και δεν μπορούσαμε να ακούσουμε τις φωνές μας. Το μεσημέρι επιστρέψαμε και περάσαμε πολύ ευχάριστα, τραγουδώντας διάφορα κατά την διάρκεια του ταξιδιού. Απουσιάζανε οι Dh. Beduli, Stefan Radhi, Kleanth Prosi, Eleonora LLaci και Dhurata Taki" (*φ. 10r).

Με το πέρασμα του χρόνου, ο Trako διατυπώνει παράπονα για τις συχνές απουσίες πολλών μελών από τις πρόβες της χορωδίας, με αποτέλεσμα τη χαμηλή απόδοσή της, επισημαίνοντας χαρακτηριστικά: *"Η χορωδία θυμίζει χορωδία εκκλησίας του χωριού και όχι χορωδία καθεδρικού ναού"*[207]. Θέλοντας να αλλάξει την κατάσταση *"αποφασίζει να προσκαλέσει καινούργια μέλη στη χορωδία"*. Ανάμεσα στα θετικά σχόλια που γράφει για τις εμφανίσεις της χορωδίας ενδιαφέρον έχει

[207] AQSH, F. "Komuniteti Ortodoks i Tiranës" nr. 485, D. 1628, ff. 16v - 17r.

το ακόλουθο: "*Κυριακή 7 Μαρτίου 1943 – σήμερα έψαλαν εξαιρετικά. Έμεινα αρκετά ευχαριστημένος. Μου φαινόταν σαν να άκουγα την παλαιά χορωδία του πατριαρχείου του Βουκουρεστίου"* (φ. 18r). Κάποιες φορές, εν μέσω των σχολιασμών, καταγράφονται και τα ονόματα συνθετών, μέλη των οποίων ακούσθηκαν στην Λειτουργία. Ενδεικτική η αναφορά του στην ψαλμώδηση του τροπαρίου "Χριστός Ανέστη" σε δική του μελοποίηση, κατά την Λειτουργία του Πάσχα του έτους 1943[208].

Για την ίδρυση παιδικής χορωδίας πληροφορεί η καταχωριζόμενη στο φ. 69r ακόλουθη ενδιαφέρουσα είδηση: *"Με την επιμονή του δασκάλου θρησκευτικών κ. Vlash Semini και με τη θέληση του σεβασμιωτάτου Ειρηναίου ιδρύθηκε για πρώτη φορά η παιδική χορωδία με δύο ίδιες φωνές. Τη μουσική διεύθυνση ανέλαβε ο κ. Konstandin Trako. Αυτή η χορωδία θα εμφανίζεται μόνο τις Κυριακές του καλοκαιριού, μέχρι να ξεκινήσει η άλλη χορωδία. Οι πρόβες θα γίνονται τρεις φορές την εβδομάδα, μέχρι να μάθουν την Λειτουργία. Οι δάσκαλοι θρησκευτικών Sotir Kanxheri και Vlash Semini θα είναι συντονιστές της χορωδίας. Η χορωδία περιλαμβάνει 50 παιδιά της 5ης τάξης δημοτικού, αγόρια και κορίτσια. Τίρανα 6-VII–1944"*[209]. Την υπογραφή του διευθυντή της χορωδίας Konstandin Trako και των συντονιστών Kanxheri και Semini φέρει το συνταχθέν την 12ης Αυγούστου 1944 Πρακτικό, με αναφορές στην παιδική χορωδία. "Ύστερα από 23 πρόβες, δηλαδή 5 εβδομάδες συνεχών προβών, η παιδική χορωδία έμαθε με μεγάλες δυσκολίες, οι οποίες αρχικά φαινόταν αξεπέραστες. Σήμερα, αυτά τα παιδιά έμαθαν την εκκλησιαστική μουσική και είναι έτοιμα να τραγουδάνε κάθε Κυριακή στην ιερά Λειτουργία"[210]. Το μικρό αυτό ιστορικό σημείωμα κατακλείεται από την ονομαστική λίστα των μελών της παιδικής χορωδίας (φ. 70r), στο τέλος της οποίας (φ. 70v) σημειώνεται: *"Πληροφορηθήκαμε για τα 50 αυτά άτομα και δεν θα δεχτούμε άλλα μέλη, προκειμένου να διευκολύνουμε την διαδικασία εκμάθησης των εκκλησιαστικών μελών. Τίρανα, 12-VII-1944"*.

Κατάλογος των μελών της παιδικής χορωδίας			
1	Anastasia Golgota	**28**	Izmini Panidhi
2	Anastasia Nishku	**29**	Olga Gjeorgjevic
3	Amalia Mborja	**30**	Vasilika Premti
4	Antigoni Camberi	**31**	Violeta Gajdo
5	Drita Shundi	**32**	Anesti Gjino
6	Eleni Dilo	**33**	Kristina Il. Kota
7	Eleonora Nocka	**34**	Theodhora Simonidhi

[208] AQSH, F. "Komuniteti Ortodoks i Tiranës" no. 485, D. 1628, f. 28r.
Την συγκεκριμένη σύνθεση δεν κατέστη δυνατό να την εντοπίσουμε.
[209] AQSH, F. "Komuniteti Ortodoks i Tiranës" no. 485, D. 1628, f. 69r.
[210] Όπ. π., f. 69v.

Κατάλογος των μελών της παιδικής χορωδίας			
8	Evgjenia Nano	**35**	Veronika Kolaci
9	Englantina Korra	**36**	Verxhina Dimroci
10	Eleonora Kote	**37**	Ylli Nizani
11	Eleonora Zaharia	**38**	Urania Dhespoti
12	Elvira Stamati	**39**	Aleksander Tako
13	Frosina Duri	**40**	Andrea Shundi
14	Gjenovefa Koca	**41**	Koco Afezolli
15	Dhimitra Filip	**42**	Kozma Koja
16	Jollanda Bidoshi	**43**	Jorgji Justiniani
17	Julia Qirko	**44**	Ilia Jorgo
18	Konstandina Muro	**45**	Lluka Dindi
19	Kristina Prifti	**46**	Niko Goshi
20	Kociani Gjini	**47**	Robert Harito
21	Llambrini Zaharia	**48**	Theodhoraq Dhima
22	Marika Xhoxhi	**49**	Talaman Theodhosi
23	Mariana Vava	**50**	Pirro Mara
24	Meri Cico	**51**	Spiro Theodhosi
25	Melpomeni Titko	**52**	Sokrat Caki
26	Melania Terca	**53**	Vasil Melo
27	Meri Papa-Pavlo	**54**	Anesti Juri

Η παιδική χορωδία εμφανίστηκε το καλοκαίρι του 1944 μόνον. Μετά το καλοκαίρι του 1944, και κατά την διάρκεια του εκκλησιαστικού έτους 1944-1945 έψαλε η μικτή χορωδία, αλλά οι εμφανίσεις της, σύμφωνα με τον σχολιασμό, ήταν αρκετά προβληματικές. Η πρώτη καταγραφή παρουσιών των μελών της χορωδίας για το ως άνω έτος, κατά την Κυριακή 17-XII-1944, εμφανίζει μόνον δέκα

μέλη[211]. Ακολούθως, στο Ημερολόγιο, αποτυπώνονται ονομαστικές λίστες παρόντων μελών, χωρίς σχόλια, μέχρι και την 15η Απριλίου του 1945[212], λίστες που μαρτυρούν όλο και μικρότερη συμμετοχή μελών και την φθίνουσα πορεία της χορωδίας.

Από την 1η Μαρτίου του 1954, την διεύθυνση της εκκλησιαστικής χορωδίας αναλαμβάνει ο Dhimitër Beduli. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι από το 1954 και μέχρι το 1967 η χορωδία είχε συνεχή δραστηριότητα -σε σχέση με τα έτη 1942-1945- στοιχείο που έρχεται να προσυπογράψει και ο γραμματέας της χορωδίας Tasho, σημειώνοντας χαρακτηριστικά: "τα μέλη ερχόταν τακτικά τόσο στις πρόβες όσο και της Κυριακές"[213]. Φυσικά, σημαντικό ρόλο στην αδιάλειπτη παρουσία των μελών σε πρόβες και εμφανίσεις έπαιξε, ως φαίνεται, η τακτική πληρωμή αυτών. Τις ονομαστικές λίστες συντάσσει ο γραμματέας της χορωδίας Kristaq Tasho. Το παρουσιολόγιο των ετών 1960-1967 δεν συμπληρώνεται τακτικά, ενώ για το έτος 1964 δεν υπάρχει ενημέρωση. Σύμφωνα με τις λίστες, η χορωδία κατά τα παραπάνω έτη απαρτίζονταν από τα μέλη:

	1954 (f. 85r)	**1960 (f. 86r)**	**1961 (f. 87r)**	**1962 (87v)**
SOPRANO	Irini Gjoka	Irini Gjoka	Irini Gjoka	Irini Gjoka
	Sofika Kosova	Mariana Trebicka	Mariana Trebicka	Mariana Trebicka
	Mariana Trebicka	Zografa Nushi	Zografa Nushi	Marika Simaku
	Zografa Nushi	Anthulla Markidhi	Anthulla Markidhi	Anthulla Markidhi
	Norma Duka	Norma Duka	Norma Duka	Norma Duka
	Anthulla Markidhi	Sofika Kosova	Sofika Kosova	Sofika Kosova
ALTO	Lavdija Papajani	Marika Simaku	Marika Simaku	Sofika Rreshko
	Marika Simaku	Sofika Rreshko	Vasilika Kristiqi	Vasilika Stambolliu
	Marianthi Tasho	Lavdija Papajani	Sofika Rreshko	Lavdija Papajani
	Vasilika Kristiqi	Vasilika Kristiqi	Lavdija Papajani	Vasilika Kristiqi
	Sofika Rreshko	Marianthi Tasho		

[211] AQSH, F. "Komuniteti Ortodoks i Tiranës" no. 485, D. 1628, f. 71v.
[212] AQSH, F. "Komuniteti Ortodoks i Tiranës" no. 485, D. 1628, f. 84v.
[213] AQSH, F. "Komuniteti Ortodoks i Tiranës" nr. 485, D. 1628, f. 87r.

	1954 (f. 85r)	1960 (f. 86r)	1961 (f. 87r)	1962 (87v)
T E N O R	Nesti Lubonja	Themistokli Jorgoni	Themistokli Jorgoni	Nesti Lubonja
	Themistokli Jorgoni	Themistokli Bimbli	Themistokli Bimbli	Themistokli Jorgoni
	Nikolla Zaharia	Nesti Lubonja	Nesti Lubonja	Themistokli Bimbli
	Themistokli Bimbli	Nikolla Zaharia	Nikolla Zaharia	Nikolla Zaharia
			Vlash Semini	Vlash Semini
B A S / B A R I T O N	Thoma Frasheri	Kristaq Tasho	Kristaq Tasho	Thoma Frasheri
	Andrea Botka	Thanas Shkurti	Thanas Shkurti	Thoma Trebicka
	Nonda Rusi	Lluka Dindi	Lluka Dindi	Nonda Rusi
	Stavri Kondi	Andrea Botka	Andrea Botka	Stavri Kondi
	Thanas Shkurti	Nonda Rusi	Nonda Rusi	Thanas Shkurti
	Kristaq Tasho	Stavri Kondi	Stavri Kondi	Kristaq Tasho
	Lluka Dindi	Thoma Frasheri	Thoma Frasheri	Lluka Dindi
	Kristaq Pinguli			

	1963 (f. 88r)	1965 (f. 90r)	1966 (f. 92v)	1967 (f. 94v)
Διευθυντής			**Dhimitër Beduli**	
S O P R A N O	Irini Gjoka	Irini Gjoka	Irini Gjoka	Irini Gjoka
	Mariana Trebicka	Mariana Trebicka	Mariana Trebicka	Mariana Trebicka
	Anthulla Markidhi	Anthulla Markidhi	Anthulla Markidhi	Anthulla Markidhi
	Sofika Kosova	Tefta Kuqi	Tefta Kuqi	Tefta Kuqi
		Keti Cico	Keti Cico	Keti Cico
		Drita Mata	Erieta Afezolli	Erieta Afezolli
			Urani Dimroçi	Rina Dimroçi
				Mariana Findiku
				Agllaia Rrusi

	1963 (f. 88r)	1965 (f. 90r)	1966 (f. 92v)	1967 (f. 94v)
Διευθυντής			**Dhimitër Beduli**	
ALTO	Marika Simaku	Lavdija Papajani	Marika Simaku	Marika Simaku
	Vasilika Kristiqi	Leni	Eleni Dhamo	Eleni Dhamo
	Sofika Rreshko	Pandora	Pandora Karakosta	Pandora Karakosta
	Lavdija Papajani	Vasilika Murami	Vasilika Murami	Zana Mataj
		Heroina Mata	Gallata Kote	Viollanda Xhumetiku
		Viollanda Xhumetiku	Viollanda Xhumutiku	Elda Pjeshkazimi
			Suzana Mata	
TENOR	Nesti Lubonja	Nesti Lubonja	Themistokli Jorgoni	Themistokli Jorgoni
	Themistokli Jorgoni	Themistokli Jorgoni	Vlash Semini	Vlash Semini
	Themistokli Bimbli	Vlash Semini	Themistokli Bimbli	Themistokli Bimbli
	Nikolla Zaharia	Themistokli Bimbli		
	Vlash Semini			
BAS/BARITON	Thoma Frasheri	Thoma Frasheri	Thoma Frasheri	Thoma Frasheri
	Andrea Botka	Andrea Botka	Andrea Botka	Andrea Botka
	Nonda Rusi	Nonda Rusi	Epaminonda Rusi	Epaminonda Rusi
	Stavri Kondi	Stavri Kondi	Stavri Kondi	Stavri Kondi
	Thanas Shkurti	Thanas Shkurti	Thanas Shkurti	Thanas Shkurti
	Kristaq Tasho	Kristaq Tasho	Kristaq Tasho	Kristaq Tasho
	Lluka Dindi	Nikolla Zaharija	Nikolla Zaharija	Nikolla Zaharija

Με τα περιεχόμενα στις ανωτέρω λίστες ονόματα συμφωνούν και μισθολόγια του Καθεδρικου ναού, που βρέθηκαν στο Κεντρικό Αρχείο του Κράτους και τα οποία παρουσιάζονται παρακάτω προς σύγκριση και επιβεβαίωση. Συγκρίνοντας τις λίστες του Ημερολογίου με αυτές των μισθολογίων παρατηρείται ταύτιση ονομάτων. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση του Lluka Dindi, το όνομα του οποίου απαντά τόσο στο παιδικό παρουσιολόγιο (καλοκαίρι του 1944) όσο και στα μεταγενέστερα μισθολόγια (των ετών 1954, 1960, 1961, 1962 και 1963).

Χορωδία της Ορθόδοξης Κοινότητας Tiranë							
Οικονομικό έτος 1959 (AQSH, F.536, D.973, V.1961, ff. 19v-42r)	**Οικονομικό έτος 1966** (AQSH, F. 536, D. 1354, V. 1966, f. 126)	**Οικονομικό έτος 1967** (AQSH, F. 536, D. 1838, V. 1967, f. 66)	**Οικονομικό έτος 1963** (AQSH, F.536, D.1198, V. 1963, f. 122r)	**Οικονομικό έτος 1964** (AQSH, F.536, D.1245, V. 1964, f.76r)	**Οικονομικό έτος 1965** (AQSH, F.536, D.1311, V. 1965, f. 118r)	**Οικονομικό έτος 1966** (AQSH, F. 536, D. 1354, V. 1966, f. 126)	**Οικονομικό έτος 1967** (AQSH, F. 536, D. 1838, V. 1967, f. 66)
Dhimitër BEDULI (Διευθυντής χορωδίας)	**Dhimitër BEDULI** (Διευθυντής χορωδίας)	**Dhimitër BEDULI** Διευθυντής χορωδίας	**Dhimitër BEDULI** Διευθυντής χορωδίας	**Dhimitër BEDULI** Διευθυντής χορωδίας	**Dhimitër BEDULI** Διευθυντής χορωδίας	**Dhimitër BEDULI** Διευθυντής χορωδίας	**Dhimitër BEDULI** Διευθυντής χορωδίας
Irini Gjoka	Irini Gjoka	Irini Gjoka	Irini Gjoka	Irini Gjoka	Irini Gjoka	Irini Gjoka	Irini Gjoka
Mariana Trebicka	Mariana Trebicka	Mariana Trebicka	Mariana Trebicka	Mariana Trebicka	Mariana Trebicka	Mariana Trebicka	Mariana Trebicka
Marika Simaku	Marika Simaku	Marika Simaku	Marika Simaku	Marika Simaku	Marika Simaku	Marika Simaku	Marika Simaku
Norma Duka	Norma Duka	Norma Duka	Sofika Rexho	Anthulla Marqidhi	Anthulla Marqidhi	Anthulla Marqidhi	Anthulla Marqidhi
Vasilika Kristiq	Vasilika Kristiq	Vasilika Kristiq	Vasilika Kristiq	Vasilika Kristiq	Keti Cico	Keti Cico	Keti Cico
Themistokli Bimbli	Themistokli Bimbli	Themistokli Bimbli	Anthulla Marqidhi	Eleni Dhamo	Eleni Dhamo	Eleni Dhamo	Eleni Dhamo
Themistokli Jorgoni	Themistokli Jorgoni	Themistokli Jorgoni	Themistokli Bimbli	Pandora Karakosta	Pandora Karakosta	Pandora Karakosta	Pandora Karakosta
Nikolla Zaharia	Nikolla Zaharia	Nikolla Zaharia	Themistokli Jorgoni	Sofika Rexho	Vasilika Marami	Zana ή Suzana Mata	Zana ή Suzana Mata
Anesti Lubonja	Anesti Lubonja	Anesti Lubonja	Nikolla Zaharia	Themistokli Bimbli	Violanda Yxhimitiku	Gallata Kote	Gallata Kote
Kristaq Pinguli	Lavdia Papajani	Lavdia Papajani	Anesti Lubonja	Themistokli Jorgoni	Zana ή Suzana Mata	Tefta Kuqi	Tefta Kuqi
Monika Tasho	Thoma Frasheri	Thoma Frasheri	Thoma Frasheri	Nikolla Zaharia	Gallata Kote	Erieta Afezolli	Erieta Afezolli
Thoma Frasheri	Andrea Botka	Andrea Botka	Andrea Botka	Anesti Lubonja	Tefta Kuqi	Urani Dimroçi	Urani Dimroçi
Andrea Botka	Thanas Shkurti	Thanas Shkurti	Thanas Shkurti	Thoma Frasheri	Themistokli Bimbli	Elda Pjeshkazimi	Elda Pjeshkazimi
Thanas Shkurti	Kristaq Tasho	Kristaq Tasho	Kristaq Tasho	Andrea Botka	Themistokli Jorgoni	Agllaia Rusi	Agllaia Rusi
Kristaq Tasho	Zografa Nushi	Zografa Nushi	Stavri Kondi	Thanas Shkurti	Nikolla Zaharia	Violanda Xhimitika	Violanda Xhimitika
Zografa Nushi	Sofika Rexho	Sofika Rexho	Lluka Dindi	Kristaq Tasho	Thoma Frasheri	Themistokli Bimbli	Themistokli Bimbli
Sofika Rexho	Sofika Kosova	Sofika Kosova	Nonda Rusi	Stavri Kondi	Andrea Botka	Themistokli Jorgoni	Themistokli Jorgoni
Sofika Kosova	Stavri Kondi	Stavri Kondi		Nonda Rusi	Thanas Shkurti	Nikolla Zaharia	Nikolla Zaharia
Stavri Kondi	Anthulla Marqidhi	Anthulla Marqidhi			Kristaq Tasho	Thoma Frasheri	Thoma Frasheri
Anthulla Marqidhi	Lluka Dindi	Lluka Dindi			Stavri Kondi	Andrea Botka	Andrea Botka
	Vasilika Stambolla	Vasilika Stambolla			Nonda Rusi	Thanas Shkurti	Thanas Shkurti
	Nonda Rusi	Nonda Rusi				Kristaq Tasho	Kristaq Tasho

β) Δυρράχιο

Το Δυρράχιο είναι μια από τις αρχαιότερες πόλεις της Αλβανίας, αναφέρεται δε επίσης με το όνομα *Επίδαμνος* και *Dyrrah*, από το οποίο προήλθε και το σημερινό όνομα της πόλης (Durrës). Τοποθετημένο γεωγραφικά στο κέντρο της Αλβανίας, στις ακτές της Αδριατικής θάλασσας, αποτέλεσε ιστορική διασταύρωση μεταξύ Δύσης και Ανατολής ως το μεγαλύτερο λιμάνι της Αδριατικής (από τον α΄-γ΄ αι. μ.Χ.). Επιπρόσθετα, μαρτυρείται από την εποχή του Αστίου, ο οποίος μαρτύρησε επί Τραϊανού (98), ως επισκοπική έδρα[214]. Στο τέλος του γ΄ αι. ήταν το επίκεντρο της επαρχίας της Νέας Ηπείρου (Epirus Nova). Το Δυρράχιο υπήρξε σημαντικό κέντρο τόσο για την Ρωμαϊκή όσο και για την Βυζαντινή Αυτοκρατορία και μάλιστα δέχτηκε διάφορες εισβολές από τους Βούλγαρους (989-1005), τους Νορμανδούς (1082-1083, 1185), τους Βενετούς (1205), τους Σέρβους (αρχές τους ιδ΄ αι.) και τέλος από τους Οθωμανούς (1501)[215]. Η εισβολή των τελευταίων προκάλεσε ισχυρό πλήγμα, που επέφερε την παρακμή της δόξας του Δυρραχίου. Η πόλη γνώρισε πάλι άνθηση τον ιζ΄ αι., οπότε και αναδείχτηκε ξανά σε μεγάλο εμπορικό κέντρο.

Στην ιστορία της βυζαντινής μουσικής η πόλη του Δυρραχίου συνδέεται με δύο μεγάλες προσωπικότητες της ψαλτικής τέχνης, με τον μεγαλοφυή βυζαντινό μαίστορα Ιωάννη Παπαδόπουλο τον Κουκουζέλη, που γεννήθηκε στο Δυρράχιο και τον θεωρητικό της Νέας Μεθόδου Χρύσανθο εκ Μαδύτου, ο οποίος αναδείχθηκε μητροπολίτης Δυρραχίου τον Μάιο του έτους 1820. Η ταραγμένη ιστορία της πόλεως, οι ποικιλώνυμες επιρροές που δέχθηκε, ένεκα της καίριας γεωγραφικής της θέσεως, που είχαν ως αποτέλεσμα την ανομοιογενή θρησκευτική σύνθεση του πληθυσμού του, δεν επέτρεψαν την πορεία της ψαλτικής τέχνης να εξελιχθεί αντάξια των δύο αυτών σπουδαίων εκπροσώπων της.

Στην υπό εξέταση χρονική περίοδο, κυρίως δε στα πρώτα χρόνια, στην πόλη του Δυρραχίου μαρτυρείται η ύπαρξη ενός χορωδιακού συνόλου. Η εν λόγω πληροφορία καταγράφεται σε επιστολή της μητροπόλεως Δυρραχίου προς την μητρόπολη Τιράνων και υπογράφεται την 30η Μαρτίου του 1945 από τον *Zv*. *Mitropolit* Δυρραχίου, σταυροφόρο π. Erazmi Jorgo[216]. Το περιεχόμενο της επιστολής πληροφορεί ότι στο Δυρράχιο είχε δημιουργηθεί μία χορωδία υπό την διεύθυνση του Theme Dede. και ο υπογράφων αυτή, επειδή *"ο δάσκαλός της (*Theme Dede) *πήρε μετάθεση στην Σκόδρα" και στο Δυρράχιο βρισκόταν τον καιρό εκείνο ο ψάλτης του καθεδρικού ναού των Τιράνων Dhimitër Beduli ζητά από την μητρόπολη Τιράνων "να επιτρέψει την παραμονή του στο Δυρράχιο για λίγο χρόνο επιπλέον", προκειμένου να συνεχίσει η χορωδία το έργο της, υπό την διεύθυνση του Beduli*.[217]

---

[214] Βλ. τις επιστολές των επισκόπων της πόλεως (του επισκόπου Felix στον πάπα Celestini I το έτος 424 , του επισκόπου Ευχάριου που συμμετείχε στη Σύνοδο της Εφέσου το έτος το 431, του επισκόπου Λουκά προς τον αυτοκράτορα Λέοντα I κατά τα έτη 448, 457 και 458 και του επισκόπου Urbitio στον πάπα Γρηγόριο I κατά τα έτη 597 και 599 στο έργο του A. Meksi, *Arkitektura e kishave të Shqipërisë (shekujt VII-XV)*, Tiranë: Uegen 2004, p. 17.

[215] Aleksandra Mano, Sali Hidri, Mevlan Kabo, "Durrësi", *Fjalor Enciklopedik Shqiptar*, V. I, Tiranë: Akademia e Shkencave të Shqipërisë: 2009, p. 551.

[216] Ο αλβανικός όρος *Zëvendës (Zv.) Mitropolit*, μεταφράζεται κατά λέξη *Αντί-Μητροπολίτης*. Κατά προσέγγιση αντιστοιχεί με τον όρο "πρωτοσύγκελος".

[217] F. "Zëvendësia Mitropolitane Durrës" nr. 136, D. 245, V. 1945, f. 1.

Τα αρχειακά έγγραφα που περιλαμβάνονται στους φακέλους της μητροπόλεως Δυρραχίου δεν παρέχουν περισσότερες πληροφορίες για τα μέλη της χορωδίας. Μόνη σχετική πληροφορία καταγράφεται σε αχρονολόγητη επιστολή, φέρουσα αριθμό πρωτοκόλλου 82, σωζόμενη στον υπ' αριθμ. 245 φάκελο της αρχειακής σειράς 136 της μητροπόλεως Δυρραχίου. Η επιστολή είναι υπογεγραμμένη και πάλι από τον π. Erazmi Jorgo, ο οποίος απευθύνει αίτημα στο Λύκειο Δυρραχίου, προκειμένου να δοθεί άδεια σε όλους τους μαθητές - κορίτσια και αγόρια - που είναι μέλη της χορωδίας, ώστε να λάβουν μέρος στο *Tedeum*.[218]

Στους οικονομικούς φακέλους του AQSH που αναφέρονται στη μητρόπολη Δυρραχίου περιλαμβάνονται μισθολογικές καταστάσεις των ετών 1950-1967, στις οποίες καταγράφονται τα ονόματα εννέα ψαλτών, υπηρετούντων στο μοναστήρι του αγίου Βλασίου και σε ενοριακούς ναούς της πόλεως. Η εικόνα της ψαλτικής διακονίας αυτών φαίνεται καθαρά στον πίνακα που ακολουθεί:

Δυρράχιο				
Οικονομικό έτος	**Ονοματεπώνυμο ψάλτη**	**Ναός**	**Μισθός**	**Ψαλτική θέση/Σχόλια**
1950 (AQSH, F. 136, D. 3330, V. 1950, f. 1r-5v)	Dhimitër Pema		1000 λεκ/μήνα	αριστερός ψάλτης
	Sotir Toçi		900 λεκ/μήνα	
	Mihal Xharja	Μοναστήρι Shën Vlash	1700 λεκ/μήνα	
1952 (AQSH, F. 136, D. 388, V. 1952, ff. 6v-7r, 13v-15r AQSH, F. 136, D. 479, V. 1956, ff. 6v-7r, 13v-15r)	Mihal Xharja	Μοναστήρι Shën Vlash	2000 λεκ/μήνα	
	Sotir Toçi		1800 λεκ/μήνα	δεξιός ψάλτης
	Dhimitër Pema		2000 λεκ/μήνα	αριστερός ψάλτης
1953 (AQSH, F. 536, D. 1244, V. 1952, ff. 6v-7r, 5v-6r)	Mihal Xharja	Μοναστήρι Shën Vlash	2300 λεκ/μήνα	
1954 (AQSH, F. 536, D. 1244, V. 1952, ff. 6v-7r, 5v-6r)	Mihal Xharja	Μοναστήρι Shën Vlash	2300 λεκ/μήνα	

[218] F. "Zëvendësia Mitropolitane Durrës" nr. 136, D. 245, V. 1945, f. 9.

Δυρράχιο				
Οικονομικό έτος	**Ονοματεπώνυμο ψάλτη**	**Ναός**	**Μισθός**	**Ψαλτική θέση/Σχόλια**
1956 (AQSH, F. 356, D. 794, V. 1956, ff. 2v-3r, 4v-5r)	Sotir Toçi		2800 λεκ/μήνα	δεξιός ψάλτης
	Dhimitër Pema		2800 λεκ/μήνα	αριστερός ψάλτης
1957 (AQSH, F. 136, D. 494, V. 1957, f. 22)	Sotir Toçi		3000 λεκ/μήνα	δεξιός ψάλτης
	Dhimitër Pema		3000 λεκ/μήνα	αριστερός ψάλτης
1958 (AQSH, F. 136, D. 506, V. 1958, f. 20)	Sotir Toçi		1500 λεκ/μήνα	δεξιός ψάλτης
	Dhimitër Pema		1500 λεκ/μήνα	αριστερός ψάλτης
1959 (AQSH, F. 136, D. 520, V. 1959, f. 23)	Sotir Toçi		3000 λεκ/μήνα μέχρι Μάϊο	δεξιός ψάλτης
f. 51	Vasil Papastavri		4500 λεκ/μήνα	ψάλτης από Ιούνιο και εξής
	Todi ή Teodor Tefa		3000 λεκ/μήνα μέχρι Μάϊο	
(AQSH, F. 136, D. 972, V. 1959, f. 444r)	Toli Vodica	Μοναστήρι Shën Vlash	800 λεκ/μήνα	
1960 (AQSH, F. 136, D. 533, V. 1960, f. 27r)	Todi ή Teodor Tefa		4500 λεκ/μήνα	
	Vasil Lekallari			
f. 30	Toli Vodica	Μοναστήρι Shën Vlash	800 λεκ/μήνα	ψάλτης μέχρι τον Απρίλιο του 1960
f. 55	Vasil Bacja ή Boci	Μοναστήρι Shën Vlash	800 λεκ/μήνα	ψάλτης από τον Μάϊο του 1960 και εξής

Δυρράχιο				
Οικονομικό έτος	**Ονοματεπώνυμο ψάλτη**	**Ναός**	**Μισθός**	**Ψαλτική θέση/Σχόλια**
1961	Todi ή Teodor Tefa			
	Vasil Bacja ή Boci	Μοναστήρι Shën Vlash		
1962 (AQSH, F. 536, D. 1120, V. 1962, f. 13r)	Todi ή Teodor Tefa		4500 λεκ/μήνα	δεξιός ψάλτης
(AQSH, F. 536, D. 1127, V. 1962, f. 78r)	Vasil Lekallari		3500 λεκ/μήνα	αριστερός ψάλτης
(AQSH, F. 536, D. 1137, V. 1962, f. 99r)	Vasil Bacja ή Boci	Μοναστήρι Shën Vlash	800 λεκ/μήνα	
1963 (AQSH, F. 136, D. 586, V. 1963, f. 38v-39r)	Vasil Lekallari		4900 λεκ/μήνα	δεξιός ψάλτης
f. 34v-35r	Todi ή Teodor Tefa		3500 λεκ/μήνα	αριστερός ψάλτης
(AQSH, F. 136, D. 1198, V. 1963, f. 188)	Vasil Bacja ή Boci	Μοναστήρι Shën Vlash	800 λεκ/μήνα	
1964 (AQSH, F. 536, D. 1232, V. 1964, f. 40r)	Vasil Lekallari		4500 λεκ/μήνα	δεξιός ψάλτης
	Todi ή Teodor Tefa		4000 λεκ/μήνα	αριστερός ψάλτης
(AQSH, F. 536, D. 1244, V. 1964, f. 79r)	Vasil Bacja ή Boci	Μοναστήρι Shën Vlash	800 λεκ/μήνα	
1965 (AQSH, F. 536, D. 1289, V. 1965, f. 43v-45r)	Vasil Lekallari		4500 λεκ/μήνα	δεξιός ψάλτης
	Todi ή Teodor Tefa		4000 λεκ/μήνα	αριστερός ψάλτης
(AQSH, F. 536, D. 1244, V. 1964, f. 11 AQSH, F. 536, D. 1166, V. 1965, f. 11)	Vangjel Gjinopulli	Μοναστήρι Shën Vlash	2000 λεκ/μήνα	Ο Gjinopulli είναι ψάλτης από την 17η Μαρτίου του 1964.
1966 (AQSH, F. 136, D. 586, V. 1963, f. 48v-49r)	Vasil Lekallari		4500 λεκ/μήνα	δεξιός ψάλτης

Δυρράχιο				
Οικονομικό έτος	**Ονοματεπώνυμο ψάλτη**	**Ναός**	**Μισθός**	**Ψαλτική θέση/Σχόλια**
(AQSH, F. 536, D. 1350, V. 1966, f. 91)	Vangjel Gjinopulli	Μοναστήρι Shën Vlash	2000 λεκ/μήνα	Ο Gjinopulli παραιτείται από τα καθήκοντά του στις 16 Απριλίου του 1966.
(AQSH, F. 536, D. 1336, V. 1966, f. 13)	Aqile Kondi	Μοναστήρι Shën Vlash	2000 λεκ/μήνα	Ο Aqile Kondi υπηρετεί ως ψάλτης από τον Μάϊο του 1966.
1967 (AQSH, F. 136, D. 648, V. 1967, f. 6) (AQSH, F. 136, D. 650, V. 1967, f. 5) (AQSH, F. 536, D. 1373, V. 1967, f. 212)	Vasil Lekallari		450 νεό λεκ/μήνα	δεξιός ψάλτης

Επεξεργαζόμενοι τα παραπάνω στοιχεία μπορούμε να σημειώσουμε τα ακόλουθα ψαλτικά δεδομένα:

- κατά το έτος 1952 γίνεται αύξηση μισθού -διπλασιάζονται οι μηνιαίες αποδοχές- στους Toçi (δεξιός ψάλτης) και Pema (αριστερός ψάλτης), ενώ νέες αυξήσεις λαμβάνουν κατά τα έτη 1956 και 1957, έχοντας μάλιστα την ίδια αμοιβή
- το έτος 1958 χάνουν το μισό της αμοιβής τους, αλλά ένα χρόνο αργότερα επανέρχεται στα επίπεδα του 1957
- κατά τα έτη 1952 και 1953 αυξάνεται και ο μηνιαίος μισθός του Xharja, ψάλτη στο μοναστήρι του αγίου Βλασίου
- ο Pema υπηρετεί ως αριστερός ψάλτης στο ναό του Δυρραχίου μέχρι το έτος 1958, ενώ τον ιούνιο του 1959 τη θέση του καταλαμβάνει ο Papastavri
- μέχρι το έτος 1958 ψάλτης στο μοναστήρι του αγίου Βλασίου ήταν ο Xharja. Το 1959 και μέχρι τον Απρίλιο του 1960 στη θέση του βρίσκουμε τον Vodica, ο οποίος πιθανότατα αποτελεί προσωρινή λύση και γι' αυτό το λόγο αμοίβεται με αρκετά χαμηλό μισθό. Με την ίδια αμοιβή (800 λεκ) ψάλλει για τέσσερα περίπου χρόνια (από Μάϊο του 1960 μέχρι αρχές Μαρτίου του 1964) ο Boci. Στις 17 Μαρτίου του 1964 αναλαμβάνει την πρωτοψαλτία ο Gjinopulli, ο οποίος παραιτείται στις 16 Απριλίου 1966, δίνοντας τη θέση του στον Kondi (Μάϊος του 1966),
- στο ναό της πόλεως του Δυρραχίου από το έτος 1962 στα αναλόγια διακονούν οι Lekallari και Tefa.

γ) Σκόδρα

Όπως μαρτυρείται από τα αρχαιολογικά ευρήματα (κυρίως στο κάστρο της πόλεως), η Σκόδρα κατοικήθηκε από τον γ΄ π. Χ. αι. Στις ιστορικές πηγές το όνομά της αναφέρεται με διάφορες παραλλαγές, όπως Scodra, Scorda, Skodrai, Skodre, Skydrenonpolis[219]. Τον α΄ μ.Χ. αι. η Σκόδρα μαρτυρείται ως "oppidum civium romanorum"[220], ενώ τον β΄ αι. της δίδεται ο τίτλος "Colonia Claudia Augusta". Με τις μεταρρυθμίσεις που έκανε ο αυτοκράτορας Διοκλητιανός η Σκόδρα αποτέλεσε σημαντικό κέντρο της επαρχίας Praevalis, ενώ από τα *noticia* μαρτυρείται ως επισκοπική έδρα[221]. Κατά την διάρκεια του μεσαίωνα η πόλη δέχτηκε επιρροές τόσο από τους Βυζαντινούς όσο και από τους Σλάβους.

Το δίτομο έργο του Hamdi Bushati με τίτλο "Shkodra dhe motet" αποτελεί τον πληρέστερο οδηγό για την μελέτη της ιστορίας της πόλεως. Σύμφωνα με τον Bushati, η ορθόδοξη κοινότητα της Σκόδρας αποτελούνταν από οικογένειες διαφορετικών εθνοτήτων. Υποστηρίζει δε ότι η "ορθόδοξη κοινότητα έφτασε στη Σκόδρα τον ιθ΄ αι. και κατοίκησε διάσπαρτα σε μουσουλμανικές και καθολικές γειτονιές. Επί τη βάσει των μητρώων της ίδιας της Εκκλησίας, συνολικά ο αριθμός της δεν υπερέβαινε τις 200-250 οικογένειες"[222]. Σχετικά με την οργάνωσή τους, σημειώνει: "Përsa i përket organizimit fetar, komuniteti ortodoks kishte një këshill kishtar dhe shkollor. Ortodoksët e Shkodrës nga fundi i shekullit të kaluem kanë pasë formue një bandë muzikore të tyne. Këtë e them me rezervë; e vërteta asht se, siç na njofton plaku Kolë Gurashi, djemtë ortodoksë kanë pasë marrë njëherë muzikantin e njohun Frano Ndojën si organizues i një kori kishtar të tyne për me harmonizue dis hymne kishtare pa përdorim veglash, sepse kisha ortodokse nuk lejonte përdorimin e tyne në kishë. Djelmënia e këtushme ka pasë formue edhe një grup futbollistësh shkodranë"[223]. Κατά τον κ΄αι., συγκεκριμένα δε κατά το έτος 1927, σύμφωνα με επίσημα στατιστικά στοιχεία, η ορθόδοξη κοινότητα αποτελούνταν από 907 άντρες και 922 γυναίκες. Ιστορικά δεδομένα για την ορθόδοξη κοινότητα παρέχονται και από μια μικρή μελέτη του Llukë Karafili, η οποία σώζεται στο Κεντρικό Αρχείο του Κράτους. Η μελέτη είναι δακτυλογραφημένη και αφιερώνεται στον επίσκοπο Irine Banushi, που γεννήθηκε στη Σκόδρα. Η μελέτη δεν έχει μουσικολογικό ενδιαφέρον, δίδει όμως κάποια κοινωνικά στοιχεία, σχετικά με την ορθόδοξη κοινότητα και τους ναούς της. Ο ερευνητής Llukë Karafili υπολόγισε ότι η ορθόδοξη κοινότητα της Σκόδρας [εννοώντας τη Σκόδρα, τη Λέζα και τη Malësia e Madhe (Μεγάλη Ορεινή) γύρω από την Σκόδρα] αποτελούνταν από 3000 περίπου πιστούς μαζί με τους ορθόδοξους κατοίκους που δεν κατάγονταν από εκεί, ενώ σε όλη την περιοχή υπήρχαν πέντε ορθόδοξες εκκλησίες κι ένα μοναστήρι[224]. Η ορθόδοξη εκκλησία της πόλης, παρά τις κατά καιρούς διαφωνίες, βρισκόταν συνεχώς στη σφαίρα επιρροής της ανατολικής Ορθόδοξης

[219] Gëzim Hoxha, Xhevat Repishti, Mevlan Kabo, Mahir Hoti, "Shkodra", *Fjalor Enciklopedik Shqiptar*, V. III, Tiranë: Akademia e Shkencave të Shqipërisë, 2009, p. 2470.
[220] Ο τίτλος αυτός χαρακτήριζε τις μεγάλες ρωμαϊκές κοινότητες, που αποκτούσαν πολιτικά δικαιώματα.
[221] A. Meksi, *Arkitektura e kishave të Shqipërisë (shekujt VII-XV)*, Tiranë: Uegen 2004, p. 17.
[222] H. Bushati, *Shkodra dhe motet*, v. I, Shkodër: Rozafat 1998, p. 608.
[223] "Όσον αφορά τη θρησκευτική οργάνωση, η ορθόδοξη κοινότητα είχε μία εκκλησιαστική επιτροπή και μία σχολική. Οι ορθόδοξοι της Σκόδρας στο τέλος του περασμένου αιώνα δημιούργησαν μια δική τους μουσική μπάντα. Αυτό το ισχυρίζομαι με επιφύλαξη˙ η αλήθεια είναι ότι καθώς μας πληροφορεί ο γέροντας Kolë Gurashi, η ορθόδοξη νεολαία προσέλαβε τον περίφημο μουσικό Frano Ndoja ως διοργανωτή μιας δικής τους εκκλησιαστικής χορωδίας για να εναρμονήσει μερικούς ύμνους χωρίς τη χρήση μουσικών οργάνων, διότι η ορθόδοξη εκκλησία δεν επιτρέπει τη χρήση τους." (H. Bushati, όπ. π., p. 609).
[224] Llukë H. Karafili, "Shënime historike mbi komunitetion Orthodhoks të Shkodrës prej Bardhylit", F. "Kisha Ortodokse Autoqefale" nr. 536, D. 1071, V. 1960, p. 9 (13).

Εκκλησίας, στην οποία πολλές φορές φαίνεται να βρήκε και προστασία. Τούτο τεκμαίρεται και από την ανέγερση ναού προς τιμή του αγίου Αλεξάνδρου Νιέφσκι στην πόλη, με την βοήθεια του ρώσου προξένου το 1860.

Λόγω της γεωγραφικής θέσης και της πλούσιας ιστορίας της πόλης, η ορθόδοξη κοινότητα της Σκόδρας παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Δυστυχώς, όμως, οι σχετικές πηγές και τα βοηθήματα είναι πολύ περιορισμένα, αφήνοντας στο σκοτάδι πολλές πτυχές της ιστορίας της. Το ίδιο ακριβώς κενό υπάρχει και στην πληροφόρηση για την εκκλησιαστική μουσική και δεν μένουν παρά μόνον λίγα οικονομικά έγγραφα που σώζονται σήμερα στο AQSH, μέσω των οποίων μαρτυρείται η ύπαρξη ψαλτών και των ονομάτων τους.

Σκόδρα				
Οικονομικό έτος	**Ονοματεπώνυμο ψάλτη**	**Ναός**	**Μισθός**	**Ψαλτική θέση/Σχόλια**
1930	Risto Plevneshi			
1949 (AQSH, F. 536, D. 234, V. 1949, f. 9r)	Risto Plevneshi		Άμισθος / Δωρεάν	
	Save Ilija	Vrakë		
1951 (AQSH, F. 142, D. 330, V. 1950, f. 7)	Risto Plevneshi		1000 λεκ/μήνα	
	Mihaj Savojski	Vrakë	1000 λεκ/μήνα	
1952 (AQSH, F. 142, D. 330, V. 1950, f. 30)	Risto Plevneshi		1000 λεκ/μήνα	
	Mihaj Savojski	Vrakë	500 λεκ/μήνα	
1953 (AQSH, F. 142, D. 330, V. 1950, f. 50)	Risto Plevneshi		1000 λεκ/μήνα	
	Mihaj Savojski	Vrakë	500 λεκ/μήνα	
1954 (AQSH, F. 142, D. 330, V. 1950, f. 67)	Risto Plevneshi		1000 λεκ/μήνα	
	Mihaj Savojski	Vrakë	500 λεκ/μήνα	

Σκόδρα				
Οικονομικό έτος	**Ονοματεπώνυμο ψάλτη**	**Ναός**	**Μισθός**	**Ψαλτική θέση/Σχόλια**
1955 (AQSH, F. 142, D. 330, V. 1950, f. 83)	Risto Plevneshi		1000 λεκ/μήνα	
	Mihaj Savojski	Vrakë	500 λεκ/μήνα	
1956 (AQSH, F. 142, D. 330, V. 1950, f. 83)	Risto Plevneshi		1000 λεκ/μήνα	
	Mihaj Savojski	Vrakë	500 λεκ/μήνα	
1962 (AQSH, F. 536, D. 1137, V. 1962, f. 159	Risto Plevneshi		4250 λεκ/μήνα	Είναι απαραίτητος
AQSH, F. 536, D. 1127, V. 1962, f. 211)	Mihaj Savojski			βοηθός, διότι είναι μεγάλης ηλικίας

Ο ανωτέρω πίνακας εμφανίζει μόνο τρεις αμοιβόμενους ψάλτες, έναν στη Σκόδρα, τον Risto Plevneshi και δύο στην περιοχή της Βράκας[225]. Τα περί της ταυτότητος Risto Pllevneshi στοιχεία, θα παρουσιαστούν αναλυτικότερα στο δεύτερο μέρος της μελέτης.

Παρόμοιο κενό υπάρχει και στα στοιχεία που δίνουν ειδήσεις για την χορωδιακή εκκλησιαστική τέχνη στην Σκόδρα. Φημολογείται μια συνεργασία του περίφημου μουσικού Palok Kurti[226] με τον ορθόδοξη ναό της πόλεως, που σχετίζεται με την ίδρυση και την διδασκαλία εκκλησιαστικής χορωδίας, ευρύτερα γνωστής, σύμφωνα με τις αναμνήσεις όσων ζούσαν εκείνη την εποχή. Δυστυχώς, όμως, κανένα επίσημο έγγραφο της Εκκλησίας δεν αναφέρει κάτι σχετικό.

δ) Καβάϊα

Η ιστορία του γεωγραφικού χώρου όπου βρίσκεται σήμερα η πόλη Καβάϊα συνδέεται με την ιστορία της μεσαιωνικής πόλης του Δυρραχίου. Παρόλο που κάποιοι ιστορικοί ανάγουν την πρώτη κατοίκηση της πόλης στα μέσα του ιστ΄ αι., εντούτοις τα αρχαιολογικά μνημεία αποδεικνύουν ότι η Καβάϊα κατοικήθηκε πολύ νωρίτερα, στους πρώτους προ Χριστού αιώνες. Στην ιστορική διαδρομή της πόλης σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε ίσως η Εγνατία οδός (Via Egnantia), η οποία διέσχιζε τον γεωγραφικό της χώρο. Η ονομασία της πόλης απαντά αρχικά τον ια΄ αι. (1081) και στην συνέχεια

[225] Η Βράκα αποτελείται από πέντε χωριά, Kamenicë (Καμενίτσα), Beriçi i madh (Μεγάλο Μπερίτσι), Beriçi i vogël (Μικρό Μπερίτσι), Omaraj (Ομάραϊ) και Grili (Γρίλι) και κατοικείται από μαυροβούνιους μειονοτικούς.
[226] Για την απασχόλησή του στην Ορθόδοξη Εκκλησία μας πληροφόρησε ο εγγονός του, ο Albert Kurti.

και στην συνέχεια τον ιε΄ αι. (1431).[227] Το αρχαιότερο κτίσμα της περιοχής είναι ο ναός της αγ. Παρασκευής, χρονολογούμενος τον ιγ΄ αι.

Τεκμήρια της ψαλτικής δράσης στην Καβάϊα κατά την περίοδο 1945-1967 αποτελούν τα λίγα οικονομικά έγγραφα που μας προσφέρουν ονόματα και αμοιβές των υπηρετησάντων κατά τα ανωτέρω έτη ψαλτών. Τα στοιχεία που μας φανερώνουν δίδονται στον πίνακα που ακολουθεί:

Καβάϊα				
Οικονομικό έτος	**Ονοματεπώνυμο ψάλτη**	**Ναός**	**Μισθός**	**Ψαλτική θέση/Σχόλια**
1949 (AQSH, F. 536, D. 234, V. 1949, f. 8)	Dhimitër Goga		1500 λεκ/μήνα	
1950 (AQSH, F. 536, D. 335, V. 1950, f. 71)	Thoma Axha ή Haxha		2500 λεκ/μήνα	
1951 (AQSH, F. 536, D. 424, V. 1951, f. 91)	Thoma Axha ή Haxha		2500 λεκ/μήνα	
1952 (AQSH, F. 136, D. 382, V. 1952, f. 10)	Dhimitër Goga		2000 λεκ/μήνα	δεξιός ψάλτης
	Thoma Axha		500 λεκ/μήνα	αριστερός ψάλτης
1954 (AQSH, F. 136, D. 441, V. 1954, f. 3)	Dhimitër Goga		2000 λεκ/μήνα	
	Thoma Axha ή Haxha		1500 λεκ/μήνα	
1957 (AQSH, F. 136, D. 494, V. 1957, f. 28)	Thoma Axha ή Haxha		2000 λεκ/μήνα	
	Jani Leka		2000 λεκ/μήνα	
1959 (AQSH, F. 136, D. 494, V. 1957, f. 28)	Thoma Axha ή Haxha		2000 λεκ/μήνα	
	Jani Leka		2000 λεκ/μήνα	

[227] I. Sukaj, *Urbanistika dhe Arkitektura e qytetit të Kavajës, (Vështrim i zhvillimit historik)*, Tiranë: Ombra GVG 1998. pp. 12 – 13.

Καβάϊα				
Οικονομικό έτος	**Ονοματεπώνυμο ψάλτη**	**Ναός**	**Μισθός**	**Ψαλτική θέση/Σχόλια**
1960 (AQSH, F. 136, D. 533, V. 1960, f. 29)	Thoma Axha ή Haxha		2500 λεκ/μήνα	
1962 (AQSH, F. 536, D. 1120, V. 1962, f. 18)	Thoma Axha ή Haxha		2500 λεκ/μήνα	Γεννημένος το έτος 1899
	Jani Leka		2000 λεκ/μήνα	Γεννημένος το έτος 1887
1963 (AQSH, F. 136, D. 582, V. 1963, f. 3)	Jani Leka			Απεβίωσε τον Μάρτιο του 1963.
	Stavri Gulo			Με την υπ' αρ. 12 /2-4-63 απόφαση, ο Gulo προσλαμβάνεται στη θέση του J. Leka.
1964 (AQSH, F. 536, D. 1232, V. 1964, f. 53r)	Thoma Axha ή Haxha		3000 λεκ/μήνα	
	Stavri Gulo			
1967 (AQSH, F. 536, D. 1373, V. 1967, f. 188)	Thoma Axha		300 νέο λεκ/μήνα	

Βάσει των ανωτέρω τεκμηρίων στην ορθόδοξη εκκλησία ψάλλουν τέσσερεις ψάλτες: ο Dhimitër Goga τα έτη 1949, 1952 και 1954, ο Thoma Axha τα έτη 1950-1951, 1954, 1957-1960, 1962 και 1964, ο Jani Leka τα έτη 1957-1959 και το 1962 και ο Stavri Gulo, που εμφανίζεται να καταλαμβάνει το έτος 1963 τη θέση του Jani Leka, ο οποίος απεβίωσε σε ηλικία 76 ετών.

ε) Ελμπασάν

Τοποθετημένη γεωγραφικά στο κέντρο της Αλβανίας, η πόλη του Ελμπασάν θεωρούνταν το σταυροδρόμι μεταξύ Σκόδρας, Βερατίου, Δυρραχίου και Αχρίδας. Αποτελούσε επίσης μια από τις στάσεις της Εγνατίας οδού. Στην ιστορία αναφέρεται ως "Σκάμπα" (β΄ αι.) αλλά και με την ρωμαϊκή ονομασία "Hiskampis" (γ΄ και δ΄ αι.)[228]. Στις αρχές του στ΄ αι. (519) μαρτυρείται η ύπαρξη καθεδρικού ναού και η πόλη αναφέρεται ως επισκοπικό κέντρο.[229] Έλαβε την ονομασία

[228] Απαντά επίσης και με την ονομασία Σκαμπίνι (A. Meksi, *Arkitektura e kishave të Shqipërisë (shekujt VII-XV)*, Tiranë: Uegen 2004, p. 18).
[229] V. Kristo & M. Kabo, "Elbasani", *Fjalor Enciklopedik Shqiptar*, V. I, Tiranë: Akademia e Shkencave të Shqipërisë, 2008, pp. 585-588.

"Ελμπασάν" το 1466, κατά την περίοδο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας[230]. Από το Ελμπασάν κατάγονται σημαντικές προσωπικότητες της αλβανικής ορθοδοξίας του ιθ΄ και κ΄ αι., όπως ο αρχιεπίσκοπος της Ορθόδοξης αλβανικής Εκκλησίας Visarion Xhuvani και ο γλωσσολόγος και ερευνητής Konstandin Kristoforidhi.

Τεκμήριο του ψαλτικού παρελθόντος και της μουσικής παράδοσης της περιοχής αποτελεί ένας μουσικός κώδικας, ο *Elbasan 87*, που απόκειται σήμερα στη συλλογή των χειρογράφων του AQSH. Προέρχεται από το μοναστήρι του αγ. Βλαδίμηρου, όπως μαρτυρά σφραγίδα τιθεμένη στο f. 168v. Πρόκειται για μικτό κώδικα του τύπου Ειρμολόγιο-Ανθολογία, γραμμένο το έτος 1808 από άδηλο αντιγραφέα[231]. Άλλες πηγές πληροφοριών για την μουσική κατάσταση στην περιοχή δεν έχουν σωθεί και τα λίγα έγγραφα που απόκεινται στο AQSH κομίζουν ελάχιστες ειδήσεις, που μας γνωστοποιούν τα ονόματα των υπηρετούντων κατά την δεκαετία του 1960 ψαλτών στο Ελμπασάν.

Ελμπασάν				
Οικονομικό έτος	**Ονοματεπώνυμο ψάλτη**	**Ναός**	**Μισθός**	**Ψαλτική θέση**
1961 (AQSH, F. 536, D. 1127, V. 1962, f. 192)	Taq Deljana	Καθεδρικός ναός	3200 λεκ/μήνα	
1962 (AQSH, F. 536, D. 1120, V. 1962, f. 33)	Taq Deljana	Καθεδρικός ναός	3400 λεκ/μήνα	
1964 (AQSH, F. 536, D. 1238, V. 1964, f. 148r)	Taq Deljana	Καθεδρικός ναός	3500 λεκ/μήνα	
	Nikolla Berati	αγ. Νικολάου	3000 λεκ/μήνα	
1967 (AQSH, F. 536, D. 1373, V. 1967, f. 40r)	Taq Deljana	Καθεδρικός ναός	350 νέο λεκ/μήνα	

2.2.3. Επισκοπή Βερατίου

Η δεύτερη ιεραρχικά επισκοπή της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας, σύμφωνα με το καταστατικό του 1950, είναι η επισκοπή Βερατίου, αποτελούμενη από τις ενορίες: α) του Βερατίου, β) της Αυλώνας, γ) του Φιερίου και δ) της Λούσνιας. Το πηγαίο υλικό του AQSH αφήνει να διαρρεύσουν ειδήσεις ψαλτικού ενδιαφέροντος για τους ναούς των πόλεων Βερατίου, Αυλώνας και Λούσνιας. Για το Φιέρι δεν υπάρχουν διαθέσιμες πληροφορίες, παρόλο που στην πόλη υπήρχε μεγάλη ορθόδοξη κοινότητα.

[230] "Μόλις η πόλη, η γύρω περιοχή και ο πληθυσμός του βιλαετίου τέθηκαν υπο την κυριαρχία του Basanya, γνωστού και ως Μεχμέτ Μπέη, η πόλη μετονομάστηκε σε Ελμπασάν (εκείνος που υποτάσσει την πόλη). Στα ελληνικά ονομάζεται —— ενώ στα φράγκικα —— και στα αλβανικά ——." (Robert Dankof και Robert Elsie (ed.), *Evliya Çelebi in Albania and adjacent regions, Kosovo, Montenegro, Ohrid*, Netherlands: Koniklijke Brill NV, Leiden, 2000,VIII 364b 13).

[231] Αναλυτική περιγραφή του κώδικα δίνεται στο ημέτερο πόνημα, Dorëshkrimet muzikore të Arkivit Qendror Shtetëror (The musical Manuscripts of the Central National Archive), Tiranë, 2003, pp. 104-110).

α. Βεράτιο

Μια από τις όμορφες πόλεις της χώρας, με ιστορία που χάνεται στα βάθη των αιώνων[232] και μαρτυρείται από τα διατηρητέα μνημεία της, αλλά και με έντονη πολιτιστική άνθηση είναι η πόλη-μουσείο του Βερατίου[233]. Πιστεύεται ότι είναι κτισμένο στη θέση αρχαίου μακεδονικού οχηρού, της Αντιπάτρειας, κάτι που αναφέρεται για πρώτη φορά από τον Πολύβιο τον Μεγαλοπολίτη, το έτος 216 π.Χ.[234]. Με το πέρασμα των αιώνων η πόλη του Βερατίου άλλαξε πολλές ονομασίες. Το 533 στον *Οδηγό* του Ιεροκλή του Γραμματικού αναφέρονται εννέα ονόματα πόλεων, μεταξύ των οποίων και το τότε όνομα του Βερατίου, Πουλχεριούπολις[235], ονομασία προερχόμενη από το όνομα της αδελφής του αυτοκράτορα Θεοδοσίου Β' Πουλχερίας[236]. Η μετονομασία της πόλης από Πουλχεριούπολη σε Βελεγράδι -σλάβικη μετάφραση της ονομασίας Πουλχεριόπολις- συντελείται κατά τη δεύτερη περίοδο της βουλγαρικής κατοχής (976-1018)[237]. Για πρώτη φορά το όνομα "Βελεγράδι" απαντά το 1018 στα γραπτά του Ιωάννη Σκυλίτζη[238]. Το όνομα αυτό αποδόθηκε στα Ελληνικά ως Βελλέγραδα και ο μητροπολίτης της πόλης αναφέρονταν ως Βελαγράδων και Βελεγράδων. Από τον ι΄ αι. η Πουλχεριούπολη ήταν μια από τις 15 επισκοπές που υπάγονταν στην Αρχιεπισκοπή Δυρραχίου[239]. Η πόλη του Βερατίου εδραιώνεται ως θρησκευτικό κέντρο κατά τον ιβ΄ αι., όταν με την εξασθένιση της βουλγαρικής κατοχής η επισκοπή Γλαβενίτσης γίνεται "Επισκοπή Γλαβενίτσης και Πουλχεριουπόλεως". Το ιε΄ αι. μαρτυρείται από το "*Defter-i Sancak-i Arvanid*" πως η επισκοπή μετατράπηκε σε μητρόπολη Βερατίου[240]. Ωστόσο, στα καταστατικά της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας του κ΄ αι. (των ετών 1929 και 1950) το Βεράτι αναφέρεται ως επισκοπή.

Την πολιτιστική και θρησκευτική παράδοση της μητροπόλεως Βερατίου αποδεικνύει και η συλλογή "Kodikët e Shqipërisë" ("Οι κώδικες της Αλβανίας") του Κεντρικού Αρχείου του Κράτους. Η συλλογή αυτή, η οποία κατέχει το status μιας μοναδικής και πολύτιμης πολιτιστικής κληρονομιάς, αποτελείται στο μεγαλύτερο μέρος της από χειρόγραφα που προέρχονται από το Βεράτι[241]. Μεταξύ αυτών σώζονται και δύο μουσικά χειρόγραφα, το *Berat 23* και το *Berat 90*. Το *Ειρμολόγιον* "Berat 23"χρονολογείται το 1292 και, μεταξύ άλλων, αποτελεί και το πρώτο δείγμα μουσικής γραφής στη χώρα[242].

Η ψαλτική παράδοση της πόλεως κατά τα έτη 1945-1967 μαρτυρείται στα έγγραφα των οικονομικών φακέλων της Ορθόδοξης Εκκλησίας, στα οποία καταγράφονται και τα ονόματα των υπηρετούντων ψαλτών στους ναούς της πόλεως του Βερατίου και στα παρακείμενα χωριά. Σημειωτέον ότι οι ναοί της πόλεως του Βερατίου δεν καταγράφονται με το όνομα του αγίου στο όνομα του οποίου τιμάται ο ναός, αλλά με το όνομα της περιοχής-γειτονιάς, γνωστοποιώντας μας έτσι τις ονομασίες πέντε περιοχών της πόλεως (Vakef, Kala, Goricë, Mangalem, Sikush).

---

[232] A. Baçe, A. Meksi, E. Riza, *Berati, historia dhe arkitektura*, Shtëpia botuese "8 Nëntori", Tiranë, 1988, p. 10.
[233] "Thesare Kulturore që i kthehen popullit", *Zëri i Popullit*, 28 Ιανουαρίου 1972, p. 3.
[234] A. Baçe, A. Meksi, E. Riza, *Berati, historia…*, p. 11.
[235] Τῶν αὐτών, p. 12.
[236] Παν. Γ. Νικολοπούλου, "Βεράτιο", *ΘΗΕ*, τ. 3, Αθήνα: 1963, σ. 810.
[237] A. Baçe, A. Meksi, E. Riza, *Berati, historia…*, pp. 13-15.
[238] G. Cedrenus & J. Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, Bonnae: 1839, II, 476, pp. 435-436.
[239] J. Darrouzès, *Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris: 1981, p. 330.
[240] H. Inalcik, *Sureti Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara: 1954, pp. 58, 69, 73.
[241] Για περισσότερα σχετικά με τα χειρόγραφα της Αλβανίας βλέπε: *Kodikët e Shqipërisë*, Tiranë: Drejtoria e përgjithshme e arkivave 2003. M. Kumbe, *Dorëshkrimet muzikore të Arkivit Qendror Shtetëror, Katalog*, Tiranë: Drejtoria e përgjithshme e arkivave&Universiteti i Arteve 2013, pp. 37-40.
[242] M. Kumbe, *Dorëshkrimet muzikore…*, pp. 57-88, 130-132.

Βεράτιο				
Οικονομικό έτος	**Ονοματεπώνυμο ψάλτη**	**Ναός**	**Μισθός**	**Ψαλτική θέση**
1949 (AQSH, F. 536, D. 234, V. 1949, f. 13)	Kostaq Sylari	Vakef	1000 λεκ	
	Mihal Staiko	Vakef	1000 λεκ	
	Petraq Kiçimare	Kala	1000 λεκ	
	Tod Ilia	Goricë	1000 λεκ	
	Llambi Brisku	Mangalem	1000 λεκ	
	Lil Pappaj	Sikush	450 λεκ	
	Lil Olldashi	χωριό Sinja	600 λεκ	
	Thoma Puka	χωριό Pajtali	500 λεκ	
	Vasil Qirko	χωριό Sadovic	500 λεκ	
	Lil Koroveshi	χωριό Breshtan	600 λεκ	
1962 (AQSH, F. 536, D. 1120, V. 1962, f. 44)	Tod Ilia	Goricë	2000 λεκ	
	Llazar Prendi		2000 λεκ	

Τ' ανωτέρω στοιχεία παρουσιάζουν έντονη ψαλτική δραστηριότητα τόσο στην πόλη όσο και σε χωριά της επαρχίας Βερατίου κατά το έτος 1949, με τους υπηρετούντες ψάλτες να ανέρχονται σε δέκα, έξι ψάλτες στις ενορίες του Βερατίου και τέσσερεις στα γύρω χωριά. Παρόλο που τα έγγραφα του Εθνικού Αρχείου του Κράτους για τις άλλες πόλεις προσφέρουν αφειδώλευτα στοιχεία για όλη σχεδόν την υπό εξέταση περίοδο, οι πληροφορίες που δίνονται για το Βεράτι δεν είναι πολλές, περιοριζόμενες σε τρείς χρονιές μόνον (1949, 1962 και 1964)[243]. Αναμφίβολα, η διακονία των ανωτέρω ψαλτών θα συνεχίζεται και για τα ενδιάμεσα έτη, υπόθεση που υποστηρίζεται και από την καταγραφή του ονόματος του Tod Ilia ως ψάλτου στην ενορία Goricë στα έγγραφα των τριών αυτών ετών.

[243] Πρέπει να ληφθεί υπ' όψιν ότι τα εκκλησιαστικά έγγραφα αυτής της περιόδου που φυλάσσονται στο Εθνικό Αρχείο του Κράτους δεν είναι κατάλληλα οργανωμένα και ως εκ τούτου ενδέχεται να υπάρχουν έγγραφα που να έχουν τοποθετηθεί σε άλλους, μη εκκλησιαστικούς φακέλους. Πιθανό είναι επίσης το ενδεχόμενο της απώλειας πολλών εκκλησιαστικών εγγράφων, οφειλομένη στην βίαιη αφαίρεσή τους από τους ναούς.

β. Αυλώνα

Η Αυλώνα μαρτυρείται ως κατοικημένο κέντρο από τον στ΄ π.Χ αι.[244]. Από νωρίς αναφέρεται ως επισκοπικό κέντρο. Σύμφωνα με τον Aleksandër Meksi μαρτυρείται, μέσα από επιστολή του επισκόπου Ναζαρίου προς τον αυτοκράτορα Λέοντα Α΄, για πρώτη φορά ως επισκοπικό κέντρο (έτος 458), ενώ το έτος 553 αναφέρεται από τον μετέχοντα στην Οικουμενική Σύνοδο Κωνσταντινουπόλεως επίσκοπο Σωτήριο[245]. Λόγω της γεωγραφικής της τοποθεσίας, η Αυλώνα γνώρισε κατά καιρούς εισβολές από τους Νορμανδούς (1081), τους Βενετούς (1205), αργότερα δε από την γερμανική δυναστεία του Hohenstauf (1272), οπότε και πέρασε στην κυριότητα της Αρμπερίας. Το 1417 περιήλθε σε οθωμανική κατοχή, κατά τη διάρκεια της οποίας πολλοί κάτοικοι της πόλης αλλαξοπίστησαν. Έτσι, από τις απαρχές του κ΄ αι., ο πληθυσμός της Αυλώνας παρουσιάζεται θρησκευτικά ανάμικτος, φαινόμενο που παρατηρείται και σε άλλες πόλεις της χώρας. Στην ιστορία της χώρας η Αυλώνα πρωταγωνίστησε, διότι εκεί, το έτος 1912 ο Ismail Vlora ανακήρυξε την χώρα ελεύθερη από τους Οθωμανούς και σχημάτισε την πρώτη αλβανική κυβέρνηση.

Στα σωζόμενα στο AQSH οικονομικά έγγραφα δεν αποτυπώνεται με συνέχεια η μουσική παράδοση των ναών της πόλεως και των περιχώρων. Από την δεκαετία του ’50 λείπουν παντελώς τεκμήρια-μάρτυρες των ψαλτικών προσωπικοτήτων που διακόνησαν στα αναλόγια της επαρχίας. Τρία έγγραφα, των ετών 1962, 1964 και 1965 δείχνουν πάντως την αδιάκοπη μουσική παράδοση στην επαρχία, παρουσιάζοντας την από του έτους 1949 συνεχή παρουσία των Petro Doga και Dhimitri Gjini στα αναλόγια. Μάλιστα, ο Petro Doga πρέπει να προβιβάζεται στην πρωτοψαλτία, λαμβάνοντας τη θέση του Thimi Opingari (1949), ο οποίος μάλλον απεβίωσε. Το έτος 1962 τεκμαίρεται και η παρουσία ενός ακόμη ψάλτη, του Miti Todi Gjini, πιθανότατα σε άλλο ναό της πόλεως, ο οποίος μισθοδοτείται με τα ίδια χρήματα που ελάμβανε και ο Petro Doga (3000 λεκ). Αρκετά χαμηλές είναι οι μηνιαίες αποδοχές δύο ψαλτών, του Petro Xhelati που έψαλε στο μοναστήρι της Νάρτας και του Zoi Hyso που προσέφερε ψαλτικές υπηρεσίες στο χωριό Nifoli.

Αυλώνα				
Οικονομικό έτος	**Ονοματεπώνυμο ψάλτη**	**Ναός**	**Μισθός**	**Ψαλτική θέση/Σχόλια**
1949 (AQSH, F. 536, D. 234, V. 1949, f. 44)	Thimi Opingari		2000 λεκ	
	Dhimitri Gjini		1200 λεκ	
	Petro Doga		800 λεκ	
	Petro Xhelati	μοναστήρι Nartë	500 λεκ	

[244] F. Krutaj, M. Kabo και B. Gaçe,“Vlora”, *Fjalor Enciklopedik Shqiptar*, V. III, Tiranë: Akademia e Shkencave të Shqipërisë, 2009, p. 2896.
[245] A. Meksi, *Arkitektura e kishave të Shqipërisë (shekujt VII - XV)*, Tiranë: Uegen 2004, p. 18.

Αυλώνα				
Οικονομικό έτος	**Ονοματεπώνυμο ψάλτη**	**Ναός**	**Μισθός**	**Ψαλτική θέση/Σχόλια**
	Zoi Hyso	Nifoli	850 λεκ	
1962 (AQSH, F. 536, D. 1120, V. 1962, f. 45)	Petro Doga		3000 λεκ/μήνα	
	Miti Todi Gjini		3000 λεκ/μήνα	
1964	Petro Doga		850 lek	
	Mihal Popa			
1965	Dhimitri Gjini		1200 lek	

γ. Λούσνια

Η ορθόδοξη εκκλησία της πόλης Λούσνια ανήκει διοικητικά στη μητρόπολη Βερατίου. Μολονότι η ορθόδοξη κοινότητα της Λούσνιας αριθμεί σημαντικό ποσοστό των ορθοδόξων της Αλβανίας, εντούτοις λίγα στοιχεία μας γνωστοποιούν την δραστηριότητά της. Πάντως, το ορθόδοξο στοιχείο στην περιοχή αυτή πιστοποιείται και από την ύπαρξη του γνωστού μοναστηρίου της Αρντενίτσας, το οποίο χρονολογείται μεταξύ ιδ΄-ιε΄ αι.

Η ονομασία Λούσνια απαντάται στις αρχές του ιε΄ αι. Μέχρι τις αρχές του κ΄ αι. η Λούσνια παρέμεινε ένα μικρό αγροτικό κέντρο[246]. Ο πληθυσμός της αυξήθηκε μετά την απελευθέρωση της χώρας (1912), οπότε η μικρή αυτή περιοχή προσέλαβε αστικό χαρακτήρα. Παρά τη μακροχρόνια οθωμανική κατοχή, ο κ΄ αι. βρίσκει την πόλη κατοικημένη από μεγάλο αριθμό ορθοδόξων. Αυτό μαρτυρείται και από το γεγονός ότι το 1913 η ορθόδοξη εκκλησία ίδρυσε στην Λούσνια το πρώτο σχολείο[247]. Ωστόσο, παρά την παρουσία του ορθόδοξου στοιχείου στην πόλη και στις επαρχίες της, στα μισθολόγια του AQSH μαρτυρείται μόνο ένας ψάλτης στο χωριό Γκορίτσαϊ, κοντά στην Λούσνια.

Λούσνια				
Οικονομικό έτος	**Ονοματεπώνυμο ψάλτη**	**Ναός**	**Μισθός**	**Ψαλτική θέση**
1952	At Pali Spiro Ndreka	χωριό Goriçaj		

[246] S. Sala, K. Xoxi, "Lushnja", *Fjalor enciklopedik shqiptar*, Tiranë: Akademia e Shkencave, 2008, p. 1579.
[247] P. Dhana, Arsimi dhe kultura në Myzeqe (1912 - 1990), USA: lulu.com 2010, p. 219.

2.2.4. Επισκοπή Αργυροκάστρου

Τρίτη κατά σειρά επισκοπή της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας αναφέρεται στο εκκλησιαστικό καταστατικό του 1950 η επισκοπή Αργυροκάστρου. Αποτελείται από τις αρχιερατικές περιφέρειες: α) Αργυροκάστρου, β) Πωγωνίου, γ) Δέλβινου, δ) Αγίων Σαράντα, ε) Χειμάρρας και στ) Πρεμετής. Οι πληροφορίες για την ψαλτική παράδοση των περιφερειών αυτών, καίτοι ο αριθμός των ορθοδόξων είναι μεγάλος και παρά το γεγονός ότι στην επισκοπή αυτή ανήκουν και τα χωριά της ελληνικής μειονότητας, είναι ελάχιστες. Τα μόνα σωζόμενα στο AQSH ψαλτικού ενδιαφέροντος έγγραφα, είναι μισθολόγια του έτους 1949 και αφορούν τις περιφέρειες του Αργυροκάστρου, Δελβίνου και των Αγίων Σαράντα.

α. Αργυρόκαστρο

Η πόλη Αργυρόκαστρο[248] ιδρύθηκε πιθανώς κατά τους βυζαντινούς χρόνους, χωρίς όμως να είναι γνωστή η ακριβής χρονολογία[249]. Το όνομα *Αργυρόκαστρο* απαντά σε έγγραφα του ιδ΄ αι., δια των οποίων γνωρίζουμε την υπαγωγή της στην Επισκοπή Δρυϊνουπόλεως[250]. Κατά την διάρκεια του ιε΄ αι., η πόλη αποτελούσε σημαντικό κέντρο του νοτίου τμήματος της χώρας, κάτι που επιβεβαιώνεται και από το γεγονός ότι το Αργυρόκαστρο ήταν το κέντρο του σαντζακίου[251]. Σύμφωνα με τον Evlevia Çebeli, στην πόλη της Αργυροκάστρου υπήρχαν τρεις εκκλησίες, στις γειτονιές των απίστων[252].

Για την ψαλτική κίνηση στην πόλη η πληροφόρησή μας είναι ανεπαρκής. Τα μοναδικά οικονομικά έγγραφα προσφέρουν το ονοματεπώνυμο των ψαλλόντων σε τρία χωριά πέριξ της πόλεως.

Αργυρόκαστρο				
Οικονομικό έτος	**Ονοματεπώνυμο ψάλτη**	**Ναός**	**Μισθός**	**Ψαλτική θέση**
1949 (AQSH, F. 536, D. 234, V. 1949, ff. 30r - 31v, 33)	Qirjako Mërtiko	χωριό Lunavë	Δωρεάν	
	Kolo Ninë	χωριό Spotik	Δωρεάν	
	Panagiotis Petra	χωριό Memuzbei	Δωρεάν	

[248] "…το ισχυρό και διάσημο φρούριο του Αργυρόκαστρου, που στα ελληνικά σημαίνει κάστρο από ασήμι. Ιδρυτής του υπήρξε ο γιος του βασιλέα Φιλίππου. Αργότερα έπεσε στα χέρια διαφόρων λαών και τελικά το —— κυριεύθηκε από τους Αλβανούς επαναστάτες και τον σουλτάνο Βαγιαζήτ Β΄. Πολλά απο τα κτήρια στο Αργυρόκαστρο φαίνεται να οικοδομήθηκαν απο βενετούς απίστους, αφού μπορεί κανείς να δει πορτρέτα του αγίου Μάρκου πάνω σε αυτά, που είναι το σύμβολο της Βενετίας" (R. Dankof & R. Elsie (ed.), *Evliya Çelebi in Albania and adjacent regions, Kosovo, Montenegro, Ohrid*, Netherlands: Koniklijke Brill NV, Leiden, 2000, VIII 353b 29-33).

[249] Παντελεημόνου Αργυροκάστρου, "Ἀργυρόκαστρον", *ΘΗΕ*, τ. 3, Αθήνα: 1963, σ. 69.

[250] 'Οπ. π.

[251] Τα σαντζάκια αρχικώς ήταν πρωτοβάθμιες διοικητικές μονάδες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αντίστοιχες δηλαδή με τις "περιφέρειες" στη σημερινή Ελλάδα (E. Riza, *Qyteti muze i Gjirokastrës*, Tiranë: 2004, p. 15).

[252] R. Dankof και R. Elsie (ed.), *Evliya Çelebi in Albania and adjacent regions, Kosovo, Montenegro, Ohrid*, Netherlands: Koniklijke Brill NV, Leiden, 2000, VIII 354b 26-27.

β. Δέλβινο

Δέλβινο				
Οικονομικό έτος	**Ονοματεπώνυμο ψάλτη**	**Ναός**	**Μισθός**	**Ψαλτική θέση/Σχόλια**
1949 (AQSH, F. 536, D. 234, V. 1949, ff. 22)	Kiço Qiriaqi	χωριό Lefterohori	δωρεάν	

γ. Άγ. Σαράντα

Η αρχαιολογική έρευνα στην πόλη των Αγ. Σαράντα έχει αποκαλύψει πολυάριθμα μνημεία, τα οποία πιστοποιούν την κατοίκηση της πόλης από την παλαιολιθική εποχή. Στην ύστερη αρχαιότητα οι Άγ. Σαράντα αναφέρονται με το όνομα "Ανκιασμούς"[253] και αναγνωρίζονται ως επισκοπικό κέντρο της παλαιάς Ηπείρου. Σήμερα σώζονται κάποια παλαιοχριστιανικά κτήρια, όπως το βυζαντινό μοναστήρι των Αγ. Σαράντα προς τιμή των Σαράντα μαρτύρων της Σεβαστείας, από το οποίο έχει προέλθει και η σημερινή ονομασία της πόλης. Οι Άγ. Σαράντα παρουσίασαν δημογραφική αύξηση την δεκαετία του 1930, μεγάλο δε τμήμα του πληθυσμού της πόλεως αποτελούνταν από Έλληνες ορθοδοξους χριστιανούς.

Στον παρακάτω πίνακα σημειώνονται τα ονόματα επτά ψαλτών, που υπηρετούσαν στους ναούς της περιφέρειας των Αγ. Σαράντα. Εντύπωση προκαλεί η αναγραφή των ονομάτων δύο ψαλτών, των Kiço Nova και Andrea Martiko, που ψάλλουν στο μικρό ελληνόφωνο χωριό Άγ. Βασίλειος.

Άγ. Σαράντα				
Οικονομικό έτος	**Ονοματεπώνυμο ψάλτη**	**Ναός**	**Μισθός**	**Ψαλτική θέση/Σχόλια**
1949 (AQSH, F. 536, D. 234, V. 1949, ff. 22r-28v)	Thoma Konomi	Nivicë Buborit Sarandë	δωρεάν	
	Nasho Zahos	χωριό Gukës	500 λεκ/μήνα	
	Koço Prifti	χωριό Piqeras	300 λεκ/μήνα	
	Kiço Nova	χωριό Shën Vasil	δωρεάν	

[253] A. Meksi, *Arkitektura e kishave ne shqiperi: shek. VII XV*, Tiranë: Uegen 2004, pp. 18, 35.

Άγιοι Σαράντα				
Οικονομικό έτος	**Ονοματεπώνυμο ψάλτη**	**Ναός**	**Μισθός**	**Ψαλτική θέση/Σχόλια**
	Andrea Martiko	χωριό Shën Vasil	δωρεάν	
	Andrea Qesko	χωριό Vrion	500 λεκ/μήνα	
	Naqe Vitos		400 λεκ/μήνα	

2.2.5 Επισκοπή Κορυτσάς

Η επισκοπή, νυν δε μητρόπολη Κορυτσάς αποτελούσε μια από τις τέσσερις εκκλησιαστικές επαρχίες της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Αλβανίας. Σύμφωνα με το καταστατικό του 1950, την επισκοπή Κορυτσάς συγκροτούσαν οι αρχιερατικές περιφέρειες: α) Κορυτσάς, β) Κολώνιας, γ) Λεσκοβικίου και δ) Πόγραδετς. Έδρα της επισκοπής ήταν η ίδια η πόλη της Κορυτσάς.

α. Κορυτσά

Σύμφωνα με τα αρχαιολογικά ευρήματα, η Κορυτσά ως κατοικημένο κέντρο έχει τις ρίζες της στην αρχαιότητα, συγκεκριμένα στη ύστερη ελλαδική περίοδο (Late Helladic IIIc 1250-1180 π.Χ.)[254]. Χτισμένη στα σύνορα μεταξύ της Ιλλυρίας και της Ηπείρου, η Κορυτσά κυβερνήθηκε και από τις δύο δυναστείες[255]. Η ιστορία της πόλης της Κορυτσάς ξεκινά στον μεσαίωνα, όταν τον ια΄ αι. μαρτυρείται ως επισκοπή που υπαγόταν στη μητρόπολη Καστοριάς και όλη η περιφέρεια στην Αρχιεπισκοπή Αχρίδος[256]. Μετά την εισβολή των Οθωμανών στα μέσα του ιε΄αι. διαμορφώθηκε και η σύγχρονη πόλη της Κορυτσάς, που χτίστηκε το 1490[257] και συνδέθηκε με το όνομα του Iliaz Hoxha. Κατά την διάρκεια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, η Κορυτσά, υπό την ονομασία Görice, ήταν σαντζάκι του Βιλαετίου του Μοναστηρίου. Η Κορυτσά διατήρησε αμιγώς χριστιανικό πληθυσμό μέχρι και το πρώτο μισό του ιστ΄ αι., οπότε άρχισε να εμφανίζεται και ο ισλαμισμός,

[254] "Στο λεκανοπέδιο της Κορυτσάς η μυκηναϊκή κεραμική κάνει την πρώτη της εμφάνιση την υστεροελλαδική ΙΙΙΓ περίοδο με ένα μικρό αριθμό αγγείων και θραυσμάτων απο διαφορετικούς τάφους στον τύμβο α΄ στην περιοχή της Barç" (K. A. Wardle, "Μυκηναϊκό εμπόριο και επιρροή στην βόρεια Ελλάδα", στο Carol Zerner (ed), *Wace και Blegen: Η κεραμική ως αποδεικτικό στοιχείο του εμπορίου στην αιγαιακή εποχή του Χαλκού, 1939–1989*, (πρακτικά διεθνούς συνεδρίου) Amsterdam: J. C. Gieben 1993, p. 135).

[255] "Χάρη στην ιστορική έρευνα (Hammond), διαθέτουμε αποδεικτικά στοιχεία μιας δυναστείας Ιλλυριών να αντικαθίσταται από ένα καθεστώς Χαόνων απο την Βόρειο Ήπειρο" (J. Wilkes, *The Illyrians*, USA: Black well 1992, p.47). "Μπορούμε λοιπόν, να φτάσουμε στο συμπέρασμα ότι η αρχαιολογική διαίρεση συμπίπτει με την φυλετική διαίρεση: τα ιλλυρικά φύλα κατείχαν την βόρεια Ιλλυρία και τα ηπειρωτικά φύλα, είτε Χάονες είτε Μολοσσοί ολόκληρη την Κορυτσά" (J. Boardman & N.G.L. Hammond (eds.), *The Cambridge Ancient History*, *The expansion of the Greek world Eighth to Six centuries B.C*., second edition, v. III, p. 3, UK: Cambridge University Press: 1982, p. 266).

[256] Χ.Γ. Πατρινέλη, "Κορυτσᾶς, Μητρόπολις", *ΘΗΕ*, τ. 7, (Αθήνα 1965), σ. 872.

[257] Η. Δασσαρήτου, "Περὶ τῆς Κοριτσᾶς", Δ.Ι.Ε.Ε., τ. 5, σ. 145.

κυρίως στα γύρω χωριά[258]. Τον ιζ΄ αι. έχει μεγάλη ορθόδοξη κοινότητα και είναι έδρα Μητροπολίτη[259]. Στα τέλη του ιη΄ αι. η Μητρόπολη Κορυτσάς φέρει τον τίτλο "Μητρόπολη Κορυτσάς και Μοσχοπόλεως", ενώ στο τέλος του ιθ΄αι. προσαγορεύεται "Μητρόπολη Κορυτσάς και Πρεμετής"[260]. Η Οθωμανική κυριαρχία επί της Κορυτσάς διήρκεσε μέχρι το 1912.

Λόγω της γεωγραφικής τοποθεσίας, στη διασταύρωση μεταξύ Ιωαννίνων, Καστοριάς, Θεσσαλονίκης και Κωνσταντινουπόλεως η πόλη γνώρισε ιδιαίτερη ανάπτυξη με εφαλτήριο το εμπόριο. Αξιοσημείωτη άνθηση γνώρισε και ο τομέας της παιδείας και του πολιτισμού. Όπως η Σκόδρα, έτσι και η Κορυτσά αποτέλεσε σημαντικό θρησκευτικό και πολιτισμικό κέντρο της χώρας[261]. Τον ιθ΄ αι. η Κορυτσά κατέστη στιβαρός πυλώνας της αλβανικής αναγέννησης, με πρωταγωνιστές κυρίως τους ορθοδόξους της πόλης, οι οποίοι, μεταξύ άλλων, ζήτησαν την χρήση της αλβανικής γλώσσας στην Εκκλησία και σχεδίασαν την αυτονόμηση της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας και την αναγνώρισή της ως Αυτοκέφαλης[262].

Ο κ΄ αι. βρήκε την Κορυτσά, όπως και άλλες πόλεις της Αλβανίας, με ανάμικτο θρησκευτικά πληθυσμό. Αυτό όμως δεν εμπόδισε την ορθόδοξη κοινότητα να παραμείνει ενεργή και να συμβάλει στην ανάπτυξή της. Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, κατά την διάρκεια της δεκαετίας του ΄50 λειτουργούσαν πέντε εκκλησίες στην πόλη. Τα μισθολόγια της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας που σώζονται στο AQSH παρέχουν πληροφορίες για τους ψάλτες που διακονούσαν στους ναούς της Κορυτσάς κατά τα έτη 1948-1967.

Κορυτσά				
Οικονομικό έτος	**Ονοματεπώνυμο ψάλτη**	**Ναός**	**Μισθός**	**Ψαλτική θέση/Σχόλια**
1948	Pandi Progri	Καθεδρικός ναός	1000 λεκ/μήνα	

[258] "Το πρώτο μισό του ιστ΄ αι. οι πόλεις Βεράτι, Αυλώνα, Αργυρόκαστρο, Κανίνη, Κλεισούρα, Δέλβινο, Πρεμετήκαι Κορυτσά ήταν ακόμα εντελώς χριστιανικές" (E. Dritan, "Islam in the Albanian lands (XVth-XVIIth Century)" στο *Religion und Kultur im albanischsprachigen Südosteuropa*, Schmitt, Oliver Jens (επ.), Frankfurt am Main: Peter Lang 2010. p.37).

[259] "Η περιφέρεια της Κορυτσάς, προτού ακόμη κτισθεί η πόλη (1490), ανήκε στην μητρόπολη Καστοριάς, η οποία είχε επίσης υπαχθεί στην αρχιεπισκοπή Αχρίδος. Η μητρόπολη Κορυτσάς συνεστήθη στις αρχές του ιζ' αι. ενσωματώνοντας τις επισκοπές Κολώνιας, Δεβόλης και Σελεσφόρου (Σέβδας). Ο πρώτος γνωστός επίσκοπος Κορυτσάς είναι ο Νεόφυτος (1624 και 1628) ˙ το 1670 ο αρχιεπίσκοπος Αχρίδος Παρθένιος, ο εκ Κορυτσάς, ανύψωσε την πατρίδα του σε μητροπολική έδρα με τίτλο Κορυτσάς, Σελασφόρου και Μοσχοπόλεως" (Αναστασίου Γιανννουλάτου, "Εκκλησία της Αλβανίας, ιστορική-πνευματική παράδοση", στο *Ο θησαυρός της Ορθοδοξίας, 2000 χρόνια ιστορία, μνημεία, τέχνη,* Εκδοτική Αθηνών: Αθήνα 2000, τ. β', σ. 492).

[260] Η. Δασσαρήτου, " Περὶ τῆς Κοριτσᾶς", Δ.Ι.Ε.Ε., τ. 5, σσ. 151-155.

[261] Το έτος 1724 άνοιξε το πρώτο σχολείο, ελληνόγλωσο, ενώ το έτος 1887 ιδρύθηκε το πρώτο αλβανόγλωσσο σχολείο. Κατά την διάρκεια του ιθ' αι. άνοιξαν και άλλα σχολεία (B. Kondis, The Greeks of Northern Epirus and Greek-Albanian relations. Hestia, 1995, p. 9 και S. Skendi, *The Albanian national awakening, 1878–1912*. USA: Princeton University Press 1967, p. 134).

[262] Περισσότερα βλ. το πρώτο μέρος.

Κορυτσά				
Οικονομικό έτος	**Ονοματεπώνυμο ψάλτη**	**Ναός**	**Μισθός**	**Ψαλτική θέση/Σχόλια**
(AQSH, F. 141, D. 672, V. 1948, f.8r)	Stefanaq Qiriako	Καθεδρικός ναός	900 λεκ/μήνα	
	Argjir at Vangjeli ή Argjir Papavangjel	Ναός της Παναγίας	1000 λεκ/μήνα	
	Viktor At Spiro ή Viktor Papaspiro	Ναός της Παναγίας	800 λεκ/μήνα	
	Mihallaq Milinga	αγ. Γεωργίου	400 λεκ/μήνα	
	Kristaq Sharxhi	αγ. Γεωργίου	400 λεκ/μήνα	
1949	Pandi Progri	Καθεδρικός ναός	1000 λεκ/μήνα	
(AQSH, F. 141, D. 699, V. 1949, f.3r)	Stefanaq Qiriako	Καθεδρικός ναός	900 λεκ/μήνα	
	Argjir at Vangjeli ή Argjir Papavangjel	Ναός της Παναγίας	1000 λεκ/μήνα	
(AQSH, F. 141, D. 755, V. 1951, f.93r)	Viktor At Spiro ή Viktor Papaspiro		800 λεκ/μήνα	
(AQSH, F. 141, D. 699, V. 1949, f.3r)	Mihallaq Milinga	αγ. Γεωργίου	400 λεκ/μήνα	
	Kristaq Sharxhi	αγ. Γεωργίου	400 λεκ/μήνα	
1951 (AQSH, F. 141, D. 755, V. 1951, f.93r)	Pandi Progri		1700 λεκ/μήνα	
	Stefanaq Qiriako		1200 λεκ/μήνα	
	Argjir at Vangjeli		1700 λεκ/μήνα	
	Viktor Qosa		1200 λεκ/μήνα	

Κορυτσά				
Οικονομικό έτος	**Ονοματεπώνυμο ψάλτη**	**Ναός**	**Μισθός**	**Ψαλτική θέση/Σχόλια**
	Mihallaq Milinga		1100 λεκ/μήνα	
	Kristaq Sharxhi		500 λεκ/μήνα	
(AQSH, F. 141, D. 755, V. 1951, f.101r)	Dhimitraq Moskopoliti			Με την υπ' αριθμόν 12/10.11.1951 απόφαση της Δημογεροντίας της Κορυτσάς, ο Dh. Moskopoliti απαλλάσσεται των ψαλτικών του καθηκόντων.
1952 (AQSH, F. 141, D. 816, V. 1952, ff.6v-19r)	Stefanaq Qiriako		1200 λεκ/μήνα	
	Pandi Ikonomi		1700 λεκ/μήνα	
	Argjir at Vangjeli ή Argjir Papavangjel	ναός της Παναγίας	1700 λεκ/μήνα	
	Viktor Qosa	ναός της Παναγίας	1200 λεκ/μήνα	
	Mihallaq Milinga		1200 λεκ/μήνα	
	Kristaq Sharxhi		500 λεκ/μήνα	
	Spiro Konda	Διευθυντής της χορωδίας	1000 λεκ/μήνα	
1953 (F. 141, D. 853, V. 1953 f.167v-184r)	Stefanaq Qiriako	Καθεδρικός ναός	1200 λεκ/μήνα	
	Pandi Ikonomi	Καθεδρικός ναός	1700 λεκ/μήνα	
	Argjir at Vangjeli	ναός της Παναγίας	1700 λεκ/μήνα	

Κορυτσά				
Οικονομικό έτος	**Ονοματεπώνυμο ψάλτη**	**Ναός**	**Μισθός**	**Ψαλτική θέση/Σχόλια**
	Viktor Qosa	ναός της Παναγίας	1200 λεκ/μήνα	
ff.168v-169r	Mihallaq Milinga	αγ. Γεωργίου	1200 λεκ/μήνα	
	Kristaq Sharxhi	αγ. Γεωργίου		
	Kristaq Lapo		1400 λεκ/μήνα	
	Dhimitraq Moskopoliti	αγ. Γεωργίου	2250 λεκ/μήνα	
				Η ημερομηνία έναρξης της ψαλτικής υπηρεσίας
1954 (AQSH, F. 141, D. 873, V. 1954, f. 32r)	Spiro Konda	Διευθυντής της χορωδίας	1000 λεκ/μήνα	1/1/1951 Από την αρχή της χορωδίας
	Pandi Ikonomi	Καθεδρικός ναός	2000 λεκ/μήνα	1919
	Stefanaq Qiriako	Καθεδρικός ναός	1500 λεκ/μήνα	1924
	Argjir at Vangjeli	ναός της Παναγίας	1700 λεκ/μήνα	5/12/1927
	Mihallaq Milinga	αγ. Γεωργίου	1700 λεκ/μήνα	1926
	Viktor Qosa	αγ. Γεωργίου	1500 λεκ/μήνα	21/05/1933
	Kristaq Sharxhi		500 λεκ/μήνα	1/1/53
	Stavri Boboshtica		500 λεκ/μήνα	1/5/53
1955 (AQSH, F. 141, D. 944, V. 1955, ff. 5v-13r)	Dhimitri Moskopoliti	Καθεδρικός ναός	3000 λεκ/μήνα	πρωτοψάλτης
(AQSH, F. 141, D. 972, V. 1956, f. 34r)	Stefanaq Qiriako	Καθεδρικός ναός	1500 λεκ/μήνα	αριστερός ψάλτης

Κορυτσά				
Οικονομικό έτος	**Ονοματεπώνυμο ψάλτη**	**Ναός**	**Μισθός**	**Ψαλτική θέση/Σχόλια**
	Argjir at Vangjeli	αγ. Γεωργίου	1700 λεκ/μήνα	δεξίος ψάλτης
	Petro Treska	αγ. Γεωργίου	1500 λεκ/μήνα	αριστερός ψάλτης
	Mihallaq Milinga	ναός της Παναγίας	1700 λεκ/μήνα	δεξίος ψάλτης
	Viktor Qosa	ναός της Παναγίας	1500 λεκ/μήνα	αριστερός ψάλτης
1956 (AQSH, F. 141, D. 944, V. 1955, ff. 25v-30r, AQSH, F. 141, D. 972, V. 1956, ff. 34-36)	Dhimitri Moskopoliti	*Καθεδρικός ναός*	3000 λεκ/μήνα	πρωτοψάλτης
	Stefanaq Qiriako	*Καθεδρικός ναός*	1800 λεκ/μήνα	αριστερός ψάλτης
	Argjir at Vangjeli	αγ. Γεωργίου	2000 λεκ/μήνα	δεξίος ψάλτης
	Petro Treska	αγ. Γεωργίου	1800 λεκ/μήνα	αριστερός ψάλτης
	Mihallaq Milingo	ναός της Παναγίας	2000 λεκ/μήνα	δεξίος ψάλτης
	Viktor Qosa	ναός της Παναγίας	1800 λεκ/μήνα	αριστερός ψάλτης
1958 (AQSH, F. 141, D. 1038, V. 1958, ff. 2v-8r)	Argjir at Vangjeli	ναός της Παναγίας	2200 λεκ/μήνα	
	Viktor Qosa	ναός της Παναγίας	2000 λεκ/μήνα	
	Mihallaq Milinga	αγ. Γεωργίου	2200 λεκ/μήνα	
	Dhimitraq Moskopoliti	αγ. Γεωργίου	3200 λεκ/μήνα	
	Anesti Mara		2000 λεκ/μήνα	

Κορυτσά				
Οικονομικό έτος	**Ονοματεπώνυμο ψάλτη**	**Ναός**	**Μισθός**	**Ψαλτική θέση/Σχόλια**
	Petro Treska		2000 λεκ/μήνα	
1959 (AQSH, F. 141, D. 1038, V. 1958, ff. 21v-23r)	Viktor Qosa	ναός της Παναγίας	2000 λεκ/μήνα	
	Mihallaq Milingo	αγ. Γεωργίου	2200 λεκ/μήνα	
	Dhimitraq Moskopoliti	αγ. Γεωργίου	3200 λεκ/μήνα	
	Gaqi Prift (Borova)		2000 λεκ/μήνα	
1960 (AQSH, F. 141, D. 1038, V. 1958, ff. 34v-38r)	Dhimitraq Moskopoliti	αγ. Γεωργίου	3200 λεκ/μήνα	
	Mihallaq Milingo	ναός της Παναγίας	2200 λεκ/μήνα	
	Viktor Qosa	ναός της Παναγίας	2200 λεκ/μήνα	
	Anesti Mara		2000 λεκ/μήνα	
	Gaqi Prift (Borova)			
	Ilo Kosta Gjino			
1961 (AQSH, F. 141, D. 1124, V. 1961, ff. 2v-6r)	Dhimitraq Moskopoliti		3200 λεκ/μήνα	
	Viktor Qosa		2200 λεκ/μήνα	
	Mihallaq Milingo		2200 λεκ/μήνα	
	Anesti Mara		2000 λεκ/μήνα	
1962 (AQSH, F. 141, D. 1124, V. 1961, ff. 18v-22r)	Dhimitraq Moskopoliti		3200 λεκ/μήνα	
	Viktor Qosa		2200 λεκ/μήνα	
	Mihallaq Milingo		2200 λεκ/μήνα	

Κορυτσά				
Οικονομικό έτος	**Ονοματεπώνυμο ψάλτη**	**Ναός**	**Μισθός**	**Ψαλτική θέση/Σχόλια**
	Anesti Mara		2200 λεκ/μήνα	
1963 (AQSH, F. 141, D. 1124, V. 1961, ff. 32v-36r)	Dhimitraq Moskopoliti		3200 λεκ/μήνα	
	Anesti Mara		2200 λεκ/μήνα	
	Mihallaq Milingo		2200 λεκ/μήνα	
	Viktor Qosa		2200 λεκ/μήνα	
1964 (AQSH, F. 141, D. 1224, V. 1964, f. 12r AQSH, F. 141, D. 1232, V. 1964, f. 70)	Dhimitraq Moskopoliti	Καθεδρικός ναός	3000 λεκ/μήνα	πρωτοψάλτης
	Anesti Mara	Καθεδρικός ναός	2000 λεκ/μήνα	αριστερός ψάλτης
	Mihallaq Milingo	ναός της Παναγίας	2200 λεκ/μήνα	δεξίος ψάλτης
	Viktor Dhimitri Qosa	ναός της Παναγίας	2200 λεκ/μήνα	αριστερός ψάλτης
	Nikolla Karabuzi	Μεταμορφώσεως του Σωτήρος	2000 λεκ/μήνα	
	Nako Karamitro	Μεταμορφώσεως του Σωτήρος	1000 λεκ/μήνα	
1965 (AQSH, F. 141, D. 1224, V. 1964, ff. 20v-21r)	Dhimitraq Moskopoliti	Καθεδρικός ναός	3000 λεκ/μήνα	πρωτοψάλτης
	Anesti Mara	Καθεδρικός ναός	2000 λεκ/μήνα	αριστερός ψάλτης
	Mihallaq Milingo		2200 λεκ/μήνα	
	Viktor Dhimitri Qosa	ναός της Παναγίας	2200 λεκ/μήνα	
	Nikolla Karabuzi	Μεταμορφώσεως του Σωτήρος	2000 λεκ/μήνα	

Κορυτσά				
Οικονομικό έτος	**Ονοματεπώνυμο ψάλτη**	**Ναός**	**Μισθός**	**Ψαλτική θέση/Σχόλια**
	Nako Karamitro	Μεταμορφώσεως του Σωτήρος	1500 λεκ/μήνα	συνταξιοδοτείται την 1η Μαρτίου 1965
1966 (AQSH, F. 141, D. 1224, V. 1964, ff. 37r)	Pandi Qendro	Καθεδρικός ναός	300 νέο λεκ/μήνα	
	Anesti Mara	Καθεδρικός ναός	200 νέο λεκ/μήνα	
	Mihallaq Milingo	αγ. Τριάδα	300 νέο λεκ/μήνα	
	Viktor Qosa	Προφήτου Ηλιού	220 νέο λεκ/μήνα	
	Kristaq Sharxhi	Προφήτου Ηλιού	200 νέο λεκ/μήνα	
1967 (AQSH, F. 141, D. 1302, V. 1967, f. 3)	Dhimitraq Moskopoliti	Καθεδρικός ναός		
	Mihallaq Milinga	αγ. Τριάδα		

Τα έγγραφα μαρτυρούν τα ονόματα δεκαοκτώ συνολικά ψαλτών, οι οποίοι υπηρέτησαν στον Καθεδρικό ναό της πόλεως και στους ενοριακούς ναούς της Παναγίας, του αγίου Γεωργίου, του προφήτου Ηλιού, της Αγίας Τριάδος και της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, γνωστοποιούν δε και το όνομα του Spiro Konda, που διετέλεσε διευθυντής της χορωδίας. Η μελέτη και η σύγκριση των προσφερομένων στοιχείων μας επιτρέπει να τα αξιολογήσουμε και να καταγράψουμε τις ακόλουθες παρατηρήσεις:

- πρωτοψάλτες στον Καθεδρικό ναό της πόλεως διετέλεσαν κατά σειρά οι: Pandi Progri, Pandi Ikonomi, Dhimitri Moskopoliti, Pandi Qendro, ως λαμπαδάριοι δε υπηρέτησαν οι: Stefanaq Qiriako και Anesti Mara (από το 1964 και μετά),
- ο λαμπαδάριος του ναού της Παναγίας ο Viktor At Spiro ή Viktor Papaspiro φαίνεται ότι μετά το 1949 είτε παραιτείται της θέσεως λόγω ασθενείας ή γήρατος είτε απεβίωσε,
- το έτος 1951 οι ψάλτες λαμβάνουν γενναία αύξηση στις μηνιαίες αποδοχές τους, οι οποίες σχεδόν διπλασιάζονται, σε κάποιες περιπτώσεις (Mihallaq Milinga) τριπλασιάζονται,
- αύξηση των αποδοχών παρατηρείται και το έτος 1954,

- τα έτη 1955 και 1956, σύμφωνα με τα έγγραφα, γίνεται μετάθεση ψαλτών κι έτσι ο υπηρετών στο ναό της Παναγίας Argjir Papavangjel και ο πρωτοεμφανιζόμενος Petro Treska μετακινούνται στο ναό του αγίου Γεωργίου στις θέσεις των Mihallaq Milinga και Viktor Qosa, με τους τελευταίους να τοποθετούνται στο ναό της Παναγίας,
- ως τον πιο καταξιωμένο ψάλτη στην περιοχή, σύμφωνα με τις αποδοχές, θα πρέπει να θεωρήσουμε τον Dhimitri Moskopoliti,
- ο ψάλτης του ναού του αγίου Γεωργίου Kristaq Sharxhi (1948-1954) μένει για ένα μεγάλο διάστημα χωρίς αναλόγιο (1955-1965), επανακάμπτει ψάλλων στο ναό του Προφήτου Ηλιού,
- δύο νέοι ψάλτες, οι Nikolla Karabuzi και Nako Karamitro εμφανίζονται στον ψαλτικό χώρο, ψάλλοντας στο ναό της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος,
- ο Anesti Mara, ο οποίος συστήνεται στον ψαλτικό χώρο το έτος 1958 αναλαμβάνει την λαμπαδαρία του Καθεδρικού ναού το έτος 1964.

Εκτός των δεδομένων αυτών, στα ως άνω οικονομικά έγγραφα της Εκκλησίας, συγκεκριμένα δε των ετών 1952 και 1954, την προσοχή ελκύει η περί της αμοιβής, για την υπηρεσία του ως διευθυντή χορωδίας του καθηγητή Spiro Konda, σημείωση. Για την ίδρυση και δράση της εν λόγω χορωδίας δεν έχουμε ικανές πληροφορίες, ωστόσο λίγες ειδήσεις αντλούμε από μια ομαδική επιστολή, που συντάχθηκε κατά το έτος 1957 και απευθύνεται στο εκκλησιαστικό συμβούλιο της Επισκοπής Κορυτσάς[263]. Σύμφωνα με αυτή, η χορωδία ιδρύθηκε το έτος 1940. Οι συντάκτες-μέλη της χορωδίας επιθυμούν να εκφράσουν την ανησυχία τους για την διάλυση της χορωδίας και να αναδείξουν το πρόβλημα, γράφοντας χαρακτηριστικά ότι *"το τελευταίο διάστημα η χορωδία διαλύεται, διότι δεν υπάρχει διευθυντής και τα μέλη της δεν πληρώνονται καλά",* αλλά και να παρακαλέσουν για εξεύρεση βιώσιμης λύσης. Αιτούνται, λοιπόν, από το εκκλησιαστικό συμβούλιο της Επισκοπής Κορυτσάς έναν καλό διευθυντή και αύξηση μισθού, προκειμένου να εξισωθούν μισθολογικά με τα αντίστοιχα μέλη της χορωδίας της εκκλησίας των Τιράνων. Η προσπάθειά τους υποστηρίζεται από ομάδα πιστών της πόλεως σε μια επιστολή, η οποία φέρει ημερομηνία 10 Δεκεμβρίου 1957. Την απευθύνουν στον επίσκοπο Filotheu και εκφράζουν τη λύπη τους για την διάλυση μιας τόσο *"μακρόβιας/παλαιάς χορωδίας",* η οποία λάμπρυνε με *"μεγάλες θυσίες"* τις εκκλησίες. *"Πάει περίπου ένας χρόνος τώρα που περιμέναμε τη δική σας αντίδραση και της εκκλησιαστικής επιτροπής",* γράφουν χαρακτηριστικά οι πιστοί στον επίσκοπο, κατηγορώντας τις εκκλησιαστικές αρχές για την παύση της χορωδίας[264]. Ωστόσο, παρά τις δυσκολίες που αντιμετώπιζε κατά το έτος 1957, η χορωδία επανήλθε στην κανονικότητά της το έτος 1958. Ο πίνακας που ακολουθεί βασίζεται στα μισθολόγια της χορωδίας Κορυτσάς και μας γνωστοποιεί όλα τα μέλη της, τα έτη υπηρεσίας του καθενός και τις αμοιβές αυτών.

[263] AQSH, F. "Episkopata e Korçës" nr. 141, D. 993, V. 1957, f. 1.
[264] Όπ. π., f. 2.

Κορυτσά					
Οικονομικό έτος 1951	**Οικονομικό έτος 1952**	**Οικονομικό έτος 1954** (AQSH, F.141, D.894, V. 1954, FF. 16-17)	**Οικονομικό έτος 1955** (AQSH, F. 141, D.943, V.1955, F.112r)	**Οικονομικό έτος 1956** (AQSH, F.141, D.976, V.1956, f.138)	**Οικονομικό έτος 1958**
τα μέλη 171,5 λεκ/ μήνα		**τα μέλη 200 λεκ/ μήνα**	**τα μέλη 200 λεκ/ μήνα**	**τα μέλη 200 λεκ/ μήνα**	
Dhimitra Cico	Dhimitra Cico	Dhimitra Cico	Dhimitra Cico	Dhimitra Cico	Ligor Mele (Διευθυντής της χορωδίας)
Afrula (Afrodhiti Sholla)	Afrula (Afrodhiti Sholla)	Afrula (Afrodhiti Sholla)	Afrula (Afrodhiti Sholla)	Afrula (Afrodhiti Sholla)	Dhimitra Cico
Violeta Dhimitri	Jorgjia Çule	Violeta Dhimitri	Violeta Dhimitri	Violeta Dhimitri	Afrula (Afrodhiti Sholla)
Jorgjia Çule	Andoneta Plasari	Jorgjia Çule	Jorgjia Çule		Violeta Dhimitri
Andoneta Plasari	Pavlina Prifti	Jorgjia Najdo	Jorgjia Najdo	Jorgjia Najdo	Dhora ή Dhorkë Najdo
Lililana Plasari	Dhora ή Dhorkë Najdo	Meri Dhimitri	Lirika Moro	Lirika Moro	Jorgjia Najdo
Liliana Zallëmi	Jorgjia Najdo	Marika Janulla	Galata ή Gallata ή Gallava Najdo	Galata ή Gallata ή Gallava Najdo	Marika Cico
Meri Jankulla	Meri Dhimitri	Galata ή Gallata ή Gallava Najdo	Dhora Bezhani	Dhora Bezhani	Dhimitri Prifti
Pavlina Prifti	Evelina Zallëmi	Dhora Bezhani	Marika Cico	Marika Cico	Loni Papasofron (Sofroni)
Dhora ή Dhorkë Najdo	Marika Janulla	Marika Cico	Ligor Mele	Ligor Mele	Vani ή Jovan Llazari
Jorgjia Najdo	Meri Naco	Ligor Mele	Dhimitri Prifti	Marjeta Buqo	Vangjel Çeçi ή Çeçe
Meri Dhimitri	Galata ή Gallata ή Gallava Najdo	Dhimitri Prifti	Loni Papasofron (Sofroni)	Loni Papasofron (Sofroni)	Petro Odhise
Tefta Tiko	Efti Tiko	Loni Papasofron (Sofroni)	Vangjel Çeçi ή Çeçe	Vangjel Çeçi ή Çeçe	Sotir Treska
Ligor Mele	Ligor Mele	Vangjel Çeçi ή Çeçe	Petro Odhise	Petro Odhise	Ligor Mele (Διευθυντής της χορωδίας)
Dhimitri Prifti	Dhimitri Prifti	Petro Odhise	Sotir Mite	Sotir Mite	Dhimitra Cico
Loni Papasofron (Sofroni)	Loni Papasofron (Sofroni)	Sotir Mite	Dhoshi Nejdo ή Najdo	Dhoshi Nejdo ή Najdo	Afrula (Afrodhiti Sholla)
Raqi Dhimitri	Raqi Dhimitri	Kristo ή Kiço Tasho	Sotir Tusha	Sotir Tusha	Violeta Dhimitri
Vani ή Jovan Llazari	Vani ή Jovan Llazari			Dhoshi Buzhani	Dhora ή Dhorkë Najdo
Vangjel Çeçi ή Çeçe	Vangjel Çeçi ή Çeçe			Vançi Pleqi	Jorgjia Najdo
Petro Odhise	Petro Odhise			Andon Marçka	Marika Cico
Dhori Tiko	Dhori Tiko				Dhimitri Prifti

Κορυτσά					
Οικονομικό έτος 1959 (AQSH, f.141, d.1066, v.1959, f.105)	**Οικονομικό έτος 1960** (AQSH, f.141, d.1093, v.1960, f.8)	**Οικονομικό έτος 1962** (AQSH, f.141, d.1149, v.1962, f.122)	**Οικονομικό έτος 1963** (AQSH, f.141, d.1185, v.1963, f.2)	**Οικονομικό έτος 1965** (AQSH, f.141, d.1255, v.1965, f.121r)	**Οικονομικό έτος 1967** (AQSH, f.141, d.1313, v.1967, f.7)
			ο διευθυντής 800 λεκ/μήνατα μέλη 200 λεκ/ μήνα	**ο διευθυντής 800 λεκ/μήνα τα μέλη 200 λεκ/ μήνα**	**ο διευθυντής 800 λεκ/μήνα τα μέλη 200 λεκ/ μήνα**
Ligor Mele (Διευθυντής της χορωδίας)	Ligor Mele (Διευθυντής της χορωδίας)	Ligor Mele (Διευθυντής της χορωδίας)	Ligor Mele (Διευθυντής της χορωδίας)	Ligor Mele (Διευθυντής της χορωδίας)	Loni Papasofroni ή Sofroni (Διευθυντής της χορωδίας)
Dhimitra Cico	Dhimitra Cico	Dhimitra Cico	Dhimitra Cico	Dhimitra Cico	Dhimitra Cico
Afrula (Afrodhiti Sholla)	Afrula (Afrodhiti Sholla)	Afrula (Afrodhiti Sholla)	Afrula (Afrodhiti Sholla)	Afrula (Afrodhiti Sholla)	Afrula (Afrodhiti Sholla)
Violeta Dhimitri	Violeta Dhimitri	Violeta Dhimitri	Violeta Dhimitri	Violeta Dhimitri	Violeta Dhimitri
Dhora ή Dhorkë Najdo	Dhora ή Dhorkë Najdo	Dhora ή Dhorkë Najdo	Dhora ή Dhorkë Najdo	Dhora ή Dhorkë Najdo	Dhora ή Dhorkë Najdo
Jorgjia Najdo	Jorgjia Najdo	Jorgjia Najdo	Jorgjia Najdo	Jorgjia Najdo	Jorgjia Najdo
Marika Cico	Marika Cico	Marika Cico	Marika Cico	Dhimitri Prifti	Dhorkë Bezhani
Dhimitri Prifti	Dhimitri Prifti	Dhimitri Prifti	Dhimitri Prifti	Loni Papasofron (Sofroni)	Maria Papuxhi
Loni Papasofron (Sofroni)	Loni Papasofron (Sofroni)	Loni Papasofron (Sofroni)	Loni Papasofron (Sofroni)	Vani ή Jovan Llazari	Vançi Pleqi
Vani ή Jovan Llazari	Vani ή Jovan Llazari	Vani ή Jovan Llazari	Vani ή Jovan Llazari	Petro Odhise	Dhimitri Prifti
Vangjel Çeçi ή Çeçe	Vangjel Çeçi ή Çeçe	Vangjel Çeçi ή Çeçe	Vangjel Çeçi ή Çeçe		
Petro Odhise	Petro Odhise	Petro Odhise	Petro Odhise		
Sotir Treska	Sotir Treska	Sotir Treska	Sotir Treska		
Ligor Mele (Διευθυντής της χορωδίας)	Ligor Mele (Διευθυντής της χορωδίας)	Ligor Mele (Διευθυντής της χορωδίας)	Ligor Mele (Διευθυντής της χορωδίας)		
Dhimitra Cico	Dhimitra Cico	Dhimitra Cico	Dhimitra Cico		
Afrula (Afrodhiti Sholla)	Afrula (Afrodhiti Sholla)	Afrula (Afrodhiti Sholla)	Afrula (Afrodhiti Sholla)		
Violeta Dhimitri	Violeta Dhimitri	Violeta Dhimitri	Violeta Dhimitri		
Dhora ή Dhorkë Najdo	Dhora ή Dhorkë Najdo	Dhora ή Dhorkë Najdo	Dhora ή Dhorkë Najdo		
Jorgjia Najdo	Jorgjia Najdo	Jorgjia Najdo	Jorgjia Najdo		
Marika Cico	Marika Cico	Marika Cico	Marika Cico		
Dhimitri Prifti	Dhimitri Prifti	Dhimitri Prifti	Dhimitri Prifti		

Σύμφωνα με τα παραπάνω έγγραφα η χορωδία λειτούργησε από το 1951 μέχρι το 1965. Συνολικά καταγράφονται σαράντα μέλη, εκ των οποίων τα δεκατρία φαίνεται ότι υπήρξαν τακτικά για αρκετά χρόνια. Για το πρό του έτους 1951 διάστημα και την δράση της χορωδίας, λίγες πληροφορίες προσφέρει η Zhuliana Jorganxhi, αδερφή της Rosmaria, στο υπό τον τίτλο *Kur shpirti këndon, Gaqo Jorganxhi (Όταν η ψυχή τραγουδά*, Γάκιο Γιοργαντζή) βιβλίο της, που αφιερώνει στον πατέρα της. Μικρή ενότητα του πονήματός της αφιερώνει στις εκκλησιαστικές χορωδίες της Κορυτσάς[265]. Από εκεί πληροφορούμαστε ότι διευθυντής της χορωδίας του καθεδρικού ναού ήταν αρχικά ο Spiro Konda. Ακολούθως, τα έτη 1932-1938 διευθυντής της χορωδίας του καθεδρικού ναού, αλλά και της χορωδίας του ενοριακού ναού του αγ. Γεωργίου έγινε ο Ilo Mosko[266], ενώ κατά τα έτη 1943–1944 διευθυντής ορχήστρας στον καθεδρικό ναό ανέλαβε ο Kostaq Osmanlliu[267]. Την περίοδο 1940–1944 στην Κορυτσά υπήρχαν άλλες δύο χορωδίες: η μία -υπό τη διεύθυνση του Spiro Konda- έψαλλε στον ενοριακό ναό του προφήτου Ηλιού και η άλλη, που αναφέρεται ως βυζαντινή χορωδία, έψαλλε στον ενοριακό ναό της Παναγίας, με διευθυντή τον Kristq Dacolli[268].

β. Πόγραδετς

Το Πόγραδετς, πόλη με πλούσια λαϊκή παράδοση, εκτείνεται στις ακτές της Αχρίδας. Το Πόγραδετς φαίνεται ότι κατοικήθηκε από τον ε΄ π.Χ. αι., σύμφωνα με τα αρχαιολογικά ευρήματα[269]. Δυστυχώς, όμως, η μετέπειτα ιστορική πορεία της πόλης, χάνεται στα βάθη των αιώνων, με εξαίρεση τα χρόνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όταν ο Evliya Çelebi[270] επισκέφτηκε την περιοχή το έτος 1662 και συνέγραψε το έργο *Seyahatname*, όπου για το Πόγραδετς σημειώνει τα εξής: "*Η γλυκιά κωμόπολη του Πόγραδετς. Είναι κι αυτή μέρος της περιοχής Κάτη στην Σταρόβα και διοικείται από τον βοεβόδα. Από εδώ ως την άλλη πλευρά της λίμνης, θα μπορούσε κάποιος να δει την μικρή πόλη της Στρούγγα και το φρούριο της Αχρίδας. Σε αυτήν την πόλη υπάρχουν τέσσερα καταλύματα και τέσσερις αίθουσες προσευχής. Μεταξύ αυτών βρίσκεται το πανέμορφο τζαμί στο παζάρι, με οροφή διακοσμημένη με πλακάκια και λιθόκτιστο μιναρέ. Έπειτα υπάρχει το τζαμί του που διαθέτει εναν μεγάλο χώρο συνάθροισης. Υπάρχουν δύο μεντρεσέδες, δυο δημοτικά σχολεία, ένας ντερβίς τεκές, τρία χάνια και ένα μικρό λουτρό. Εκ των 600 σπιτιών με οροφές απο πλακάκι, περιβεβλημένων με αμπέλια και κήπους, είκοσι διαθέτουν ιδιωτικό λουτρό. Τα μαγαζιά είναι 150 στον αριθμό, χωρίς να υπάρχει μια μόνιμη λιθόκτιστη αγορά. Παρά τη λίμνη βρίσκονται αρκετά βυρσοδεψεία*"[271]. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι στη μαρτυρία του Çelebi δεν γίνεται λόγος για ναούς, παρόλο που η πόλη διέθετε ορθόδοξη κοινότητα.

---

[265] Zh. Jorganxhi, *Kur shpirti këndon Gaqo Jorganxhi*, Tiranë: Shtëpia botuese 55, 2005, pp. 40-43.

[266] Ο Ilo Mosko ήταν διάσημος φλαουτίστας στην πόλη της Κορυτσάς. Διετέλεσε μουσικός στο συγκρότημα Lira (Λύρα), το οποίο ήταν γνωστό για τις παραδοσιακές καντάδες της Κορυτσάς.

[267] Ο Kristaq Osmanlliu (Μαΐστωρ της Μουσικής) σπούδασε μουσική στο Κονσερβατόριο του Βουκουρεστίου. Διακρίθηκε ως διευθυντής εκκλησιαστικών χορωδιών καθώς και του συγκροτήματος Lira.

[268] Zh. Jorganxhi, *Kur shpirti këndon Gaqo Jorganxhi*, p. 41.

[269] Το πιο σημαντικό αρχαιολογικό εύρημα της περιοχής είναι οι τάφοι της Σέλτσας (Varret e Selcës).

[270] Ο **Mehmed Zilli** (25 Μαρτίου 1611 – 1682), γνωστός ως **Evliya Çelebi** ήταν περιηγητής που ταξίδεψε στην επικράτεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και στις παρακείμενες περιοχές σε διάστημα σαράντα χρόνων και κατέγραψε τις εντυπώσεις του σε ένα οδοιπορικό έργο με τίτλο "*Seyahatname*" ("Το βιβλίο των ταξιδιών").

[271] R. Dankof & R. Elsie (ed.), *Evliya Çelebi in Albania and adjacent regions, Kosovo, Montenegro, Ohrid*, Netherlands: Koniklijke Brill NV, Leiden, 2000, VIII 372a15-23, pp. 222-223.

Η πληροφορίες για την ψαλτική κίνηση στην πόλη ούτε πολλές είναι ούτε ικανές να φωτίσουν ικανοποιητικά την κατάσταση κατά την εξεταζομένη περίοδο. Η καταγραφή δύο ονομάτων ψαλτών στα μισθολόγια δεν αφήνει περιθώρια για συμπεράσματα και υποθέσεις. Μέσα στην εικοσαετία 1948-1967 ως επίσημοι ψάλτες στο Πόγραδετς μαρτυρούνται οι Vasil Pappa Stavro (1949, 1951 και 1959) και Koço Aleksi Vasili (1955 και το 1962). Περαιτέρω στοιχεία (ναός, ψαλτική θέση, χρόνια υπηρεσίας) δεν παρέχονται.

Πόγραδετς				
Οικονομικό έτος	**Ονοματεπώνυμο ψάλτη**	**Ναός**	**Μισθός**	**Ψαλτική θέση**
1949 (AQSH, F. 536, D. 234, V. 1949, f. 912)	Vasil Pappa Stavro		1000 λεκ/μήνα	
1951	Vasil Pappa Stavro			
1955	Koço Aleksi			
1959	Vasil Pappa Stavro			
1962 (AQSH, F. 536, D. 1120, V. 1962, f. 69)	Koço Aleksi Vasili		2000 λεκ/μήνα	

Το 1961 (10 Οκτωβρίου), η Ιερά Σύνδος της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας, εκδίδει γραπτή οδηγία-εγκύκλιος, σχετική με την ασφάλιση των ψαλτών[272]. Κατ᾽ αυτή, ασφάλιση δικαιούνται μόνον όσοι λαμβάνουν βασικό μισθό ως ψάλτες. Η έρευνα στο Κρατικό Αρχείο της Αλβανίας (AQSH) αποκάλυψε, μεταξύ των εγγράφων του υπ᾽ αριθμ. 1120 φακέλου[273], έναν κατάλογο με τους ασφαλισμένους ανά πόλη ψάλτες, τα στοιχεία του οποίου παρουσιάζονται ακολούθως:

Ονοματεπώνυμο	**Πόλη**	**Μισθός**	**Σχόλια**
Vlash Nikolla Semini	Tiranë	4200	
Vasil Stavro Lekallari	Durrës	4500	
Teodor Jorgji Tefa	Durrës	3500	
Taqi Veniamin Deljana	Elbasan	3200	

[272] AQSH, F. "Zëvendësia Mitropolitane Durrës" nr. 136, D. 551, v. 1961, f. 1.
[273] AQSH, F. "Kisha Ortodokse Autoqefale, Arsim – Kulturë" nr. 536, D. 1120, v. 1962, f. 1.

Ονοματεπώνυμο	Πόλη	Μισθός	Σχόλια
Thoma Dhimitër Haxha	Kavajë	2500	
Jani Spiro Leka	Kavajë	2000	Απεβίωσε 11/1962
Dhimitri Dushi Moskopoliti	Korçë	3200	
Nesti Naum Mara	Korçë	2200	
Mihallaq Panajot Milinga	Korçë	2200	
Viktor Spiro Dhimitri (Qosa)	Korçë	2200	
Koço Vasil Aleksi	Pogradec	2000	
Todi Kostandin Ilia	Berat	2000	
Llazar Vadil Prendi	Berat	2000	
Petro Nikolla Doga	Vlorë	3000	
Miti Todi Gjini	Vlorë	3000	

Τ' ανωτέρω στοιχεία επιβεβαιώνουν δεδομένα που κομίζουν τα μισθολογικά έγγραφα του έτους 1961 (μισθός Semini, Deljana, Moskopoliti, Milinga, Qosa), σε περιπτώσεις κατά τις οποίες δεν σώζονται έγγραφα για το έτος 1961 προσφέρουν στοιχεία (για τους Lekallari, Tefa, Haxha, Leka, Aleksi, Ilia, Prendi, Doga, Gjini), δημιουργούν όμως και σύγχυση, όπως στην περίπτωση του Jani Spiro Leka, για τον οποίο αναφέρουν ως έτος θανάτου του το 1962 (Νοέμβριο), ενώ τα μισθολόγια σημειώνουν τον Μάρτιο του 1963.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

Η ΨΑΛΤΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΟΙ ΦΟΡΕΙΣ ΤΗΣ

3.1 "Ανακριτικά" βιογραφικά δελτία ψαλτών

Στις 26 Νοεμβρίου του έτους 1949 η κομμουνιστική κυβέρνηση εξέδωσε το υπ' αριθμόν 743 Περί θρησκευτικών κοινοτήτων Διάταγμα, σύμφωνα με το οποίο οι θρησκευτικές κοινότητες της χώρας υποχρεούνταν να ετοιμάσουν και εγκρίνουν το Καταστατικό τους, εν συνεχεία δε να το παραδώσουν στην πολιτική εξουσία. Το Διάταγμα αυτό έδινε στην κυβέρνηση των κομμουνιστών τον απόλυτο έλεγχο των δραστηριοτήτων των θρησκευτικών κοινοτήτων και ουσιαστικά τις μετέτρεπε σε όργανα

της κομμουνιστικής ιδεολογίας. Οι επικεφαλείς των κοινοτήτων, οι θρησκευτικοί λειτουργοί και οι εργαζόμενοι στις θρησκευτικές υπηρεσίες έπρεπε να είναι πιστοί προς το κόμμα και την κυβέρνηση. Σε αντίθετη περίπτωση απαλλάσσονται των καθηκόντων τους, ακόμη και αν η κοινότητα που ανήκουν δεν υπακούει στις υποδείξεις της πολιτικής εξουσίας, η οποία τους απομακρύνει δια της διοικητικής οδού, χωρίς να είναι αναγκαία η συγκατάθεση της αρμόδιας θρησκευτικής αρχής. Το τελευταίο άρθρο του Διατάγματος, το υπ' αριθμόν 36, υπέγραφε το οριστικό τέλος των κοινοτήτων, δίνοντας στο Προεδρείο του Υπουργικού Συμβουλίου την δυνατότητα να ελέγχει και να αποφασίζει για την στελέχωση των θεσμών και των υπηρεσιών των κοινοτήτων, όχι με πρόσωπα αφοσιωμένα στη θρησκεία, αλλά με πρόσωπα φίλα προσκείμενα προς το καθεστώς, ασχέτως εάν ήταν ακατάλληλα, ακόμη και εχρικά προς τη θρησκεία, την οποία υποτίθεται ότι θα υπηρετούσαν. Οι θρησκευτικές κοινότητες έπρεπε σε σύντομο χρονικό διάστημα να παραδώσουν στο Υπουργικό Συμβούλιο της Κυβέρνησης κατάλογο με τα ονόματα απάντων των θρησκευτικών λειτουργών και εργαζομένων στις υπηρεσίες και ιδρύματα των κοινοτήτων.

Πειθήνιο όργανο του καθεστώτος η ηγεσία της Ορθόδοξης Αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Αλβανίας (αρχιεπίσκοπος ο Παΐσιος Βοντίτσας), η οποία, όχι μόνο είχε ταυτισθεί με το καθεστώς, αλλά προέρχονταν από τις τάξεις του, εξέδωσε και κυκλοφόρησε κατά την δεκαετία του '50 έντυπο με τον τίτλο "*Biografi për nënpunës civila e klerikë*" (Βιογραφικό για υπαλλήλους και κληρικούς), απαιτώντας την συμπλήρωσή του από όλους τους υπηρετούντες σε αυτή. Η καταγραφή ευαίσθητων δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα μαρτυρά ως υπεύθυνο επεξεργασίας αυτών το κομμουνιστικό καθεστώς, το οποίο ήθελε να απομακρύνει όλους τους ιδεολογικούς του αντιπάλους, τους οποίους θεωρούσε επικίνδυνους και ύποπτους. Οι πληροφορίες που θα συλλέγονταν δεν στόχευαν στην γνωριμία και την προβολή του ιεροψαλτικού δυναμικού της χώρας και την αναγνώριση μιας παραμελημένης μερίδας καλλιτεχνών, αλλά στην ολοκληρωτική εξουδετέρωση του ρόλου τους στην αλβανική κοινωνία και τη χρησιμοποίησή τους προς όφελος του καθεστώτος.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η σύνθεση της βιογραφικής φόρμας, η οποία οργανώνεται σε τέσσερα τμήματα:

- ☞ Το πρώτο τμήμα αφορά πληροφορίες που αναφέρονται στο πρόσωπο του κάθε ατόμου, όπως ονοματεπώνυμο, τόπο και ημερομηνία γεννήσεως, οικογενειακή κατάσταση, υπηκοότητα και εθνικότητα, κοινωνική τάξη, σημερινή κοινωνική κατάσταση, γνώση γραφής και ανάγνωσης, το σχολείο φοίτησης και ευχέρεια ομιλίας επιπλέον γλωσσών. Στην δεξιά γωνία υπήρχε πλαίσιο για φωτογραφία.

- ☞ Στο δεύτερο τμήμα ζητούνται ευαίσθητα προσωπικά δεδομένα, έχοντα ιδιαίτερη βαρύτητα για το σχηματισμό της εικόνας της προσωπικότητας του ατόμου, συγκεκριμένα δε τα ακόλουθα:

  α. να σημειωθούν οι δουλειές που έχει κάνει κατά την διάρκεια προηγούμενων καθεστώτων και της ιταλικής κατοχής στην Αλβανία, πού έχει δουλέψει, για πόσο καιρό και ημερομηνίες,

  β. να σημειωθούν οι δουλειές που έχει κάνει μετά την απελευθέρωση της χώρας, πού και από πότε,

γ. να σημειωθεί η ειδίκευση που κατείχε και αν την έλαβε φοιτώντας σε σχολή ή εμπειρικά,

δ. να σημειωθεί το όνομα του επισκόπου που τον χειροτόνησε, τα εκκλησιαστικά οφφίκια που κατέχει, από ποιους δόθηκαν, πού και πότε,

ε. να σημειωθεί ο εκκλησιαστικός τίτλος που έχει και η υπηρεσία στην οποία εργάζεται, με ακριβή ημερομηνία,

στ. να σημειωθεί εάν υπήρξε υποστηρικτής ή έχει λάβει μέρος στον απελευθερωτικό αγώνα, πού και πότε, το στρατόπεδο στο οποίο υπηρέτησε και η υπηρεσία που προσέφερε, όλα με ακριβή ημερομηνία,

ζ. να σημειωθεί εάν είχε σχέση με τους φασίστες ή με άλλες συνωμοτικές οργανώσεις όπως η *Balli Kombëtar*, η *Legaliteti*[274] κλπ., πού, πότε, και το είδος των σχέσεων που είχε,

η. να σημειωθεί εάν υπήρξε μέλος κάποιας οργάνωσης μετά την απελευθέρωση, εάν παραμένει μέλος έως σήμερα και εάν έχει εκλεγεί αντιπρόσωπος του λαού,

θ. να σημειωθεί εάν υπήρξε κρατούμενος, εάν δικάσθηκε ή φυλακίσθηκε πριν και μετά την απελευθέρωση της χώρας, πού, πότε και για ποιό λόγο,

ι. να σημειωθεί εάν έχει ταξιδέψει στο εξωτερικό, πού, πότε και για πόσο καιρό,

ια. να σημειωθεί εάν ζουν άλλα μέλη της οικογένειας στο εξωτερικό, πού, με τι ασχολούνται, να δοθεί η ακριβής διεύθυνση και οι σχέσεις που διατηρεί με αυτούς,

ιβ. να δηλωθεί εάν κάποιο μέλος της οικογένειας είναι φυλακισμένο ή έχει δικαστεί από τα δικαστήρια του λαού και ο λόγος της ποινής,

ιγ. να δηλωθούν τα βραβεία που έχει λάβει κατά την διάρκεια της ζωής του, πριν και μετά την απελευθέρωση της χώρας, από ποιόν και για ποιό λόγο,

ιδ. να δηλωθεί το θρήσκευμα, η κοινότητα που ανήκει και για πόσο καιρό,

ιε. να δηλωθεί η περιουσία και τα εισοδήματα που είχαν οι γονείς του και ο ίδιος πριν το έτος 1939, πόσο επηρέασε την οικονομική του κατάσταση η κατοχή, πώς άλλαξαν τα οικονομικά του και η περιουσία του και τι έχει σήμερα για να ζήσει και

ιστ. να σημειωθεί η κατάσταση της υγείας του και αν πάσχει από κάποια ασθένεια.

☞ Στο τρίτο τμήμα, το υπό τον τίτλο "*Gjëndja Familjare (Baba, nëna, motra, grua, dhe fëmijë në ngarkim)*" ζητείται αναλυτικά η οικογενειακή κατάσταση (πατέρας, μητέρα, αδερφή, σύζυγος και παιδιά), στη συνέχεια δε δίνεται ένας πίνακας, στον οποίο θα πρέπει να συμπληρωθούν τα στοιχεία ονοματεπώνυμο, φύλο, ημερομηνία γέννησης, επάγγελμα και χώρος εργασίας.

☞ Στο τέταρτο και τελευταίο τμήμα υπάρχει κενός χώρος για τις παρατηρήσεις της υψηλής διοίκησης της Εκκλησίας (Vrejte dhe opinioni i kryesise).

Στο Κρατικό Αρχείο της Αλβανίας (AQSH) φυλλάσσεται ο φάκελος με αριθμό 477, της αρχειακής σειράς "Kisha Ortodokse Autoqefale" (Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία) αρ. 536, του έτους 1952, στον οποίο σώζονται συμπληρωμένα βιογραφικά δελτία υπηρετούντων κληρικών. Ψάχνοντας και μελετώντας τα περιεχόμενα στον φάκελο δελτία εντοπίσθηκαν και δύο βιογραφικοί δέλτοι που αναφέρονταν σε ψάλτες. Πρόκειται για τα βιογραφικά σημειώματα του π. Pali Spiro

[274] Πρόκειται για πολιτικά κόμματα.

Ndreka (φφ. 56-57) και του Risto Plevneshi (φφ. 119-122)[275], από τα οποία προκύπτουν τα ακόλουθα δεδομένα (βλ. παράρτημα γ΄, εικόνες 7-12).

3.1.1. Ψάλτης π. Pali Spiro Ndreka

Ο π. Pali Spiro Ndreka γεννήθηκε στο χωριό Zhelizhan, την 30η Μαρτίου του έτους 1914. Είχε αλβανική ιθαγένεια και ήταν παντρεμένος. Προερχόταν από την χαμηλότερη κοινωνική τάξη. Κατά δήλωσή του είχε σπουδάσει την αλβανική γλώσσα σε πέντε τάξεις, κατά τα έτη 1929-1934. Ήταν εμπειρικός γνώστης γραφής και ανάγνωσης στην ιταλική και ελληνική γλώσσα. Στην αλβανική και ιταλική ήξερε επίσης να προσεύχεται. Πριν την απελευθέρωση της χώρας εργαζόταν στο σπίτι του μπέη ως γεωργός. Μετά την απελευθέρωση της χώρας, στο διάστημα από 20 Μαρτίου 1945 έως 15 Μαρτίου 1948, είχε υπηρετήσει στο χωριό του, στο Κάτω Κρούτιε, ως γραμματέας του λαϊκού συμβουλίου.

Στο ερώτημα για το πώς έλαβε τις αποκτηθείσες δεξιότητες, ο ίδιος απαντά: Καλός γραφέας (bukurshkronjës) από σχολή, πολύ καλός ψάλτης και καλός λογιστής με εμπειρία. Σημειώνει μάλιστα ο ίδιος στο βιογραφικό του σημείωμα ότι ήταν ψάλτης από το 1936 έως το 1950, χωρίς όμως να αναφέρει το ναό όπου υπηρετούσε.

Ο π. Pali Spiro Ndreka χειροτονήθηκε ιερέας το 1951 στο μοναστήρι του αγίου Βλασίου στο Δυρράχιο από τον αρχιεπίσκοπο Αλβανίας Παΐσιο Βοντίτσα. Από το 1951 και στο εξής υπηρετούσε ως ιερέας στο χωριό Γορίτσαϊ στην Λούσνια.

Από τα άλλα στοιχεία προκύπτει ότι ο π. Spiro Ndreka έλαβε μέρος στον αγώνα για την απελευθέρωση της χώρας, ουδέποτε συνελήφθη και ουδέποτε του επιβλήθηκε ποινή. Δηλώνει ότι είναι ορθόδοξος χριστιανός και μέλος της ορθόδοξης κοινότητας. Περί της οικονομικής του καταστάσεως σημειώνει ότι το μόνο του εισόδημα είναι ο μισθός του ψάλτη.

Το έτος 1952, κατά το οποίο συμπληρώνει το βιογραφικό του σημείωμα, ο π. Spiro Ndreka είχε σύζυγο και τρία ανήλικα παιδιά.

3.1.2. Ψάλτης Risto Plevneshi

Το δεύτερο βιογραφικό δελτίο αφορά τον γνωστό ψάλτη της Σκόδρας, τον Risto Plevneshi. Την υπογραφή του φέρουν δύο βιογραφικά δελτία˙ το πρώτο συντάχθηκε την 6η Φεβρουαρίου του 1952 (ff. 119-120) και είναι το ίδιο έντυπο με αυτό του π. Spiro Ndreka, ενώ το δεύτερο σημείωμα έχει συμπληρωθεί την 14η Ιανουαρίου του 1953 (ff. 121-122). Στο έντυπο του δευτέρου αυτού δελτίου δεν υπάρχει πλαίσιο για φωτογραφία και τα δεδομένα που ζητούνται είναι ίδια σχεδόν με το πρώτο.

Ο Risto Naun Plevneshi γεννήθηκε στην Στρούγγα των Σκοπίων, την 6η Φεβρουαρίου του έτους 1906. Καθώς δηλώνει ο ίδιος ήταν "Μακεδόνας"[276] στην εθνικότητα, με αλβανική υπηκοότητα.

[275] AQSH, F. "Kisha Ortodokse Autoqefale" nr. 536, D. 477, V. 1952, ff. 56-57, 119-122.
[276] AQSH, F. "Kisha Ortodokse Autoqefale" nr. 536, D. 477, V. 1952, f. 119.

Ανήκε στη μεσαία τάξη της κοινωνίας. Ολοκλήρωσε τις δύο τάξεις του γυμνασίου στη Σκόδρα και ακολούθως συνέχισε τις σπουδές του στο Εθνικό Σεμινάριο στα Τίρανα. Ομιλούσε και έγραφε αλβανικά, σλαβικά και μακεδονικά (sic).

Προέρχονταν από οικογένεια φουρνάρηδων. Σύμφωνα με τα όσα σημειώνει, στο σπίτι του υπήρχε ένα μέρος όπου ψήνανε. Το επάγγελμα του φούρναρη ο Plevneshi το δηλώνει ως κύριο επάγγελμα στο βιογραφικό του σημείωμα, το υπογεγραμμένο το έτος 1953, ενώ στο βιογραφικό σημείωμα του 1952 το αναφέρει ως οικογενειακή απασχόληση.

Ο Plevneshi, ήταν ψάλτης της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Σκόδρας. Στα δύο βιογραφικά του σημειώματα δηλώνει πως χειροθετήθηκε ψάλτης από τον επίσκοπο Σκόδρας Viktor, το έτος 1927. Η χρονική περίοδος της ιεροψαλτικής του διακονίας, σύμφωνα με τα δηλωθέντα στα σημειώματα προκαλεί σύγχυση. Στο πρώτο δελτίο δηλώνει ότι η ψαλτική του σταδιοδρομία ξεκίνησε το έτος 1930, ενώ στο δεύτερο σημειώνει ως έτος έναρξης της διακονίας του το 1927, έτος κατά το οποίο χειροθετήθηκε ψάλτης από τον επίσκοπο Σκόδρας Viktor.

Παράλληλα δηλώνει ότι προσέφερε υπηρεσίες ως γραμματέας και λογιστής της ορθόδοξης κοινότητας της Σκόδρας, χωρίς όμως να δίδει τον χρόνο κατά τον οποίο ανέλαβε και αυτές τις ευθύνες.

Όσο για τις πολιτικές του δραστηριότητες σημειώνει ότι υπήρξε ενεργός υποστηρικτής του εθνικού αγώνα για την απελευθέρωση της χώρας, υπογραμμίζοντας ότι από την 15η Μαρτίου μέχρι την 30η Απριλίου του 1941 είχε φυλακιστεί για πολιτικούς λόγους από τους ναζιστές. Μετά την απελευθέρωση της χώρας, συμμετείχε ως ακτιβιστής στην επιτροπή της γειτονιάς (Këshilli i Frontit) Badra, υπηρετώντας και ως γραμματέας του Ερυθρού Σταυρού της ίδιας γειτονιάς.

Στο τρίτο τμήμα του βιογραφικού δελτίου, όπου περιγράφει την οικογενειακή του κατάσταση φαίνεται ότι ζει με τους γονείς του, τη γυναίκα του και το παιδί του και πιθανόν τα αδέρφια του με τις/τους συζύγους τους. Από την δήλωση δημιουργείται η εντύπωση ότι ζούσαν όλοι μαζί στο πατρικό τους σπίτι, σύνηθες φαινόμενο στην τότε Αλβανία.

Το όνομα του Risto Plevneshi είναι γνωστό για την μεγάλη του προσφορά στην Ορθόδοξη Εκκλησία. Το Νομέβριο του 1998 η εφημερίδα *Ngjallja* του αφιερώνει ένα άρθρο με τίτλο "Risto Plebneshi, Sekretar dhe Psalt i Kishës në Shkodër" (Risto Plevneshi, Γραμματέας και ψάλτης του ναού της Σκόδρας)[277], στο οποίο τονίζεται η συνεισφορά του στην Ορθόδοξη Εκκλησία, ως ψάλτης, ως γραμματέας και λογιστής της Εκκλησίας. Ο Plevneshi απεβίωσε στις 7 Ιουλίου του 1977 και μετά το 1990, το έργο του συνέχισε ο γιος του Vasili.

3.2. Προσωπικότητες της ψαλτικής μέσω του Τύπο και αρχειακών πηγών

Στα οικονομικά έγγραφα που φυλάσσονται στο Κρατικό Αρχείο καταγράφονται περίπου 160 ονόματα ψαλτών και μελών των εκκλησιαστικών χορωδιών. Ωστόσο, οι πληροφορίες για τον βίο και την μουσική τους δραστηριότητα παραμένουν σχεδόν άγνωστες. Μετά το 1990, σε μια διττή

[277] Kristofor Beduli, "Risto Plebneshi, Sekretar dhe Psalt i Kishës në Shkodër",Ngjallja, Nëntor 1998, p. 8.

προσπάθεια να γραφτεί, αφενός, η ιστορία της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας και να αναδειχθούν, αφετέρου, όσοι έδρασαν στον εκκλησιαστικό χώρο κατά την διάρκεια του κομμουνιστικού καθεστώτος, η εφημερίδα *Ngjallja* δημοσίευσε ορισμένα άρθρα. Τα άρθρα αυτά είχαν στο επίκεντρο τον βίο και το έργο των κληρικών, ψαλτών και διακεκριμένων πιστών που συνέβαλαν ενεργά στην εκκλησιαστική ζωή της χώρας από το 1945 έως το 1967. Μεταξύ των δημοσιευμάτων ξεχωρίζουν δύο άρθρα αφιερωμένα στους ψάλτες: Vlash Semini, Kosta Haxhi και Kozma Rusi.

3.2.1. Vlash Semini

Ο Vlash Semini γεννήθηκε το έτος 1906 στην Καβάϊα. Σύμφωνα με πληροφορίες που προσφέρει ο Kristofor Beduli στο υπό τον τίτλο "Psaltët Vlash Nushi e Vlash Semini" (Οι ψάλτες Vlash Nushi[278] και Vlash Semini) άρθρο του, δημοσιευθέν τον Αύγουστο του 1997 στην εφημερίδα *Ngjallja*, ο Vlash Semini σπούδασε θεολογία στο Βουκουρέστι. Με την ολοκλήρωση των σπουδών του επέστρεψε στην Αλβανία, όπου εργάστηκε αρχικά ως δάσκαλος θρησκευτικών στην Κορυτσά και στη συνέχεια μετακόμισε στα Τίρανα, όπου άσκησε και καθήκοντα ιεροψάλτη[279].

Το όνομα του ψάλτη Vlash Semini απαντά σε αρκετά οικονομικά έγγραφα του καθεδρικού ναού των Τιράνων. Σύμφωνα με τα μισθολόγια της Εκκλησίας ο Vlash Semini εμφανίζεται να διακονεί ως ψάλτης τα έτη 1953, 1959–1962, 1964–1967. Το 1953 ψάλλει στον καθεδρικό ναό του Ευαγγελισμού, τα έτη 1959 και 1961 στο ναό του αγίου Προκοπίου, τα υπόλοιπα έτη δε και πάλι στον καθεδρικό ναό. Μαρτυρείται ως βασικός ψάλτης τα έτη 1960 και 1964 και ως αριστερός το έτος 1962. Στο μισθολόγιο του έτους 1965 συμπληρωματικά αναφέρεται ως πρώτη μέρα εργασίας του η 1η Οκτωβρίου 1945. Στο ημερολόγιο της εκκλησιαστικής χορωδίας του ναού των Τιράνων όμως σημειώνεται η συμμετοχή του στην χορωδία λίγο ενωρίτερα. Το 1942 μαρτυρείται ως μέλος της χορωδίας, στη φωνή του τενόρου[280], ενώ το έτος 1944, ύστερα από δική του πρωτοβουλία, ιδρύθηκε η παιδική χορωδία, η οποία συμμετείχε στις θείες Λειτουργίες του Καθεδρικού ναού μόνον το καλοκαίρι του έτους 1944.

3.2.2. π. Kosta Haxhi και Kozma Rusi

Στις σελίδες της εφημερίδας *Ngjallja,* κατά καιρούς δημοσιεύονται άρθρα αφιερωμένα σε διάφορα πρόσωπα, κάποια εκ των οποίων έχουν παρουσιάσει μουσική δραστηριότητα, προσφέροντας τις υπηρεσίες τους σε ορθόδοξες κοινότητες. Μια από αυτές τις περιπτώσεις είναι και ο π. Kosta Haxhi, στον οποίο αφιερώθηκε το υπό τον τίτλο "At Kosta nga Çarshova e Përmetit"[281] (Ο π.

[278] Στον τίτλο του άρθρου αναφέρεται ως ψάλτης και ο Vlash Nushi, το οποίο όμως δεν υποστηρίζεται μέσα στο άρθρο. Σύμφωνα με το άρθρο ο V. Nushi υπήρξε φοιτητής του πρώτου Εθνικού Ορθοδόξου Σεμιναρίου "αγ. Παύλου" και δάσκαλος των θρησκευτικών. Περί ψαλτικής του διακονίας ούτε το ημερολόγιο της εκκλησιαστικής χορωδίας του καθεδρικού ναού των Τιράνων, ούτε τα μισθολόγια του αυτού ναού κάνουν λόγο.
[279] Kristofor Beduli, "Psaltët Vlash Nushi e Vlash Semini", Ngjallja, Gusht 1998, p. 8.
[280] AQSH, Komuniteti Ortodoks i Tiranës (Ορθόδοξη Κοινότητα Τιράνων) nr. 485, D. 1628, ff. 2-5.
[281] Gjergji Haxhi, "At Kosta nga Çarshova e Përmetit", Ngjallja, Shtator 2003, p. 9.

Κωνσταντίνος από την Τσαρσόβα της Πρεμετής) άρθρο, που υπογράφει ο Gjergj Haxhi, στις 3 Σεπτεμβρίου του 2003. Ο π. Kosta Dhimitër Haxhi γεννήθηκε το έτος 1903. Από τα παιδικά του χρόνια και με την καθοδήγηση της οικογένειάς του έζησε κοντά στην εκκλησία. Η δύσκολη οικονομική κατάσταση οδήγησε τον Kosta Haxhi στην Κωνσταντινούπολη, όπου εργάστηκε για να εξασφαλίσει τα προς το ζην. Η επαφή του με ανθρώπους διαφορετικών εθνοτήτων τον βοήθησε να μάθει διάφορες γλώσσες, ενώ το μεράκι του για μαθητεία και απόκτηση γνώσεων τον οδήγησε στην αγορά πολλών βιβλίων, κάποια από τα οποία επιχείρησε σταδιακά να τα φέρει στο σπίτι του, πλουτίζοντας έτσι την βιβλιοθήκη του. Επέστρεψε οριστικά στο χωριό του το 1939, έτος κατά το οποίο μαρτυρείται και ψαλτική διακονία στο ναό του χωριού του. Έχει γράψει θρησκευτικού περιεχομένου άρθρα (όπως το Ορθόδοξο Ημερολόγιο κ.α.), τα οποία δημοσίευσε στον τύπο της εποχής. Το έτος 1951, εξαιτίας της μορφωσής του, χειροτονήθηκε ιερέας. Η κατάσταση του 1967 τον στεναχώρησε ιδιαίτερα και προσπαθούσε κρυφά και με μεγάλη προσοχή να εορτάσει τις μεγάλες εκκλησιαστικές εορτές. Απεβίωσε το έτος 1986.

Στις 3 Νοεμβρίου του 2003 η εφημερίδα *Ngjallja* παρουσιάζει μέσα από ένα ακόμη άρθρο με τίτλο "Besimtar i devotshëm që jetën ia kushtoi muzikës dhe qytetit të tij"[282] (Ένας ευσεβής πιστός ο οποίος αφιέρωσε την ζωή του στη μουσική και στη πόλη του) τον μουσικό Kozma Rusi. Ο Rusi γεννήθηκε το έτος 1929 στην Καβάϊα. Οι γονείς του ήταν ορθόδοξοι χριστιανοί και ο ίδιος από μικρός διάβαζε το Ψαλτήρι, προσπαθώντας να ψάλλει τους δαβιτικούς ψαλμούς. Το πάθος του για την μουσική συνεχίστηκε για όλη του την ζωή, ώσπου έγινε επάγγελμα ζωής. Παίζοντας ακορντεόν, τραγουδούσε και δημιουργούσε διάφορες συνθέσεις, μεταξύ των οποίων και το εκκλησιαστικό βάλτο "Himni i Besës" (Ο ύμνος της μπέσας). Αφού ολοκλήρωσε τις εγκύκλιες σπουδές του έδωσαν την διεύθυνση της δημοτικής μπάντας. Μετά το 1991, ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, σε επίσκεψη στο σπίτι του, του ανέθεσε να οργανώσει τη βυζαντινή χορωδία της εκκλησίας. Για δώδεκα περίπου χρόνια, κάθε Μεγάλη Παρασκευή η μουσική μπάντα υπό την διεύθυνσή του συνόδευε τον επιτάφιο. Απεβίωσε το Οκτώμβριο του 2010.

Τα ονόματα των π. Kosta Haxhi και Kozma Rusi δεν απαντούν σε επίσημα εκκλησιαστικά έγγραφα. Οι περί του βίου και του έργου τους πληροφορίες προέρχονται αποκλειστικά από την εφημερίδα *Ngjallja*.

3.2.3 Βίος του Konstandin Trako (1919-1986)

Για τη ζωή και το έργο του Konstandin Trako δεν γνωρίζουμε πολλά στοιχεία[283]. Οι μόνες πηγές πληροφοριών για το έργο του, αλλά και λίγα στοιχεία του βίου του, προέρχονται από έγγραφα των ιδρυμάτων στα οποία εργάστηκε. Περί της εκκλησιαστικής μουσικής δράσης του, την πλέον αξιόλογη πηγή αποτελούν το Ημερολόγιο και οι παρτιτούρες, που σώζονται στο Κεντρικό Αρχείο του Κράτους.

[282] Llazar Pjeshkazini, "Besimtar i devotshëm që jetën ia kushtoi muzikës dhe qytetit të tij", Ngjallja, nëntor 2003, p.4.
[283] Κατά την διάρκεια της εκπόνησης της διατριβής απευθυνθήκαμε σε μέλη της οικογένειάς του προκειμένου να λάβουμε βιογραφικά στοιχεία, τα οποία απάντησαν αρνητικά σε κάθε μας αίτημα.

Ο Konstandin Trako γεννήθηκε στις 10 Φεβρουαρίου του 1919 στην Boboshtica, Korça. Αφού παρακολούθησε τη δημοτική εκπαίδευση στην Korça, μετέβη στο Βουκουρέστι όπου έλαβε γυμνασιακή μόρφωση και ακολούθως σπούδασε στο Conservatorio της ρουμανικής πρωτεύουσας. Οι σπουδές του στη Ρουμανία πραγματοποιήθηκαν χάρη στη μέριμνα του Αρχιεπισκόπου Παϊσίου, ο οποίος μεσολάβησε για την χορήγηση υποτροφίας[284]. Το 1941, αποφοίτησε λαμβάνοντας πτυχείο χορωδιακής διεύθυνσης και επέστρεψε στην Αλβανία.

Αφού επέστρεψε στη χώρα ασχολήθηκε με τη διεύθυνση χορωδιών. Η πρώτη μαρτυρία για την δραστηριότητά του έρχεται από το περίφημο Ημερολόγιο του καθεδρικού ναού της πόλης, από όπου πληροφορούμαστε ότι το 1942 αναδιοργάνωσε την εκκλησιαστική χορωδία, την οποία διηύθυνε μέχρι το 1945. Σύμφωνα με τις πηγές, η συνεργασία του Trako με την εκκλησιαστική χορωδία έληξε το 1945. Το όνομα του, ως διευθυντής της χορωδίας, δεν εμφανίζεται εφ' εξής στα έγγραφα της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας[285].

Η μουσική του δραστηριότητα δεν περιορίζεται μόνον στη διεύθυνση της εκκλησιαστικής χορωδίας. Ο Konstandin Trako ήταν από τους λίγους με ανώτατες μουσικές σπουδές στην τότε Αλβανία, κυρίως δε είχε μεγάλη διάθεση να συνδράμει με όλες του τις δυνάμεις στα μουσικά πράγματα της χώρας. Σύμφωνα με πληροφορίες που παρέχει ο ίδιος στο αχρονολόγητο βιογραφικό σημείωμα υπό τον τίτλο *Veprimtaria Artistike e Kompozitorit Konstandin Trako* (Η καλητεχνική δραστηριότητα του Konstandin Trako), το 1943 δούλεψε με την κομμουνιστική νεολαία, όπως επίσης και με μαθητές του Γυμνασίου των Τιράνων, με τους οποίους οργάνωσε μια χορωδία[286]. Επιπλέον, από το Ημερολόγιο της Εκκλησίας πληροφορούμαστε ότι το καλοκαίρι του 1944 οργάνωσε μια πεντηκονταμελή παιδική χορωδία[287], η οποία έψαλλε στον καθεδρικό ναό κατά τους καλοκαιρινούς μήνες. Δυστυχώς, δεν έχουμε διαθέσιμες πληροφορίες για πιθανή ταύτιση της εκκλησιαστικής παιδικής χορωδίας με την προαναφερθείσα νεανική χορωδία.

Σύμφωνα με έγγραφο, σωζόμενο στο αρχείο του Εθνικού Θεάτρου της Όπερας και Μπαλέτου (αλ. Teatri Kombëtar i Operas dhe Baletit)[288], το φθινόπωρο του 1944, ο Trako ενώθηκε με τους παρτιζάνους του αντιφασιστικού εθνικού απελευθερωτικού αγώνα στην περιοχή του όρους Πρίσκου) (*Priskës së madhe*). Το κόμμα, του ανέλαβε την οργάνωση της νεανικής αντιφασιστικής χορωδίας, με την ονομασία "Kori i Përgjithshëm i Shtetit" (Η γενική χορωδία του κράτους), η οποία έδωσε την πρώτη συναυλία το βράδυ της 29 Νοεμβρίου του 1944, την ημέρα της απελευθέρωσης της χώρας.

---

[284] Η πληροφορία αυτή προέρχεται από συνέντευξη που μας παραχώρησε η Takuina Truja, κόρη της Jorgjie Truja, η οποία ήταν ένα από τα πλέον γνωστά ονόματα της Κρατικής Λυρικής Σκηνής. Σύμφωνα με την Takuina, η Jorgjie ήταν ενεργό μέλος της εκκλησιαστικής χορωδίας και για ένα μικρό χρονικό διάστημα διετέλεσε και διευθυντής της. Ήταν η πρώτη που διέγνωσε το ταλέντο του πρώτου ξάδελφου της του Konstandin Trako και μεσολάβησε στον Αρχιεπίσκοπο, προκειμένου να του χορηγηθεί υποτροφία για σπουδές στη Ρουμανία. Δυστυχώς, τις πληροφορίες αυτές δεν επιβεβαιώνουν τα έγγραφα που έχουμε μελετήσει.

[285] Την σκυτάλη, στη συνέχεια, παίρνει ο Dhimitër Beduli, ο οποίος με αρκετή όρεξη συνεργάζεται με τα εκκλησιαστικά ,χορωδιακά σύνολα.

[286] K. Trako, *Veprimtaria artistike e kompozitorit Konstandin Trako,* Arkivi Teatri Kombëtar i Operës e Baletit.

[287] Një simpatizues i artit, "Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipëris dhe Muzika Korale ndër Kisha", *Jeta Kristiane*, Viti V, Shtator – Nëntor 1944, nr. 7-9, pp. 205-208.

[288] Veprimtaria Artistike e Kompozitorit Konstandin Trako (Το καλλιτεχνικό έργο του συνθέτη Konstandin Trako), αρχείο του Teatri Kombëtar i Operës dhe Baletit (Εθνικού Θεάτρου της Όπερας και Μπαλέτου), p. 7.

Με την απελευθέρωση της χώρας, άρχισαν σταδιακά να οργανώνονται τα κρατικά καλλιτεχνικά ιδρύματα. Ο Konstandin Trako, ένας από τους λίγους μορφωμένους μουσικούς στην τότε Αλβανία, έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο στην οργάνωση και λειτουργία αυτών, υπηρετώντας ως πρώτος διευθυντής στο Εθνικό Καλλιτεχνικό Σχολείο "Jordan Misja" (1946-1950)[289] και στη συνέχεια αναλαμβάνοντας τη διεύθυνση της Κρατικής Φιλαρμονικής (1951)[290]όπου παρέμεινε μέχρι το 1956 όταν με απόφαση του (τότε) Υπουργικού Συμβουλίου ιδρύθηκε το Εθνικό Θέατρο της Όπερας και του Μπαλέτου[291]. Κατα την περίοδου 1956-1966, ο Trako διετέλεσε διευθυντής της χορωδίας της Λυρικής Σκηνής. Η χορωδία της Κρατικής Φιλαρμονικής συμμετείχε σε όλες σχεδόν τις πολιτιστικές εκδηλώσεις που οργανώνονταν εντός της χώρας, ελάμβανε δε μέρος και σε πολλές συναυλίες στο εξωτερικό. Στην ιστορία έχουν μείνει τα Φεστιβάλ των ετών 1949, 1951 και 1953, στα οποία συμμετείχε η πολυμελής χορωδία της Κρατικής Φιλαρμονικής με διευθυντή τον Trako.

Η πολυετής παρουσία και προσφορά του Trako στα μουσικά δρώμενα της χώρας, του άνοιξαν το δρόμο του διορισμού του ως καθηγητού, κατά το έτος 1966, στην κατεύθυνση μουσική διεύθυνση στο Υψηλό Ινστιτούτο Τεχνών (σήμερα Πανεπιστήμιο Τεχνών).

Το μουσικό-συνθετικό έργο του Konstandin Trako περιλαμβάνει λίγες συνθέσεις, που αφορούν κυρίως το χορωδιακό–φωνητικό ρεπερτόριο, ενώ στο μουσικολογικό του έργο ξεχωρίζουν άρθρα και μελέτες για τη δυτική μουσική και δύο άρθρα για τη βυζαντινή μουσική, τα "Muzika në Kishat Orthodhokse"[292] (Η μουσική στις ορθόδοξες Εκκλησίες) και "Këngëtorët Kishëtarë (Psaltë-t)"[293] (Οι εκκλησιαστικοί τραγουδιστές, οι ψάλτες).

3.3. Ο αρχειακός φάκελος υπ᾽ αριθμ. 1510

Μεταξύ του σπουδαιότατου αρχειακού υλικού που κατέχει το AQSH ξεχωρίζει ο φάκελος με αριθμό 1510, ο οποίος ανήκει στην υπό τον τίτλο "Kisha Ortodokse Autoqefale" αρ. 536[294] σειρά και περιλαμβάνει παρτιτούρες της Ορθόδοξης Εκκλησίας της χώρας. Οι παρτιτούρες είναι γραμμένες σε πεντάγραμμο και σώζονται σε ξεχωριστά μουσικά τετράδια, τα οποία φέρουν ενιαία αρίθμηση. Φαίνεται ότι η συγκέντρωση και η τοποθέτησή τους στο φάκελο έγινε με τυχαία σειρά, χωρίς να ληφθεί υπ᾽ όψιν ούτε το περιεχόμενό τους, ούτε κάποιες χρονολογικές ενδείξεις που καταγράφονται σε ωρισμένα από αυτά. Έτσι, η αρίθμηση των φύλλων τους ξεκινά από τον αριθμό 6 και τελειώνει στον αριθμό 175. Τα φφ. 1-5 δεν προέρχονται από μουσικό τετράδιο και σ᾽ αυτά καταγράφονται

[289] Meri Kumbe, *Shkolla Kombëtare Artistike "Jordan Misja"*, Tiranë: "Dajti 2000", 2006, p. 8.
[290] Υπενθυμίζεται και εδώ ότι αρκετά μέλη της εκκλησιαστικής χορωδίας του καθεδρικού ναού των Τιράνων ήταν μέλη της Κρατικής Φιλαρμονικής. Το έτος 1956 η Κρατική Φιλαρμονική συσσωματώθηκε στη χορωδία του Εθνικού Θεάτρου της Όπερας και του Μπαλέτου. *Veprimtaria Artistike e Kompozitorit Konstandin Trako* (Το καλλιτεχνικό έργο του συνθέτη Konstandin Trako), αρχείο του Teatri Kombëtar i Operës dhe Baletit (Εθνικό Θέατρο της Όπερας και Μπαλέτου), p. 9.
[291] "Vendim" nr. 376 dt. 7/IX/1956, AQSH, F. "Keshilli i Ministrave" nr. 490, V. 1957, D. 362, f. 20.
[292] Prof. Konstantin Trako, "Muzika në Kishat Orthodhokse", *Jeta Kristiane*, Prill 1943, nr. 2, pp. 42-43.
[293] Prof. Konstantin Trako, "Këngëtorët Kishëtarë (Psaltë-t)", *Jeta Kristiane*, Korrik-Gusht 1943, nr. 5-6, pp. 139-
142.
[294] AQSH, F. "Kisha Ortodokse Autoqefale" nr. 536, D. 1510, V. 1957.

κείμενα εκκλησιαστικών ύμνων. Τα φφ. 8 και 17 είναι επιπρόσθετα πρόκειται για ένα μεγάλο φύλλο διπλωμένο στα δύο και επικολλημένο στο τετράδιο, προερχόμενο από έντυπο βιβλίο καταγραφής οικονομικών στοιχείων. Τα εξώφυλλα των τετραδίων -όπου υπάρχουν- αριθμούνται κανονικά ως φύλλα. Οι παρτιτούρες κατανέμονται σε 22 τετράδια, επιπλέον στον φάκελο φυλάσσεται μια ενότητα (η υπ' αριθμ. 15) μεμονωμένων μουσικών φύλλων.

Ο φάκελος δεν φέρει στοιχεία ικανά να φωτίσουν την προέλευση και την ιστορία των συγκεκριμένων παρτιτούρων. Από την μελέτη τους προέκυψε ότι ανήκαν στη χορωδία του καθεδρικού ναού των Τιράνων, αποκαλύπτονται μάλιστα και ονόματα μελών της χορωδίας, κατόχων αυτών των μουσικών τετραδίων. Στην προμετωπίδα του φακέλου δίδονται τα ακόλουθα στοιχεία:

Emërtimi i fondit *Kisha Ortodokse Autoqefale Shqiptare*, F. 536,

Dosje nr. 1510

Viti 1957

Titulli: *Tekste dhe muzika e tyre, shoqëruese në ceremoni të ndryshme të Kishës Ortodokse (dorëshkrime në gjuhën shqipe)*

Afati i ruajtjes: *Përgjithmonë*

Sasia e fletëve: 176

Ka filluar më *1957*

Ka mbaruar më *1963*

Σύμφωνα με τα ανωτέρω στοιχεία οι παρτιτούρες χρονολογούνται κατά τα έτη 1957-1963. Η χρονολόγηση όμως αυτή δεν αφορά το σύνολο των τετραδίων και προκύπτει μάλλον αβασάνιστα από τις αναγραφές χρονολογιών που φέρουν μόνον τέσσερα τετράδια. Συγκεκριμένα στο τετράδιο με αριθμό 1 καταγράφονται σε τέσσερα διαφορετικά φύλλα τέσσερεις διαφορετικές χρονολογικές ενδείξεις (φ. 6r η ένδειξη 1957, φ. 8r η ένδειξη 1954, φ. 17v η ημερομηνία 24.2.1957 και φ. 18r η ημερομηνία 12.1.1958), στο τετράδιο με αριθμό 2 η ένδειξη 1958, στο τετράδιο με αριθμό 3 το έτος 1963 και τέλος στο τετράδιο με αριθμό 17 η χρονιά 1961.

Το περιεχόμενο των παρτιτούρων αποτελούν μέλη ψαλλόμενα κυρίως κατά την θεία Λειτουργία. Είκοσι μουσικά τετράδια, αλλά και η ενότητα (με αριθμό 15) των μεμονωμένων φύλλων καταγράφουν συνθέσεις της θείας Λειτουργίας. Στα τετράδια με αριθμό 5 και 6 ανθολογούνται τα κατά την Μεγάλη Παρασκευή ψαλλόμενα εγκώμια και ο πασχάλιος ύμνος Χριστός ανέστη. Το μουσικό υλικό κάθε τετραδίου οργανώνεται ανά φωνή. Συγκεκριμένα, ένα τετράδιο για την φωνή του σοπράνο (το υπ' αριθμ. 22), πέντε τετράδια για την φωνή του άλτο (τα υπ' αριθμ. 2, 5, 7, 21 και 23), έξι τετράδια για την φωνή του τενόρου (τα υπ' αριθμ. 3, 4, 6, 8, 9 και 14), τέσσερα τετράδια για την φωνή του μπάσου (τα υπ' αριθμ. 1, 11, 19 και 20) και ένα τετράδιο για τον βαρύτονο (το υπ' αριθμ. 17). Στα τετράδια με αριθμό 12, 13 και 16 δεν σημειώνονται ενδείξεις για την ταυτότητα της φωνής[295]. Υπάρχουν επίσης δύο τετράδια που προορίζονται για το σύνολο των χορωδών. Πιο

[295] Αξίζει να σημειώσουμε ότι τα μέλη που καταγράφονται στα αυτά τετράδια είναι στο κλιδεί του Σολ.

συγκεκριμένα, το τετράδιο με αριθμό 10 φέρει την αναγραφή "unison", δηλ. όλοι μαζί, ενώ οι ανθολογούμενες συνθέσεις του τετραδίου με αριθμό 18, έχουν γραφτεί για τρεις φωνές.

Η αναλυτική παρουσίαση των περιεχομένων των παρτιτούρων που ακολουθεί γίνεται με βάση τη σειρά και την αρίθμηση των μουσικών τετραδίων, όπως αυτά καταχωρίζονται στον αρχειακό φάκελο.

Μουσικό τετράδιο 1

έτος: 1957 φωνή: μπάσο φφ. 6-18

Συνθέσεις θείας Λειτουργίας

Μουσικό τετράδιο με δώδεκα πεντάγραμμα ανά σελίδα. Το τετράδιο φέρει διπλό εξώφυλλο, αριθμημένο με τους αριθμούς 6 και 7 αντιστοίχως. Στο πάνω μέρος του f. 6r σημειώνονται με μαύρη μελάνη τα ονόματα των χορωδών: Thanas Shkurti, Kristaq Tasho Bariton, από κάτω μεταγενέστερο χέρι με κυανή μελάνη σημείωσε τα ονόματα /// Ruieti, Nikolla Zaharia. Στο μέσον του φύλλου η σημείωση: Mesha e re 1957 (Η νέα λειτουργία 1957) και στο κάτω τμήμα καταγράφεται το όνομα του Kristaq Tasho μαζί με την υπογραφή του. Στο φ. 7r με μαύρη μελάνη σημειώνεται "Basi" και "e reja 1" (το νέο 1). Το f. 8 είναι η μία πτυχή του φύλλου του προερχομένου από βιβλίο καταγραφής οικονομικών δεδομένων του έτους 1954, με αριθμό σελίδας 46. Στην πρώτη όψη του φύλλου και στην στήλη 10 με την επιγραφή *Vërejtje* καταγράφεται λίστα με τα ονόματα της χορωδίας του καθεδρικού ναού των Τιράνων. Διαβάζονται τα ονόματα των: Spiro Findiku, Dhimitër Beduli, Kristaq Tasho, Stavri Kondi, Lluka Dildi, Andrea Bodka, Thoma Frashëri, Thanas Shkurti, Nikolla Zaharia, Themistokli Jorgani, Vangjel ///, Mariana Trebecka, Irini Gjoka, Sofika Kosova, Amalia Kondi, Marika Simaku, Eleni Dilo, Vasilika Kristi///, Elsa Mara.

9r Mëshiro o Zot (Κύριε ελέησον) Σολ+
Me nërmjetimet (*Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου)* Σολ+
Shpëtona (Σῶσον ἡμᾶς) Σολ+
O i vetëm lindur (*Ὁ μονογενής υἱός*) (9v) Σολ+

10r Për shumë vjet o kryezot (Εις πολλά έτη) Ντο+
Mëshiro o Zot (Κύριε ελέησον) Σολ+
Himni Heruvik (Χερουβικό) Ρε+

10v Se mbretin (*Ως τον βασιλέα) Ρε+*,Mëshiro o Zot(Κύριε ελέησον) Ρε+

11r Mëshirë Paqeje (Ἔλεον εἰρήνης) Σολ+

11v Të hymnojmë (Σὲ ὑμνοῦμεν) Φα+

12r Të ka hije (Ἄξιόν ἐστιν) Φα+

13r Lavdërojeni Zotin, G.Lomakin (Αἰνεῖτε τὸν Κύριον) Φα+

13v Përdëllemë o Perëndi (Ἐλέησόν μέ, ὁ Θεός), Komp. Gjork. Kuku., Λα-
Ο γραφέας της παρτιτούρας σημειώνει συντομογραφημένο το όνομα του συνθέτη

14r Shenjt Perëndi - e re (*Τρισάγιο*- νεο) Λα-

14v Hymni qeruvik bizantin (Χερουβικός ύμνος, βυζαντινό) Ρε+

15r Ati ynë (Πάτερ ημών) Ντο+

15v Qejtë tregojnë (Οἱ οὐρανοί διηγοῦνται δόξαν Θεοῦ) Ντο+
Στην πάνω ώα η σημείωση: në vend te Lavdi Perëndisë (αντί του Δόξα Πατρί)

16r Të ka hie no. 2 (Ἄξιόν ἐστιν αρ. 2) Σι*b*+

16v Lavdërojeni (Αἰνεῖτε τὸν Κύριον) Φα+
Ο ύμνος γράφεται στο κλειδί του Σολ.

Στο φ. 17r επί των στηλών του οικονομικού φύλλου, με μολύβι η ακόλουθη ενδιαφέρουσα σημείωση:

Duhet të mbahet me shumë kujdes dhe se të mundi përhapni zërin e Zotit Krishtit në zemrat e gjithë njerëzimit për /// që dëshirojnë me gjithë zemër dashurin ndihmen dhe /// gjith botën mbarë. Nxënësi i Krishtit besniku Kristaq Tasho. Tiranë më 24.2.1957

(Πρέπει να φυλαχτεί με πολύ προσοχή και όσο μπορείτε να διαδώσετε τη φωνή του Χριστού Θεού στις καρδιές όλης της ανθρωπότητας /// που ποθούν με όλη τους την καρδιά την αγάπη και /// πάσης της γής. Ο μαθητής του Χριστού, ο πιστός Kristaq Tasho. Τίρανα 24.2.1957)

Στο πάνω μέρος του φ. 18r τυπωμένο πεντάγραμμο, επί του οποίου νότες και μια φράση στην κινεζική γλώσσα. Στο κέντρο, με κόκκινη μελάνη ένας Σταυρός και από κάτω το όνομα του κτήτορα της παρτιτούρας Kristaq Tasho, η ημερομηνία Tiranë më 12.1.58 και η υπογραφή του.

Μουσικό τετράδιο 2

έτος: 1958 φωνή: άλτο φφ. 19-23

Συνθέσεις θείας Λειτουργίας

Μουσικό τετράδιο με δώδεκα πεντάγραμμα ανά σελίδα. Στο φ. 19r με μαύρη μελάνη η σημείωση *Alto Mesha no. 1 e Vjetra* και από κάτω, με κυανόχρωμη μελάνη, η μεταγενέστερη *ju lutem shumë t'na i mbani pastër partiturat*. 1958 (παρακαλώ πολύ να κρατήσετε καθαρές τις παρτιτούρες)

20r Mëshiro o Zot (Κύριε ελέησον) Ρε+
Me nërmjetimet (*Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου) Ρε+*
Mëshiro o Zot (Κύριε ελέησον) Ρε+
Shpëtona (*Σῶσον ἡμᾶς) Ρε+*
O i vetëm lindur (*Ὁ μονογενής υἱός) Ρε+*

20v Shejt Perëndi (*Τρισάγιο) Φα+*
Për shumë vjet o Kryezot (Εις πολλά έτη) Φα+
Alilluja (Αλληλούϊα)
Dhe me frymën tënde (Και μετά του πνεύματός σου) Φα+

21r Hymni Heruvik (Χερουβικό) Ρε-.

21v Mëshiro o Zot (Κύριε ελέησον) Φα +
Mëshirë Paqeje (Ἔλεον εἰρήνης) Ρε-

22r Të ka hije (Ἄξιόν ἐστιν) Φα+

22v Një është Shenjt (Εἷς ἅγιος, εἷς Κύριος) Σολ+

23r Lavdi perëndisë (Δόξα Πατρί) Σολ+
Η σύνθεση ατελής.

Μουσικό τετράδιο 3

έτος: 1963 φωνή: τενόρος φφ. 24-29

Συνθέσεις θείας Λειτουργίας

Μουσικό τετράδιο με δώδεκα πεντάγραμμα ανά σελίδα. Στο εξώφυλλο του μουσικού τετραδίου 3, αριθμημένο ως φ. 24r, ως φόντο υπάρχει το κλειδί του σολ και τυπωμένο το Fletore Muzike (τετράδιο μουσικής). Από κάτω, σημειωμένο με μπλέ μελάνη Tenor / Anesti Lubonja / 1963 (Τενόρος / Ανέστη Λουμπόνια / 1963)

25r Η επιγραφή Mesha e re (Νέα λειτουργία)
Amin (Αμήν) *Σολ +*
Mëshiro o Zot (Κύριε ελέησον) *Σολ +*
Me ndërmjetimet (*Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου) Σολ +*
Shpëtona (*Σῶσον ἡμᾶς) Σολ +*

25v O i vetëm lindur (*Ὁ μονογενής υἱός) Σολ +*
Mëshiro o Zot (Κύριε ελέησον) Σολ +

26r Shenjt perëndi (*Τρισάγιο)* Σολ - Lavdi Atit (Δόξα Πατρί) Σολ
Për shumë vjet o kryezot (Εις πολλά έτη) Σολ
O Zot shpëtoi shpresëtarët (*Σῶσον ἡμᾶς)* Σι
Alilluja (Αληλλούϊα) Ντο
Për shumë vjet o kryezot (Εις πολλά έτη) Ντο

26v Hymni Heruvik (Χερουβικό) Ρε+
Mëshiro o Zot 3 herë sipas ungjillit (Κύριε ελέησον, τρείς φορές μετά το Ευαγγέλιο) Σολ+

27r Mëshiro o Zot me Solist (Κύριε ελέησον, ο σολίστας) Ρε+
Se mbretin (*Ως τον βασιλέα) Ρε+*

27v Mëshirë Paqeje (Έλεον ειρήνης) Σολ+

Άγραφα τα φφ. 28v και 29r (εξώφυλλο).

Μουσικό τετράδιο 4

έτος: φωνή: τενόρος φφ. 30-36

Συνθέσεις θείας Λειτουργίας

Μουσικό τετράδιο με δώδεκα πεντάγραμμα ανά σελίδα. Κατάσταση κακή. Το πρώτο εξώφυλλο εξέπεσε, το δεύτερο σκισμένο. Ίχνη υγρασίας και φθορές παντού. Τμήματα του τετραδίου γράφονται με μαύρη μελάνη. Γραφή καθαρή και επιμελημένη.

30r Στην πάνω γωνία του φ. 30r η σημείωση *tenor*.
Amin (Αμήν) Σολ+
Mëshiro o Zot (Κύριε ελέησον) Σολ+
Me nërmjetimet (*Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου)* Σολ+
Shpëtona (*Σῶσον ἡμᾶς)* δεν είναι δυνατός ο προσδιορισμός της τονικότητας λόγω της φθοράς του φύλλου.
O i vetëm lindur (*Ὁ μονογενής υἱός)* Σολ+
(30v) Për shumë vjet o kryezot (Εις πολλά έτη) Σολ+
O Zot shpëtoi shpresëtarët (*Σῶσον ἡμᾶς)* Σολ+

31r Alliluia (Αλληλούϊα) Ντο+
Dhe me fymën tënde (*Και μετά του πνεύματός σου*) Ντο+
Për shumë vjet o kryezot (Εις πολλά έτη) Ντο+
Lavdi më ty (Δόξα σοι) Ντο+
Mëshiro o Zot (3 herë pas ungjillit) (Κύριε ελέησον, τρείς φορές μετά το Ευαγγέλιο) Σολ+
Hymni qeruvik (Χερουβικό) Ρε+

31v Se mbretin (*Ως τον βασιλέα) Ρε+*
Mëshiro o Zot (Κύριε ελέησον) *Ρε+*
Falna o Zot (Παράσχου Κύριε) *Ρε+*
Dhe me frymën tënde (Και μετά του πνεύματός σου) Σολ+
Për shumë vjet o Kryezot (Εις πολλά έτη) *Σολ+*

32r Mëshirë paqeje (Έλεον ειρήνης) Σολ+

32v Të hymnojmë (Σὲ ὑμνοῦμεν) Φα+

33r Të ka hije (Ἄξιόν ἐστιν) Φα+

33v Shenjt perëndi (*Τρισάγιο) Ντο+*
Ati ynë (Πάτερ ημών) Ντο+

34v Lavdërojeni nga G. Lomakin (Αἰνεῖτε τὸν Κύριον) Φα+

35r Përdëllemë o Perëndi (Ἐλέησόν μέ, ὁ Θεός) Ντο+

35v Hymn keruvik nr. 3 (Χερουβικό αρ. 3) Ρε+

36v Qejtë tregojnë (Οἱ οὐρανοί διηγοῦνται δόξαν Θεοῦ) Ντο+

Μουσικό τετράδιο 5

έτος: φωνή: άλτο φφ. 37-48

Εγκώμια και αναστάσιμοι ύμνοι

Πρόκειται για μουσικό τετράδιο μικρού μεγέθους, με έξι πεντάγραμμα ανά σελίδα (Β5). Τα τροπάρια των εγκωμίων φέρουν αρίθμηση. Το εξώφυλλο του τετραδίου αριθμείται ως φ. 37.

38r Stanzë e parë:
Ti o Krisht o jetë (Η ζωή εν τάφω) Σολ+
Si po vdes o jeté (Η ζωή πώς θνήσκεις) Σολ+

38v Zot i gjithësisë (Ο Δεσπότης πάντων, καθοράται νεκρός) Σολ+
Ti o dritë e ëmbël (Ιησού γλυκύ μοι) Σολ+

39r Nëna jot' e qashtër (Δακρυρρόους θρήνους) Σολ+
Shpëtimtar që ishe (Τών Αγγέλων Σώτερ) Σολ+

39v Mjerë o drit' e botës (Οίμοι φώς τού Κόσμου!) Σολ+
Male edhe fusha (Ώ βουνοί καί νάπαι) Σολ+

40r Lavdi Atit… (Δόξα…, χωρίς νότες) - Të hymnojmë (Ανυμνούμεν Λόγε σέ τόν πάντων Θεόν) Σολ+
Tani e përherë (Καί νύν... Θεοτοκίον, χωρίς νότες) - Po të lumërojmë (Μακαρίζομέν σε, Θεοτόκε αγνή) Σολ+

41r Stanzë e dytë:
Të ka hije (Άξιόν εστι, μεγαλύνειν σε τόν Ζωοδότην) Σολ+
Dheu dridhet (Έφριξεν η γή) Σολ+

41v Pas varrimit tënd (Άδου μέν ταφείς) Σολ+
Nëna jote Krisht (Έκλαιε πικρώς, η πανάμωμος Μήτηρ σου Λόγε) Σολ+

42r Jam plagosur keq Σολ+
Shih dishepullin Σολ+

42v Mjera unë (Φεύ! τού Συμεών, εκτετέλεσται η προφητεία) Σολ+
Syn e ëmbël (Ιωσήφ τρισμάκαρ) Σολ+

43r Lavdi atit… (Δόξα…, χωρίς νότες) - Hyj pa nisje fjalë e shpirtit (Άναρχε Θεέ, συναϊδιε Λόγε καί Πνεύμα) Σολ+
Tani e përherë (Καί νύν... Θεοτοκίον, χωρίς νότες) - Jetëlindëse virgjëreshë (Τέξασα ζωήν, Παναμώμητε αγνή Παρθένε) Σολ+
Στο φ. 43v και μετά το τέλος του τροπαρίου η σημείωση Dhe prapë të parën (και πάλιν το πρώτον).

44r Stanza e tretë:
Gjithë gjeneratat (Αι γενεαί πάσαι) Σολ+
Arimathani të zbërthen prej kryqit (Καθελών τού ξύλου) Σολ+
Eja tër krijesa (Δεύρο πάσα κτίσις) Σολ+

44v Nëna të vjaton (Ούς έθρεψε τό μάννα) Σολ+
O prënverë e ëmbël (Ώ γλυκύ μου έαρ) Σολ+
Gjëmba edhe leqe (Τόν ρύστην ο πωλήσας) Σολ+

45r Demja po vajton (Η δάμαλις τόν μόσχον) Σολ+
Myrëpruset ardhën (Αι Μυροφόροι Σώτερ) Σολ+
Ngrehu zemër dhempshur (Ανάστηθι οικτίρμον) Σολ+

45v Ngrehu jetëdhënës (Ανάστα Ζωοδότα) Σολ+
Varrin t'a spërkatnë (Γύναια σύν μύροις) Σολ+
Fali paqen Kishës (Ειρήνην Εκκλησία) Σολ+

46r Lavdi Atit (Δόξα...χωρίς νότες) - O trini e Shenjtë (Ώ Τριάς Θεέ μου) Σολ+
Tani e për herë (Καί νύν... Θεοτοκίον χωρίς νότες) - Shën Mari bekona (Ιδείν τήν τού Υιού σου) Σολ+
Στο τέλος του τροπαρίου, στο φ. 46v, η σημείωση: Dhe përsëri të parën (καί πάλι το πρώτο)

47r Krishti u ngjall (Χριστός ανέστη) Σι*b*+ η σύνθεση με πράσινη μελάνη
Kur u ngrit Jesui prej varrit (Αναστάς ο Ιησούς από του τάφου) Σι*b*+

47v Krishti u ngjall (Χριστός ανέστη) Φα+

48r Engjëlli i Thërriste… Çohu, çohu (Ο άγγελος εβόα…Φωτίζου, φωτίζου) Μι-

Μουσικό τετράδιο 6

έτος: φωνή: τενόρος φφ. 49-60

Εγκώμια και αναστάσιμοι ύμνοι

Πρόκειται για μουσικό τετράδιο μικρού μεγέθους, με έξι πεντάγραμμα ανά σελίδα (B5).Το εξώφυλλο του μουσικού τετραδίου με αριθμό 6 αριθμείται ως φ. 49. Στην πρώτη όψη αυτού, εντός τυπωμένου παραλληλογράμμου πλαισίου, η αναγραφή Rradhor muzikor. Άνωθεν αυτής, με μαύρη μελάνη η σημείωση Tenori, Vajtimet dhe këngat e Pashkës (τενόρος / Οι θρήνοι και μέλη του Πάσχα). Το περιεχόμενο του τετραδίου

απαράλλακτο με το περιεχόμενο του τετραδίου με αριθμό 5. Λείπει το μέλος του ύμνου *Kur u ngrit Jesui prej varrit*. Τα τροπάρια των εγκωμίων φέρουν αρίθμηση. Για το τροπάριο του Πάσχα "Χριστός Ανέστη" δίδονται δύο συνθέσεις, η πρώτη με μαύρη μελάνη και η δεύτερη με πράσινη μελάνη. Το τετράδιο, όπως και το τετράδιο με αριθμό 5, έχουν γραφτεί από τον ίδιο γραφέα. Γραφή προσεγμένη καθαρή και ευανάγνωστη.

Μουσικό τετράδιο 7

έτος: φωνή: άλτο φφ. 61-66

Συνθέσεις θείας Λειτουργίας

Μουσικό τετράδιο με δώδεκα πεντάγραμμα ανά σελίδα. Το εξώφυλλο του τετραδίου φέρει αριθμό φύλλου 61. Στο πάνω μέρος αυτού η αναγραφή Fletore muzike και πιό κάτω, σε τυπωμένο πλαίσιο, με μπλέ μελάνη Alto / Mesha e vjetër (Η παλαιά Λειτουργία). Στο φ. 62 κηλίδες υγρασίας. Γραφή πυκνή, αλλά καθαρή και επιμελημένη, γράμματα καλλιγραφημένα. Ο γραφέας χρησιμοποιεί μπλέ μελάνη. Μέχρι και το φ. 63v (Χερουβικός ύμνος) οι συνθέσεις είναι ίδιες με τις συνθέσεις που ανθολογούνται στο τετράδιο υπ' αριθμ. 2. Διαφοροποιούνται μόνον οι ρυθμικές αξίες. Στο τετράδιο υπ' αριθμ. 2 οι συνθέσεις έχουν μεγαλύτερες ρυθμικές αξίες (τέταρτα) από εκείνες του υπ' αριθμ 7 τετραδίου (όγδοα).

62r Amin Ρε+

Mëshiro o Zot (Κύριε ελέησον) Ρε+, Me nërmjetimet (*Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου)* Ρε+, Shpëtona (*Σῶσον ἡμᾶς)* Ρε+, O i vetem lindur bir (*Ὁ μονογενής υἱός)* Ρε+

62v Shenjt Perëndi (Τρισάγιο) Φα+, Për shumë vjet o Kryezot (Είς πολλά έτη) Φα+

63r Alilluja (Αλληλούϊα) Φα+

Η σύνθεση χωρισμένη σε πέντε μέτρα, το πρώτο μέτρο φέρει την ένδειξη *pp* (pianisimo), το δεύτερο p (piano), το τρίτο f (forte) και το τέταρτο p (piano).

Dhe me fymën tende (Και μετά του πνεύματός σου) Φα+, Lavdi me ty (*Δόξα σοι, Κύριε, δόξα σοι)* Φα+, Hymni Qeruvik (Χερουβικός ύμνος) Ρε-

64r Një është shenjt (Εἷς ἅγιος, εἷς Κύριος) Σολ+, Lavdi perëndisë (Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ) Σολ+

64v Pamë dritën (Είδομεν το φώς) Φα+

Κύριε, ελέησον - Σοί Κύριε - Αμήν

Emri i zotit (Εἴη τὸ ὄνομα Κυρίου [τρίς]) Φα+

65r Sa u pagezuat (Ὅσοι εἰς Χριστὸν ἐβαπτίσθημεν) Σολ+,

Kryezotin dhe kryepiskopin (Τον δεσπότην και αρχιερέα ημών) Mi+

At i ynë (Πάτερ ημών) Σολ+

65v Të hymnojmë (Σὲ ὑμνοῦμεν) Σολ+, Ejani ti këndojmë zotit (Δεύτε ἀγαλλιασώμεθα τῷ Κυρίῳ) Σολ+

Στο φ. 66r ανθολογούνται τα κάλαντα Mir-mëngjes (Καλημέρα) Ντο+ και Ç'lajm gasmor (Τι χαρούμενη είδηση) Σολ+. Ο πρώτος στίχος εκάστου με μουσική, για τους λοιπούς μόνον το κείμενο[296]. Στο φ. 66v το χριστουγεννιάτικο τραγούδι Nat' e shënjtë (Άγια νύχτα) Ντο+.

Μουσικό τετράδιο 8

έτος: φωνή: τενόρος φφ. 67-81

Συνθέσεις θείας Λειτουργίας

Μουσικό τετράδιο με δώδεκα πεντάγραμμα ανά σελίδα. Η κατάσταση του τετραδίου κακή. Το εξώφυλλο εξέπεσε. Τα φύλλα ιδιαιτέρως φθαρμένα, τα περιθώρια αυτών σκισμένα και με πολλές πτυχές που έχουν μειώσει την επιφάνεια του χαρτιού και καθιστούν δυσανάγνωστες και ελλιπείς τις συνθέσεις. Στο κέντρο των φύλλων, στο σημείο της ένωσης αυτών, έντονο και μεγάλο σκίσιμο. Διακρίνονται ενδείξεις παλαιότερης αρίθμησης σελίδων (σσ. 1-17) με μολύβι, οι οποίες έχουν διαγραφεί. Γραφή καθαρή και ευανάγνωστη, μελάνη μπλέ. Οι συνθέσεις του φ. 81v γραμμένες μεταγενέστερα από άλλο χέρι, με μολύβι. Στο τετράδιο, σύμφωνα με τις ενδείξεις ανθολογείται η "δεύτερη λειτουργία (νέα)" (φφ. 67r-75v), η "παλαιά λειτουργία" (φφ. 76r-77v) και η "πρώτη λειτουργία (παλαιά)" (φφ. 77r-81v). Μεταξύ των φφ. 75-76 άγραφο, μη αριθμημένο φύλλο. Στο τέλος του τετραδίου, μετά το φ. 81, τέσσερα άγγραφα, μη αριθμημένα φύλλα.

67r Mesha e dytë (e reja). Σημείωση στην πάνω γωνία αριστερά: Tenori (Τενόρος).
Amin (Αμήν) Σολ+, Mëshiro o Zot (Κύριε ελέησον) Σολ+, Me nërmjetimet(*Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου) Σολ+*, Shpëtona (*Σῶσον ἡμᾶς) Σολ+*.
Στα τρία τελευταία πεντάγραμμα ο γραφέας θέλησε να γράψει τη μουσική της προ του ύμνου Ο μονογενής μικράς δοξολογίας. Γράφει το κείμενο αυτής, τονίζει δε με δύο νότες τις εναρκτήριες φράσεις αυτής και το καταληκτήριο Αμήν.

67v O i vetëm lindur Bir (*Ὁ μονογενής υἱός) Σολ+,*
Σημείωση στο τέλος του φύλλου: Përsëritet edhe nji herë *Shpëtona* (Επαναλαμβάνεται για άλλη μια φορά το *Σῶσον ἡμᾶς*).

68r Lavdi…, Tani… (Δόξα…και νύν…), Shejt Perëndi (*Τρισάγιο) Σολ+*, Për shumë vjet o Kryezot (Είς πολλά έτη) *Σολ+*, O zot shpëtoi shpresëtarët (Κύριε σῶσον τοὺς εὐσεβεῖς) *Σολ+*, Alilluia (Αλληλούια) Ντο+, Dhe me frymën tënde (Και μετά του πνεύματός σου) Ντο+, Lavdi më ty (*Δόξα σοι*) Ντο+

[296] Πρόκειται για κάλαντα που ακούγονται μέχρι τις μέρες μας στο Δυρράχιο και στις γύρω περιοχές. Σύμφωνα με τον θεολόγο Jani Meni πρωτοτραγουδήθηκαν το έτος 1932 από τον ψάλτη Aleks Pjetri στο Δυρράχιο.

68v Mëshiro o Zot 3 herë pas ungjillit (Κύριε ελέησον τρείς φορές μετά το Ευαγγέλιο) Σολ+, Mëshiro o Zot me Solist (Κύριε ελέησον, ο σολίστας) Ρε+, Hymni heruvik (Χερουβικός ύμνος) Ρε+

69r Se mbretin (*Ως τον βασιλέα) Ρε+*, Mëshiro o zot (Κύριε ελέησον) Ρε+, Falna o Zot (Παράσχου Κύριε) Ρε+

69v Mëshirë Paqeje (Ἔλεον εἰρήνης) Σολ

70r Të hymnojmë (Σὲ ὑμνοῦμεν) Φα+, Të ka hie (Ἄξιον ἐστὶν) Φα+

70v Një është Shenjt (Εἷς ἅγιος, εἷς Κύριος) Σολ+

71r Qejtë tregojnë (Οἱ οὐρανοί διηγοῦνται δόξαν Θεοῦ) Ντο+

71v Pamë dritën (Είδομεν το φώς) Φα+, Emri i Zotit (Εἴη τὸ ὄνομα Κυρίου) Φα+, Sa u pagëzuan (Ὅσοι εἰς Χριστὸν ἐβαπτίσθημεν) Σολ

72r Ati ynë (Πάτερ ημών) Ντο+, Kryqit Tënde (Τὸν Σταυρόν σου προσκυνοῦμεν) Λα-

72v Këngët e Përshpirtjes (μέλη εξοδίου ακολουθίας) Bashkë me shpirtët (Μετά των αγιών) Φα
ο σολίστας: Δόξα Πατρί Ti je perëdia (Σὺ εἶ ὁ Θεὸς) Φα - ο σολίστας: Και νύν Ο virgjëreshë nën' e perëndisë (Η μόνη αγνή) - I përjetshëm kujtimi (Αἰωνία ἡ μνήμη)

73r Ejani ti këndojmë Zotit (Δεύτε ἀγαλλιασώμεθα τῷ Κυρίῳ) Ντο+, Sa i Madhnueshëm (Μέγας εἶ Κύριε) Ντο+

73v Nat' e Shenjtë (Άγια Νύχτα) Ντο+, Mir Mëngjes (Καλημέρα)

74r Ç' lajm gazmor (Τι ευχάριστο νέο) Σολ+, Engjëlli Thërriste (Μεγάλυνον, ψυχή μου) Σολ+

74v Lindja e jote (Ἡ Γέννησίς σου Χριστὲ ὁ Θεὸς ἡμῶν) Ρε+, Shejt Perëndi(Τρισάγιο)

75r Në vend të kungatores (25 Dhjetor) (αντί κοινωνικού / (την 25η Δεκεμβρίου) Krishti sot në Vethleem (Σήμερον ο Χριστός εν Βηθλεέμ γεννάται εκ Παρθένου) Ντο+. Το f. 75v άγραφο.

76r Mesha e vjetër, από κάτω η σημείωση: Tenor (τενόρος)
Amin Ρε+, Mëshiro o Zot(Κύριε ελέησον) Ρε+, Me nërmjetimet(*Ταις πρεσβείαις της Θεοτόκου) Ρε+*, Shpëtona (*Σῶσον ἡμᾶς) Ρε+*, O i vetëm lindur Bir (*Ὁ μονογενής υἱός) Ρε+*

76v Shenjt Perëndi (*Τρισάγιο)* Φα+

77r Alilluja (Αλληλούια) Φα+, Himini Heruvik (Χερουβικό) Φα+

77v Mëshiro o Zot 3 herë (Κύριε, ελέησον, γ΄) Φα+, Se mbretin (*Ως τον βασιλέα)* Φα+

78r Mesha e parë (e vjetër), Mëshiro o Zot (Κύριε ελέησον) Φα+, Falna o Zot (Παράσχου Κύριε) Φα+, Për shumë vjet o Kryezot (Είς πολλά έτη) Φα+, Mëshirë paqeje (Ἔλεον εἰρήνης) Φα+

78v Të hymnojmë (Σὲ ὑμνοῦμεν) Φα+
(Δύο συνθέσεις του ύμνου. Η πρώτη με την ένδειξη Lento και η δεύτερη με την σημείωση Adagio. Λόγω του σκισίματος του φύλλου δεν διακρίνεται η ακριβής τονικότητα της δεύτερης σύνθεσης.

79r Të ka hije (Ἄξιον ἐστὶν) Φα+
(Δύο συνθέσεις, η δεύτερη σε Σι*b*+)

79v Një është shenjt (Εἷς ἅγιος, εἷς Κύριος), Mëshiro o Zot (3 herë)
(Κύριε ελέησον, γ΄)

80r Lavdi Perëndisë (Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ) Σολ+

80v Lavdërojeni (Αἰνεῖτε τὸν Κύριον) Φα+, Pamë dritën (Είδομεν το φώς) Φα+

81r Emëri i Zotit (3 hërë reçitative)(Εἴη τὸ ὄνομα Κυρίου, τρείς φορές ρετσιτατίβο) Φα+, Sa u pagëzuan (Όσοι εις Χριστόν ἐβαπτίσθημεν) Σολ+, Krye Zotin (Τον δεσπότην) Λα+

81v Shenjt Perëndi (*Τρισάγιο) Σολ*+, Alilluia pas Apostollit (Αλληλούια μετά τον απόστολο) Λα.

Μουσικό τετράδιο 9

έτος: φωνή: τενόρος φφ. 82-85

Συνθέσεις θείας Λειτουργίας

Μουσικό τετράδιο με δώδεκα πεντάγραμμα ανά σελίδα. Η κατάσταση του τετραδίου κακή. Φθαρμένο από υγρασία και σκισμένο. Το φ. 82 κομμένο στη μέση, σώζεται το κάτω τμήμα του, με έξι πεντάγραμμα. Το εξώφυλλο εξέπεσε. Οι άκρες των φύλλων σκισμένες. Διακρίνονται ενδείξεις παλαιότερης αρίθμησης σελίδων (σσ. 1-5), με μολύβι. Γραφή επιμελημένη, μικρόσχημη, μελάνη μπλέ. Η μελάνη στο φ. 82v εξίτηλη, οι συνθέσεις δυσανάγνωστες. Οι συνθέσεις του f. 85v γραμμένες μεταγενέστερα από άλλο χέρι, με σκούρα μπλέ μελάνη. Μετά το φ. 85 υπάρχουν πέντε άγγραφα και μη αριθμημένα φύλλα.

82r *Me ndërmjetimet* (*Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου)* Φα+, Mëshiro o Zot (Κύριε ελέησον) Φα+, Shpëtona o i bir i Perëndisë (*Σῶσον ἡμᾶς*) Φα+.
Το περιεχόμενο του φ. 82v δυσανάγνωστο. Στο κάτω μέρος αυτού διακρίνεται η σημείωση: Përsëritet dhe një herë Shpëtona (επαναλαμβάνεται άλλη μια φορά το Σ*ῶσον ἡμᾶς)*

83r Mëshiro o Zot (Κύριε ελέησον) Φα+, Shenjt Perëndi (*Τρισάγιο) Φα*+, Për shumë vjet o Kryezot (Είς πολλά έτη) Σολ, O Zot Shpëtona (*Σῶσον ἡμᾶς) Σολ*+, Alilluia (Αλληλούϊα) Σολ+.

83v Pas ungjillit, *Lavdi më ty* (Μετά το Ευαγγέλιο, *Δόξα σοι*) Ρε+

84r Se mbretin (*Ως τον βασιλέα)* Φα+

84v Atin e Birin (*Πατέρα, Υιον και άγιο Πνεύμα…*) Φα+, Mëshirë Paqeje (Ἔλεον εἰρήνης) Φα-

85r I kemi tek Zoti (Ἐχομεν προς τον Κύριον) Φα-, I ka hie dhe është e drejtë (Ἄξιον καὶ δίκαιον) Φα-, Shenjt, shenjt, shenjt Zoti Sabaoth (Ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος) Φα-, Të himnojmë (Σὲ ὑμνοῦμεν) Φα-

Μουσικό τετράδιο 10

έτος: (29 Οκτωβρίου) 1961 φωνή: unison (ταυτοφωνία) φφ. 86-90

Συνθέσεις θείας Λειτουργίας

Μουσικό τετράδιο με δώδεκα πεντάγραμμα ανά σελίδα. Η κατάσταση του τετραδίου κακή. Λεπτό φύλλο χάρτου ως εξώφυλλο. Τα φύλλα φθαρμένα και ρυπαρά, τα περιθώρια αυτών σκισμένα και τσαλακωμένα. Στο κέντρο των φύλλων, στο σημείο της ένωσης αυτών διακρίνεται σκίσιμο. Γραφή πρόχειρη και βιαστική, μελάνη μπλέ. Οι συνθέσεις στο f. 88v δυσανάγνωστες, η μελάνη εξίτηλη λόγω υγρασίας. Άγγραφο το φύλλο 86r˙ Άγγραφα και μη αριθμημένα φύλλα: ένα φύλλο μεταξύ των 86-87 και 87-88, επτά φύλλα μετά το φύλλο 90.

86v Hymni heruvik (Χερουβικός ύμνος) Ρε+
Η σύνθεση ατελής. Το φ. 86 άγραφο.

87r Përdëllemë o Perëndi (Ἐλέησόν μέ, ὁ Θεός) Ντο+ Το μέτρο της σύνθεσης είναι 9/3. Άγραφο το φ. 87v.

88r Mesha bizantine (Unison). Στο πάνω περιθώριο του φύλλου προς την στάχωση μεταγενέστερο χέρι, με μολύβι έγραψε: Tenori.
(Αμήν) - Mëshiro o Zot (Κύριε ελέησον, ε΄) Φα+, (Σοί Κύριε) - Me nërmjetimet (*Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου) Φα*+, Shpëtona o i bir i perëndisë (*Σῶσον ἡμᾶς) Φα*+.
Στο τέλος της σύνθεσης του εφυμνίου *Ταις πρεσβείαις* υπογραφή του.

88v O i vetëm lindur ti (*Ο μονογενής υἱός) Φα*+

89r Shenjt perëndi (*Τρισάγιο) Φα*+, Lavdi Atit e Birit… (Δόξα Πατρί και υἱῷ …) Φα+
Σημείωση: përsëri, Shenjt i Pavdekshëm dhe "Shenjt Perëndi" (και πάλι το *Τρισάγιο*), Për shumë vjet o Kryezot (Είς πολλά έτη) Σολ, O Zot shpëtoni (Κύριε σῶσον τοὺς εὐσεβεῖς) Σολ+, Alilluia (Αλληλούια) Σολ+

89v Pas Ungjillit, Lavdi më ty (Μετά το Ευαγγέλιο, *Δόξα σοι, Κύριε*) Ρε+. Στο τέλος της συνθέσεως υπογραφή του

Το κάτω μισό του φύλλου άγραφο.

90r Se mbretin (*Ως τον βασιλέα*) Φα+

Τα πρώτα τέσσερα πεντάγραμμα του φύλλου άγραφα.

Στο τέλος της συνθέσεως η υπογραφή και η ημερομηνία 29 Χ (Οκτωβρίου) 1961.

Μουσικό τετράδιο 11

έτος: φωνή: μπάσος φφ. 91-96

Συνθέσεις θείας Λειτουργίας

Μουσικό τετράδιο με δώδεκα πεντάγραμμα ανά σελίδα. Κατάσταση κακή. Τα φύλλα παρουσιάζουν φθορές, ιδιαίτερα έντονες στα άκρα. Όλα τα φύλλα έχουν κοπεί από το τετράδιο, συγκρατούνται μόνον στο πάνω μέρος με αυτό. Εξώφυλλο απο χοντρότερο χαρτί. Φέρει μεγάλο λεπτό παραλληλόγραμμο πλαίσιο, μέσα στο οποίο μια λύρα και στο μέσον του με κεφαλαία γράμματα η λέξη BASS, γραμμένη με μπλε μελάνη. Το εξώφυλλο φέρει ένδειξη αριθμήσεως 91. Γραφή καθαρή και ευανάγνωστη, γράμματα μικρόσχημα και κομψά, μελάνη μαύρη. Ο γραφέας σε μερικές συνθέσεις κάνει λάθη, τα οποία διορθώνει σβήνοντάς τα. Οι συνθέσεις που ανθολογούνται είναι ποιήματα επωνύμων ρώσων και ρουμάνων συνθετών και είναι γραμμένες στο κλειδί του Fa. Περιλαμβάνονται επίσης και δύο συνθέσεις του Konstantin Trako. Όλες οι συνθέσεις φέρουν αρίθμηση από τον άριθμό 1 έως του αριθμού 24.

92r Litani e madhe

1. *Mëshiro o Zot*, Smolensky (*Κύριε ελέησον*) Ντο+
2. *Me ndërmjetimet e Hylindëses*, G. Musicescu (*Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου) Σολ+*
3. *Mëshiro o Zot* (*Κύριε ελέησον*) Σολ+
4. *Shpëtona o i Bir' i Perëndisë*, G. Musicescu (*Σῶσον ἡμᾶς) Σολ+*

92v 5. *O i vetëm lindur Bir*, Ioana N. Ghika – Comanesti (*Ὁ μονογενής υἱός) Σολ+*
6. *O Zot Shpëto-i Shpresëtarët*, Ioana N. Ghika – Comanesti (Κύριε σῶσον τοὺς εὐσεβεῖς) Σολ+

93r 7. *Shenjt Perëndi*, K. Trako (*Τρισάγιο) Ρε+*
8. *Sa u pagëzuat me Krishtin*, G. Musicescu (*Ὅσοι εἰς Χριστὸν ἐβαπτίσθημεν*) Σολ+
9. *Kryqit Tënd*, G. Musicescu (*Τον σταυρόν σου*) Σολ-

93v 10. *Aliluia*, D. Kiriac (*Αλληλούϊα*) Ντο+
11. *Lavdi me ty o Zot*, D. Chirescu (*Δόξα σοι*) Ντο+
12. *Lavdi më ty* (*Δόξα σοι*) Ντο+
13/I *Mëshiro o Zot*, Podoleaku (*Κύριε ελέησον*) Φα+
II. *Mëshiro o Zot* (*Κύριε ελέησον*) Φα+

94r III. *Mëshiro o Zot* (*Κύριε ελέησον*) Φα+
IV. *Mëshiro o Zot* (*Κύριε ελέησον*) Φα+
V. *Mëshiro o Zot*, Ruse, Cariste (Κύριε ελέησον) Ρε+
14. a) *Hymni Heruvik*, Alexandru Todoleaku (Χερουβικό) Φα+

94v b) *Dhe hymnin Trishenjtor* (Και των Τρισάγιων ύμνων) Λα
c) *Le të hedhim larg nesh* () Σι-
15. *Se mbretin e të gjithëve*, Lomakin (*Ως τον βασιλέα) Σι-*

95r 18-20. *Atin e birin*, Ed. Wachman (*Πατέρα, Υίόν καὶ Ἅγιον Πνεύμα - Ἔλεον ειρήνης - Ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος*) Σολ+

95v 21. *Të hymnojmë*, K. Trako (Σὲ ὑμνοῦμεν) Μι+

96r 22. *Të ka hije*, Dim. St. Bortneanschi (*Ἄξιον ἐστὶν*) Φα+
23. *Një është shenjt*, Musicescu (*Εἷς ἅγιος, εἷς Κύριος*) Φα+

96v 24/I *Lavdëroni emrin e Zotit*, Koncert, Azhanghelscky (Αἰνεῖτε *το όνομα του Κυρίου*) Σολ+
II. *I bekuar është Zoti i Sionit* (), Σολ+
III. *Rëfejuni tek Zoti* (*Εξομολογείσθε τω Κυρίω*) Σολ+
IV. *Rëfejuni tek Zoti* (*Εξομολογείσθε τω Κυρίω*) Σολ+
Καταγράφεται η μουσική του πρώτου και του τελευταίου στίχου των ψαλμών 134 (Αινείτε το όνομα Κυρίου) και 135 (Εξομολογείσθε τω Κυρίω).

Μουσικό τετράδιο 12

έτος: (28 Μαρτίου) 1959 φωνή: τενόρος φφ. 97-105

Συνθέσεις θείας Λειτουργίας

Μουσικό τετράδιο με δώδεκα πεντάγραμμα ανά σελίδα. Προ του τετραδίου τοποθετήθηκε ένα μεμονωμένο φύλλο, που αριθμήθηκε μεταγενέστερα με τον αριθμό 97. Το καθ' αυτό τετράδιο έφερε εξώφυλλο, τμήμα χαρτιού προερχομένου από βιβλίο καταγραφής οικονομικών δεδομένων, που εξέπεσε και διακρίνονται ίχνη του στα άκρα. Κατάσταση μέτρια προς κακή. Τα πρώτα και το τελευταίο φύλλα ιδιαίτερα κατεστραμμένα, με σκισίματα και ρυπαρότητα. Το φ. 98 έχει υποστεί βλάβη από υγρασία, οι συνθέσεις που καταγράφονται στην δεύτερη όψη του δυσδιάκριτες, η μελάνη εξίτηλη. Το τετράδιο φέρει δύο αριθμήσεις φύλλων˙ μία παλαιότερη για τα πρώτα φύλλα (σσ. 1-7) και την μεταγενέστερη και κοινή για όλα τα τετράδια (φφ. 98-105), με μολύβι. Τις συνθεσεις του φ. 97 γράφει άλλος γραφέας με μπλέ μελάνη. Με μπλέ μελάνη και τα φφ. 98r-101v, 102r και 105v. Μολύβι χρησιμοποιείται στα φφ. 102v-103r. Ο γραφέας των φύλλων αυτών υπογράφει στο τέλος και σημειώνει και την ημερομηνία γραφής, 28/3/1959. Πράσινη μελάνη στο φ. 104r και μαύρη στο φ. 105r. Άγραφα τα φφ. 102r, 103v και 104v. Επτά πεντάγραμμα άγραφα στο φ. 100r, το κάτω μισό των φφ. 103r, 104r, 105r άγραφο. Γραφή καθαρή, γράμματα μικρόσχημα.

97 Amin *Σολ+* - Mëshiro o Zot (Αμήν, Κύριε ελέησον) *Σολ+* - Me ndërmjetimet (*Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου) Σολ+* - Shpëtona (*Σῶσον ἡμᾶς) Σολ+* - O i vetëm lindur Bir (Ο μονογενής Υιός)
Οι περιεχόμενες στο φ. 97 συνθέσεις είναι πανομοιότυπες με τις συνθέσεις του φ. 98. Διαφορετική η σύνθεση του ύμνου Ο μονογενής Υιός. Η σύνθεση αυτή ατελής, πέντε σειρές πενταγράμμων με νότες, χωρίς ποιητικό κείμενο.

98r Amin Σολ+, Mëshiro o Zot (Κύριε ελέησον) Σολ+, Me ndërmjetimet (*Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου) Σολ+*, Shpëtona (*Σῶσον ἡμᾶς) Σολ+* O i vetëm lindur Bir (Ο μονογενής Υιός)

98v Për shumë vjet o Kryezot (Είς πολλά έτη) *Σολ+*
O Zot shpëtoi shërbetorët (Κύριε σῶσον τοὺς εὐσεβεῖς) *Σολ+*

99r Alilluia (Αλληλούϊα) - Mëshiro o Zot 3 herë pas Ungjillit (Κύριε ελέησον, τρείς φορές μετά το Ευαγγέλιο) Ντο+, Hymni heruvik (Χερουβικό) Ρε+

99v Se mbretin (*Ως τον βασιλέα) Ρε+*, Falna o Zot (Παράσχου Κύριε) Ρε+

100r Mëshirë Paqeje (Ἔλεον εἰρήνης) Σολ+ Ακολουθούν τα λεγόμενα Λειτουργικά

100v Të hymnojmë (Σὲ ὑμνοῦμεν) Φα+

101r Të ka hie (Ἄξιον ἐστὶν) Φα+

101v Στο πάνω περιθώριο σβησμένη η αναγραφή: Për shpirtje (τα νεκρώσιμα) Bashkë me shpirtin e të drejtëve (Μετὰ τῶν Ἁγίων), Solisti Lavdi Atit, Ti je perëndia (Ο σολίστας Δόξα Πατρί Σύ ει ο Θεός ημών) Solisti Tani e përherë, O virgjëreshë nënë e Perëndisë (Ο σολίστας Και νυν και αεί Η μόνη αγνή)

102v Himni heruvik nr. 3 (Χερουβικός ύμνος αρ. 3) Ρε+
Στο τέλος της συνθέσεως, στο φ. 103r, η υπογραφή του αντιγραφέα και η ημερομηνία 28/3/1959.

104r Shejt Perëndi (Τρισάγιο) Ντο+

105r Lavdërojeni G. Lomakin (Αἰνεῖτε τὸν Κύριον εκ των ουρανών) Φα+

105v Qejtë tregojnë (Οἱ οὐρανοί διηγοῦνται δόξαν Θεοῦ) - Madhështore jan punët e tua (Ως εμεγαλύνθη τα έργα σου Κύριε) Ντο+

Μουσικό τετράδιο 13

έτος: φωνή: (τενόρος) φφ. 106-108

Συνθέσεις θείας Λειτουργίας

Μουσικό τετράδιο με δώδεκα πεντάγραμμα ανά σελίδα. Κατάσταση αρκετά καλή. Εξώφυλλο, ανάριθμο, απο χοντρότερο χαρτί. Στο πάνω μέρος του με κεφαλαία γράμματα *Fletore Muzike* (*Τετράδιο Μουσικής*) και από κάτω τρεις γραμμές για την συμπλήρωση

των στοιχείων του τετραδίου, που παραμένουν κενές. Γραφή καθαρή και επιμελημένη˙ ο αντιγραφέας έμπειρος, γράφει με μπλέ μελάνη. Πρόκειται για τον ίδιο που έγραψε και τις περιεχόμενες στο φ. 97 του υπ' αριθμόν 12 τετραδίου συνθέσεις. Άγραφα τα φφ. 107v-108v.

106r Amin (Αμήν) *Σολ+* - Mëshiro o Zot (Κύριε ελέησον) *Σολ+* - Me ndërmjetimet (*Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου) Σολ+* - Shpëtona (*Σῶσον ἡμᾶς) Σολ+*

106v Mëshiro o Zot (Κύριε ελέησον) *Σολ+* - Ty o Zot (Σοί Κύριε) - Amin (Αμήν) - Mëshiro o Zot (Κύριε ελέησον) - Amin (Αμήν) - Shenjt perëndi (Άγιος ο Θεός)

107r Lavdi Atit - Tani e përherë (Δόξα Πατρί- Και νυν και αεί) - O Zot shpëtoi shërbetorët (Κύριε σώσον τους ευσεβείς) - Alilluia (Αλληλούϊα) - Dhe me frymën tënde (Και μετά του πνεύματός σου) - Për shumë vjet o Kryezot (Εις πολλά έτη) - Meshiro o Zot 3 here mbas Ungjillit (Κύριε ελέησον, τρεις φορές μετά το Ευαγγέλιο) Ντο+

Μουσικό τετράδιο 14

έτος: 1958-1959 φωνή: τενόρος φφ. 109-128

Συνθέσεις θείας Λειτουργίας

Μουσικό τετράδιο με δώδεκα πεντάγραμμα ανά σελίδα. Κατάσταση του τετραδίου κάκιστη. Έντονοι ρύποι από την χρήση, ίχνη υγρασίας σε πολλά φύλλα. Το τετράδιο φέρει σκισίματα σε διάφορα σημεία και ένα μεγάλο στο κέντρο. Το κάτω μισό πολλών φύλλων έχει σκιστεί από τη συρραφή του τετραδίου. Η υγρασία και η χρήση έχουν καταστήσει τη μελάνη εξίτηλη, τμήματα συνθέσεων σε πολλά φύλλα δυσανάγνωστα. Το εξώφυλλο σκισμένο, εξέπεσε το κάτω μισό. Τα φύλλα ιδιαιτέρως φθαρμένα, τα περιθώρια αυτών σκισμένα και με πολλές πτυχές που έχουν μειώσει την επιφάνεια του χαρτιού και καθιστούν ελλιπείς τις συνθέσεις. Στο τετράδιο διακρίνεται παλαιότερη αρίθμηση σελίδων σε δύο ενότητες με μολύβι, ως εξής˙ στα φφ. 109r-117v αριθμούνται οι σσ. 1-18 και στα φφ. 119r-124r εκ νέου αρίθμηση σελίδων από το 1-11. Στα φύλλα του τετραδίου γράφουν διάφοροι γραφείς, σε διαφορετικές περιόδους. Βασικός γραφέας και ο μόνος επώνυμος ο Nikolla Zaharia. Ο Zaharia γράφει σε διαφορετικές ημερομηνίες, οι οποίες σημειώνονται δίπλα στην υπογραφή του στο τέλος των συνθέσεων. Διακρίνονται οι ημερομηνίες˙ (φ. 111r) 26/1/1958, (φ. 112v) 26/1/58, (φ. 120v) 29/1/1958, (φ. 121v) 30/1/58, (φ. 123r) 30/1/58, (φ. 125v) 1/11/59, (φ. 126v) 20/3/59, (φ. 128v) 28/1/1961. Στο φ. 112r υπογράφει ο Nesti Spiro. Το φ. 124v άλλο χέρι, με μολύβι. Τα φφ. 125r και 126r τρίτος γραφέας, με μπλέ μελάνη. Στο φ. 127v γράφει με μολύβι τέταρτο χέρι. Γραφή καθαρή και ευανάγνωστη. Άγραφα τα φφ. 118, 127r και 128r.

109r Πάνω-πάνω η επιγραφή: Mesha e re (Νέα Λειτουργία) και στο μέσα μέρος του φύλλου η ένδειξη: Tenori.
Amin (Αμήν) *Σολ+* - Mëshiro o Zot (Κύριε ελέησον) *Σολ+* - Me ndërmjetimet (*Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου) Σολ+* - Shpëtona (*Σῶσον ἡμᾶς) Σολ+*
Reçitativ Lavdi Atit - Tani e përherë (Ρετσιτατίβο Δόξα Πατρί-Και νυν)

109v O i vetëm i Lindur (*Ὁ μονογενής υἱός) Σολ+*

110r Shejt Perëndi (Τρισάγιο) *Σολ+*
Ακολουθούν και τα ψαλλόμενα ενδιάμεσα του τρισαγίου όταν λειτουργεί αρχιερέας.

110v Hymni Heruvik (Χερουβικός ύμνος) Ρε+

111r Mëshiro o Zot 3 herë pas Ungjillit (Κύριε ελέησον, γ΄ φορές μετά το Ευαγγέλιο) *Σολ+*, Mëshiro o Zot me solist (Κύριε ελέησον με σολίστα) Ρε+, Se mbretin (*Ως τον βασιλέα) Ρε+*

111v Mëshiro o Zot (Κύριε ελέησον) Ρε+ - Falna o Zot (Παράσχου Κύριε) Ρε+ - Do të të dua o Zot fuqia (Αγαπήσω σε Κύριε) Sol+ - Mëshirë Paqeje (Ἔλεον εἰρήνης) *Σολ+* - Shenjt, shenjt, shenjt Zoti Sabaoth (Άγιος, άγιος, άγιος)

112r Të hymnojmë (Σὲ ὑμνοῦμεν) Φα+

112v Të ka hie (Ἄξιον ἐστιν) Φα+

113r Mëshiro o Zot (Κύριε ελέησον) Ρε+ - Falna o Zot (Παράσχου Κύριε) Ρε+ - Një është Shejt (Εἷς ἅγιος, εἷς Κύριος) *Σολ+*

113v Qejtë tregojnë (Οἱ οὐρανοί διηγοῦνται δόξαν Θεοῦ) - Madhështore jan punët e tua (Ως εμεγαλύνθη τα έργα σου Κύριε) Ντο+

114r Pamë dritën (Είδομεν το φώς) Φα+, Emëri i Zotit (Εἴη τὸ ὄνομα Κυρίου) Φα+, Sa u Pagëzuan (Ὅσοι εἰς Χριστὸν ἐβαπτίσθημεν) *Σολ+*

114v Ate ynë (Πάτερ ημών) Ντο+, Kryqit Tënde (Τον Σταυρόν σου προσκυνούμεν)
Η σύνθεση δυσανάγνωστη.

115r Këngët e Përshpirtjes (ακολουθία μνημοσύνου) Φα+ Bashkë me shpirtin e të drejtëve (Μετὰ τῶν Ἁγίων), Solisti Lavdi Atit, Ti je perëndia (Ο σολίστας Δόξα Πατρί Σύ ει ο Θεός ημών) Solisti Tani e përherë, O virgjëreshë nënë e Perëndisë (Ο σολίστας: Και νυν και αεί Η μόνη αγνή) - I përjetshëm kujtimi (Αιωνία η μνήμη)

115v Në vend të kungatores (25 Dhjetor) (αντί κοινωνικού / (την 25η Δεκεμβρίου) Krishti sot në Vethleem (Σήμερον ο Χριστός εν Βηθλεέμ γεννάται εκ Παρθένου) Ντο+

116r Ejani ti këndojmë Zotit (Δεύτε ἀγαλλιασώμεθα τῷ Κυρίῳ) Ντο+ Μελοποιημένοι οι τρείς πρώτοι στίχοι του 94ου ψαλμού, ψαλλόμενοι αντί του κοινωνικού - Sa i Madhnueshëm (Μέγας εἶ Κύριε) Ντο+

116v Mir Mëngjes (Καλημέρα, κάλαντα, δίνεται μόνον η πρώτη στροφή με νότες, καταγράφεται ακολούθως το κείμενο των υπολοίπων) *Σολ+*, Lindja e jot'e (Ἡ Γέννησίς σου Χριστὲ ὁ Θεὸς ἡμῶν, απολυτίκιο των Χριστουγέννων) Ρε+

117r Nat' e Shenjtë (Άγια νύχτα) Ντο+, Ç' lajm gazer (Τι ευχάριστο νέο, κάλαντα) *Σολ+ όπως και παραπανω ο γραφέας* δίνει μόνον η πρώτη στροφή με νότες, καταγράφει ακολούθως το κείμενο των υπολοίπων.

117v Shejt' Perëndi (Τρισάγιο) Ντο+, Përdëllimë o perëndi (Ἐλέησόν μέ, ὁ Θεός) Λα-
Πρόκειται για μια μικρή σύνθεση, στην οποία επαναλαμβάνεται η φράση *ελέησόν με ο Θεός* αρκετές φορές. Κάτω από αυτή τη σύνθεση μεταγενέστερο χέρι έγραψε πολύ πρόχειρα με μολύβι μια σύντομη σύνθεση του *Κύριε, ελέησον*.

119r Πάνω-πάνω η επιγραφή: Mesha e vjetër (Παλαιά Λειτουργία) και στο μέσα μέρος του φύλλου η ένδειξη: Tenori.
Amin (Αμήν) *Ρε+*, Mëshiro o Zot (Κύριε ελέησον) *Ρε+*, Me ndërmjetimet (*Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου) Ρε+*, Shpëtona (*Σῶσον ἡμᾶς) Ρε+*

119v O i vetëm i Lindur (*Ὁ μονογενής υἱός) Ρε+*

120r Shejt Perëndi (Τρισάγιο) Φα+ και τα ενδιάμεσα του Τρισαγίου ψαλλόμενα κατά την αρχιερατική Λειτουργία - Alilluja (Αλληλούϊα) Ντο+

120v Hymni Heruvik (Χερουβικός ύμνος) Φα+

121r Se mbretin (*Ως τον βασιλέα) Φα+*, Mëshiro o Zot (Κύριε ελέησον) Φα+, Falna o Zot (Παράσχου Κύριε) Φα+, Për shumë vjet o Kryezot (Είς πολλά έτη) Φα+

121v Mëshirë Paqeje (Ἔλεον εἰρήνης) Φα+, Të hymnojmë nr. 1 (Σὲ ὑμνοῦμεν αρ. 1) Φα+

122r Të hymnojmë nr. 2 (Σὲ ὑμνοῦμεν αρ. 2) Σολ+, Te ka Hije (Ἄξιον ἐστὶν) Φα+

122v Te ka hije (Ἄξιον ἐστὶν) Σι*b*+, Një ësht shenjt (Είς Άγιος)

123r Lavdi Perëndisë - O Zot çelmi buzët (Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ - Κύριε, τα χείλη μου ανοίξεις) Σολ+
Πρόκειται για τους δύο στίχους που λέγει ο ιερέας πριν την έναρξη της θείας Λειτουργίας, οι οποίοι εδώ έχουν θέση κοινωνικού ύμνου.

123v Lavdërojeni (Αἰνεῖτε τὸν Κύριον εκ των ουρανών, αινείτε αυτόν εν τοις υψίστοις) Φα+, Pamë dritën (Είδομεν το φώς) Φα+

124r Emri i Zotit (Εἴη τὸ ὄνομα Κυρίου) Φα+, Sa u pagëzuan (Ὅσοι εἰς Χριστὸν ἐβαπτίσθημεν) Σολ+, Kryezotin (Τον δεσπότην) Λα+

124v [Himni Heruvik, Χερουβικό] Ρε+

125r Shejt Perëndi (Τρισάγιο) Σολ+, Alilluja pas apostullit (Αλληλούϊα μετά τον απόστολο) Λα*b*+

125v Mëshiro o Zot 3 herë (bizantine) Φα+
(Κύριε ελέησον, γ΄ φορές βυζαντινό).

126r Krishti u ngjall (Χριστός Ανέστη) Σι*b*+, Kur u ngrit Jesui prej varit Σι*b*+ (Αναστάς ο Ιησούς από του τάφου)

126v Himni Heruvik nr. 3 (Χερουβικό αρ. 3) Ρε+

127v Πάνω η επιγραφή Koncert Në ngjalljen e Zotit - Pashkët (Κοντσέρτο Στην ανάσταση του Κυρίου - Πάσχα) Sot gjith krijesa po ngazëllohet (Σήμερον η κτίσις χαίρεται) Ντο+ Μελοποιημένος μόνον αυτός ο στίχος˙ πιθανότατα η σύνθεση ατελής.

128v Përdëllimë o perëndi (Ἐλέησόν μέ, ὁ Θεός) Λα-

Μουσική ενότητα 15

έτος: φωνή: φφ. 129 – 134

Συνθέσεις θείας Λειτουργίας

Πρόκειται για τέσσερα μεμονωμένα μουσικά φύλλα (φφ. 129, 130, 131, 134) και ένα δίφυλλο (φφ. 132-133) από διαφορετικές παρτιτούρες. Τα φφ. 129, 130 έχουν δεκαέξι πεντάγραμμα έκαστο και οι συνθέσεις καταγράφονται σε παρτιτούρα για τετράφωνη χορωδία, τα υπόλοιπα φύλλα και το δίφυλλο φέρουν από δώδεκα πεντάγραμμα. Οι ρύποι και τα πολλά σκισίματα που έχουν τα φύλλα μαρτυρούν την κακή εικόνα αυτών. Το φ. 131 είναι ελαττωμένο κατά ένα πεντάγραμμο, τα δε κομμένα άκρα του καθιστούν αδύνατη την ανάγνωση των συνθέσεων. Κομμάτι του διφύλλου στην ένωση των δύο φύλλων εξέπεσε. Ίχνη κόλλας και υγρασίας, ιδιαίτερα έντονοι στο φ. 134. Η αρίθμηση των φύλλων έγινε πρόχειρα και βιαστικά και πιθανότατα από μη μουσικό, γεγονός που επιβεβαιώνουν οι παλαιότερες σωστές ενδείξεις αριθμήσεως του φ. 131 (η πρώτη όψη του φύλλου σήμερα έχει την ένδειξη 8, ενώ η δεύτερη όψη αυτού τον αριθμό 7) και η διάταξη των ανθολογημένων σε αυτό συνθέσεων. Άγραφο το φ. 133r. Στην ακολουθούσα περιγραφή των περιεχομένων σε κάθε φύλλο συνθέσεων κρατείται ο ταξινομικός αριθμός του Αρχείου.

129r Ejani ti këndojmë Zotit, Joana Ghica Comanesti (Δεύτε ἀγαλλιασώμεθα τῷ Κυρίῳ) Ντο+ Ανθολογείται η μελοποίηση των επτά πρώτων στίχων του 94ου Ψαλμού, που πιθανότατα, σύμφωνα και με την διάταξη του υπ' αριθμ. 14 τετραδίου (φ. 116r) ψάλλονταν αντί κοινωνικού.

130v Mëshiro o Zot (Κύριε ελέησον) Σολ-

131r Pamë dritën (Είδομεν το φώς) Φα+, Emri Zotit (Εἴη τὸ ὄνομα Κυρίου) Σολ,
Στο τελευταίο πεντάγραμμο καταγράφεται μόνον η επιγραφή Sa u Pagezuat (Ὅσοι εἰς Χριστὸν ἐβαπτίσθημεν).

131v Një është shenjt (Εἷς ἅγιος, εἷς Κύριος) Σολ+, Lavdi Perëndisë (Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ) Σολ+ O Zot çelmi buzët (Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ - Κύριε, τα χείλη μου ανοίξεις) Σολ+
Πρόκειται για τους δύο στίχους που λέγει ο ιερέας πριν την έναρξη της θείας Λειτουργίας, οι οποίοι εδώ ψάλλονται αντί κοινωνικού ύμνου.

132r Shënt Perëndi (Τρισάγιο) Σολ+ - Lavdi Atit - Tani e përherë (Δόξα Πατρί - Και νυν - Άγιος αθάνατος - Άγιος ο Θεός)

132v Alilluia pas apostollit, Mëshiro o Zot 3 herë (Αλληλούια μετά τον απόστολο, Κύριε ελέησον, γ΄ φορές) Λα*b*+

133v Përdëllemë o Perëndi (Ἐλέησόν μέ, ὁ Θεός κατά το μέγα έλεός σου) Ντο+ Μόνον το ημιστίχιο αυτό, επαναλαμβανόμενο.

134r Koncert, Më ngjalljen e Zotit (Pashkët), (Alto), G. Musicescu, Ντο+ (Κοντσέρτο στην ανάσταση του Θεού - Πάσχα)

Μουσικό τετράδιο 16

έτος: φωνή: φ. 135

Συνθέσεις θείας Λειτουργίας

Μουσικό τετράδιο με δώδεκα πεντάγραμμα ανά σελίδα. Κατάσταση του τετραδίου καλή. Εξέπεσε το εξώφυλλο. Το τετράδιο έχει συνολικά 12 φύλλα, εκ των οποίων αριθμείται μόνον το πρώτο του φύλλο, το οποίο και περιέχει λίγες συνθέσεις.

135r Στην αριστερή πλευρά της πάνω ώας του φύλλου μεταγενέστερη, με μολύβι σημείωση: Bizantine I^{rë} (Βυζαντινό 1ο)
Shenjt Perëndi (*Τρισάγιο) Σολ*+, Alilluia pas Apostolit (Αλληλούια μετά τον Απόστολο) Φα-

135v Mëshiro o Zot 3 herë (Κύριε ελέησον, γ΄φορές) Ρε-

Μουσικό τετράδιο 17

έτος: 1961 φωνή: βαρύτονος φφ. 136-141

Συνθέσεις θείας Λειτουργίας

Μουσικό τετράδιο με δώδεκα πεντάγραμμα ανά σελίδα. Κατάσταση του τετραδίου κακή. Έντονοι ρύποι από την χρήση και ίχνη υγρασίας. Το πρώτο εξώφυλλο σκισμένο από τη μέση και προς τα κάτω, συγκρατείται στο πάνω μέρος μόνον με το υπόλοιπο τεύχος. Γραφή μικρόσχημη, καθαρή και ευανάγνωστη. Αρίθμιση φέρουν τα εξώφυλλα και μόνον τα πρώτα τέσσερα φύλλα (αρ. 137-140)˙ το τετράδιο έχει συνολικά 20 φύλλα. Ως φ. 136 αριθμείται το πρώτο εξώφυλλο και ως φ. 141 αριθμείται το δεύτερο εξώφυλλο του τετραδίου. Στο πάνω μέρος αυτού τυπωμένο ένα πεντάγραμμο, επί του οποίου νότες και μια φράση στην κινεζική γλώσσα. Πάνω από το πεντάγραμμο σημειώνονται με μπλέ μελάνη τα επίθετα των: Shkurti Tasho| Zaharija, και το έτος 1961. Στο κάτω μέρος του φύλλου η σημείωση Bizantine| Mesha e re, Bariton II. Στην εσωτερική πλευρά του εξωφύλλου είναι σημειωμένα με πράσινο στυλό τα εξής: 1) Brohoritni Zotin tërë dheu!|2) I thurni psallme emërit të tij!|3) I thoni Perëndisë sesa të frikëshme janë veprat e tua!|4) Toka e tërë le të falet dhe le të të hymnojmë me psallme|5) Perëndija na Mëshiroftë dhe

na bekoftë! (Πρόκειται για τους στίχους του α΄ αντιφώνου [Ψαλμός 65ος], του ψαλλομένου κατά την περίοδο του Πεντηκοσταρίου: Ἀλαλάξατε τῷ Κυρίῳ πᾶσα ἡ γῆ, Ψάλατε δὴ τῷ ὀνόματι αὐτοῦ, Εἴπατε τῷ Θεῷ· ὡς φοβερὰ τὰ ἔργα σου, Πᾶσα ἡ γῆ προσκυνησάτωσάν σοι καὶ ψαλάτωσάν σοι, Δεῦτε καὶ ἴδετε τὰ ἔργα τοῦ Θεοῦ). Άγραφο το φ. 140v.

137r Στο αριστερό μέρος του πάνω περιθωρίου του φύλλου η σημείωση Bariton (βαρύτονος). Amin (Αμήν) Φα+, Mëshiro o Zot (Κύριε ελέησον) Φα+, Me ndërmjetimet (*Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου)* Φα+, Shpëtona (*Σῶσον ἡμᾶς)* Φα+
Παρόλο που η σημείωση αναφέρει σαφώς ότι οι συνθέσεις ψάλλονται από βαρύτονο, τα μέλη του τετραδίου είναι γραμμένα στο κλειδί του σολ.

137v O i vetëm i Lindur (*Ὁ μονογενής υἱός)* Φα+

138r Mëshiro o Zot (Κύριε ελέησον) Φα+, Amin (Αμίν) Φα+, Shejt Perëndi (Τρισάγιο) Φα+, Për shumë vjet o Krvezot (Είς πολλά έτη) Σολ+, O Zot shpëtoi shpresëtarët (Κύριε σῶσον τοὺς εὐσεβεῖς) Σολ+, Alilluja (Αλληλούϊα) Σολ+

138v Pas Ungjillit, Lavdi më ty (Μετά τον Απόστολο, Δόξα σοι) Ρε+
Άγραφο το κάτω τμήμα του φύλλου. Πιθανότατα ο γραφέας προόριζε τον κενό χώρο για την καταγραφή της συνθέσεως του χερουβικού ύμνου.

139r Άγραφο το πάνω μέρος του φύλλου και ακολούθως
Se mbretin (*Ως τον βασιλέα) Φα+*

139v Mëshiro o Zot (Κύριε ελέησον) Φα+, Atin e birin (*Πατέρα, Υιω και άγιω Πνεύμα…*) Φα+, Mëshirë Paqeje (Ἔλεον εἰρήνης) Φα -

140r Shënjt, shënjt, shënjt Zoti Savaoth (Άγιος, Άγιος, Άγιος Κύριος Σαβαώθ) Φα- Të hymnojmë (Σὲ ὑμνοῦμεν) Φα-

Μουσικό τετράδιο 18

έτος: 1961 Για τρείς φωνές φφ. 142 – 148

Συνθέσεις θείας Λειτουργίας

Το τετράδιο με αριθμό 18 σώζεται σε καλή κατάσταση. Έχει συνολικά 14 φύλλα, από τα οποία αριθμούνται και γράφονται μόνο τα 7 (φφ. 142-148). Σώζονται επίσης και τα δύο εξώφυλλα, το πάνω και το κάτω. Είναι μουσικό τετράδιο κατασκευασμένο στην Κίνα, με τα ίδια εξωτερικά χαρακτηριστικά όπως το τετράδιο 17.

142r Dhe me frymën tënde (Και μετά του πνεύματός σου) *Φα+*, Lavdi më ty o Zot (*Κύριε δόξα σοι) Φα+*

142v Se mbretin (*Ως τον βασιλέα) Φα+*

143v Atin e Birin (*Πατέρα, Υιω και άγιω Πνεύμα…*) Φα+

144r Amin Φα+, Mëshiro o Zot (Κύριε ελέησον) Φα+, Shenjt Perëndi (*Τρισάγιο)* Φα+

144v Lavdi Atit e Birit (Δόξα Πατρί και Υιω) Φα+

145r Për shumë vjet o kryezot (Είς πολλά έτη) Σολ+, O zot shpëtoi shpresëtarët (Κύριε σῶσον τοὺς εὐσεβεῖς) Σολ+, Alleluia (Αλλελούϊα) Σολ+, Dhe me fymën tënde (Και μετά του πνεύματός σου) *Σολ+*

145v Lavdi më ty o Zot (Δόξα σοι Κύριε) Σολ+
Lavdi më ty o Zot (Δόξα σοι Κύριε) Ρε+
Το "Lavdi më ty o Zot" δίνεται δύο φορές με διαφορετικό μέλος.

146r Se mbretin (Ως τον βασιλέα) Φα+

146v Atin e Birin (Πατέρα, Υιω και άγιω Πνεύμα…) Φα+

147r Mëshirë paqeje (Ἔλεον εἰρήνης) Φα-, Dhe me frymën tënde (Και μετά του πνεύματός σου) *Φα-*, I kemi tek zoti (Ἔχομεν προς τον Κύριον) Φα-, I ka hie dhe është e drejtë (Ἄξιον καὶ δίκαιον) Φα-

147v Shenjt Shenjt Shenjt Zoti (Άγιος, Άγιος, Άγιος Κύριος Σαβαώθ) Φα-

148r Amin (Το "Αμήν" δίνεται δύο φορές με διαφορετικό μέλος το ένα από το άλλο), Të himnojmë (Σὲ ὑμνοῦμεν) Φα-

Μουσικό τετράδιο 19

έτος: φωνή: μπάσος/βαρύτονος φφ. 149-152

Συνθέσεις θείας Λειτουργίας

Μουσικό τετράδιο με δώδεκα πεντάγραμμα ανά σελίδα. Κατάσταση του τετραδίου κακή. Εξέπεσε το εξώφυλλο. Έντονοι ρύποι από την χρήση και ίχνη υγρασίας. Μεγάλο σκίσιμο του χάρτου στο φ. 149. Τα φύλλα του τετραδίου σκισμένα στο κάτω μέρος. Γραφή καθαρή και ευανάγνωστη. Το τετράδιο έχει οκτώ φύλλα, εκ των οποίων αριθμούνται μόνο τα πρώτα τέσσερα (φφ.149-152). Άγραφο το φ. 152v.

149r Amin (Αμήν) Φα+, Mëshiro o Zot (Κύριε, ελέησον) Φα+, Me ndërmjetimet (*Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου)* Φα+, Shpëtona (*Σῶσον ἡμᾶς)* Φα+

149v Lavdi Atit… (Δόξα Πατρί) Φα+, O i vetëm i lindur (*Ὁ μονογενής υἱός)* Φα+

150r Mëshiro o Zot (Κύριε, ελέησον) Φα+, Shenjt Perëndi (Τρισάγιο) Φα+, O Zot shpëtoi shpëtimtarët (Κύριε σῶσον τοὺς εὐσεβεῖς) Σολ+, //////

150v Pas ungjillit, Lavdi më ty (Μετά το Ευαγγέλιο, *Δόξα σοι, Κύριε*) Ρε+
Άγραφο το μεγαλύτερο τμήμα του φύλλου, πιθανότατα για την καταγραφή του χερουβικού ύμνου, που δεν έγινε.

151r Se mbretin (*Ως τον βασιλέα)* Φα+, Mëshiro o Zot (Κύριε, ελέησον) Φα+, Falna o Zot (Παράσχου Κύριε) Φα+

151v Atin e Birin (*Πατέρα, Υιω και άγιω Πνεύμα…*) Φα+, Mëshirë paqeje (Έλεον ειρήνης) Φα-, Shënjt, shënjt, shënjt Zoti (Άγιος, Άγιος, Άγιος Κύριος Σαβαώθ) Φα-

152r Amin (Αμήν) Φα-, Amin (Αμήν) Φα-, Të himnojmë (Σὲ ὑμνοῦμεν) Φα-

Μουσικό τετράδιο 20

έτος: φωνή: μπάσος/βαρύτονος φφ. 153-154

Συνθέσεις θείας Λειτουργίας

Μουσικό τετράδιο με δώδεκα πεντάγραμμα ανά σελίδα. Κατάσταση του τετραδίου πολύ κακή. Εξέπεσε το εξώφυλλο. Το κάτω τμήμα των φύλλων κομμένο, τα δύο τελευταία πεντάγραμμα εξέπεσαν. Τα φύλλα ρυπαρά από την χρήση και την υγρασία. Γραφή καλλιγραφική, καθαρή και ευανάγνωστη. Το τετράδιο συγκροτούσαν έξι φύλλα, σώζονται μόνον τα δυο, αριθμούμενα αντίστοιχα 153 και 154. Ενδιάμεσα, τέσσερα φύλλα κομμένα.

153r Στο πάνω περιθώριο του φύλλου αριστερά με μπλέ μελάνη η σημείωση: Bassot (μπάσοι). Κατά μήκος του περιθωρίου σημειώνονται μεταγενέστερα και από άλλο χέρι ψαλμικοί στίχοι.
Amin (Αμήν) Ρε+, Mëshiro o Zot (Κύριε ελέησον) Ρε+, Me ndërmjetimet (*Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου) Ρε+*, Shpëtona (*Σῶσον ἡμᾶς) Ρε+*, O i vetëm i Lindur (*Ὁ μονογενής υἱός) Ρε+*
Στο τέλος του μέλους σημειώνεται το εξής: Përsëritet edhe një herë. "Shpëtona o i Bir i Perëndisë" (Επαναλαμβάνεται για άλλη μια φορά το *Σῶσον ἡμᾶς*)

153v Mëshiro o Zot (Κύριε ελέησον) Φα+, Shenjt Perëndi (Τριασάγιο) Φα+

154r Mir – mëngjes (Καλημέρα, κάλαντα) Σολ+, Ç' lajm gazmor (Τι ευχάριστο νέο, κάλαντα) Σολ+
Μελοποιημένη η πρώτη στροφή, των υπολοίπων μόνον το κείμενο.

154v Nat' e Shenjtë (Άγια νύχτα) Ντο+, Η μουσική της πρώτης στροφής, για τις υπόλοιπες μόνον το κείμενο. Sa i madhënuem (Μέγας εἶ Κύριε) Ντο+

Μουσικό τετράδιο 21

έτος: φωνή: άλτο φφ. 155-162

Συνθέσεις θείας Λειτουργίας

Μουσικό τετράδιο μεσαίου μεγέθους με δώδεκα πεντάγραμμα ανά σελίδα. Το τετράδιο ρυπαρό απο υγρασία και χρήση, σε κακή κατάσταση. Τα φύλλα με σκισίματα. Πολλά τμήματα των συνθέσεων δεν διαβάζονται. Το τετράδιο φέρει εξώφυλλο. Το πρώτο εξώφυλλο, αριθμημένο ως φύλλο 155, σκισμένο στο μέσον και προς τη στάχωση, ενώ το δεύτερο έχει χάσει το κάτω μισό τμήμα του. Κατά την συρραφή των φύλλων με το εξώφυλλο προστέθηκε μεγάλο φύλλο από βιβλίο καταγραφής οικονομικών δεδομένων, το οποίο εξέπεσε και διακρίνονται μόνον ίχνη του. Στο πρώτο εξώφυλλο καταγράφεται με μπλε μελάνη η σημείωση: Alto, Mesha e Re, Lavdërojeni. Στο τετράδιο γράφουν δύο γραφείς˙ ο πρώτος γράφει τα φφ. 156r-159r και ο δεύτερος τα φφ. 160v-162v. Το τετράδιο αποτελείται συνολικά από οκτώ φύλλα (φφ. 156-162). Μεταξύ των φφ. 159-160 ένα ανάριθμο φύλλο. Άγραφα τα φφ. 159v και 160r.

156r Amin (Αμίν) Σολ+, Mëshiro o Zot (Κύριε ελέησον) Σολ+, Me ndërmjetimet (*Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου)* Σολ+, Shpëtona (*Σῶσον ἡμᾶς)* Σολ+, O i vetëm Lindur (*Ὁ μονογενής υἱός)* Σολ+

156v Mëshiro o Zot (Κύριε ελέησον) Σολ+, Lavdi…Tani…Shën i Pavdes/// (Δόξα…. νύν….άγιος αθάνατος), Për shumë vjet o kryezot (Είς πολλά έτη) Σολ+, O Zot shpëtoi shpresëtarët (*Σῶσον ἡμᾶς) Σολ+*
Η μπλε μελάνη στο πάνω μισό του φύλλου έντονη, στο κάτω μισό εξίτηλη.

157r Alilluia (Αλληλούϊα) Ντο+, Mëshiro o Zot 3 herë pas ungjillit (Κύριε ελέησον τρείς φορές μετά το Ευαγγέλιο) Σολ+, Himni heruvik (Χερουβικό) Ρε+

157v Mëshiro o Zot (Κύριε ελέησον), Falna o Zot(Παράσχου Κύριε)

158r Dhe me frymën tënde (Και μετά του πνεύματός σου) *Σολ+*, Për shumë vjet o Kryezot (Είς πολλά έτη) *Σολ+*, Mëshirë Paqeje (Έλεον εἰρήνης) *Σολ+*
Πέντε πεντάγραμμα στο μέσον περίπου του φύλλου άγραφα.

158v Të hymnojmë (Σὲ ὑμνοῦμεν) Ρε-

159r Të ka hie (Ἄξιον ἐστὶν) Ρε-, Amin (Αμίν) Σολ+, Dhe me fymën tënde (*Πάσα πνοή*) *Σολ+*, Për shumë vjet o kryezot (Είς πολλά έτη) *Σολ+*, Mëshiro o Zot (Κύριε ελέησον) Ρε+, Falna o Zot (Παράσχου Κύριε) Ρε+

160v Lavdërojeni, G. Lomakin (Αἰνεῖτε τὸν Κύριον) Ρε-
Γραμμένο με μαύρη μελάνη. Άγραφα τα κάτω πέντε πεντάγραμμα.

161r Shenjt Perëndi (Τρισάγιο) Ντο+
Γραμμένο το ανωτέρω με πράσινη μελάνη. Τα κάτω επτά πεντάγραμμα άγραφα.

161v Himni Heruvik (Bizantin) (Χερουβικό βυζαντινό) Ρε+
Γραμμένο το ανωτέρω με πράσινη μελάνη. Η σύνθεση φτάνει μέχρι τα τρία πάνω πεντάγραμμα.

162v Qejtë tregojnë (Οἱ οὐρανοί διηγοῦνται δόξαν Θεοῦ) Ντο+

Μουσικό τετράδιο 22

έτος: **φωνή: Σοπράνο** **φφ. 163-169**

Συνθέσεις θείας Λειτουργίας

Μουσικό τετράδιο, αποτελούμενο από έξι φύλλα μεγάλου μεγέθους με δώδεκα πεντάγραμμα ανά σελίδα. Η κατάστασή του αρκετά κακή. Το τετράδιο είναι σχεδόν κομμένο σε δύο τμήματα, πάνω και κάτω. Οι ρύποι από τη χρήση και την υγρασία έντονοι. Το πρώτο εξώφυλλο αριθμείται ως φ. 163, ενώ το κάτω εξέπεσε. Στο πάνω μέρος του πρώτου εξωφύλλου εξίτηλη σημείωση, διαβάζεται με δυσκολία η λέξη SOPRANO. Το φ. 166 ιδιαιτέρως φθαρμένο και σκισμένο. Το φ. 167 κομμένο, εξέπεσε το κάτω μισό. Γραφή καθαρή και ευανάγνωστη, έμπειρου γραφέα. Τα φφ. 165-168 μικρότερου μεγέθους και διαφορετικού τύπου χαρτιού. Το τετράδιο έφερε και άλλα φύλλα, τα οποία εξέπεσαν, διακρίνονται ίχνη αυτών στο μέσα πρός τη στάχωση μέρος. Η συρραφή των φύλλων του τετραδίου έγινε με συρραπτικό.

164r Amin (Αμίν) Ρε+, Mëshiro o Zot (Κύριε ελέησον) Ρε+, Me ndërmjetimet (*Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου) Ρε+*, Shpëtona (*Σῶσον ἡμᾶς) Ρε+*, O i vetëm Lindur (*Ὁ μονογενής υἱός) Ρε+*
Στο τέλος της σύνθεσης η σημείωση: Përsëritet dhe një herë “Shpëtona o i Biri” Επαναλαμβάνεται άλλη μια φορά το *Σῶσον ἡμᾶς*

164v Mëshiro o Zot (Κύριε ελέησον) Φα+, Amin (Αμίν) Φα+, Shejt Perëndia (*Τρισάγιο) Φα+*, Lavdi Atit… (Δόξα Πατρί), Për shumë vjet o Kryezot (Είς πολλά έτη) *Σολ+*, Përsëritet dhe një herë “Shenjt Perëndia” (Επαναλαμβάνεται άλλη μια φορά το Τρισάγιο)

165r Alilluja (Αλληλούϊα) Φα+, Dhe me frymën tënde (*Πάσα πνοή) Φα+*, Për shumë vjet o Kryezot (Είς πολλά έτη) Φα+, Lavdi me ty o Zot (*Δόξα σοι Κύριε*) Φα+, Hymni Heruvik (Χερουβικό) Φα+

165v Se mbretin (*Ως τον βασιλέα) Φα+*

166r Mëshirë paqeje (Ἔλεον εἰρήνης) Φα+, Dhe me frymën tënde *(Και μετά του πνεύματός σου)* Φα+, I ngremë te Zoti Φα+, I ka hie edhe është e drejtë (Ἄξιον καὶ δίκαιον) Φα+, Shenjt, shenjt, shenjt Zoti (Άγιος, Άγιος, Άγιος Κύριος Σαβαώθ) Φα+, Shpëtona (*Σῶσον ἡμᾶς)*

166v Të ka hie (Ἄξιον ἐστὶν) Φα+, Mëshiro o Zot (Κύριε ελέησον) Σολ+

167r Një është shenjt (Εἷς ἅγιος, εἷς Κύριος) Σολ+, Lavdi Perëndisë (Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ) Σολ+

167v Pamë Dritën (Είδομεν το φώς) Φα+, Emri i /// (Εἴη τὸ ὄνομα Κυρίου)

168r Kryezotin the kryepiskopin (Τον δεσπότην και αρχιερέα ημών) Λα+, At i Ynë (Πάτερ ημών) Ντο+

168v Të hymnojmë (Σὲ ὑμνοῦμεν) Σολ+, Ejani ti këndojmë Zotit από Ioana Gjika, (Δεύτε ἀγαλλιασώμεθα τῷ Κυρίῳ) Ντο+

169r Mir – Mëngjes (Καλημέρα, κάλαντα) Σολ+, Ç' lajm gasmor (Τι ευχάριστο νέο, κάλαντα) Σολ+
Μελοποιημένη η πρώτη στροφή, των υπολοίπων μόνον το κείμενο.

169v Nat' e Shenjtë (Άγια νύχτα) Ντο+, Sa i madhënuem (Μέγας εἶ Κύριε) Ντο+

Μουσικό τετράδιο 23

έτος: φωνή: Άλτο φφ. 170-175

Συνθέσεις θείας Λειτουργίας

Το τετράδιο αυτό ανθολογεί σχεδόν τις ίδιες συνθέσεις με το προηγούμενο υπ' αριθμ. 22 τετράδιο. Πρόκειται για τετράδιο πέντε φύλλων, μεγάλου μεγέθους, δώδεκα πενταγράμμων ανά σελίδα. Οι έντονες φθορές, τα σκισίματα και οι ρύποι κάνουν την κατάστασή του αρκετά κακή. Το πρώτο εξώφυλλο, αριθμημένο ως φ. 170, σκισμένο στη μέση. Στο πάνω μέρος αυτού σημειώνεται με μπλε μελάνη η λέξη ALTO. Το φ. 173 ιδιαίτερα φθαρμένο, με μεγάλο σκίσιμο, που επηρεάζει την ανάγνωση της επιγραφομένης σε αυτό σύνθεσης, στο κάτω μισό τμήμα του. Τα φφ. 173-174 μικρότερου μεγέθους και διαφορετικού τύπου χαρτιού. Το τετράδιο έφερε και άλλα φύλλα, τα οποία εξέπεσαν, διακρίνονται ίχνη αυτών στο μέσα πρός τη στάχωση μέρος. Η συρραφή των φύλλων του τετραδίου έγινε με συρραπτικό. Γραφή καλλιγραφική, προσεγμένη και ευανάγνωστη.

171r Amin (Αμίν) Ρε+, Mëshiro o Zot (Κύριε ελέησον) Ρε+, Me ndërmjetimet (*Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου)* Ρε+, Shpëtona (*Σῶσον ἡμᾶς)* Ρε+, O i vetëm Lindur (*Ὁ μονογενής υἱός)* Ρε+
Στο τέλος η σημείωση: Përsëritet edhe një herë "Shpëtona o i Bir i Perëndisë" (φ. 171v) Επαναλαμβάνεται άλλη μια φορά το "Σῶσον ἡμᾶς"

171v Mëshiro o Zot (Κύριε ελέησον) Φα+, Amin (Αμίν) Φα+, Shejt Perëndia (*Τρισάγιο)* , Lavdi Atit…(Δόξα Πατρί…), Për shumë vjet o Kryezot (Είς πολλά έτη) Φα+, και στην συνέχεια η σημείωση: Përsëritet dhe një herë "Shenjt Perëndia" (επαναλαμβάνεται για άλλη μια φορά το *Τρισάγιο*).

172r Alilluja (Αλληλούϊα) Φα+, Dhe me frymën tënde (Πάσα πνοή) Φα+, Për shumë vjet o Kryezot (Είς πολλά έτη) Φα+, Lavdi me ty o Zot (Δόξα σοί Κύριε) Φα+,Hymni Heruvik (*Χερουβικό*) Ρε-

172v Se mbretin (*Ως τον βασιλέα) Ρε-*, Mëshiro o Zot (Κύριε ελέησον) Φα+, Falna o Zot (Παράσχου Κύριε) Φα-, Dhe me frymën tënde (*Πάσα πνοή*) Φα-, Për shumë vjet o Kryezot (Είς πολλά έτη) Φα-

173r Një ësht shenjt (Εἷς ἅγιος, εἷς Κύριος) Σολ+, Lavdi Perëndisë (Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ) Σολ+

173v Pamë Dritën (Είδομεν το φώς) Φα+, Emri i Zotit (Εἴη τὸ ὄνομα Κυρίου),Sa u pagëzuat (Ὅσοι εἰς Χριστὸν ἐβαπτίσθημεν)

174r Krye Zotin (Τον δεσπότη) Λα+, At i Ynë (Πατέρ ημών) Ντο+

174v Të hymnojmë (Σὲ ὑμνοῦμεν) Σολ+, Ejani ti këndojmë Zotit από Ioana Gjika (Δεύτε ἀγαλλιασώμεθα τῷ Κυρίῳ) Ντο+
Πιθανότατα πρόκειται για την Ioana N. Ghika – Comanesti και όχι για το μέλος της χορωδίας με το ίδιο όνομα. Στις παρτιτούρες που σώζονται σε αυτό το φάκελο το όνομα της Ghika απαντά γραμμένο και ως εξής: Joana Glica Comanesti (φ. 129r) και Ioana Gjika (φ. 168v, 174v)

175r Mir – Mëngjes (Καλημέρα, κάλαντα) Σολ+, Ç' lajm gasmor (Τι ευχάριστο νέο, κάλαντα) Σολ+

175v Nat' e Shenjtë (Άγια Νύχτα) Ντο+, Sa i madhënuem (Μέγας εἶ Κύριε) Ντο+

3.3.1. Σχολιασμός

Τα μουσικά τετράδια που παρουσιάζονται εδώ είναι στο σύνολό τους εικοσιτρία. Στα εικοσιένα από αυτά, καταγράφονται συνθέσεις της θείας Λειτουργίας, ενώ σε δύο άλλα τα εγκώμια και οι αναστάσιμοι ύμνοι. Ο αντιστοιχία των τετραδίων ανά φωνή, για παράδειγμα ένα τετράδιο για σοπράνο και δέκα για τενόρο, δείχνει ότι έχουν χαθεί ή καταστραφεί αρκετά μουσικά τετράδια[297].

Σύμφωνα με τις χρονολογικές ενδείξεις (1954, 1957, 1958, 1961 και 1963) που αναγράφονται σε κάποια από τα τετράδια, οι παρτιτούρες έχουν χρησιμοποιηθεί την περιόδο που διευθυντής τής εκκλησιαστικής χορωδίας ήταν ο Dhimitër Beduli. Επίσης, η υπογραφή του Nikolla Zaharia η οποία βρίσκεται στο τέλος των περισσότερων συνθέσεων, παραπέμπει στην ίδια περιόδο, διότι σύμφωνα με τα μισθολόγια, ο Zaharia ήταν μέλος της εκκλησιαστικής χορωδίας από το 1953 μέχρι το 1963. Παρ' όλα τα παραπάνω, τόσο η οργάνωση των μουσικών τετραδίων όσο και κάποιες από τις συνθέσεις που σώζονται σε αυτά, μας οδηγούν στην άποψη ότι αρχικά χρησιμοποιήθηκαν κατά τα χρόνια που διευθυντής τής χορωδίας ήταν ο Konstandin Trako (1942-1945) και κατόπιν αντιγράφτηκαν, κατά τα έτη που διευθυντής της χορωδίας ήταν ο Beduli (1954-1967).

Προκειμένου να μελετήσουμε το μουσικό περιεχόμενο των τετραδίων κρήθηκε απαραίτητη η συγκριτική μελέτη, αρχικά μεταξύ των τετραδίων της ίδιας φωνής και στην συνέχεια μεταξύ των διαφορετικών φωνών. Η συγκριτική μελέτη των τετραδίων άνα φωνή, φανέρωσε αρκετές διαφοροποιήσεις οι οποίες εντοπίζονται τόσο στην μουσική οργάνωση των τετραδίων (της ίδιας φωνής) - δηλαδή ποιές συνθέσεις καταγράφονται και με ποιά σειρά - όσο και εσωτερικά στις ίδιες τις συνθέσεις. Συγκεκριμένα, σε κάποια τετράδια ίδιας φωνής οι συνθέσεις δίνονται ολόκληρες, ενώ σε άλλα δίνονται μέχρι ένα συγκεκριμένο στίχο. Ακόμη, σε κάποιο τετράδιο δίνεται μια σύνθεση ενός συνθέτη, ενώ στο άλλο τετράδιο δίνεται μια σύνθεση με το ίδιο τίτλο, άλλου, όμως, συνθέτη. Εν ολίγοις, εκτιμάται ότι αυτές οι διαφοροποιήσεις, προδίδουν την αντιγραφή τους σε διαφορετικές

[297] Για την φωνή Σοπράνο απαντά ένα μόνο τετράδιο, το υπ' αριθμό 22. Για την φωνή Άλτο υπάρχουν πέντε τετράδια: τα τετράδια με αριθμό 2, 5, 7, 21, 23. Η φωνή του τενόρου καταγράφεται σε οκτώ τετράδια: 3, 4, 6, 8, 9, 12, 13 και 14, ενώ η φωνή του βάσσου καταγράφεται συνολικά σε πέντε τετράδια: αρ. 1, 11, 17, 19 και 20.

χρονικές περιόδους. Αυτό επιβεβαιώνεται και από τις ενδεικτικές σημειώσεις όπως "mesha e re" (νέα λειτουργία), "mesha e vjetër" (παλαιά λειτουργία) και "bizantine" (βυζαντινή), οι οποίες δεν έχουν κάποιο λειτουργικό ή μουσικολογικό νόημα αλλά προφανώς αναφέρονται στην χρονολογική σειρά με την οποία έχουν γραφτεί και χρησιμοποιηθεί.

Κατά την διάρκεια της συγκριτικής μελέτης των τετραδίων μεταξύ των φωνών παρατηρήθηκε πως η πλειοψηφία των συνθέσεων δεν καταγράφονται και για τις τέσσερις φωνές. Για παράδειγμα το *Τρισάγιο* καταγράφεται στα μουσικά τετράδια εικοσι δύο φορές και πρόκειται για έξι διαφορετικές συνθέσεις, εκ των οποίων μόνο σε μια σύνθεση αναφέρεται ο σύνθετης˙ ή το *Ταίς πρεσβείαις της Θεοτόκου,* το οποίο καταγράφεται δεκαεννέα φορές και πρόκειται για τρείς διαφορετικές εκδοχές της σύνθεσης αυτής. Οι πίνακες που ακολουθουν είναι ενδεικτικοί:

Τρισάγιο						
	Ρώσικο **Φα+**	**Β'** **Λα-**	**Γ'** **Σι-**	**Δ'** **Φα+**	**Ε'** **Σολ+**	**Konstandin Trako** **Σι-**
Σ	φ. 164v (τ. 22)			φ. 144r (τ. 18)		
Α	φ. 20v (τ. 2) φ. 62v (τ. 7) φ. 171v (τ. 23)	φ. 161r (τ. 21)				
Τ	Φ. 76v (τ. 8) Φ. 120r (τ. 14)	φ. 74v (τ. 8) Φ. 117v (τ. 14)	φ. 81v (τ. 8) Φ. 125r (τ. 14) Φ. 132r (τ. 14)	φ. 83r (τ. 9) φ. 89r (τ. 10)	φ. 26r (τ. 3) φ. 68r (τ. 8) Φ. 110r (τ. 14)	
Μπ.			φ. 135r (τ. 16)	φ. 138r (τ. 17) Φ. 150r (τ. 19)		φ. 93r (τ. 11)

Ταίς πρεσβείαις της Θεοτόκου			
	Ρε+	**Βυζαντινό** **Φα+**	**Gavriil Musicescu** **Σολ+**
Σ	164r (τ. 22)		
Α	62r (τ. 7) 171r (τ. 23)		φ. 156r (τ. 21)
Τ	φ. 76r (τ. 8) - e vjeter φ. 119r (14) - e vjeter	φ. 82r (τ. 9) φ. 88r (τ. 10)	φ. 25r (τ. 3) φ. 30r (τ. 4) φ. 67r (τ. 8) - e reja φ. 97r (τ. 12) φ. 106r (τ. 13) Φ. 109r (τ. 14)
Μπ.	φ. 153r (τ. 20)	φ. 137r (τ. 17) Φ. 149r (τ. 19)	φ. 9r (τ. 1) φ. 92r (τ. 11)

Από την ενδελεχή μελέτη των συνθέσεων προέκυψε το ερώτημα αναφορικά με την προέλευση των εκκλησιαστικών συνθέσεων. Το μόνο μουσικό τετράδιο στο οποίο υπάρχουν ενδείξεις για την ακριβή προέλευση των μελών είναι το ενδέκατο τετράδιο, στο οποίο καταγράφονται το όνομα των συνθετών[298]. Συγκεκριμένα αναφέρονται τα ονόματα των: Smolensky[299], Musicescu[300], Ioana N. Ghika – Comanesti[301], Trako[302], Kiriac[303], Chirescu[304], Podoleanu[305], Cariste[306], Lomakin[307], Wachman[308], Bortneanschi[309] και Azhanghelscky[310].

---

[298] Η καταγραφή των ονομάτων είναι στην αλβανική και ο τρόπος γραφής διαφέρει ελάχιστα από την αγγλικη.

[299] Ο Stefan Vasilyevich Smolensky ήταν ρώσος μουσικολόγος. Παρά τις σπουδές του στην νομική και φιλολόγια, από τα φοιτητικά χρόνια έδειξε ενδιαφέρον για την εκκλησιαστική μουσική, διευθύνοντας μάλιστα εκκλησιαστικές χορωδίες. Το 1875 άρχισε να διδάσκει στο Ορθόδοξο Σεμινάριο του Kazan. Παράλληλα μελετούσε την παλαιά χριστιανική μουσική και καταλογογράφησε τα μουσικά χειρόγραφα της βιβλιοθήκης της Θεολογικής Ακαδημίας του Καζάν. Από το 1889 μέχρι το 1901, ήταν καθηγητής της *Ιστορίας της Εκκλησιαστικής Μουσικής* στο Κονσερβατόριο της Μόσχας (διαδέχτηκε τον ιδρυτή της επιστημονικής έρευνας της ρώσικης μουσικής, τον D.V. Razumovsky). Την περίοδο 1889-1901 διέθυνε το Συνοδικό Σχολείο της Εκκλησιαστικής Μουσικής της Μόσχας. Από το 1901 ώς το 1903, ήταν διευθυντής του Βασιλικού ναού της Αγ. Πετρούπολης. (*The New Grove Dictionary of Music and Musician*, Vol.23, σ.588).

[300] Ο Gavriil Musicescu είναι ρουμάνος συνθέτης, δάσκαλος μουσικής και χοράρχης. Μετά τις σπουδές του στο Θεολογικό Σεμινάριο του Husi, σπούδασε βιόλα στο Κονσερβατόριο του Iasi και στη συνέχεια τραγούδι και θεωρία της μουσικής στο Κονσερβατόριο της Αγ. Πετρούπολης. Μετά το πέρας των σπουδών του εργάστηκε ως καθηγητής στο Κονσερβατόριο του Iasi, διευθύνοντας παράλληλα και την εκκλησιαστική χορωδία της Μητρόπολης. (The New Grove Dictionary of Music and Musician, Vol. 17, σ. 483).

[301] Για το βίο και έργο της Ioana N. Ghika – Comanesti δεν βρέθηκαν στοιχεία.

[302] Ο Konstandin Trako είναι ο μόνος αλβανός συνθέτης, του οποίου συνθέσεις καταγράφονται στο ενδέκατο τετράδιο. Περισσότερα για το βίο και το έργο του βλέπε στο κεφάλαιο γ΄.

[303] Kiriac-Georgescu Dumitru, Ρουμάνος συνθέτης και διευθυντής ορχήστρας. Ξεκίνησε τις σπουδές του στο Βουκουρέστι για να συνεχίζει στο Κονσερβατόριο του Παρισιού (1892-1899). Κατά την διαμονή του στο Παρίσι διεύθυνε την Romanian Chapel και την γαλλική χορωδιακή οργάνωση με το όνομα *Les Enfants de Lutèce*. Το 1900 επέστρεψε στο Βουκουρέστι και διορίστηκε καθηγητής στο Κονσερβατόριο του Βουκουρεστίου. Είναι επίσης ιδρυτής της *Carmen' society*, μία από τις πιο σημαντικές χορωδίες του κ΄ αι. Ως συνθέτης ο Kiriac-Georgescu, Dumitru συνέβαλε στην εξέλιξη των νέων χορωδιακών και φωνητικών γένων. Οι γνώσεις του στην παραδοσιακή και εκκλησιαστική μουσική, συνέβαλαν στην δημιουργία ενός καινούριου ρουμανικού μουσικού ύφος. Στο έργος *Liturgia psalticā* και *Cîntārile liturgice* έγραψε πολλά μέλη επηρεαζόμενος από το φολκλόρ και την καθημερινή ζωή (The New Grove Dictionary of Music and Musician, Vol. 13, σ. 623).

[304] Chirescu Ioan Dumitru. Ρουμάνος συνθέτης και διευθυντής. Σπούδασε μουσική και θεολογία στο Βουκουρέστι. Ήταν σπουδαίος δάσκαλος και διευθυντής χορωδιών. Διεύθυνε την εκκλησιαστική χορωδία της *Domnita Balasa*. Επίσης συνέθεσε πολλά χορωδιακά έργα μεταξύ των οποίων και πολυφωνικά *Masses*. (The New Grove Dictionary of Music and Musician, Vol. 5, σ. 698).

[305] Ο Alexandru Podoleanu είναι ρουμάνος συνθέτης και δάσκαλος που διακρίθηκε για τις εκκλησιαστικές του συνθέσεις, οι οποίες βασίζονται στα μοτίβα του ρουμάνικου παραδοσιακού τραγουδουδιού. Ο Podoleanu διακρίθηκε επίσης και για την ωραία εναρμόνιση του βασικού μουσικού ρεπερτορίου της Ρουμάνικης Ορθόδοξης Εκκλησίας.

[306] Για το βίο και έργο του Cariste, δεν βρέθηκαν στοιχεία.

[307] Lomakin, Gavriil Yakimovich. Ρώσος διευθυντής χορωδιών, δάσκαλος και συνθέτης ο οποίος έδρασε στην Αγ. Πετρούπολη. Αναγνωρισμένος διευθυντής χορωδιών με ευρύ ρεπερτόριο μεταξύ του οποίου και παραδοσική εκκλησιαστική μουσική. Το συνθετικό του έργο αφορά κυρίως την εκκλησιαστική μουσική. (*The New Grove Dictionary of Music and Musician*, Vol. 15, σ. 84).

[308] Wachman Eduard. Ρουμάνος συνθέτης και διευθυντής ορχήστρας, γερμανικής καταγωγής. Μετά τα πρώτα μουσικά μαθήματα με τον πατέρα του, τον Ioan Wachman (επίσης συνθέτης και διευθυντής ορχήστρας), συνέχισε τις σπουδές του στην Βιένη και ύστερα στο Παρίσι. Μετά την επιστροφή του στη Ρουμανία, εργάστηκε ως καθηγητής πιάνου και αρμονίας στο Κοσερβατόριο του Βουκουρεστίου. Το συνθετικό του έργο συμπεριλαμβάνει μεταξύ άλλων και δύο λειτουργίες για εκκλησιαστική χορωδία. (*The New Grove Dictionary of Music and Musician*, Vol. 26, σ. 918).

[309] Bortnyanks'ky Dmytro Stepanovych (1751-1825) Ουκρανικής καταγωγής συνθέτης, τραγουδιστής και διευθυντής χορωδιών, ενεργός στην Ρωσία. Από μικρή ηλικία ήταν μέλος της εκκλησιαστικής χορωδίας του Βασιλικού ναού της Αγ. Πετρούπολης. Λόγω των φωνητικών του προσόντων και του μουσικού του ταλέντου συνέχισε τις σπουδές του στην Όπερα. Μετά την λήξη των σπουδών του εργάστηκε στην βασιλική αυλή όπου συνέθεσε και την πλειοψηφία των εκκλησιαστικών του έργων. Το 1796, ο Bortnyanks'ky διορίστηκε διευθυντής της εκκλησιαστικής χορωδίας του Βασιλικού ναού. Το 1815 επιχείρησε την ομοιομορφοποίηση της εκκλησιαστικής μουσικής σε όλη την Ρώσικη Ορθόδοξη Εκκλησία, εκδίδοντας λειτουργικά έργα στο ύφος του *prostoye penie* (plainchant). Ένα χρόνο αργότερα, το 1916 μέσω

Μεγάλο ενδιαφέρον, ωστόσο, παρουσιάζει η ύπαρξη ανάμεσα στα έργα των σπουδαίων ρώσων και ρουμάνων συνθετών, των έργων του αλβανού συνθέτη Konstandin Trako, που παρέμεναν άγνωστα μέχρι σήμερα στην μουσικολογική κοινότητα. Συγκεκριμένα, στα φύλλα 93r και 95v του ενδέκατου τετραδίου του αρχειακού φακέλου με αριθμό 1510, σώζονται δύο συνθέσεις, οι οποίες φέρουν την υπογραφή του Trako. Δυστυχώς, αυτές οι συνθέσεις σώζονται μόνο για την φωνή του μπάσου (βλ. παράρτημα α΄, εικόνα 21).

Προκειμένου λοιπόν να δούμε λεπτομερέστερα, θα προχωρήσουμε σε ενδελεχή δειγματική ανάλυση του *Χερουβικού ύμνου*.

↳ Χερουβικός ύμνος

Ο χερουβικός ύμνος απαντά δεκαεννέα φορές στα μουσικά τετράδια του αρχειακού φακέλου υπ' αριθμό 1510. Πρόκειται για τέσσερις διαφορετικές συνθέσεις του ύμνου, εκ των οποίων τρείς είναι επώνυμες, ενώ η τέταρτη ανήκει στην βυζαντινή παράδοση. Δύο από τις επώνυμες συνθέσεις, συγκεκριμένα ο "Χερουβικός ύμνος α΄" και "Χερουβικός ύμνος β΄" είναι συνθέσεις του γνωστού ουκρανού μουσικού Dmitri Bortnianski. Τα δύο αυτά μέλη εκδόθηκαν για πρώτη φορά στην αλβανική γλώσσα από τον Fan Noli στο έργο του *Hymnore*. Η τρίτη επώνυμη σύνθεση είναι έργο του ρουμάνου μουσικού Alexandru Podoleanu. Το τέταρτο μέλος, είναι χερουβικό της βυζαντινής παράδοσης, το οποίο καταγράφεται στα μουσικά τετράδια άλλοτε με το τίτλο "Χερουβικός ύμνος γ΄", άλλοτε ως "βυζαντινός ύμνος".

Η καταγραφή του Χερουβικού ύμνου στα τετράδια της μεικτής χορωδίας του καθεδρικού ναού των Τιράνων δεν είναι πλήρης. Αυτό διότι καμία από τις τέσσερις εκδοχές τού χερουβικού δεν σώζεται και για τις τέσσερις φωνές.

	Χερουβικός ύμνος α΄ Dmitri Bortnianski	**Χερουβικός ύμνος β΄ Dmitri Bortnianski**	**Χερουβικός ύμνος Alexandru Podoleanu**	**Χερουβικός ύμνος βυζαντινής παράδοσης**
Σ	φ. 165r (τ. 22)			
Α	φ. 21r (τ. 2) φ. 63r (τ. 7) φ. 172r (τ. 23)			φ. 161v (τ. 21)
Τ	φ. 77r (τ. 8) φ. 120v (τ. 14)	φ. 26v (τ.3) φ. 31r (τ. 4) φ. 68v (τ. 8) φ. 99r (τ. 12) φ. 110v (τ. 14)		φ. 35v (τ. 4) φ. 102v (τ. 12) φ. 124v (τ. 14) φ. φ. 126v (τ. 14)
Μπ.		φ. 10r (τ.1)	φ. 94r (τ.11)	φ. 14v (τ.1)

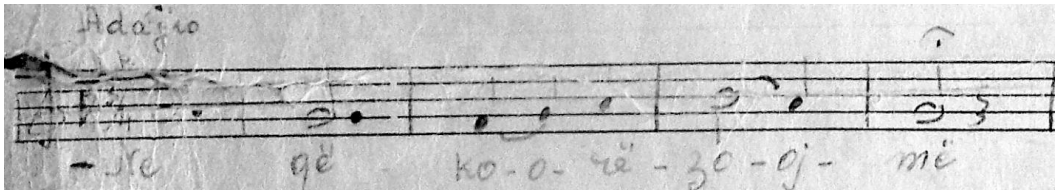
κυβερνητικού εντάλματος (*ukaz*), ο Bortnyanks'ky και ο Βασιλικός ναός της Αγ. Πετρούπολης, ήταν οι μόνοι που είχαν το δικαίωμα να εκτυπώσουν εκκλησιαστική μουσική. Το δικαίωμα αυτό συνέχισε μέχρι αργά τον ιθ' αι. Είναι επίσης γνωστός για την εξέλιξη του χορωδιακού εκκλησιαστικού κοντσέρτο (*a cappella*). (*The New Grove Dictionary of Music and Musician*, Vol. 4, σ. 43-45).

[310] Για τον βίο και έργο του Azhanghelscky, δεν βρέθηκαν στοιχεία.

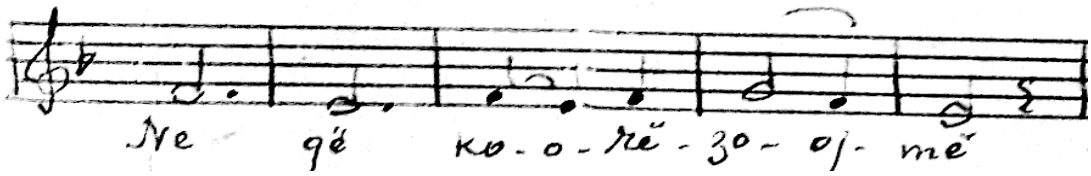
Ο **"Χερουβικός ύμνος α΄"** του Dmitri Bortnianski, είναι αργό μέλος, γραμμένο στο ρυθμικό χαρακτήρα του Adagio, στην κλίμακα Φα μείζονα, σε τρίσημο ρυθμό (3/4). Η κίνηση της μελωδίας (σοπράνο) είναι βηματική και η έκτασή της δεν περνά το διάστημα της έκτης μικρής (Μι-πάνω Ντο της κεντρικής οκτάβας). Η σύνθεση καταλήγει στην Τονική. Ο ίδιος Χερουβικός ύμνος α', ο οποίος απαντά στο *Hymnore* του Noli, διαφοροποιείται στα μουσικά τετράδια μόνο στην ρυθμική αγωγή. Στο *Hymnore* του Noli, η σύνθεση καταγράφεται με την κλασματική ένδειξη 3/2, ενώ στα μουσικά τετράδια με 3/4. Δηλαδή, ο αντιγραφέας κρατά τον τρίσημο ρυθμό μικραίνοντας όμως κατά μισό της ρυθμικές αξίες (από 3/2 στο 3/4).

Χερουβικός ύμνος α'
Dmitri Bortnianski

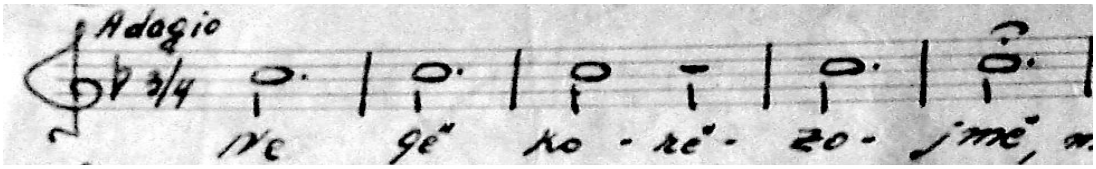
Σοπράνο

Άλτο

Τενόρο

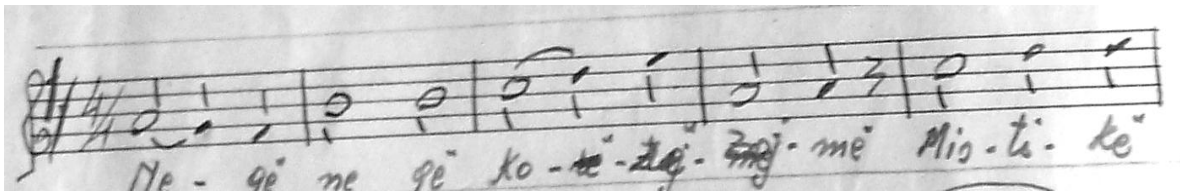

NOLI

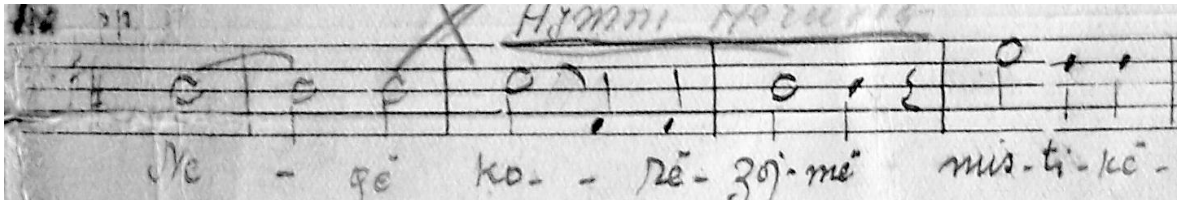
Ο "Χερουβικός ύμνος β΄" σύνθεση του ιδίου συνθέτη (Bortnianski), είναι αργό μέλος, γραμμένο στο ρυθμικό χαρακτήρα του Adagio, στην Ρε μείζονα, σε τετράσημο ρυθμό (4/4). Οι μελωδικές κινήσεις όλων των φωνών είναι βηματικές και δεσπόζουν οι ρυθμικές αξίες του τετάρτου και του μισού. Επιπλέον, παρατηρείται ομορρυθμία σε τουλάχιστον δύο από τις φωνές της σύνθεσης.

Χερουβικός ύμνος β'
Dmitri Bortnianski

ΤΕΝΟΡΟ

ΜΠΑΣΣΟ

ΝΟΛΙ

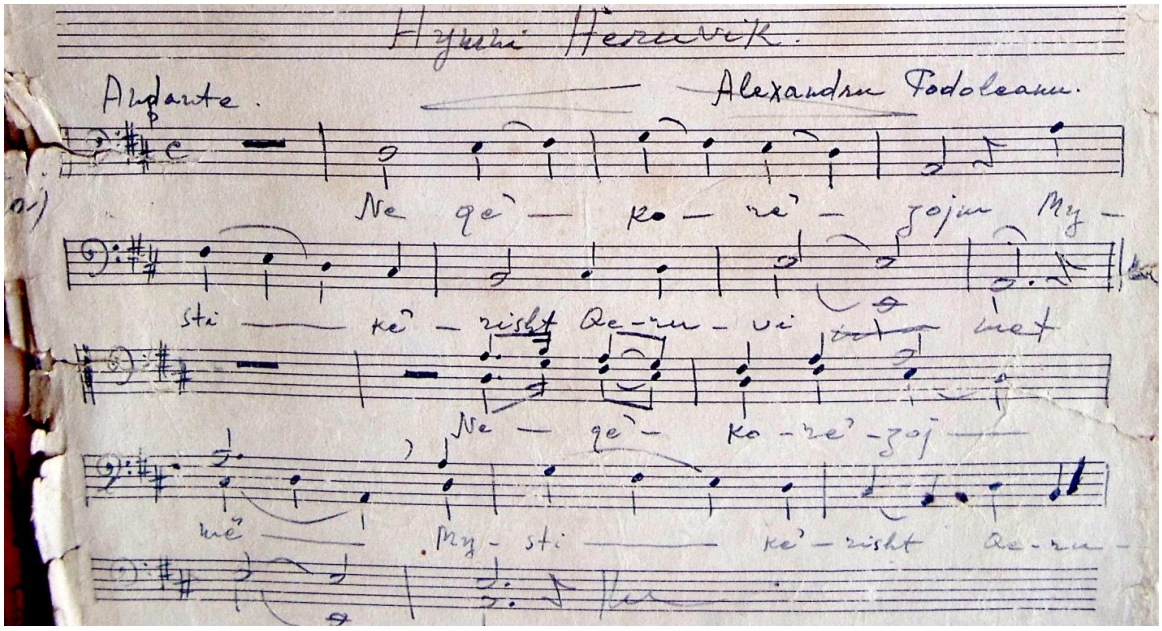

Ενδιαφέρον προκαλεί το γεγονός ότι οι δύο συνθέσεις του Bortnianski φέρουν τις ενδείξεις στα αλβανικά [χερουβικό] "πρώτης λειτουργίας παλαιάς" (τετράδιο 2, φ. 19r) και [χερουβικό] της "νέας πρώτης λειτουργίας" (τετράδιο 1, φ. 7r).

Ο *Χερουβικός ύμνος,* σύνθεση του Aleksandru Podoleanu, σώζεται μόνο στο φ. 94r (τ.11) και είναι γραμμένος σε τρία μέρη, χαρακτηριζόμενα ως a), b) και c). Είναι γραμμένος στο κλειδί του Φα, στον ρυθμικό χαρακτήρα (tempo) *Andante* και σε ρυθμό τετράσημο, δηλωμένο με το σύμβολο C. Στο πάνω μέρος του πρώτου πενταγράμμου, πάνω από το κλειδί του Φα, δηλώνεται η δυναμική αγωγή *p* (piano - σιγά). Η κίνηση της μελωδίας είναι βηματική, με ανιούσα και κατιούσα κατεύθυνση. Οι ρυθμικές αξίες είναι μικρές, τετάρτου συχνότερ και αραιότερα όγδου και δεκατουέκτου.

Το πρώτο μέρος της σύνθεσης (α) αποτελείται από δυο μουσικές φράσεις, οι οποίες επαναλαμβάνουν τον πρώτο στίχο του ποιητικού κειμένου "Ne që korëzojmë mistikërisht Qeruvimet". Οι φράσεις καταλήγουν και οι δύο στην πέμτη βαθμίδα. Η δεύτερη φράση διαφοροποιείται από την πρώτη διότι δεν δίνεται σε μονοφωνική γραμμή αλλά σε δίφωνες συγχορδίες (τετάρτης, τρίτης και πέμτης). Το δεύτερο μέρος (b) χρησιμοποιεί τις ίδιες μουσικές φράσεις του πρώτου μέρους, επενδύοντας μουσικά τους στίχους *"dhe hymnin tri-shenjtor Trinisë jetëdhënëse, hymnin tri-shenjtor po i këndojmë Trinisë po i këndojmë*". Ο πρώτος στίχος επαναλαμβάνεται δύο φορές. Το τρίτο μέρος διαφέρει μουσικά από το πρώτο και δεύτερο μέρος. Είναι γραμμένο στην Σι ελάσσονα και στην δυναμική αγωγή του *pp* (pianissimo - πολύ σιγά). Δίνεται εξ' ολοκλήρου σε δύο μουσικές γραμμές, σχηματίζοντας διαστήματα κυρίως οκτάβας, πέμπτης και τετάρτης καθαρής. Πιο σπάνια είναι τα διαστήματα τρίτης. Το τρίτο μέρος επαναλαμβάνεται δύο φορές, την δεύτερη φορά με διαφορετική κατάληξη.

Χερουβικός ύμνος
Aleksandru Podoleanu

ΜΠΑΣΣΟΣ

Ο τέταρτος κατά σειρά χερουβικός ύμνος χαρακτηρίζεται της βυζαντινής παράδοσης. Σώζονται μόνο οι τρείς φωνές απ'τις τέσσερεις φωνές, άλτου, τενόρου και μπάσου. Πρόκειται για σύνθεση σε Ρε μείζονα και ρυθμό τετράσημο (4/4). Η μελωδική κίνηση της φωνής άλτου και τενόρου είναι βηματική, μάλιστα τηρώντας και την ίδια μουσική κατεύθυνση (ανιούσα και κατιούσα). Στις φωνές άλτου και τενόρου παρατηρείται επίσης ομορρυθμία. Αντίθετα στην φωνή του μπάσου παρατηρούνται αλματικές μελωδικές κινήσης μεταξύ τονικής και δεσπόζουσας. Στην φωνή του μπάσσου κυριαρχούν οι αξίες του μισού και ολόκληρου.

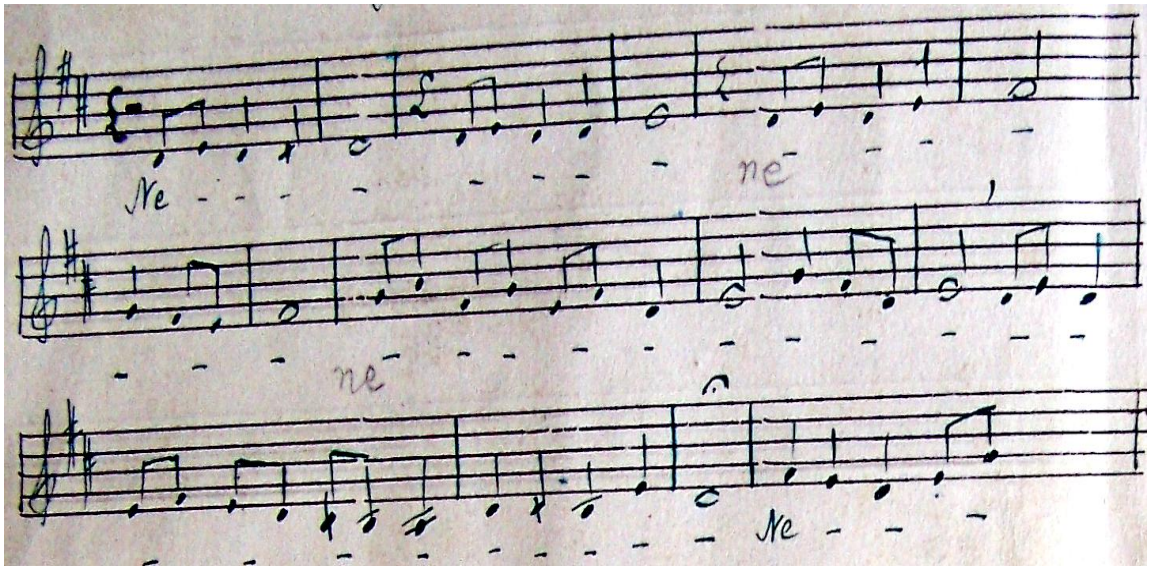
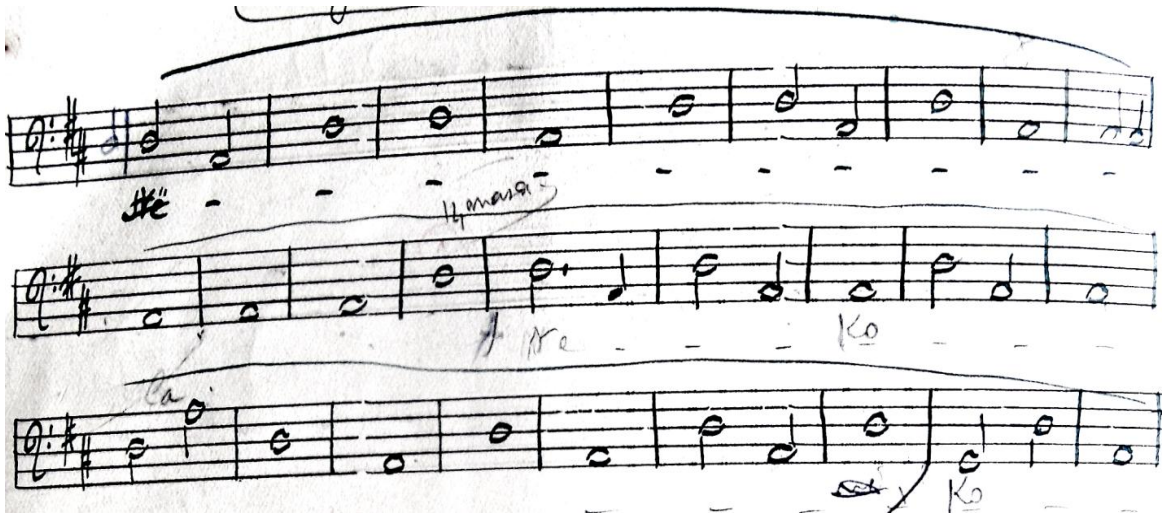
Το εν λόγω χερουβικό, καταγεγραμμένο ως βυζαντινό, εκ πρώτης όψεως δείχνει όμοιο με το λεγόμενο "λαϊκόν" του Σακελλαρίδη (Χερουβικό, ήχος πλ. δ΄) στην Ρε μείζονα311. Η αναλυτική μελέτη του όμως αποδεικνύει ότι η μόνη ομοιότητα είναι η τονικότητα (Ρε+) και τα ρυθμικά μοτίβα που χρησιμοποιούνται. Το Χερουβικό του Σακελλαρίδη καταγράφεται στο πεντάγραμμο για μία φωνή, ενώ στα τετράδια της εκκλησιαστικής χορωδίας του καθεδρικού ναού των Τιράνων σώζεται για τέσερεις φωνές, από τις οποίες δυστυχώς η φωνή του σοπράνου έχει χαθεί. Αυτή η τετράφωνη εναρμόνιση, εξάλλου, αποκλείεται να είναι έργο του ίδιου του Σακελλαρίδη. Εκείνος, ο Σακελλαρίδης, δεν δεχόταν την τετράφωνη πολυφωνία, παραδεχόταν την τρίφωνη συμφωνία μονάχα. Στην αλβανική τετράφωνη εκδοχή του ύμνου παρατηρείται ομοφωνία στα πρώτα πέντε μέτρα της σύνθεσης. Ακολούθως, η κίνηση των μεσαίων φωνών (άλτο και τενόρο) εξελίσσεται παράλληλα σχηματίζοντας διάστημα μεγάλης και μικρής τρίτης.

Χερουβικός ύμνος
Βυζαντινό

ΑΛΤΟ

311 Ιωάννου Θ. Σακελλαρίδου, *Ύμνοι & Ωδαί εν αρμονική τρίφωνω συμφωνία*, τεύχος πρώτον, Αθήνα: Μουσική, σ.17.

ΤΕΝΟΡΟ	
ΜΠΑΣΣΟ	
ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΔΗ	

↳ Η μεταχείριση του ποιητικού κειμένου

Το ποιητικό κείμενο του Χερουβικού προέχεται από την μετάφραση του Noli (Hymnore, 1936), η οποία χρησιμοποιείται και από τον Beduli, στα μουσικά του τετράδια (Τετράδιο 1, σσ. 12, 15˙ Τετράδιο 6, σσ. 19-20)[312]. Στις τέσσερις εκδοχές του χερουβικού ύμνου καταγεγραμμένα στα μουσικά τετράδια του αρχειακού φακέλου 1510, λόγω του μουσικού τονισμού παρατηρούνται διαφοροποιήσεις στην κατάστρωση του ποιητικού κειμένου, κυρίως επαναλήψεις λέξεων. Συγκεκριμένα, στο πρώτο χερουβικό του Bortnianski, επαναλαμβάνονται οι τελευταίες λέξεις της κάθε φράσης, ενώ στην δεύτερη σύνθεση του ιδίου επαναλαμβάνονται κυρίως οι αρχές των φράσεων και η λέξη *mistikërisht* (μυστικῶς). Στην σύνθεση του Podoleanu, επαναλαμβάνονται ολόκληρες φράσεις κι όχι μόνο λέξεις. Ο παρακάτω πίνακας είναι ενδεικτικός:

Χερουβικός ύμνος α΄ Dmitri Bortnianski	**Χερουβικός ύμνος β΄ Dmitri Bortnianski**	**Χερουβικός ύμνος Alexandru Podoleanu**	**Χερουβικός ύμνος βυζαντινής παράδοσης**
Ne që korëzojmë mistikërisht Keruvimet, mistikërisht Keruvimet, dhe hymnin tri-shenjtor Trinisë jetëdhënëse po i këndojmë, po i këndojmë, le të hedhim larg nesh çdo kujdes rrojtje, çdo kujdes rrojtje.	Ne që, Ne që korëzojmë mistikërisht, mistikërisht Keruvimet, dhe hymnin, dhe hymnin tri-shenjtor Trinisë jetëdhënëse po i këndojmë, le të hedhim larg nesh çdo kujdes rrojtje.	α) Ne që korëzojmë mistikërisht Qeruvimet. β) dhe hymnin tri-shenjtor Trinisë jetëdhënëse, hymnin tri-shenjtor po i këndojmë Trinisë po i këndojmë γ) le të hedhim lark nesh, le të hedhim çdo kujdes rojtje, le të hedhim lark nesh çdo kujdes rrojtje.	Ne që korëzojmë, që korëzojmë mistikërisht Keruvimet, dhe hymnin tri-shenjtor Trinisë, Trinisë jetëdhënëse po i këndojmë, le të hedhim larg nesh çdo kujdes rrojtje, rrojtje.

[312] Για περισσότερα σχετικά με τα Χερουβικά του Beduli, βλέπε στο Μέρος Α΄, Κεφάλαιο γ΄.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ
Η ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΜΟΥΣΙΚΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ

Εισαγωγή

Το έτος 1990 σημαδεύεται από το τέλος του κομμουνιστικού καθεστώτος και την αρχή του πλουραλισμού και του εκδημοκρατισμού στην Αλβανία. Ένα ομολογουμένως οδυνηρό τέλος και μια πολύ επίπονη αρχή. Η ιστορική αυτή στιγμή σήμανε την έναρξη της ελευθερίας του ατόμου, του λόγου και της πίστης, ταυτόχρονα όμως επέφερε ανασφάλεια. Μια διάχυτη ανασφάλεια, που μεταφράζεται σε αγωνία για την οικονομία, για την κοινωνική σταθερότητα, και γενικότερα για το μέλλον της χώρας. Η απότομη αυτή κοινωνικοπολιτική αλλαγή, όπως είναι φυσικό, βρήκε τη χώρα απροετοίμαστη. Οι Αλβανοί βρέθηκαν ‘‘ελεύθεροι’’ και ταυτόχρονα απροστάτευτοι σε μια χώρα, όπου λίγο πριν, στο όνομα του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού, η ιδιωτική περιουσία είχε απαλλοτριωθεί εντελώς, και βρισκόταν στα χέρια του ‘‘μεγάλου’’ σοσιαλιστικού κράτους. Η έλλειψη ενός σχεδίου αναδιοργάνωσης του κρατικού μηχανισμού είχε σοβαρές και οδυνηρές συνέπειες για τον λαό, κι έτσι η νεοαποκτηθείσα ‘‘ελευθερία’’ οδήγησε αρχικά σε ένα εφιαλτικό σενάριο. Η εικόνα που επικρατεί στην Αλβανία κατά τις αρχές της δεκαετίας του 1990 είναι μιας χώρας στα πρόθυρα της καταστροφής και ενός λαού σε υπαρξιακή απόγνωση.

Μέσα σ’ αυτήν την νέα ζοφερή πολιτικοκοινωνική πραγματικότητα ξεκίνησε το έργο της ανασύστασης της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας. Οι αρχές του 1990 βρήκαν τους παλαιούς θρησκευτικούς χώρους σχεδόν σε αχρησία. Στις καλύτερες των περιπτώσεων είχαν

μετατραπεί σε νεανικά κέντρα, λέσχες, κινηματογράφους και γήπεδα ενώ πολλοί από αυτούς κατεδαφίστηκαν. Οι μονές, επίσης, καταστράφηκαν ή χρησιμοποιήθηκαν ως στρατώνες. Τα αρχεία, οι βιβλιοθήκες, τα ιερά σκεύη και όλη η περιουσία των εκκλησιών είχε πλέον δημευθεί και δεν υπαγόταν στη δικαιοδοσία της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας. Μοναδικό απομεινάρι της εκκλησίας λογιζόταν η πίστη των ανθρώπων.

Στα πλαίσια της παρούσας διατριβής πραγματοποιήθηκαν συνεντεύξεις ηλικιωμένων ανθρώπων που υπήρξαν μάρτυρες της μεγάλης αλλαγής στη χώρα. Σε ερώτηση σχετικά με τη βυζαντινή μουσική παράδοση ένας από αυτούς απάντησε: - *για ποια παράδοση μιλάτε? Αυτή χάθηκε τη στιγμή που εγώ δε μπορούσα να τη διδάξω στο γιο μου και στον εγγονό μου, όπως ο παππούς μου τη δίδαξε σε μένα*. Από τη μαρτυρία αυτή αντιλαμβάνεται κανείς πως όλα έπρεπε να αρχίσουν από το μηδέν. Οι πολιτικές εξελίξεις της δεκαετίας του 90', σημαδοτότησαν την έναρξη της επανασύστασης της ιστορίας της Εκκλησίας και συνακόλουθα της ψαλτικής τέχνης. Το έτος 1990, λοιπόν, σημειώνει στην ιστορία της εκκλησιαστικής μουσικής στην Αλβανία, την απαρχή της τρίτης περιόδου της εξέλιξής της.

Το παρόν μέρος της διατριβής αυτής, παρουσιάζει την εξέλιξη της ψαλτικής τέχνης από το έτος 1990 έως σήμερα (2015), ακολουθώντας την εξέλιξη των γεγονότων κατά χρονολογική σειρά. Στην προσπάθεια αυτή, θα ήταν οπωσδήποτε χρήσιμη πρωτίστως η αναδίφηση στα αρχεία της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας. Αλλά θα πρέπει να σημειωθεί ότι η διατήρηση αρχείων δεν ήταν δυνατή ή δεν κατέστη προτεραιότητα εν όψει των τιτάνιων ζωτικών προβλημάτων της εκ βάθρων ανασυγκρότησης του εκκλησιαστικού οργανισμού και έτσι σχεδόν μοιραία δεν υπάρχει οργανωμένο Αρχείο προσβάσιμο στούς ερευνητές και το ευρύτερο κοινό. Την έλλειψη αυτή αντισταθμίζει ως ένα βαθμό η περιοδική μηνιαία έκδοση *Ngjallja* και η επίσημη ιστοσελίδα της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας[313], που είναι ίσως τα μοναδικά επίσημα εκκλησιαστικά μέσα πληροφόρησης. Συνεπώς, δεδομένης της πενίας έτοιμων ποσοτικών δεδομένων, προκειμένου να καταγράψουμε και να περιγράψουμε την ψαλτική πραγματικότητα στην Αλβανία από το 1990 έως το 2015, καταφύγαμε κυρίως στην ποιοτική μέθοδο, η οποία εστίασε α) στην αποδελτίωση των πληροφοριών που βρίσκονται εγκατεσπαρμένες στον Τύπο και β), στην επιτόπια έρευνα που περιλαμβάνει κυρίως συνεντεύξεις φορέων της ψαλτικής τέχνης στην Αλβανία.

Ειδικότερα, σε σχέση με την αποδελτίωση των σχετικών πληροφοριών στον Τύπο, τέθηκαν εξ αρχής τα κριτήρια της εγκυρότητας και της διαχρονικότητας, δηλαδὴ η όποια πηγή να καθρεφτίζει με σαφήνεια και χωρίς προκατάληψη τη λειτουργία και την πρόοδο της Εκκλησίας και να καλύπτει το χρονικό πλαίσιο της παρούσης μελέτης. Στα κριτήρια αυτά ανταποκρίνεται πλήρως η εκκλησιαστική εφημερίδα *Ngjallja*, που πρωτοεκδόθηκε το έτος 1992 και συνεχίζεται η εκδοσή της έως σήμερα (2015). Αντίτυπα των τευχών της εφημερίδας αυτής, από το έτος 1992 έως το 1999, φυλάσσονται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Αλβανίας. Τα τεύχη που εκδόθηκαν από το έτος 2003 και ύστερα βρίσκονται αναρτημένα στο διαδίκτυο (online), στην επίσημη ιστοσελίδα της Αυτοκέφαλης

[313] orthodoxalbania.org/alb/index.php/al/

Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας[314]. Ωστόσο, παρότι η εφημερίδα *Ngjallja* εκδόθηκε κανονικά, τα τεύχη των ετών 2000, 2001, 2002 δεν είναι προσβάσιμα, αφού δεν βρίσκονται ούτε στην Εθνική Βιβλιοθήκη, ούτε στον ηλεκτρονικό ιστότοπο.

Η μελέτη της εφημερίδας *Ngjallja* οργανώθηκε χρονικά ανά δεκαετίες· του 1990, του 2000, του 2010. Και εκ πρώτης όψεως φάνηκε ότι κατά την πρώτη δεκαετία (1992-1999) η εφημερίδα προσφέρει περισσότερες πληροφορίες έμμεσες και άμεσες σχετικά με την ψαλτική τέχνη. Πληροφορίες που περιέχονται κυρίως στις ειδησεογραφικές στήλες με θέμα των εορτασμό των μεγάλων εορτών. Ωστόσο, οι πληροφορίες αυτές αφ' ενός είναι ελλειπτικές αφ' ετέρου στις περισσότερες των περιπτώσεων κινούν ερωτήσεις ή δημιουργούν αμφιβολίες για την εγκυρότητά τους καθώς έρχονται σε αντίθεση με τα όσα δηλώνουν όσοι βρέθηκαν και έζησαν από κοντά την ανασύσταση της Εκκλησίας και την ψαλτική πραγματικότητα. Η δεύτερη και η τρίτη δεκαετία (2003 έως σήμερα) μας προσφέρουν ποσοτικά λιγότερες πληροφορίες σχετικά με τη βυζαντινή μουσική, αλλά θα πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι τις χαρακτηρίζει ικανοποιητική σαφήνεια και αξιοπιστία.

Χρήσιμη για την σύνταξη της παρούσης διατριβής υπήρξε και η επίσημη ιστοσελίδα της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας με γόνιμες πληροφορίες προερχόμενες τόσο από τα στατιστικά στοιχεία που περιγράφουν την οργάνωση και λειτουργία της Εκκλησίας όσο και από τις καταγεγραμμένες αναμνήσεις και εντυπώσεις του Αρχιεπισκόπου Αναστάσιου από το πρώτο του ταξίδι στη χώρα. Το κείμενό του με τίτλο *Ιστορία της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας*, γραμμένο στην ελληνική γλώσσα, αποτελεί μια από τις λίγες συγκροτημένες πηγές σχετικά με την ιστορία της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας.[315]

Ενώπιον της σπανιότητας πληροφοριών και των ερωτημάτων που προέκυψαν από την αποδελτίωση του τύπου, θεωρήθηκε, όπως ήδη σημειώσαμε, απαραίτητος ο επαναπροσδιορισμός της αρχικής μεθοδολογικής προσέγγισης, δίνοντας φωνή σε όλους όσοι έζησαν από κοντά την ψαλτική πραγματικότητα στην Εκκλησία της Αλβανίας πραγματοποιώντας στοχευμένη δειγματοληψία με ημι-δομημένο ερωτηματολόγιο. Για πρακτικούς λόγους, η επιτόπια έρευνα οργανώθηκε ανά Μητρόπολη και βασίστηκε στις συνεντεύξεις των όσων υπηρέτησαν ή υπηρετούν την Εκκλησία και είτε απλώς γνωρίζουν τα ψαλτικά πράγματα είτε τα διαμορφώνουν αποφασιστικά οι ίδιοι, οι οποίοι είναι σε θέση να φωτίσουν σημαντικές πτυχές της πραγματικότητας της ψαλτικής τέχνης στη μετακομμουνιστική Αλβανία. Συγκεκριμένα, κατά την διάρκεια της διετίας Σεπτέμβριος 2015 - Ιούνιο 2017, πραγματοποιήθηκαν συνολικά δώδεκα συνεντεύξεις (βλ. παράρτημα β΄).

Αλλά βέβαια, προκειμένου να περιγραφεί και να ερμηνευτεί σωστά το πλαίσιο εντός του οποίου αναστήθηκε το εκκλησιαστικό άσμα, η περιγραφή της ανασύστασης της Ορθόδοξης Αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Αλβανίας θεωρείται ως θεμελιώδες υπόστρωμα. Έτσι, το παρόν μέρος της διατριβής οργανώνεται σε τρία κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο αφορά στην ανασύσταση της ίδιας της Εκκλησίας, ενώ στο δεύτερο, υπό τον τίτλο "Η αναγέννηση της ψαλτικής παράδοσης" καταγράφεται η μουσική πραγματικότητα κατατετμημένη ανά Μητρόπολη. Στο ίδιο κεφάλαιο επικεντρώνεται

[314] orthodoxalbania.org/alb/index.php/al/besimi-orthodhoks/multimedia/gazeta-ngjallja
[315] http://orthodoxalbania.org/alb/index.php/el/kisha-jone-2/historia

επίσης πληροφορίες σχετικά με την σχολή βυζαντινής μουσικής της Αρχιεπισκοπής, ενώ, τέλος, το τρίτο κεφάλαιο πραγματεύεται τις εκκλησιαστικές μουσικές εκδόσεις της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας από το 1990 και στο εξής.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

ΤΟ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΕΦΑΛΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΑΛΒΑΝΙΑΣ

1.1. Η ανασύσταση της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας και το δημοκρατικό κρατος

Τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του ΄90 η Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία της Αλβανίας αντιμετώπισε μεγάλα προβλήματα, τόσο πολιτικά-θεσμικά όσο και πρακτικά. Οι πολιτικές εξελίξεις, οι οποίες έδωσαν στον λαό το δικαίωμα της πίστης, η θέληση και η αφοσίωση των ορθοδόξων πιστών και η συμβολή της Ορθόδοξης Αλβανικής Εκκλησίας της Αμερικής[316], δεν αρκούσαν για να επιτευχθεί η οργανωτική ανασύσταση της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Για αρχή, η Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία έπρεπε να εκλέξει έναν ηγέτη, ο οποίος σύμφωνα με το καταστατικό της (του έτους 1950), θα έπρεπε να είναι αλβανικής καταγωγής. Ύστερα όμως από 23 χρόνια απόλυτης θρησκευτικής απαγόρευσης και διωγμού των ιερέων, η εύρεση ενός Αλβανού κληρικού ο οποίος θα αναλάμβανε το δύσκολο αυτό έργο, ήταν μια αδύνατη αποστολή.

Έτσι, την πρωτοβουλία της ανασύστασης της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας, ανέλαβε το Οικουμενικό Πατριαρχείο, το οποίο όρισε τον καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών επίσκοπο Ανδρούσης Αναστάσιο ως Πατριαρχικό Έξαρχο. Η αποστολή του ήταν να μεταβεί στην Αλβανία προκειμένου να πραγματοποιήσει τις πρώτες επαφές με τους ορθοδόξους και τις αρχές της χώρας. Κατά τη διάρκεια της περιοδείας του στην Αλβανία, ο ίδιος διαπίστωσε: *τη φοβερή ερήμωση που είχε προκαλέσει ο αδυσώπητος διωγμός· 1608 ναοί και μονές είχαν καταστραφεί*[317].

Προκειμένου να πραγματοποιηθεί η ανασύσταση της Εκκλησίας, έπρεπε για αρχή να υπάρξουν οι εκκλησιαστικές δομές. Έτσι, ο πατριαρχικός έξαρχος, συνεκάλεσε στις 12 Αυγούστου του 1991 Γενική Κληρικολαϊκή Συνέλευση με συμμετοχή 15 κληρικών και 30 λαϊκών των εκκλησιαστικών επαρχιών της Αλβανίας. Από τη συνέλευση εξελέγησαν 4 αρχιερατικοί επίτροποι και κληρικολαϊκό Γενικό Εκκλησιαστικό Συμβούλιο με 13 μέλη. Τον Ιούνιο (5-8) του έτος 1992, η αντιπροσωπεία της

[316] Η ανασύσταση της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας δεν άφησε αδιάφορους τους αλβανούς της Αμερικής. Στις 06 Ιουνίου του 1991, ο πατήρ Arthur Liolini, ταξίδεψε από το Βοστόνη προκειμένου να τελέσει την ιερά λειτουργία στον ναό του Ευαγγελισμού στα Τίρανα (09/06/1991).

[317] http://orthodoxalbania.org/alb/index.php/el/kisha-jone-2/historia

Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας επισκέφθηκε το Οικουμενικό Πατριαρχείο και ζήτησε την εκλογή του Πατριαρχικού Έξαρχου ως προκαθημένου της.

Στις 24 Ιουνίου του 1992 η Ιερά Σύνοδος του Οικουμενικού Πατριαρχείου εξέλεξε παμψηφεί Αρχιεπίσκοπο Τιράνων και πάσης Αλβανίας τον ήδη μητροπολίτη Ανδρούσης Αναστάσιο και μητροπολίτες Κορυτσάς, Αργυροκάστρου, Βερατίου, Αυλώνας και Κανίνης, που ανυψώθηκαν σε μητροπόλεις, τους αρχιμανδρίτες Χριστόδουλο Μουστάκα, Αλέξανδρο Καλπακίδη και Ιγνάτιο Τριάντη αντιστοίχως. Αυτή η απόφαση, ωστόσο, προκάλεσε έντονες αντιδράσεις της αλβανικής κυβέρνησης, η οποία θεώρησε έξωθεν επιβολή της ελληνικής ηγεσίας σε μία από τις τρεις μεγάλες θρησκευτικές κοινότητες της χώρας. Τελικώς, κατόπιν χρονοβόρων διαπραγματεύσεων μεταξύ αντιπροσώπων του Οικουμενικού Πατριαρχείου, της Εκκλησίας Αλβανίας και των αλβανικών αρχών (Νοέμβριος 1997 – Ιούλιος 1998), το θέμα της συγκροτήσεως της Ιεράς Συνόδου, διευθετήθηκε με την αποδοχή του σχήματος να αποτελείται από δυο αρχιερείς ελληνικής καταγωγής και δυο αλβανικής. Έτσι, τον Ιούλιο του 1998 ανασυγκροτήθηκε η Ιερά Σύνοδος της Ορθοδόξου Αυτοκεφάλου Εκκλησίας της Αλβανίας.

Πέρα από τα πολιτικά ζητήματα, ένα άλλο σοβαρό ζήτημα το οποίο η Εκκλησία κλήθηκε να αντιμετωπίσει, ήταν και η επανάκτηση της ιδιοκτησίας των λατρευτικών χώρων (εκκλησίες και μοναστήρια) τα οποία έχασε παράνομα το 1967. Ακολούθως, έπρεπε να φροντίσει για την αποκατάσταση των χώρων αυτών, προκειμένου να καταστούν λειτουργικοί. Σύμφωνα με επίσημες πηγές της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας, από το 1991 και στην συνέχεια "[…] ανεγέρθησαν εκ θεμελίων 150 νέοι ναοί, αναστηλώθηκαν 70 ναοί- μνημεία, ενώ επισκευάσθηκαν 160. Περισσότερα από 70 μεγάλα οικοδομήματα ανεγέρθησαν ή αγοράσθηκαν και ανακατασκευάσθηκαν, για να στεγάσουν μητροπολιτικά οικήματα, σχολές, νηπιαγωγεία, ξενώνες, εργαστήρια, κλινικές, κέντρα νεότητος κλπ. Το όλο οικοδομικό έργο ανέρχεται σε 450 κτίρια […]"[318]. Σχεδόν σε όλες τις πόλεις ή χωριά οπού ζουν ορθόδοξες κοινότητες οργανώθηκαν ενορίες και άρχισε να λειτουργεί η λατρεία.

1.1.1. Η διοικητική οργάνωση της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας

Το έτος 1991, η Ορθόδοξη Εκκλησία της Αλβανίας λειτούργησε με βάση τον καταστατικό χάρτη του έτους 1950, σύμφωνα με αυτόν η Ορθόδοξη Εκκλησία της Αλβανίας οργανώνεται ως εξής: ***1) Μητρόπολη Τιράνων και Δυρραχίου,*** *αποτελο από τις αρχιερατικές περιφέρειες: α) των Τιράνων, β) του Δυρραχίου, γ) της Σκόδρας, δ) της Καβάϊας και δ) του Ελμπασάν·* ***2) η Επισκοπή Βερατίου*** *αποτελούμενη από τις αρχιερατικές περιφέρειες: α) του Βερατίου, β) της Αυλώνας, γ) της Φιέρης, δ) της Λούσνια·* ***3) η Επισκοπή Αργυροκάστρου*** *αποτελούμενη από τις αρχιερατικές περιφέρειες: α) Αργυροκάστρου*, β) Πωγωνίου, γ) Δέλβινου, δ) Αγ. Σαράντα, ε) Χειμάρρας και στ) Πρεμετής

[318] http://orthodoxalbania.org/alb/index.php/el/kisha-jone-2/historia

4) Επισκοπή Κορυτσάς *αποτελούμενη από τις αρχιερατικές περιφέρειες: α) Κορυτσάς, β) Κολόνιας,* γ) Λεσκοβίκίου *και* δ) Πόγραδετς.[319]

Ωστόσο, οι νέες συνθήκες στην Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία της Αλβανίας από το 1990 και εξής, επέβαλαν τροποποιήσεις στον καταστατικό του 1950. Έτσι, κατά το έτος 1996, σε αυτόν τον παλιό καταστατικό χάρτη καθρεφτίστηκαν οι ληφθείσες αποφάσεις της Γενικής Κληρικολαϊκής Συνέλευσης του 1992, και οι οποίες αφορούν στην αναστολή του άρθρου 4 (περί εθνικής καταγωγής του Αρχιεπισκόπου) και στην ανύψωση των υπαρχουσών επισκοπών σε μητροπόλεις.

Το έτος 2006 (6 Νοεμβρίου), πάντως, η Ιερά Σύνοδος ενέκρινε τον Νέο Καταστατικό Χάρτη της Ορθοδόξου Αυτοκεφάλου Εκκλησίας της Αλβανίας. Σύμφωνα με τον νέο χάρτη, η οργάνωση της Εκκλησίας διαμορφώνεται ως εξής: ***1) Αρχιεπισκοπή Τιράνων, Δυρραχίου και Ελμπασάν,*** *αποτελούμενη από τις αρχιερατικές περιφέρειες των Τιράνων, του Δυρραχίου, της Σκόδρας, της Καβάϊας και του Ελμπασάν· **2) Μητρόπολη Βερατίου** αποτελούμενη από τις αρχιερατικές περιφέρειες: του Βερατίου, της Αυλώνας, της Φιέρης, της Λούσνια και της Μαλλακάστρας· **3) Μητρόπολη Αργυροκάστρου** αποτελούμενη από τις αρχιερατικές περιφέρειες του Αργυροκάστρου, Πωγωνίου, Πρεμετής, Αγ. Σαράντα, Δέλβινου και Χειμάρρας· **4) Μητρόπολη Κορυτσάς** αποτελούμενη από τις αρχιερατικές περιφέρειες της Κορυτσάς, Πρέσπας, Πόγραδετς, Δεβόλ και Κολόνιας*[320]. Η Απολλωνία και η Κρούγια αναφέρονται ως επισκοπικά κέντρα. Το έτος 2012, ως επισκοπικό κέντρο αναφέρεται επίσης και η Αμαντία και η Βύλιδος.

Το έτος 2015, ο καταστατικός χάρτης της Ορθόδοξης Αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Αλβανίας τροποποιήθηκε εκ νέου. Δημιουργήθηκαν δύο καινούριες μητροπόλεις ώστε πλέον η Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία της Αλβανίας να οργανώνεται ως εξής: ***1) Αρχιεπισκοπή Τιράνων και Δυρραχίου,*** *αποτελούμενη από τις αρχιερατικές περιφέρειες των Τιράνων, του Δυρραχίου, της Σκόδρας, και βορείου Αλβανίας· **2) Μητρόπολη Βερατίου** αποτελούμενη από τις αρχιερατικές περιφέρειες: του Βερατίου, της Αυλώνας, της Λούσνια και της Μαλλακάστρας· **3) Μητρόπολη Αργυροκάστρου** αποτελούμενη από τις αρχιερατικές περιφέρειες του Αργυροκάστρου, Πωγωνίου, Πρεμετής, Αγ. Σαράντα, Δέλβινου και Χειμάρρας· **4) Μητρόπολη Κορυτσάς** αποτελούμενη από τις αρχιερατικές περιφέρειες της Κορυτσάς, Πρέσπας, Πόγραδετς, Δεβόλ και Κολόνιας·* 5) ***Μητρόπολη Ελμπασάν*** *αποτελούμενη από τις αρχιερατικές περιφέρειες της Ελμπασάν, Σπαθίας και Λιμπράζντ· 6) **Μητρόπολη Απολλωνίας και Φίερης** αποτελούμενη από τις αρχιερατικές περιφέρειες της Φίερης, του Πατός και της Λιμπόφσα.*

1.1.2. Οι εξωτερικές σχέσεις

Σημαντικό θέμα κατα την νέα αυτή περίοδο αποτελούν και οι εξωτερικές σχέσεις της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας. Ύστερα από δεκαετίες πλήρους ανυπαρξίας, η Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία της Αλβανίας δεν επιδίωκε να επανακτήσει μόνο τις διμερείς

[319] "Dekret nr. 1065 datë 4. 5. 950 mbi aprovimin e Statutit të Kishës orthodokse Autoqefale të Shqipërisë", *Gazeta zyrtare*, 21 Qershor 1950, nr. 38, σσ. 2-19.
http://shqiptarortodoks.com/tekste/legjislacioni/statuti_1950.pdf

[320] http://shqiptarortodoks.com/tekste/legjislacioni/Statuti%202006.pdf

σχέσεις με τις αδελφές εκκλησίες, αλλά και να κάνει αισθητή την παρουσία της στις διεθνές εκκλησιαστικές οργανώσεις. Μέσα σ' αυτό το πνεύμα έγινε μέλος του Συμβουλίου Ευρωπαϊκών Εκκλησιών, του Παγκοσμίου Συμβουλίου Εκκλησιών και του μεγαλύτερου διαθρησκειακού οργανισμού στον κόσμο "Οι θρησκείες για την ειρήνη". Μια άλλη σημαντική ενέργεια, οι καρποί της οποίας φάνηκαν μια δεκαετία αργότερα, ήταν και η παραχώρηση υποτροφιών για σπουδές στο εξωτερικό. Πρόκειται για τους φοιτητές, οι οποίοι ύστερα από την ολοκλήρωση των σπουδών τους θα γίνονταν στελέχοι της και θα συνέβαλαν ενεργά στην εδραίωση της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας.

1.1.3. Το κοινωνικό - εκπαιδευτικό έργο

Το κοινωνικό έργο της Εκκλησίας καταλαμβάνει, επίσης, ένα σημαντικό μέρος στις δραστηριότητές της, και υλοποιείται τόσο με την σύσταση έκτακτων ή μόνιμων δομών ανθρωπιστικής βοήθειας όσο και με την στη σύσταση και λειτουργία ιδρυμάτων υγείας και παιδείας περαιτέρω. Σύμφωνα με τις επίσημες πληροφορίες *η Ορθόδοξος Εκκλησία της Αλβανίας ανέπτυξε ευρύ κοινωνικό έργο – ιδιαίτερα στις περιόδους πολιτικοκοινωνικής κρίσεως της χώρας (1992, 94, 97, 99) –, με διανομές χιλιάδων τόνων τροφίμων, ρουχισμού, φαρμάκων για την ανακούφιση πτωχών οικογενειών και κοσοβάρων προσφύγων, καθώς και με προσφορά νοσοκομειακού υλικού σε πόλεις, χωριά και κοινωφελή αλβανικά ιδρύματα*[321]. Στον τομέα της υγείας ίδρυσε το Διαγνωστικό Κέντρο "Ευαγγελισμός" στα Τίρανα και τα πολυϊατρεία σε πολλές άλλες πόλεις της χώρας όπως οι: Καβάγια, Λούσνια, Κορυτσά, Γεωργουσάτι. Στον τομέα της εκπαίδευσης μνημονεύεται:

- η ίδρυση των δεκαεπτά νηπιαγωγείων (παιδικών σταθμών),
- το Άλβανοαμερικανικό Σχολείο "Πρωταγωνιστές" στα Τίρανα (2001) – από το 2013 λειτουργεί στο ίδιο σχολείο και το Λύκειο του· το Αλβανοελληνικό Σχολείο "Πνοή Αγάπης"- στο Δυρράχιο (2005) και Αργυρόκαστρο (2008),
- το Τεχνικό Λύκειο "Απόστολος Παύλος" στο Μεσοπόταμο (Νομός Δελβίνου - κοντά στους Αγ. Σαράντα, 2005),
- τα δύο Ινστιτούτα Επαγγελματικής Κατάρτισης "Πνοή Αγάπης" στα Τίρανα (2000) και το νέο σύγχρονο κέντρο "Εμμαούς" (2002) στο Αργυρόκαστρο.
- Καὶ πρέπει να σημειωθεί ότι από το 2009 το Ινστιτούτο "Πνοή Αγάπης" Τιράνων αναβαθμίστηκε σε Πανεπιστήμιο με την ονομασία "Logos".

1.1.4. Η Εκκλησιαστική εκπαίδευση και η εκκλησιαστική πολιτιστική δράση

Η έλλειψη κατάλληλα εκπαιδευμένων εκκλησιαστικών στελεχών αποτελεσε ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας κατά τα πρώτα χρόνια της ανασυγκρότησής της. Έτσι, η διαδικασία για τη ανάδειξη γηγενών στελεχών άρχισε σχεδόν αμέσως, ήδη από τον Οκτώβριο του 1992, με τη λειτουργία Θεολογικής – Ιερατικής Σχολής, η οποία από το 1997 στεγάστηκε και αναπτύχθηκε σε ιδιόκτητο συγκρότημα κτηρίων (Μονή αγ. Βλασίου

[321] http://orthodoxalbania.org/alb/index.php/el/kisha-jone-2/historia

Δυρραχίου) φέροντας την επωνυμία "Ορθόδοξος Θεολογική Ακαδημία – Ανάστασις". Στη συνέχεια ιδρύθηκαν τα Εκκλησιαστικά Λύκεια "Τίμιος Σταυρός" στο Αργυρόκαστρο (1998) και στο Σούκθ Δυρραχίου (2007) με προφανή στόχο την δημιουργία ευρύτερης παραγωγικής βάσης στελεχών για την Εκκλησία. Στα εκπαιδευτήρια αυτά κάποια μαθήματα αφιερώθηκαν, όπως είναι φυσικό, στην Βυζαντινή Μουσική. Το 2012, ώστόσο, οι καταστάσεις ωρίμασαν και η Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία της Αλβανίας προέβη στην ίδρυση Σχολής Βυζαντινής Μουσικής στα Τίρανα.

Κατά την τελευταία δεκαετία του αιώνα, η αναγεννημένη Εκκλησία είχε ήδη ξεκινήσει την έκδοση αλβανικών ορθοδόξων εφημερίδων και περιοδικών όπως: "Ngjallja" (Η ανάσταση), "Kërkim" (Η έρευνα), "Tempulli" (Ο ναός), κ.α., οι οποίες αποτελούν και τις μόνες επίσημες πηγές στις οποίες αποτυπώνεται η εξέλιξη της Εκκλησίας και τα επιτεύγματά της.

Παράλληλα δόθηκε σπουδαιότητα και στις θρησκευτικές πολιτιστικές δραστηριότητες, οι οποίες συν τω χρόνω καταλάμβαναν όλο και περισσότερο χώρο στην ορθόδοξη ζωή. Από τις αρχές του 1990 η Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία της Αλβανίας οργάνωσε πλήθος εκδηλώσεων πανηγυρικού και διαγωνιστικού χαρακτήρα με αποδέκτες τις μικρές ηλικίες και κυρίως την ορθόδοξη νεολαία. Μέσα σ' αυτό το πνεύμα, αρχίζει να διαπιστώνεται μια υποτυπώδης ανάκαμψη της εκκλησιαστικής μουσικής δράσης στην Αλβανία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

Η ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ ΤΗΣ ΨΑΛΤΙΚΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ

Η ιστορία της ψαλτικής τέχνης στον αλβανικό χώρο κατά τη διάρκεια του κ΄ αι., δείχνει πως η παραδοσή της από γενιά σε γενιά υπήρξε κυρίως προφορική. Ύστερα λοιπόν από 23 χρόνια απόλυτης απαγόρευσης κάθε θρησκευτικής έκφρασης, οι νεότερες γενιές των Ορθοδόξων στερήθηκαν παρά την θέλησή τους τους και σχεδόν ολοκληρωτικά την ψαλτική τέχνη. Αλλ' επιπλέον, και η οποιαδήποτε γραπτή παράδοση της τέχνης αυτής διακόπηκε, ύστερα από την αναγκαστική απαλλοτρίωση όλων των μουσικό-εκκλησιαστικών γραπτών πηγών ή αρχείων (χειρογράφων και εντύπων) που κατείχαν είτε οι Εκκλησίες είτε ιδιώτες.

Έτσι, το 1991, όταν οι εκκλησίες άρχισαν να λειτουργούν και πάλι, οι μόνοι γνώστες της ψαλτικής τέχνης ήταν πια πολύ προχωρημένης ηλικίας παλιοὶ ψάλτες. Οι ψάλτες αυτοί αποτελούσαν ουσιαστικά το μόνο σωζόμενο "ζωντανό αρχείο", όπου φυλασσόταν –έστω υποτυπωδώς- η εκκλησιαστική μουσική παράδοση της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας. Αυτοί, λοιπόν, οι ψάλτες, παρά την ηλικία τους και το μεγάλο διάστημα παροπλισμού τους, κλήθηκαν να υποστήριξουν από την δική τους θέση το έργο της ανασύστασης της Ορθόδοξης Εκκλησίας και με τις φωνές του "ανέστησαν" το εκκλησιαστικό άσμα.

Ωστόσο, οι εθελοντικές προσπάθειες των πρώην ψαλτών αλλά και των απλών πιστών, δεν επαρκούσαν για να καλύψουν τις πολλές και αυξανόμενες ψαλτικές ανάγκες της αναπτυσσόμενης Εκκλησίας. Και πρέπει να σημειωθεί εν προκειμένω ότι στην κάλυψη αυτών των αναγκών και περαιτέρω στο ξαναζωντάνεμα της ξεχασμένης καθ' αυτό βυζαντινής ψαλτικής παράδοσης συνέβαλε μεταξύ άλλων η μετάκληση Ελλήνων ιερέων στις αλβανικές εκκλησίες. Σε πολλές ενορίες καταγράφονται προσπάθειες διδασκαλίας της βυζαντινής μουσικής, όπως αυτή ψέλνεται σήμερα στον ελλαδικό χώρο. Από το έτος 1997, μάλιστα, η διδασκαλία της βυζαντινής μουσικής καθιερώθηκε ως υποχρεωτικό μάθημα στο πρόγραμμα σπουδών της Θεολογικής–Ιερατικής Σχολής. Στη συνέχεια, η βυζαντινή μουσική εισήχθη και στο πρόγραμμα σπουδών των εκκλησιαστικών λυκείων (Αργυρόκαστρο και Σούκθ).

Σε ένα περιβάλλον εκ θεμελίων ανοικοδόμησης της Εκκλησίας, είναι προφανές και απόλυτα κατανοητό ότι δεν αποτέλεσε εξ αρχής απόλυτη προτεραιότητα η ανάπτυξη της βυζαντινής μουσικής, παρά τις δεδομένες προσπάθειες όλων. Ωστόσο, η ιστορία δείχνει ότι η ανάπτυξη της ψαλτικής υπήρξε ένα από τα βασικά μελήματα της Εκκλησίας, τόσο στο αρχιεπισκοπικό κέντρο των Τιράνων όσο και στις υπόλοιπες εκκλησιαστικές περιφέρειες. Στις επόμενες παραγράφους επιχειρούμε να παρακολουθήσουμε πώς προάγονται τα ψαλτικά πράγματα σε κάθε Μητρόπολη.

2.1. Μητρόπολη Τιράνων

Η ανασύσταση της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας δεν άφησε αδιάφορα τα μέλη της ορθόδοξης κοινότητας των Τιράνων, οι οποίοι το Φεβρουάριο του έτους 1991 οργανώθηκαν για να πραγματοποιήσουν την "ανάσταση" της εκκλησιαστικής ζωής στην πόλη. Σε μια προσπάθεια να αντιμετωπίσουν τις αντιξοότητες συστάθηκε μια προσωρινή επιτροπή 7 ατόμων[322], η οποία έλαβε την πρωτοβουλία να κάνει έκκληση στην κυβέρνηση για "τα κλειδιά" του ναού του Ευαγγελισμού.[323] Ο πατήρ Gaqo Petri, ο αρχιδιάκονος Sotir Kanxheri, ο διάκονος Spiro Findiku και και ο ψάλτης Dhimitër Beduli, ήταν αυτοί που στις 31 Μαρτίου του έτους 1991, τέλεσαν την πρώτη λειτουργία στον ναό του Ευαγγελισμού στα Τίρανα. Το άρθρο του Nasi Hobdari, με τίτλο "Liturgjia e parë Hyjnore në Kishën e shndërruar në palestër" (Η πρώτη Ιερή Λειτουργία στον ναό που είχε μεταμορφωθεί σε γυμναστήριο) είναι από τις ελάχιστες γραπτές μαρτυρίες όπου περιγράφεται η πρώτη αυτή λειτουργία, δίνοντας ταυτόχρονα λεπτομέρειες για τη δύσκολη φυσική κατάσταση του ναού και καταγράφοντας τα ονόματα των πιστών, χάρη στο έργο των οποίων πραγματοποιήθηκε η λειτουργία του ναού[324].

Στο έργο της ανασύστασης της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας σημαντική ήταν και η συμβολή του ηλικιωμένου ψάλτη του ναού του Ευαγγελισμού των Τιράνων, Dhimitër

[322] Πατήρ Gaqo Petri, αρχιδιάκον Sotir Kanxheri, διάκον Spiro Findiku, Petraq Rama, Dhimitër Beduli, Dhimitër Sinjari και Stavri Bojaxhiu.
[323] Ο ναός του Ευαγγελισμού αποτελούσε μέχρι τότε το γυμναστήριο του αθλητικού σωματείου "Farie Hoti".
[324] Nasi Hobdari, "Liturgjia e parë Hyjnore në Kishën e shndërruar në palestër", *Ngjallja*, Prill 2006, σ. 9.

Beduli. Παρά το προχωρημένο της ηλικίας του και τα προβλήματα υγείας, ο ίδιος υπηρέτησε ως βασικός ψάλτης γύρω από τον οποίο κάθε Κυριακή μαζεύονταν πιστοί που είχαν γνώσεις της εκκλησιαστικής υμνογραφίας. Αυτό επιβεβαιώνεται και από τις αναμνήσεις του νυν ψάλτη Jorgji Doçi, ο οποίος ισχυρίζεται πως *"Ο Beduli ερχόταν κάθε Κυριακή στην Εκκλησία. Η θέση του ήταν στο ψαλτήρι. Συνοδευόταν και από άλλους πιστούς. Ένας από αυτούς ήταν και ο γιατρός Harilla Papajani, ο οποίος στεκόταν κάθε Κυριακή στο ψαλτήρι, δίπλα στον Beduli. Υπήρχαν και άλλα άτομα, τα ονόματα των οποίων δυστυχώς δεν τα θυμάμαι"*.

Η Εκκλησία των Τιράνων θα ήταν αδιανόητο να λειτουργήσει χωρίς την τετράφωνη εκκλησιαστική χορωδία η οποία είχε ταυτιστεί με τον Fan S. Noli. Το έργο της επανίδρυσης της εκκλησιαστικής χορωδίας το ανέλαβε ο τότε διευθυντής της ορχήστρας της Εθνικής Ραδιο-Τηλεόρασης, ο Eno Koço. Για το πως προέκυψε αυτή η χορωδία, ο ίδιος μας διηγήθηκε τα εξής: "*Το 1991, λαμβάνω ένα τηλέφωνο από την Αμερική. Ήταν ο πατήρ Arthur Liolin. Δεν τον ήξερα, παρόλο που είμαστε συνομήλικοι και μάλιστα και από το ίδιο χωριό, από την Μπομπστίτσα. Στο τηλέφωνο μου ζητά να οργανώσω μια χορωδία, η οποία θα πρέπει να είναι έτοιμη για την πρώτη λειτουργία που θα γίνει στο ναό του Ευαγγελισμού το Ιούνιο μήνα. Ξαφνιάστηκα από το αίτημά του και του εξήγησα τις δυσκολίες μου· πρώτον δεν ήμουν γνώστης της εκκλησιαστικής μουσικής και δε γνώριζα τόσο τα τροπάρια όσο και τη λειτουργική σειρά αυτών και δεύτερον, δεν είχα καμία παρτιτούρα. Προκειμένου λοιπόν να βοηθήσει στην προετοιμασία μου έστειλε το Hymnore (Υμνολόγιο) και το Uratore (Ευχολόγιο) του Noli. Έτσι, ένα απόγευμα πήγα στο σπίτι του Jorgji Doçi, ο οποίος ήταν τότε τραγουδιστής στην λυρική σκηνή και του ζήτησα να με βοηθήσει καλώντας κάποιους συναδέλφους προκειμένου να οργανώσουμε μια χορωδία. Μαζευτήκαμε γύρω στα 16 άτομα και ξεκινήσαμε τις πρόβες για τη λειτουργία.*

Όταν λοιπόν ο π. Arthur ήρθε στην Αλβανία και άκουσε την χορωδία, μου είπε χαρακτηριστικά: - Δεν είναι αυτός ο τρόπος που τραγουδάνε στην Εκκλησία, δεν τραγουδιέται έτσι το εκκλησιαστικό άσμα! Προφανώς είχε δίκιο, αλλά δεν έλαβε υπόψη ότι κατ' αρχάς τα μέλη ήταν επαγγελματίες τραγουδιστές κυρίως της Λυρικής Σκηνής και δεν ήξεραν να τραγουδήσουν αλλιώς· και δεύτερον ότι λόγω του καθεστώτος δεν είχαμε εμπειρία και γνώσεις για το εκκλησιαστικό άσμα και για τον τρόπο ψαλμωδίας του.

Αυτή η χορωδία δεν άφησε αδιάφορο τον ψάλτη Dhimitër Beduli, ο οποίος ήταν διευθυντής της εκκλησιαστικής χορωδίας μέχρι το 1967, έτος κατά το οποίο η οποιασδήποτε μορφής θρησκευτική πίστη κηρύχθηκε παράνομη. Ως γνώστης της ψαλτικής τέχνης και απόφοιτος τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στη Ρουμανία, δεν υπήρξε φειδωλός στις επικρίσεις του. Ο κος Koço σημειώνει χαρακτηριστικά: "*Θυμάμαι τον κύριο Beduli! Ερχόταν ενθουσιασμένος στην εκκλησία και με μεγάλο πάθος βοηθούσε με την εμπειρία του. Μας έκανε κάποιες παρατηρήσεις σχετικά με τη σειρά των*

τροπαρίων. Έγω όμως προτίμησα να ακολουθήσω τις οδηγίες του π. Arthur. Ο κύριος Beduli είχε σπουδάσει στην Ρουμανία και είχε άλλη εμπειρία, πιθανόν διαφορετική από εκείνη του π. Arthur"[325].

Έτσι λοιπόν ξεκίνησε η τετράφωνη εκκλησιαστική χορωδία η οποία συνέχισε να ψάλλει κάθε Κυριακή στην εκκλησία. Ήταν η ίδια χορωδία η οποία υποδέχτηκε και τον τότε Πατριαρχικό Έξαρχο –μετέπειτα Αρχιεπίσκοπο- Αναστάσιο. Ο Κοço, έμεινε στη διεύθυνση της χορωδίας για πολύ μικρό χρονικό διάστημα, αφού στις 27 Ιουλίου έφυγε από την χώρα, μεταναστεύοντας στο εξωτερικό. Μετά από αυτόν τη διεύθυνση της χορωδίας ανέλαβε προσωρινά ο πιανίστας Petrika Trako, ανιψιός του Trako και από το 1992 έως σήμερα, η χορωδία διευθύνεται από τον καθηγητή Milto Vako[326], ο οποίος είναι επαγγελματίας διευθυντής χορωδιών.

Είναι γεγονός πως η ίδρυση της τετράφωνης εκκλησιαστικής χορωδίας και η ψαλτική συμβολή του Beduli, δεν ήταν αρκετή να καλύψει τις δυσανάλογα περισσότερες προς την προσφορά ψαλτών ανάγκες της Εκκλησίας. Με την αυγή του 1996, η εκκλησία των Τιράνων προσέφερε δωρεάν μαθήματα βυζαντινής μουσικής. Το δύσκολο έργο της διδασκαλίας το ανέλαβε ο αρχιμανδρίτης Ιουστίνος Εὐθυμιάδης. Οι πρώτοι μαθητές της ψαλτικής τέχνης ήταν μέλη της μικτής χορωδίας και επαγγελματίες μουσικοί οι οποίοι ήθελαν να εμπλουτίσουν τις γνώσεις τους. Τα μαθήματα ήταν διετούς κύκλου και συνεχίστηκαν για έξι χρόνια περίπου.

Η βυζαντινή μουσική, όπως είδαμε, διδασκόταν επίσης και στη Θεολογική – Ιερατική Σχολή. Αρχικά σε εθελοντική βάση. Ο αρχιμανδρίτης Ιουστίνος τονίζει: *"Όταν έφτασα στην Αλβανία, το Νοέμβριο του 1992, βρήκα εκεί τον πατέρα Δαμασκηνό, ο οποίος είχε έρθει από το [Άγιον] Όρος. Ενθυμούμαι, αφού τελείωναν τα μαθήματα, μαζευόμασταν για 2 ώρες περίπου και ψέλναμε. Ο πατήρ Δαμασκηνός έμεινε για πολύ λίγο στην Αλβανία. Στην συνέχεια ήρθε ο πατήρ Τύχων και ο πατήρ Παρασκευάς Ζωγράφος, οι οποίοι συνέβαλαν με την σειρά τους στην εκμάθηση της ψαλτικής τέχνης."* Κατά το έτος 1997, με την συμβολή του π. Ιουστίνου, η βυζαντινή μουσική εισήχθη ως υποχρεωτικό μάθημα στο πρόγραμμα σπουδών της Θεολογικής – Ιερατικής Σχολής.

Έτσι σταδιακά σχηματίστηκε και η βυζαντινή χορωδία, η οποία έλαβε την επωνυμία του μεγάλου μαΐστορος της βυζαντινής μουσικής, Ιωάννου του Κουκουζέλη. Μιλώντας για την βυζαντινή χορωδία ο πατήρ Ιουστίνος διατείνεται πως: *"Η βυζαντινή χορωδία γεννήθηκε ουσιαστικά στην Εκκλησία. Όταν ήμουν στην Αλβανία, έψελνα πάντα μόνο τον Όρθρο, διότι κατά την διάρκεια της λειτουργίας έμπαινα μέσα και συνέχιζε η χορωδία του Milto Vako. Από το έτος 1992, διπλά μου στο ψαλτήρι μαζεύονταν και άλλα άτομα που με βοηθούσαν. Δεν γνώριζαν τη βυζαντινή παρασημαντική,*

[325] Η συνέντευξη με τον κ. Eno Κοço πραγματοποιήθηκε μέσω skype στις 12. 04. 2017.

[326] Το έργο του κυρίου Milto Vako συμπεριλαμβάνει τόσο την διδασκαλία της κλασικής χορωδιακής τέχνης όσο και την καλλιτεχνική δραστηριότητα. Κατά τη διάρκεια του καθεστώτος, ο ίδιος εργάστηκε στα κρατικά μουσικά ιδρύματα της χώρας όπως: η λυρική σκηνή, το κρατικό μουσικό σχολείο και η Ακαδημία Τεχνών. Ήταν πολύ γνωστός για την "*a capella*" γυναικεία χορωδία που είχε δημιουργήσει στο κρατικό μουσικό σχολείο το έτος 1959 (M. Kumbe, *Shkolla kombëtare artistike "Jordan Misja" në 60-vjetorin e lindjes*, Tiranë: 2006, σσ. 27, 58).
Από το 1992 έως σήμερα η τετράφωνη χορωδία υπό τη διεύθυνση του Vako, ψάλλει κάθε Κυριακή. Το ρεπερτόριό της αποτελείται κυρίως από το *Hymnore* του Noli.

προσπαθούσαν να συγχρονιστούν εξ ακοής. Θυμάμαι όταν ζούσε ο κύριος Beduli, ερχόταν και αυτός κάθε Κυριακή και ψέλναμε μαζί. Έτσι στην ουσία γεννήθηκε η χορωδία!".

Πέρα από τον Όρθρο, η βυζαντινή χορωδία συμμετείχε στις πολιτιστικές εκδηλώσεις που οργάνωνε η Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία της Αλβανίας. Το έτος 1999, σημειώνει και την πρώτη της διεθνή παρουσία στα Ιεροσόλυμα. Εκείνο τον χρόνο (1999) η χορωδία αποτελούνταν από 13 άτομα και καθώς μαρτυρείται από το άρθρο με τίτλο "Kori i muzikës bizantine në televizion" (Η χορωδία βυζαντινής μουσικής στην τηλεόραση) εκδιδόμενο στην εφημερίδα *Ngjallja* τον Ιούνιο μήνα*"[…] τα μισά μέλη ήταν από τα Τίρανα και τα μισά από άλλες πόλεις, φοιτητές της Θεολογικής Ακαδημίας […]"*[327]. *Υπό την διεύθυνση του αρχιμανδρίτη Ιουστιανού, η χορωδία έλαβε μέρος σε διάφορες πολιτιστικές οργανώσεις της Εκκλησίας και ηχογράφησε 5 CD και κασέτες με βυζαντινή μουσική*[328]. Σήμερα η βυζαντινή χορωδία λειτουργεί υπό τη διεύθυνση του Theodor Peci.

Προσπάθειες για την αναζωογόνηση του εκκλησιαστικού άσματος κατεβλήθησαν και σε άλλες αρχιερατικές περιφέρειες. Ο ελληνικής καταγωγής μοναχός Δαμασκηνός Γρηγορίου, γνώστης της αλβανικής γλώσσας, δημιούργησε χορωδία με 47 μέλη, η οποία έκανε την πρώτη της εμφάνιση το Πάσχα του 1993. Η πληροφορία αντλείται από τον Harallamb Terziu[329], καθηγητή βυζαντινής μουσικής στην Ορθόδοξη Θεολογική Ακαδημία του αγ. Βλάς από το 2005 στην πόλη της Καβάϊας.

Σημαντική υπήρξε η συνεισφορά του πατρός Τύχωνος, ο οποίος ανέλαβε την χορωδία από το 1994 έως το 1995, συνεχίζοντας το έργο του μοναχού Δαμασκηνού. Από το 1995 η χορωδία λειτούργησε υπό τη διεύθυνση του Harallamb Terziu. Όπως διατείνεται ο ίδιος, ο οποίος ήταν μέλος της χορωδίας από τις αρχές της: *"ο πατήρ Δαμασκηνός και ο πατήρ Τυχώνη συνέθεσαν τη χορωδία. Αυτοί μας μάθανε τα τροπάρια και γενικότερα παρακολουθούσαν τις πρόβες. Τις Κυριακές, κατά τη διάρκεια της λειτουργίας τη χορωδία την επέβλεπα εγώ, ενώ το έτος 1995, ανέλαβα εξ ολοκλήρου την διεύθυνσή της".* Αυτή η χορωδία λειτούργησε μέχρι το 2010. Στην ερώτηση για το πώς προσέγγιζαν και μάθαιναν τα εκκλησιαστικά τροπάρια, ο κ. Terziu απαντά: "*μαθαίναμε τα τροπάρια απ' έξω, εξ' ακοής, ακούγοντάς τα. Το ρεπερτόριο που ψέλναμε ήταν εκείνο του Noli".*

Η ανασύσταση της Εκκλησίας πραγματοποιήθηκε και στο Δυρράχιο, όπου ήδη απ΄ το 1992 διαπιστώνεται η παρουσία λατρευτικής δραστηριότητας. Ωστόσο, παρότι οι ειδησεογραφικές στήλες της εφημερίδας *Ngjallja*, μαρτυρούν τη λειτουργία της Εκκλησίας ήδη από το 1992, δεν προσφέρουν σαφείς και επαρκείς πληροφορίες σχετικά με την άσκηση της ψαλτικής τέχνης. Κατά την παρούσα έρευνα στο πλαίσιο της αποδελτίωσης του τύπου εντοπίστηκαν μόνο τρεις ειδησεογραφικές στήλες που δίνουν πληροφορίες για την εκκλησιαστική μουσική· συγκεκριμένα, μόνο για τα έτη 1994, 1995 και 1998.

Η πρώτη αναφορά στην ψαλτική μουσική γίνεται στο πλαίσιο της περιγραφής των εορτασμών του Πάσχα του έτους 1994, όπου προκύπτει η ύπαρξη μιας παιδικής χορωδίας[330]. Ένα χρόνο αργότερα,

---

[327] "Tiranë, Kori i muzikës bizantine në televizion", *Ngjallja*, Qershor 1999, σ. 1.

[328] "Himne kishtare bizantine 4", *Ngjallja*, Shkurt 2004, σ. 12·
"Himne kishtare bizantine 5", *Ngjallja*, Korrik 2005, σ. 12.

[329] Ο συνάντηση με τον Harallamb Terziu πραγματοποιήθηκε στα Τίρανα στις 08. 10. 2015.

[330] Kozma Plepi, "Kremtimi i ndritshëm i Pashkës", *Ngjallja*, Maj 1994, σ. 2.

στους εορτασμούς του Πάσχα του έτους 1995, έλαβαν μέρος δύο χορωδίες, μια παιδική και μια νεανική χορωδία[331]. Δυστυχώς, η ειδησεογραφική στήλη της εφημερίδας *Ngjallja*, δεν παρέχει περαιτέρω πληροφορίες σχετικά με τις δυο χορωδίες, επομένως δεν μπορεί να προσδιοριστεί αν πρόκειται για την ίδια παιδική χορωδία που εμφανίστηκε την προηγούμενη χρονιά, ούτε δίνονται περαιτέρω πληροφορίες για το διευθυντή και τα μέλη της, κλπ. Επαρκέστερες πληροφορίες για το Δυρράχιο αντλούνται από την ειδησεογραφική στήλη σχετικά με τους εορτασμούς των Χριστουγέννων του έτους 1997 και των Θεοφανείων του έτους 1998, όπου πρωτοψάλτης του ναού του αγ. Γεωργίου στο Δυρράχιο αναφέρεται ο Aleks Pjetri. Την ίδια χρονιά πληροφορούμαστε επίσης και για την ύπαρξη μιας νεανικής χορωδίας, χωρίς όμως και πάλι να ξέρουμε αν πρόκειται για την ίδια νεανική χορωδία που μαρτυρείται στην ειδησεογραφική στήλη του έτους 1995[332].

Σχετικά με τις άλλες δύο αρχιερατικές περιφέρειες της Μητρόπολης Τιράνων, το Ελμπασάν και την Σκόδρα δυστυχώς δεν υπάρχουν πληροφορίες. Εικάζεται πως στο Ελμπασάν, ως γόνιμο κέντρο της Ορθοδοξίας, λειτούργησε η Ορθόδοξη Εκκλησία, απουσίαζε όμως οποιαδήποτε επίσημη οργάνωση όσον αφορά την ψαλτική τέχνη, όπως και σε άλλα μέρη της χώρας.

Στα βόρεια της χώρας, η κατάσταση αποδεικνύεται αρκετά πιο δύσκολη. Σχετικά με την αρχιερατική περιφέρεια της Σκόδρας, γνωρίζουμε πως το έτος 1991 δεν υπήρχε κανένας ναός στην πόλη. Το έτος 1991, η πρώτη θ. Λειτουργία οργανώθηκε στο σπίτι του ιστορικού γραμματέα και ψάλτη της Ορθόδοξης Εκκλησίας, του Risto Plevneshi. Η ορθόδοξη κοινότητα της πόλης έμεινε για αρκετά χρόνια χωρίς ναό. Καταγράφεται όμως, πως τον Μάιο του 1994, η καθολική εκκλησία παραχώρησε το ναό στην ορθόδοξη κοινότητα της πόλης για τον εορτασμό της Κυριακής των Βαΐων.[333]

2.1.1. Η καινοτομία της συνύπαρξης των εκκλησιαστικών χορωδιών

Ένα αδιαμφισβήτητα ρηξικέλευθο στοιχείο που εισήχθη στην μουσική πρακτική του Καθεδρικού Ναού της Αρχιεπισκοπής Τιράνων είναι η παράλληλη εμφάνιση δύο διαφορετικών χορωδιών, μιάς λυρικής, πολυφωνικής και μιας μονοφωνικής-βυζαντινής. Από το 1991 και εξής, η τετράφωνη εκκλησιαστική χορωδία βρίσκεται στην εκκλησία κάθε Κυριακή, τοποθετημένη στην δεξιά πλευρά του ναού. Το ρεπερτόριό της αντλεί κυρίως από το *Hymnore* του Fan Noli. Τα μέλη της χορωδίας είναι κατά βάσιν επαγγελματίες μουσικοί, της λυρικής σκηνής, της χορωδίας του "Ansambli shtetëror i këngëve dhe valleve popullore" (Κρατικού ανσάμπλ των παραδοσιακών τραγουδιών και χορών) και της στρατιωτικής χορωδίας.

Η τετράφωνη χορωδία του καθεδρικού ναού των Τιράνων εισήχθη στην εκκλησιαστική ζωή από τον Fan Noli και ευδοκίμησε στην εκκλησία καθ' όλη την πορεία της κατά την διάρκεια του κ΄ αι. σε τρόπο ωστε η ύπαρξή της να θεωρείται πλέον παράδοση για την Ορθόδοξη Εκκλησία της Αλβανίας. Το έτος 1967, έτος κατά το οποίο έκλεισαν οι εκκλησίες, η

[331] Lluka Tutrre, "Festimet e Pashkës, Durrës", *Ngjallja*, Maj 1995, σ. 3.
[332] Kristaq Bakallbashi, "Durrës, Të bashkuar mbë Krishtin", *Ngjallja*, Janar 1998, σσ. 3-4.
[333] Luiza Vujoshi, "Shkodër, Kremtimi i ndritshëm i Pashkës", *Ngjallja*, Maj 1994, σ. 2.

τετράφωνη εκκλησιαστική χορωδία τελούσε υπό την διεύθυνση του Beduli, ο οποίος ήταν ο μόνος που χρησιμοποίησε στην χορωδία και την (βυζαντινή) παρασημαντική. Ωστόσο, στην επανεμφάνισή της, μετά το 1991, η τετράφωνη εκκλησιαστική χορωδία κάνει χρήση αποκλειστικά και μόνο του πενταγράμμου.

Η βυζαντινή παρασημαντική φαίνεται πως είναι αποκλειστικότητα της βυζαντινής χορωδίας "Αγ. Ιωάννης ο Κουκουζέλης", η οποία, όπως είδαμε, ιδρύθηκε το 1996. Αυτή η χορωδία γεννήθηκε στο πλαίσιο του εγχειρήματος να "αναστηθεί" η μονοφωνική ψαλτική, που θεωρείται ως ένα χαρακτηριστικό στοιχείο της ορθόδοξης λατρείας και σαφώς αποτελούσε παλαιότερη παράδοση και στον αλβανικό χώρο. Από την ίδρυσή της έως σήμερα, η βυζαντινή χορωδία βρίσκεται στην εκκλησία κάθε Κυριακή, τοποθετημένη στην αριστερή πλευρά του ναού.

Πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι η σημερινή συνύπαρξη των δύο χορωδιών κατά την διάρκεια της θ. Λειτουργίας, συνιστά καινοτόμο πρακτική της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας. Είναι συνηθισμένο και αλλού το φαινόμενο της συνύπαρξης μονοφωνικής και πολυφωνικής ψαλμωδίας σε ένα ναό, αλλά η συνύπαρξή τους περιορίζεται σε διαφορετικές Ακολουθίες, π.χ. ο Όρθρος ψάλλεται μονοφωνικά και η Λειτουργία πολυφωνικά. Στον Καθεδρικό Ναό των Τιράνων, ωστόσο, οι δυο διαφορετικές χορωδίες, βυζαντινή και πολυφωνική, ψέλνουν εναλλάξ κατά την διάρκεια της θείας Λειτουργίας. Ο βυζαντινός Χορός, ψάλλει προηγουμένως εξ ολοκλήρου τον Όρθρο, ενώ το μεγαλύτερο μέρος της Λειτουργίας υποστηρίζεται κυρίως από την τετράφωνη χορωδία. Η βυζαντινή χορωδία ψέλνει κατά την διάρκεια του Κοινωνικού, καθώς επίσης και τα τροπάρια του αγίου της ημέρας.

Το φαινόμενο της συνύπαρξης των δύο χορωδιών στον Καθεδρικό Ναό των Τιράνων αποτέλεσε πρότυπο και για άλλες αρχιερατικές περιφέρειες της χώρας (π.χ. της Κορυτσάς) και κατά κάποιο τρόπο προσδιορίζει μια χαρακτηριστική πρακτική της Εκκλησίας της Αλβανίας.

2.2. Μητρόπολη Βερατίου

Η Μητρόπολη Βερατίου συγκροτείται από τις πόλεις Βεράτι, Αυλώνα, Φιέρη και Λούσνια - από το 2006 μεταξύ αυτών λογίζεται και η πόλη της Μαλλακάστρας[334]. Η πόλη-μουσείο του Βερατίου είναι το κέντρο της Μητρόπολης και χαρακτηρίζεται από τον μεγάλο αριθμό των ναών, κάποιοι εκ των οποίων επανήλθαν σε λειτουργία μετά το 1990. Η δραστηριότητά τους μαρτυρείται τόσο από τις ειδησεογραφικές στήλες της εφημερίδας *Ngjallja*, όπου σχεδόν κάθε Χριστούγεννα και Πάσχα αφιερώνει μια στήλη στους εορτασμούς στην πόλη, όσο και από τις αναμνήσεις των όσων ζήσανε την ανάσταση της Ορθόδοξης Εκκλησίας στις αρχές του 1990. Παρ' όλ' αυτά οι πληροφορίες που σώζονται για την βυζαντινή μουσική και τους ψάλτες είναι λιγοστές. Σχεδόν σε όλες τις ειδησεογραφικές στήλες (από το 1990 έως το 2000) αφιερωμένες στους εορτασμούς των Χριστουγέννων ή των Θεοφανείων, αναφέρεται μεταξύ άλλων ότι κατά την διάρκεια των εορτασμών

[334] Το 2015, η Φιέρη ανακηρύχθηκε *Μητρόπολη Απολλωνίας και Φιέρης* αποτελούμενη από τις αρχιερατικές περιφέρειες της Φίερης, του Πατός και της Λιμπόφσα.

ψάλανε αντίστοιχα το "Χριστός Ανέστη" ή το "Ἐν Ἰορδάνῃ βαπτιζομένου σου Κύριε". Πέρα από το γεγονός ότι το τροπάριο των Χριστουγέννων και το απολυτίκιο των Θεοφανείων είναι γνωστά στον λαό, και ψέλνονται πάντα μαζικά, δεν παρέχεται καμία είδηση σχετικά με την ύπαρξη επίσημου ψάλτη ή χορωδίας στη Μητρόπολη.

Εξαίρεση αποτελεί μόνο η ειδησεογραφική στήλη του Μαΐου του 1995, αφιερωμένη στους εορτασμούς του Πάσχα. Το κείμενο, υπογεγραμμένο από τους Ilia Zaka και Xhovani Shyti, ἀναφερει χαρακτηριστικά: *"Πέρασαν ήδη πέντε έτη που το Μεγάλο Πάσχα εορτάζεται κάθε φορά και πιο ωραία στην αρχαία πόλη του Βεράτι […] Τη Μεγάλη Πέμπτη, στη γεμάτη Εκκλησιά, υπό τη λάμψη των αναμμένων κεριών, υπό τους ουράνιους ήχους της Εκκλησιαστικής χορωδίας, των ψαλτών και της φωνής του πατρός Vangjel Xoxe […] ο Χριστός θα σταυρώνεται […]"*[335]. Καθώς αποδεικνύεται από το κείμενο, το έτος 1995, στο Βεράτι υπάρχουν ψάλτες και μια χορωδία.

Παρά την απουσία πληροφοριών στις σελίδες της εφημερίδας *Ngjallja*, θεωρείται δεδομένο πως στο Βεράτι, όπως και σε άλλες πόλεις της χώρας, η σύσταση της εκκλησίας υπήρξε καρπός της προσπάθειας των ίδιων των πιστών, οι οποίοι υπηρέτησαν στην εκκλησία από την δεκαετία του 60'. Αυτό επιβεβαιώθηκε και από τον Μητροπολίτη Βερατίου Ιγνάτιο, ο οποίος διηγήθηκε την εκκλησιαστική πραγματικότητα κατά το έτος 1998, όταν ο ίδιος πρωτοέφτασε στο Βεράτι: *"Η εκλογή μου ως μητροπολίτης Βερατίου έγινε το έτος 1992 (24 Ιουνίου). Μεταφέρθηκα στο Βεράτι στις 18 Ιουλίου του 1998 από την Μητρόπολη Θηβών και Λιβαδειάς όπου έχω υπηρετήσει από το έτος 1967. Όταν έφτασα εδώ η κατάσταση ήταν δύσκολη. Παρ΄όλ΄αυτά ήμουν αισιόδοξος! Ο αρχιεπίσκοπος είχε κάνει πολύ δουλειά, είχε οργανώσει την Εκκλησία. Το 1998, λειτουργούσαν οι ναοί του αγ. Σπυρίδωνα και του αγ. Θωμά, ενώ τις Κυριακές λειτουργούσε και ο ναός του Προφήτη Ηλία. Πέρα από τους ιερείς είχαμε και ψάλτες. Υπήρχε ένας ψάλτης στον ναό του αγ. Σπυρίδωνα, ο οποίος ονομαζόταν Sotiraq Tapia. Στο επάγγελμα ήταν ράπτης αλλά έψελνε πολύ ωραία. Είχε καλά ακούσματα! Στην Εκκλησία ψέλνανε επίσης και ο πατήρ Mihal Ekimi και ο πατέρας του ο Theohari, εγώ όμως δεν τους πρόλαβα. Ψάλτες επίσης ήταν και ο Dhimitër Lapardha και ο Menelas Ekimi. Το ρεπερτόριο ήταν κυρίως εκείνο του Fan Noli. Εκτός από τον Sotiraq Tapia, όλοι οι υπόλοιποι ψέλνανε εξ' ακοής. Ο μόνος που γνώρισε ήταν ο Tapia*". Στις αναμνήσεις του μητροπολίτη Βερατίου Ιγνατίου, παρότι αναφέρονται αρκετοί και ικανοί ψάλτες δεν γίνεται λόγος για ύπαρξη οργανωμένης και πολυμελούς εκκλησιαστικής χορωδίας.

Βέβαια, όπως και σε άλλα μέρη της Αλβανίας, έτσι και στο Βεράτι, οι ανάγκες για ψάλτες ήταν μεγάλες και συν τω χρόνω –καθώς οι παλιοί ψάλτες αποσύρονταν- αυξανόμενες. Προκειμένου να καλυφθούν οι ανάγκες αυτές, ως πλέον ενδεδειγμένη λύση αναφάνηκε η οργάνωση μαθημάτων ψαλτικής τέχνης. Σχετικά με το αυτό θέμα, ο μητροπολίτης Βερατίου Ιγνάτιος διηγείται: "Το *2002, οργάνωσα μαθήματα βυζαντινής μουσικής. Είχε πολύ ενδιαφέρον. Δημιουργήσαμε μια μονοφωνική χορωδία με τους μαθητές που λάβανε μέρος στα μαθήματα. Για τα Χριστούγεννα οργανώναμε χορωδίες όπου λάμβαναν μέρος και κορίτσια. Παίρναμε βυζαντινά μέλη από διάφορα κείμενα και τα*

[335] "*Eshtë i pesti vit që Pashkët e Mëdha festohen gjithnjë e më bukur në qytetin e lashtë të Beratit. […] Të Enjten e Madhe, në sallën e kishës së mbushur plot me besimtarë, nën ndriçimin e qirinjve, nën tingujt qiellorë të korit kishtar, psaltëve dhe zërit të at Vangjel Xoxes […] Krishti do të kryqëzohej […]"* (Ilia Zaka, Xhovani Shyti, "Berat, Traditë e ripërtërirë në qytetin e lashtë", *Ngjallja*, Maj 1995, σ. 3).

προσαρμόζαμε στα αλβανικά. Βάση για μας υπήρξε αρχικά ο Σακελλαρίδης και αργότερα και ο Αγγελόπουλος. Τη μουσική τη γράφαμε σε πεντάγραμμο και σε παρασημαντική. Τα μαθήματα συνεχίστηκαν μέχρι το έτος 2005"[336].

Ο μητροπολίτης Ιγνάτιος, υπήρξε ο ίδιος λάτρης της μουσικής και διέθετε βαθιά γνώση του θέματος. Παρακάτω εξιστορεί τα πρώτα του δειλά βήματα στον κόσμο της μουσικής, χωρίς να κρύψει πως διατηρεί ένα ζωηρό ενδιαφέρον για την ψαλτική τέχνη μέχρι και σήμερα: *"[…] οι σχέσεις μου με τη βυζαντινή μουσική ξεκίνησαν στο σχολείο. Αφού τελείωσα τις έξι τάξεις, συνέχισα σε ένα σχολείο για επτά χρόνια όπου έμαθα και τη βυζαντινή μουσική. Μου άρεσε η μουσική γενικώς, αλλά κυρίως η παραδοσιακή. Όταν έμαθα τη βυζαντινή μου άρεσε πάρα πολύ και ασχολήθηκα αρκετά"*. Έτσι, δεν είναι παράξενο ότι ο ίδιος ο μητροπολίτης Βερατίου ασχολήθηκε προσωπικά με την οργάνωση των μαθημάτων της βυζαντινής μουσικής, την διδασκαλία της και την υποστηρικτικὴ εργασία των μουσικών καταγραφών-μεταγραφών και κυρίως προσαρμογών των ψαλτικών μελών στην Αλβανική γλώσσα.

Οι αρχιερατικές περιφέρειες της Μητρόπολης Βερατίου, όπως η Φίερ, Αυλώνα και Λουσνιέ φιλοξενούν μεγάλες ορθόδοξες κοινότητες. Σύμφωνα με τις ειδησεογραφικές στήλες της εκκλησιαστικής εφημερίδας *Ngjallja*, οι ενορίες οργανώθηκαν και λειτουργούσαν από τις αρχές του 1990. Η παράλληλη οργάνωση των ενοριών όσο και η ενεργή μυστηριακή ζωή δεν σημαίνουν ότι η Εκκλησία είχε λύσει όλα τα διοικητικά της προβλήματα, ιδιαίτερα σχετικά με την ιδιοκτησία και την αποκατάσταση των ναών. Αυτά τα μεγάλα προβλήματα που κλήθηκε να αντιμετωπίσει η Εκκλησία καθ' όλη την τελευταία δεκαετία του κ αι., όπως φαίνεται, λειτούργησαν ανασταλτικά για την άνθηση της εκκλησιαστικής μουσικής.

Η εκκλησιαστική εφημερίδα *Ngjallja* του Ιανουαρίου του 1998, περιγράφει τους εορτασμούς στην πόλη Φίερ κάνοντας αναφορές και στην εκκλησιαστική μουσική. Στο άρθρο με τίτλο *Fier, Kremtim i hareshëm në të gjithë rrethin* υπογεγραμμένο από τον Rrapi Bardhi καταγράφονται μεταξύ άλλων τα εξής: *"[…] Η θεία Λειτουργία τελέστηκε από τον πατήρ Konstandin Doko, με τον ψάλτη Koço Millona, ο οποίος συνοδεύτηκε από τους σεμιναρίστες Nikollaq Hyka, Kostandin Gjeçi, Nikollaq Bregu, κλπ., οι οποίοι δημιούργησαν μια πραγματικά ωραία χορωδία, που εντυπωσίασε τους πιστούς"*[337].

Οι εορτασμοί στην πόλη της Λούσνια παρουσιάζονται εξίσου λαμπροί. Ενώ γίνεται εκτενής αναφορά στους στίχους των ψαλμών και στην ομορφιά αυτών, δεν δίνονται όμως πληροφορίες σχετικά με τους ψάλτες. Παρόμοιο είναι και το κείμενο με τίτλο "*Të gjithë në festë"* υπογεγραμμένο από τον Maksim Çuka, το οποίο αναφέρει χαρακτηριστικά: *"'Ο Χριστός γεννάται δοξάστε τον…' είναι οι γνωστοί στίχοι που τόσο ωραία ψέλνονται στον ναό μας."*[338] Ανάλογης αόριστης φύσης

---

[336] Η συνέντευξη με το μητροπολίτη Βερατίου Ιγνάντιο, πραγματοποιήθηκε στο Βεράτι στις 21 Οκτωβρίου του 2016, στην ελληνική γλώσσα.

[337] […] Liturgjia Hyjnore u krye nga At. Kostandin Doko, me psalt Koço Millona, të pasuar nga seminaristët Nikollaq Hyka, Kostandin Gjeçi, Nikollaq Bregu, etj., që krijonin një kor të vërtetë të bukur, që la mbresa tek besimtarët. […] (Rrapi Bardhi, "Fier, Kremtim i hareshëm në gjithë rrethin", *Ngjallja*, Janar 1998, σ. 4).

[338] "Ja Krishti lind lavdërojeni", janë vargjet e njohura që psalen aq bukur në Kishën tonë gjatë periudhës së Krishtlindjeve. […]" (Maksim Çuko, "Lushnje, Të gjithë në festë", *Ngjallja*, Janar 1998, σ. 4).

Οι εορτασμοί στην πόλη της Λούσνια παρουσιάζονται εξίσου λαμπροί. Ενώ γίνεται εκτενής αναφορά στους στίχους των ψαλμών και στην ομορφιά αυτών, δεν δίνονται όμως πληροφορίες σχετικά με τους ψάλτες. Παρόμοιο είναι και το κείμενο με τίτλο "*Të gjithë në festë"* υπογεγραμμένο από τον Maksim Çuka, το οποίο αναφέρει χαρακτηριστικά: *"'Ο Χριστός γεννάται δοξάστε τον…' είναι οι γνωστοί στίχοι που τόσο ωραία ψέλνονται στον ναό μας."*[338] Ανάλογης αόριστης φύσης αναφορές σημειώνονται συχνά στην εκκλησιαστική εφημερίδα *Ngjallja*. Προκύπτει πως οι προτάσεις τέτοιου τύπου στοχεύουν στην πλειοψηφία τους στον λαό, υποδεικνύοντας ταυτόχρονα και τον επιφανειακό τρόπο με τον οποίο μεταδίδονται οι ειδήσεις.

2.3. Μητρόπολη Αργυροκάστρου

Η Μητρόπολη Αργυροκάστρου καλύπτει γεωγραφικά το νότιο τμήμα της Αλβανίας, συγκεκριμένα τις αρχιερατικές επαρχίες, α) Αργυροκάστρου, β) Πωγωνίου, γ) Δέλβινου, δ) Αγ. Σαράντας, ε) Χειμάρρας και στ) Πρεμετής. Ο νότος της Αλβανίας, επηρεάστηκε από το φαινόμενο της εξωτερικής μετανάστευσης σε έντονο βαθμό. Το αυτό φαινόμενο έγινε περισσότερο αισθητό στα χωριά της ελληνικής μειονότητας, τα οποία υπάγονται στην Μητρόπολη Αργυροκάστρου. Η μετακίνηση του πληθυσμού ερήμωσε έναν διόλου αμελητέο αριθμό χωριών και οικισμών, πράγμα που είχε αντίκτυπο και στην εκκλησιαστική ζωή. Υπήρχαν χωριά όπου οι ναοί δεν λειτουργούσαν λόγω της έλλειψης ιερέων. Άλλες φορές λειτούργησαν μόνο στις μεγάλες εορτές με την συμβολή των ιερέων που έρχονταν από την Ελλάδα[339]. Είναι παραδεκτό, λοιπόν, πως η πολιτικοοικονομική δυσχέρεια και η έλλειψη ανθρώπινου δυναμικού αποτελούσαν δυσκολίες απροσπέλαστες. Όμως, ο άνεμος της αλλαγής και της ελπίδας για την ανασύσταση της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας έπρεπε το δίχως άλλο να φυσήξει και στην Μητρόπολη Αργυροκάστρου.

Το έτος 1992, στην αρχιερατική περιφέρεια του Αργυροκάστρου λειτούργησε ο ναός των Αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ. Τότε ψάλτες του ναού ήταν ο Thanas Fidhi και ο Vangjel Gjinopulli. Σύμφωνα με τον εν ενεργεία ψάλτη του ναού, Emiliano Lito[340], εκείνο το έτος υπήρχε επίσης και μια χορωδία, η οποία δε γνώριζε βυζαντινή μουσική και χρησιμοποιούσε το *Hymnore* του Νόλι. Τα μέλη της χορωδίας ήταν ο Jorgo Roze, Dhimitër Jovani, Llazar Nase, Anesti Nase, Apostol Ura και Niko Ura. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι το *Hymnore* του Noli είναι γραμμένο για τετράφωνη χορωδία (σοπράνο, άλτο, τενόρο και μπάσο), ενώ η παραπάνω χορωδία, καθώς αυτό αποδεικνύεται από τα ονόματα των μελών, είναι αμιγής αντρική. Δυστυχώς δεν σώζεται καμία

---

[338] "Ja Krishti lind lavdërojeni", janë vargjet e njohura që psalen aq bukur në Kishën tonë gjatë periudhës së Krishtlindjeve. […]" (Maksim Çuko, "Lushnje, Të gjithë në festë", *Ngjallja*, Janar 1998, σ. 4).

[339] Μια τέτοια μαρτυρία έρχεται από τον δημοσιογράφο Orfea Beci, ο οποίος γράφει στις σελίδες της εφημερίδας *Ngjallja*, τα εξής: *"[…] Γεμάτες ήταν οι εκκλησίες και την ημέρα των θεοφανείων. Στα χωριά, όπου δεν ήταν δυνατόν να γίνει ο αγιασμός, μέλη των εκκλησιαστικών επιτροπών μετέφεραν το αγιασμένο νερό από τα διπλανά χωριά, προκειμένου να τον μοιράζουν στις οικογένειες. Χαρά στις οικογένιες έδωσε η επιστροφή πολλών αγοριών και γονέων που προσωρινά εργάζονταν στην Ελλάδα. […]"* ([…]Të mbushura ishin kishat edhe ditën e Bekimit të Ujit. Nëpër fshatrat, ku nuk pati mundësi të kryhet bekimi, anëtarë të këshillave fetare sollën nga fshatrat fqinje Ujin e bekuar për ta shpërndare në vazhdim tek familjet. Gëzimin nëpër familje e shtoi fakti i kthimit të shumë djemve, por edhe prindërve, që përkohësisht ndodhen të punësuar në Greqi. […] (Beci Orfea, "Ditë gëzimi, Gjirokastër", *Ngjallja*, Janar 1994, σ. 1).

[340] Η συνέντευξη με τον Emiliano Lito πραγματοποιήθηκε στο Αργυρόκαστρο, στις 18 Νοεμβρίου του 2015.

Gjirokastrës" (Θρησκευτικές δραστηριότητες στην Επισκοπή Αργυροκάστρου) πληροφορεί μεταξύ άλλων για την συμμετοχή μιας παιδικής χορωδίας στην λειτουργία που τελέστηκε στις 31 Ιανουαρίου, την ημέρα των τριών Ιεραρχών: *"[…] η ψαλμωδία της Λειτουργίας ψάλθηκε από την παιδική εκκλησιαστική χορωδία της πόλης του Πρεμετή […]".*[341] Στην εορτή των Χριστουγέννων του ιδίου έτους (1993) και στην εορτή της πρωτοχρονιάς, έψαλε η χορωδία του χωριού Δερβιτσάνι. Όπως αναφέρεται στο κείμενο με τίτλο "Ditë gëzimi" (Ημέρες χαράς) υπογεγραμμένο από τον δημοσιογράφο της *Ngjallja*, Orfea Beci: *"[…] Η χορωδία της εκκλησίας του χωριού Δερβιτσάν, στις δύο εορτινές μέρες, επισκέφτηκε τις αρχές;; τα προπύλαια;; της πόλης Αργυροκάστρου και έψαλε ψαλμούς που παραδοσιακά τραγουδιούνται για την εορτή των Χριστουγέννων και της Πρωτοχρονιάς. […]"*[342].

Οι πληροφορίες σχετικά με την ύπαρξη μιας εκκλησιαστικής χορωδίας κατά την διάρκεια του έτους 1992, στον ναό των Αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ γίνονται ακόμα πιο αντιφατικές. Σύμφωνα με την εφημερίδα *Ngjallja*, οι εορτασμοί των Χριστουγέννων του έτους 1994, ήταν μοναδικές στην πόλη του Αργυροκάστρου. Ο ναός των Αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ ήταν ανακαινισμένος και έψαλλε μια χορωδία για πρώτη φορά στους εορτασμούς. Το άρθρο με τίτλο "Festohen hareshëm Krishtlindjet dhe Uji i Bekuar, Gjirokastër, Kremtohet në Kishën e restauruar" (Εορτάζονται με χαρά τα Χριστούγεννα και τα Θεοφάνεια, Αργυρόκαστρο, Τελείται στην ανακαινισμένη εκκλησία) καταγράφει: *"[…] η μεγάλη χριστιανική εορτή τους βρήκε με ανακαινισμένο ναό και με μια καινούρια χορωδία, η οποία έψαλε για πρώτη φορά εκείνη την ημέρα. […]"*[343]. Επίσης, το φαινόμενο της έλλειψης των ιερέων στα χωριά της μειονότητας είναι ακόμα έντονο Από το ίδιο άρθρο, γίνονται γνωστοί οι εορτασμοί στα χωριά της ελληνικής μειονότητας, τα οποία λόγω της μετακίνησης του πληθυσμού αποτελούσαν μια ιδιάζουσα περίπτωση: "*[…] Εν τω μεταξύ, δεν τελέστηκε λειτουργία σε όλα τα χωριά τα οποία κατοικούνται από πιστούς ελληνικής καταγωγής, διότι διαφορετικά με άλλες χρονιές, ιερείς από το Άγιο Όρος, από Ελλάδα, κλπ., δεν κατάφεραν να εξασφαλίσουν τα έγγραφα για να περάσουν τα σύνορα. […]*"[344].

Η έλλειψη τόσο του ιερατικού προσωπικού όσο και των ψαλτών ήταν κάτι που έπρεπε να αντιμετωπιστεί από την Εκκλησία. Έτσι, λίγα χρόνια αργότερα (1998) ιδρύθηκε το εκκλησιαστικό λύκειο του "Τιμίου Σταυρού". Στο πρόγραμμα σπουδών πέρα από την εκκλησιαστική παιδεία, σημασία δόθηκε και στην εκμάθηση εκκλησιαστικής μουσικής. Μέρος του προγράμματος σπουδών ήταν και η ψαλτική τέχνη. Δεδομένης της γειτονίας με τα Ιωάννινα, η εκκλησία της ελληνικής πόλης βοήθησε στην ανταλλαγή εμπειριών, διευκολύνοντας έτσι στην κατάρτιση των ψαλτών. Στο εξής, οι δάσκαλοι της ψαλτικής έρχονταν από την Ελλάδα. Ο Emiliano Lito[345], ο σημερινός ψάλτης της

[341] […] Psallmodinë e liturgjisë e këndoi kori kishtar i fëmijëve të ytetit të Përmetit. […] ("Veprimtari fetare në dioqezën e Gjirokastrës", *Ngjallja*, Shkurt 1993, σ. 8).

[342] Orfea Beci, "Ditë Gëzimi, Gjirokastër", *Ngjallja*, Janar 1994, σ. 1.

[343] […] festa e madhe e krishtërimit i gjeti ata me kishë të ristrukturuar dhe gjithashtu me kor të ngritur rishtazi, që psalli për herë të parë atë ditë. […] ("Festohen hareshëm Krishtlindjet dhe Uji i Bekuar, Gjirokastër, Kremtohet në Kishën e restauruar", *Ngjallja*, Janar 1995, σ. 4).

[344] "[…] Ndërkaq, për fshatrat ku banojnë besimatrë të kombësisë greke jo në të gjitha u bë Meshë hyjnore, se në dallim nga vitet e tjera klerikë të Malit të Shenjtë, nga Greqia, etj., nuk arritën të sigurojnë dokumeta kalimi të kufirit. […]" (Όπ π.).

[345] Ο Emiliano Lito υπηρετεί ως ψάλτης στη Μητρόπολη από το 2010 και στο εξής.

Εκκλησιαστικό Λύκειο του "Τιμίου Σταυρού", διηγείται τα μαθητικά του χρόνια στο Λύκειο: *"ξεκίνησα να ψάλλω από το 2003 όταν ήμουν μαθητής του Εκκλησιαστικού Λυκείου "Τίμιος Σταυρός" στο Αργυρόκαστρο. Ένα από τα μαθήματα του Λυκείου ήταν και η βυζαντινή μουσική. Ο δάσκαλος της βυζαντινής μουσικής, ερχόταν από τα Ιωάννινα. Αρχικά δάσκαλος ήταν ο Κώστας Αναγνώστου ο οποίος δίδασκε από το έτος 1999 έως το 2003) ενώ στην συνέχεια, από το 2003 και πέρα, δάσκαλος της βυζαντινής μουσικής ήταν ο Μιχάλης Παπάζογλου. Οι μαθητές του Λυκείου ήταν και τα μέλη που ψέλνανε κάθε Κυριακή στην Εκκλησία"*.

Πάρολο που οι δάσκαλοι έρχονταν από τα Ιωάννινα και ήταν γνώστες της βυζαντινής μουσικής και προφανώς και της παρασημαντικής, φαίνεται πως το φαινόμενο της εξ' ακοής απομνημόνευσης αποτελούσε ακόμα βάση της εκμάθησης της ψαλτικής στον αλβανικό χώρο. Ο Lito τονίζει πως *"οι μαθητές ψέλνανε μόνο με το αυτί! Δεν γνώριζαν την παρασημαντική, ούτε εξάλλου και σήμερα που εγώ διευθύνω την χορωδία κάθε Κυριακή στην Μητρόπολη"*.

Το πρόγραμμα σπουδών του Εκκλησιαστικού Λυκείου του "Τιμίου Σταυρού", προβλέπει την διδασκαλία της βυζαντινής μουσικής για τρία χρόνια. Για πρακτικούς λόγους, που επιβάλλονται από το επίπεδο των μαθητών, η διδασκαλία είναι κυρίως βασισμένη στο πεντάγραμμο. Ενώ το πρώτο έτος δουλεύουν κυρίως με τις νότες, το δεύτερο έτος αφιερώνεται στην εκμάθηση των τροπαρίων των μεγάλων εορτών, ενώ το τρίτο στην ιερά λειτουργία. Ακόμα και σήμερα ο τρόπος απομνημόνευσης είναι κυρίως "εξ' ακοής", ενώ για αυτούς που είναι προχωρημένοι και έχουν και την θέληση, οργανώνονται ιδιαίτερα μαθήματα για τη μύηση στην παρασημαντική/ψαλτική.

Τα εγχειρίδια που χρησιμοποιούνται για την εκμάθηση της ψαλτικής τέχνης ήταν ουσιαστικά το *Αναστασιματάριο* του πατρός Ιουστίνου και το ελληνικό *Αναστασιματάριο* του Ιωάννου Πρωτοψάλτου (Εκδόσεις Ζωής). Τα όσα τροπάρια προσαρμόζονται στα αλβανικά έχουν ως βάση τις μεταφράσεις του Fan Noli.

Το *Hymnore* του Fan Noli χρησιμοποιήθηκε μαζικά και στην πόλη της Πρεμετή, όπου ο πατήρ Robert Tralo ανέστησε το εκκλησιαστικό άσμα, μέσω μιας παιδικής χορωδίας. Στις άλλες αρχιερατικές περιφέρειες της Μητρόπολης Αργυροκάστρου, η βυζαντινή μουσική δε γνώρισε ιδιαίτερη άνθηση. Οι εκκλησίες λειτουργούν κανονικά με ερασιτέχνες ψάλτες προκειμένου να καλυφθούν οι εκκλησιαστικές ανάγκες των ενοριών[346]. Εξαίρεση αποτελεί το χωριό Μπουλαράτ στην περιοχή της Δρόπουλης[347], όπου υπάρχει μια γυναικεία χορωδία της εκκλησιαστικής εστίας η οποία ψέλνει κάθε Κυριακή και στις μεγάλες εορτές.

2.4. Μητρόπολη Κορυτσάς

Η Μητρόπολη της Κορυτσάς, γεωγραφικά βρίσκεται στα νοτιοανατολικά της χώρας και αποτελείται από τις αρχιερατικές περιφέρειες της Κορυτσάς, Πρέσπας, Πόγραδετς, Δεβόλ και Κολόνιας. Όπως και σε άλλα μέρη της Αλβανίας, έτσι και στην Μητρόπολη Κορυτσάς, οι προσπάθειες για την ανασύσταση της Εκκλησίας ξεκίνησαν αρχικά στο μητροπολιτικό κέντρο.

[346] Στην πόλη των Αγ. Σαράντα καταγράφεται ένας ψάλτης, ο Leonidha Papa.
[347] Με αυτό το όνομα αποκαλείται η περιοχή η οποία κατοικείται από την ελληνική μειονότητα.

Στην αρχιερατική περιφέρεια της Κορυτσάς, ωστόσο, υπήρχε ένα υπόβαθρο που έμελε να κάνει τα πράγματα πιο εύκολα για την ανάπτυξη της εκκλησιαστικής μουσικής. Η Κορυτσά, όπως και η Σκόδρα αποτελούν τους πολιτιστικούς πόλους της Αλβανίας. Η κλασική μουσική παιδεία είναι χαρακτηριστικό της πόλης. Έτσι. όχι τυχαία οι μουσικές προσωπικότητες της Κορυτσάς ήταν στην πλειοψηφία τους μέλη της ορθόδοξης κοινότητας και συνέβαλαν με μεγάλη αφοσίωση και επαγγελματικότητα στην αναζωογόνηση της εκκλησιαστικής μουσικής.

Η επίσκεψη του πατήρ Arthur Liolin στην Κορυτσά το 1991, ήταν η αφορμή για να ξαναδημιουργηθεί η εκκλησιαστική χορωδία της Κορυτσάς. Οι μουσικοί Nikolla Kondakçi, Tole Adham, Thanas Konini, Anesti Ceci, Vasil Pula, Ilo Furrxhi, Anesti Furrxhi, Vangjel Sara ήταν κάποια απο τα πρώτα ονόματα ανθρώπων που αποτέλεσαν μέλη της εκκλησιαστικής χορωδίας υπό την διεύθυνση του Dhimitër Kondakçi[348]. Τα προαναφερθέντα πρόσωπα δεν ήταν άγνωστα στο πολιτιστικό στερέωμα της Κορυτσάς. Πρόκειται για μέλη της περίφημης χορωδίας "Lyra", η οποία πρωτοδημιουργήθηκε το 1921 από τον Thoma Nasi και τα μέλη της ψέλνανε πάντα στην Εκκλησία. Ο διευθυντής της χορωδίας, ο Dhimitër Kondakçi, θυμάται τις εποχές αυτές λέγοντας: *"Στόχος ήταν να οργανώσω μια αντρική χορωδία, η οποία για αρχή προετοίμασε 3 μέλη της λειτουργίας. Τα μέλη της χορωδίας ήταν επαγγελματίες μουσικοί, μέλη της χορωδίας "Lyra" και ήταν ευχάριστο να δουλέψω μαζί τους. Οι παρτιτούρες του Noli αποτελούσαν τη βάση του ρεπερτορίου μας."*

Η ίδια χορωδία υποδέχτηκε και τον αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο: *"Όταν ο αρχιεπίσκοπος επισκέφθηκε την Κορυτσά, μας έδωσε την ευλογία του. Έτσι η χορωδία συνέχισε το έργο της. Στην αρχή ψέλναμε στην Μητρόπολη, μετά περάσαμε στον καθεδρικό ναό. Βάση του μουσικού ρεπερτορίου παρέμεινε το Hymnore του Noli, εγώ απλώς προσάρμοσα τα μέλη για τετράφωνη ανδρική χορωδία. Ενώ περνούσε ο καιρός προσπάθησα να εμπλουτίσω το ρεπερτόριο με καινούρια μέλη χρησιμοποιώντας ως βάση το εργο του Σακελλαρίδη"*[349]. Σήμερα η χορωδία παραμένει υπό τη διεύθυνση του Dhimitër Kondakçi, αποτελείται από 11 μέλη και συνοδεύεται από εκκλησιαστικό όργανο.

Η ανασύσταση της εκκλησιαστικής ζωής έθεσε σε λειτουργία τους ναούς της πόλης στο σύνολό τους, οι οποίοι με την σειρά τους έκαναν προσπάθειες για την δημιουργία εκκλησιαστικών χορωδιών. Ο πατήρ Spiro Katundi[350], είναι ένας από τους δραστήριους ιερείς ο οποίος ασχολήθηκε ενεργά με την βυζαντινή εκκλησιαστική μουσική. Ο ίδιος αφηγείται: *Ο πατέρας μου, ο Kristaq Katundi ήταν παπάς και ψάλτης από το έτος 1954 έως και το 1967. Ήταν αυτός που μου πρωτοέμαθε τη βυζαντινή μουσική. Στο σπίτι μας κρατούσαμε κρυφά κάποια λειτουργικά βιβλία μεταξύ των οποίων και βιβλία βυζαντινής μουσικής. Αυτά τα βιβλία τα ξαναδιάβασα μετά το 1990, όταν πλεόν η ύπαρξή τους δεν αποτελούσε κίνδυνο για μας. Πέρα από τα παιδικά χρόνια, η δεύτερη επαφή με τη βυζαντινή μουσική ήταν στην Ιερατική- θεολογική Ακαδημία όπου δάσκαλοι βυζαντινής μουσικής ήταν ιερείς από το Όρος Άθως, ο πατήρ Δαμασκηνός, ο πατήρ Τηχόνη και ο πατήρ Παρασκευάς. Ο τελευταίος γνώριζε πολύ καλά τα αλβανικά και προσάρμοσε στην αλβανική γλώσσα κάποια βυζαντινά μέλη από την έκδοση του Σακελλαρίδη, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν από τις βυζαντινές χορωδίες.*

[348] Στο επάγγελμά του αναφέρεται ως μηχανικός. (Zhuliana Jorganxhi, *Kur shpirti këndon Gaqo Jorganxhi*, Tiranë: Shtëpia botuese 55, 2005, σ. 43).

[349] Η συνέντευξη με τον Dhimitër Kondakçi πραγματοποιήθηκε στην Κορυτσά, στις 19 Φεβρουαρίου 2016.

[350] Η συνέντευξη με τον πατήρ Spiro Katundi πραγματοποιήθηκε στην Κορυτσά, στις 19 Φεβρουαρίου 2016.

Στην Κορυτσά έχουν γίνει πολλές προσπάθειες για να ιδρυθούν εκκλησιαστικές χορωδίες. Το έτος 1990, δημιουργήθηκε μια εκκλησιαστική χορωδία υπό την διεύθυνση του Alfred Kola και Vaskë Kolaci, η οποία όμως δεν υπήρξε δραστήρια για πολύ καιρό.Το 1991, στη Μητρόπολη δημιουργήθηκε μια χορωδία υπό την διεύθυνση του Dhimitër Kondakçi, η οποία χορωδία είναι ενεργή μέχρι σήμερα. Το έτος 1992 δημιούργησα μια παιδική χορωδία με 15 μέλη, η οποία ήταν σε ισχύ για ενά μισό χρόνο περίπου. Ενώ το 1994, με την δικιά μου υποστήριξη υπό την διεύθυνση του Jorgaq Nano, δημιουργήθηκε μια ανδρική βυζαντινή χορωδία με τρεις φωνές. Η χορωδία βαπτίστηκε με το όνομα "Shën Niketa" (αγ. Νικήτας) και λειτούργησε για δύο χρόια περίπου (μέχρι το 1996) στον ναό της "Shën Dëllisë". Η ανδρική αυτή χορωδία, χρησιμοποίησε βυζαντινά μέλη του Σακελλαρίδη τα οποία είχαν προσαρμοστεί στην αλβανική από τον πατήρ Παρασκευά. Επίσης, ανδρική χορωδία δημιουργήθηκε και στον ναό του "Shën Thanasi" (αγ. Θανάση) το έτος 1998 υπό τη διεύθυνση του Vani Trako.

Πέρα από τις παρτιτούρες του Fan Noli, οι οποίες χρησιμοποιούνται από την εκκλησιαστική χορωδία του καθεδρικού ναού, το 2008 ο πατήρ Spiro Katundi, εκδίδει ένα μουσικό βιβλίο σε πεντάγραμμο με τίτλο "Krishtilind lavdërojeni"[351] (Χριστός γεννάται, δοξάστε τον). Στην αυτή έκδοση ανθολογούνται τα χριστουγεννιάτικα τροπάρια. Ο π. Katundi μάς διηγείται επίσης ότι προετοιμάζει και μια έκδοση με την λειτουργία και τροπάρια των μεγάλων εορτών. Η έκδοση αυτή θα είναι σε πεντάγραμμο και θα διατίθεται αποκλειστικά για λειτουργική χρήση.

Σχετικά με την ψαλτική τέχνη στις αρχιερεατικές ενορίες της Μητρόπολης Κορυτσάς (Πρέσπα, Πόγραδετς, Ντεβόλ και Κολόνια) δυτυχώς δεν σώζονται καθόλου πληροφορίες.

2.5. Η σχολή βυζαντινής μουσικής

Η ιστορία της ψαλτικής τέχνης έχει αποδείξει πως η προφορική διδασκαλία του εκκλησιαστικού άσματος είναι εκ των ων ουκ άνευ στοιχείων της παράδοσής της, είτε αυτή γίνεται ιδιωτικά και υποτυπωδώς, είτε οργανωμένα σε εκπαιδευτικό σύστημα. Στην Αλβανία του 1990, η διδασκαλία της βυζαντινής μουσικής καθ' αυτήν αλλά και οι διδακτικές πρακτικές της υπαγορεύτηκαν κυρίως από τη μεγάλη ανάγκη που είχε η Εκκλησία για ψάλτες και την προηγούμενη φάση ουσιαστικής ανυπαρξίας. Έτσι, προκειμένου να καλύψει τις ανάγκες της η Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία της Αλβανίας, από τις αρχές ήδη της δεκαετίας του 90', οργάνωσε μαθήματα βυζαντινής μουσικής σε διάφορες ενορίες, διδασκόμενα κυρίως από ιερείς ελληνικής καταγωγής, όπως π.χ. στην πόλη των Τιράνων και στην Καβάϊα. Αυτά τα μαθήματα, παρότι δεν ήταν εξ αρχής οργανωμένα στην εντέλεια, απέδωσαν γρήγορα καρπούς, ικανούς ψάλτες και σε κάποιες περιπτώσεις οργανωμένες χορωδίες, που υπηρέτησαν στους ναούς της χώρας τις αρχές της δεκαετίας του 1990. Οι ήχοι της βυζαντινής μουσικής γέμισαν και πάλι τους ορθόδοξους ναούς της Αλβανίας, ξαναζωντανεύοντας μια ξεχασμένη παράδοση.

Λίγα χρόνια αργότερα, η ψαλτική τέχνη εισήχθηκε στα προγράμματα σπουδών τόσο της Ιερατικής Ακαδημίας του αγ. Βλασίου στο Δύρραχιο (το έτος 1997), όσο και στα εκκλησιαστικά λύκεια στο Αργυρόκαστρο (1998) και στο Σούκθ (2007), αποτελώντας βασικό μέρος του προγράμματος

[351] Η αναλυτική παρουσίαση της αυτής έκδοσης, θα γίνει στο τρίτο κεφάλαιο.

σπουδών. Έτσι, πλέον η Ψαλτική στην Αλβανία απέκτησε νέα δυναμική και προοπτική, καθώς από τη μιά μπήκαν οι βάσεις για οργανωμένη διδασκαλία αφετέρου έγινε υπόθεση νέων και ταλαντούχων ανθρώπων με ευρύτερα ακαδημαϊκά ενδιαφέροντα.

Με την υποστήριξη της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας, το 1999, στάλθηκαν στην Αθήνα, για σπουδές στη βυζαντινή μουσική, οι πρώτοι δύο φοιτητές. Ο Harallamb Terziu και ο πατήρ Spiro Kostoli σπούδασαν βυζαντινή μουσική στο Εθνικό Ωδείο Αθηνών με ειδικό καθηγητή τον Σπύρο Παυλάκη, και ύστερα από την ολοκλήρωση των σπουδών τους ανέλαβαν την διδασκαλία της βυζαντινής μουσικής αντίστοιχα στην Θεολογική Ακαδημία και στο Ορθόδοξο Λύκειο στο Σούκθ. Το μάθημα ονομάζεται "Βυζαντινή Μουσική" και στα δύο προγράμματα σπουδών (Λύκειο και Ακαδημία) και αφορά το πρακτικό μέρος της ψαλτικής τέχνης. Ενώ στη Θεολογική Ακαδημία, διδάσκεται επίσης και το μάθημα της *Ιστορίας της βυζαντινής μουσικής,* η οποία αφορά την ιστορία της βυζαντινής μουσικής γενικότερα χωρίς ειδικές αναφορές στην ιστορία της ψαλτικής τέχνης στην Αλβανία.

Ένας άλλος διακεκριμένος φοιτητής ο οποίος σπούδασε στην Ελλάδα είναι ο Theodhor Peci, ο οποίος παράλληλα με τις σπουδές του στην Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών σπούδασε και βυζαντινή μουσική στο Ωδείο Αθηνών με ειδικό καθηγητή τον μακαριστό Λυκούργο Αγγελόπουλο. Ο Θεόδωρος Πέτσι παρακολούθησε επίσης ένα πλήρη τετραετή κύκλο μαθημάτων στην Σχολή Βυζαντινής Μουσικής Αγίας Μαρίνης 'Ανω Ιλισίων με δάσκαλο τον Γρηγόριο Αναστασίου, και έλαβε Δίπλωμα Βυζαντινής Μουσικής από την Σχολή Βυζαντινής Μουσικής της Ιεράς Μητροπόλεως Χαλκίδος "Ιερεύς Παύλος ο Σκοπελίτης". Κατά το ίδιο αυτό διάστημα ανέλαβε καθήκοντα δομεστίκου στην Αγία Μαρίνα Άνω Ιλισίων με πρωτοψάλτη τον Γρηγόριο Αναστασίου, ενώ συμμετείχε τακτικά στον περίφημο Χορό Ψαλτών "Οι Μαΐστορες της Ψαλτικής Τέχνης" με χοράρχη και διάσκαο τον καθηγητή Αχιλλέα Χαλδαιάκη. Ο Θεόδωρος Πέτσι την αποκτηθείσα πείρα και γνώση έθεσε στην διάθεση της Αρχιεπισκοπής Τιράνων, αφού επέστρεψε στην Αλβανία (το 2011), και υπηρέτησε εξ αρχής ως ψάλτης και στη συνέχεια ανέλαβε την χοραρχία της χορωδίας βυζαντινής μουσικής στον Καθεδρικό ναό των Τιράνων, η οποία μέχρι τότε τελούσε υπό τη διεύθυνση του πατρός Ιουστίνου.

Το έτος 2012, με την πρωτοβουλία του αρχιεπισκόπου Αναστάσιου, και την απόφαση της Ιεράς Συνόδου της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας ιδρύθηκε η Σχολή της Βυζαντινής Μουσικής, η οποία στεγάστηκε στο συγκρότημα "Θαβώρ"[352]. Η ιστορική αυτή απόφαση άνοιξε μια καινούρια εποχή για τη βυζαντινή μουσική στην Αλβανία, επισημοποιώντας την διδασκαλία της ψαλτικής τέχνης. Στόχος της σχολής είναι η διδασκαλία της βυζαντινής μουσικής και η προετοιμασία ψαλτών, η οποίοι στην συνέχεια θα διακονούν στις κατά τόπους ενορίες τους.

Πρώτος διευθυντής της Σχολής διορίστηκε, όπως είπαμε, ο ταλαντούχος ψάλτης Theodhor Peci. Το πρόγραμμα σπουδών της σχολής είναι διετές, ενώ τα μαθήματα που διδάσκονται είναι: (i) Θεωρία και πράξη της ψαλτικής τέχνης [προθεωρία, αναστασιματάριο, ειρμολόγιο, στιχηράριο, παπαδική], (ii) Ιστορία της ψαλτικής τέχνης, (iii) Το ψαλτικό ρεπερτόριο στην βυζαντινή και μεταβυζαντινή εποχή, (iv – v) Λειτουργική Α' και Β', (vi) Υμνολογία και (πραγματολογική) ερμηνεία ύμνων και

[352] "Hapet shkolla e muzikës bizantine", *Ngjallja*, Gusht 2012, σ. 5.

(vii) Τυπικό. Στην τελειοποίηση των μαθητών συμβάλλει αποφασιστικά, εξάλλου, η καθημερινή πρακτική τους άσκηση στις ακολουθίες που τελούνται στον ναό της Σχολής και η τακτική τους συμμετοχή στον Χορό Ψαλτών του Καθεδρικού ναού των Τιράνων κάθε Κυριακή τουλάχιστον.

Από την Σχολή βυζαντινής μουσικής, έχει αποφοιτήσει ήδη η πρώτη γενιά των φοιτητών (συνολικά 6) και κάποιοι από αυτούς υπηρετούν ως ψάλτες σε άλλες πόλεις της χώρας. Πρέπει να τονισθεί εν προκειμένω ότι η Σχολή βυζαντινής μουσικής, παρά το υψηλού επιπέδου πρόγραμμα σπουδών και τις άρτιες υποδομές της, δεν είναι ακόμα αναγνωρισμένη από το Υπουργείο Παιδείας της Αλβανίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΟΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΕΣ ΜΟΥΣΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΕΦΑΛΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΑΛΒΑΝΙΑΣ

Η ανασύσταση της Ορθόδοξης Εκκλησίας την τελευταία δεκαετία του κ΄ αι., ανέδειξε τη μεγάλη ανάγκη που είχε η Εκκλησία για εκδόσεις στην αλβανική γλώσσα, τόσο για τη λειτουργική τους χρήση όσο και για τη διδασκαλία της χριστιανικής λατρείας. Εξίσου επιτακτική υπήρξε η ανάγκη για μουσικές εκκλησιαστικές εκδόσεις. Το μόνο βιβλίο που κάλυπτε κατά κάποιο τρόπο τις μουσικές λειτουργικές ανάγκες της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας μετά το 1990 ήταν το *Hymnore* του Noli. Επίσης σημαντικές ήταν και οι μουσικές σημειώσεις του Dhimitër Beduli, οι οποίες κυκλοφορούσαν αντιγραφόμενες σε χειρόγραφη μορφή.

Ωστόσο, οι απαιτήσεις της διδασκαλίας αφενός και η απαιτούμενη διεύρυνση του ρεπερτορίου, αλλά και η επιθυμία για αναβίωση της μονοφωνικής ψαλτικής παράδοσης, οδήγησαν στο να ξεκινήσει το έργο της προσαρμογής στην αλβανική γλώσσα των βασικών μουσικών κειμένων του βυζαντινού εκκλησιαστικού μέλους, μετά το 1990.

Η πρώτη προσπάθεια προσαρμογής έγινε από τον αρχιμανδρίτη Ιουστίνο Εὐθυμιάδη το 1996, έτος κατά το οποίο ξεκίνησαν τα μαθήματα της βυζαντινής μουσικής. Ο πατήρ Ιουστίνος προσάρμοσε στην αλβανική γλώσσα το μεγαλύτερο μέρος της ύλης του Αναστασιματαρίου (κατά βάσιν του Ιωάννου Πρωτοψάλτου) και η εργασία του αυτή εκδόθηκε τύποις το 2003 υπό τον τίτλο *Anastasimatari*. Αυτή η έκδοση αποτελεί ουσιαστικά το πρώτο επίσημο μουσικό βιβλίο της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας γραμμένο με βυζαντινή μουσική σημειογραφία.

Λίγα χρόνια αργότερα, το 2007, ακολούθησε η δεύτερη βυζαντινή μουσική έκδοση στην αλβανική γλώσσα με τίτλο *Java e madhe dhe e shenjte (Η Μεγάλη και Αγία Εβδομάδα),* προσαρμοσμένη στα αλβανικά από τον αρχιμανδρίτη Ιουστίνο.

Το 2015, η Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία της Αλβανίας εξέδωκε πλήρες Αναστασιματάριο, προσαρμοσμένο ή εξ αρχής μελοποιημένο στην αλβανική γλώσσα από τον Theodhor Peci, υπό τον τίτλο *Anastasimatari*.

3.1. Anastasimatari (έκδοση του 2003)

Το βιβλίο με τίτλο "Anastasimatari" του π. Ιουστίνου, όπως ήδη αναφέρθηκε, είναι η πρώτη βυζαντινή μουσική έκδοση της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας. Πρόκειται για μια αν κι όχι πολυτελή, αλλά πάντως προσεγμένη έκδοση που εκτείνεται σε 148 σχετικα πυκνογραμμένες (15 διπλών στίχων) σελίδες, διαστάσεων 21 x 29,5εκ., σε εξ ολοκλήρου ασπρόμαυρη εκτύπωση. Στην σ. 3 υπάρχει ένας βραχύς Πρόλογος (Parathenie) ενώ τις τελευταίες σελίδες, 147 - 148, καταλαμβάνει ο Πίνακας Περιεχομένων

Αυτή η έκδοση ουσιαστικά αποτελεί την πρώτη προσπάθεια της προσαρμογής του Αναστασηματαρίου στην αλβανική γλώσσα. Και μιλάμε εν προκειμένω για προσπάθεια απόλυτης προσαρμογής του πρωτότυπου μέλους του Αναστασιματαρίου του 'Ιωάννου Πρωτοψάλτου[353] (πιθανότατα από την έκδοση της αδελφότητος θεολόγων 'η Ζωή') στην αλβανική γλώσσα. Είναι χαρακτηριστικά όσα σημειώνει στον βραχύ πρόλογο της έκδοσης ο π. Ιουστίνος: "Anastasimatari (Ngjallësorja) është libër muzikor që përmban tesktet poetike të Tetëtingullshit (Oktaikos). Tema e tij është Ngjallja e Krishtit, kujtimin e së cilës Kisha e feston çdo të dielë. Meqënëse Pashka përmbush besimin dhe jetën e të krishterëve, është e natyrëshme që panairi dhe hareja e saj të përsëritet çdo të dielë, ditë kjo që i është kushtuar Pashkës. Anastasimatari ka të kompozuara himne të Mbrëmësore së të Shtunës (me shërbesën e Mbrëmësores fillon dita nga ana liturgjike) dhe të Mengjezores së të Dielës. Ai u kompozua nga shën Joan Damaskinoi (shek. VII-VIII) dhe u plotësua nga të tjerë si: oshënari Theodhor Studiti (759-826), mbreti Leon VI i Urti (865-912) dhe biri i tij Konstandin VII (905-959). Anastasimatari, përsa i përket vlerave muzikore, konsiderohet baza e Muzikës Bizantine Kishtare, pasi përfshin të 8 tigujt. Pra, është praktika e mbarë teorisë së Muzikës Bizantine. Anastasimatari në shqip është një përmbledhje nga të gjitha llojet e himneve të Anastasimatarit origjinal. Çdokush që është i aftë të psalë troparet që ndodhen në këtë botim është, gjithashtu, i aftë të psalë dhe Anastasimatarin e plotë, kur, me hirin e Perëndisë, të shqipërohet tërësisht. Teksti që pason u shkruajt fillimisht në shqip në vitin 1996 për kursin e parë të Muzikës Kishtare Bizantine. Por, tani është hera e parë që ai botohet në shtyp. Shpresojmë që ky botim do të shërbejë për rritjen e gazit ngjallësor të pashprehur të vetë psaltit dhe, më gjerë, të të gjithë besimtarëve"[354].

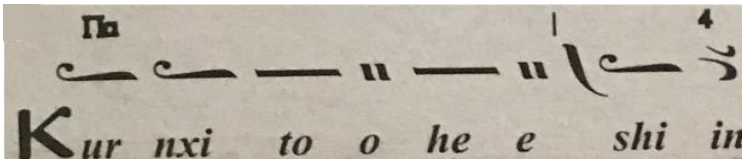
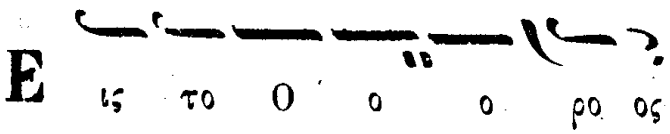
---

[353] *Ἀναστασιματάριον νέον, ἀργὸν καὶ σύντομον, περιέχον τὰ Ἀναστάσιμα τοῦ ἑσπερινοῦ, ὄρθρου καὶ λειτουργίας, μετὰ τῶν Ἀναστασίμων Κανόνων, ἀργῶν Καταβασιῶν, Τιμιωτέρων συντόμων, Ἑωθινῶν μετὰ τῶν Δοξολογιῶν αὐτῶν, Κατανυκτικῶν, Μαρτυρικῶν, Νεκρωσίμων, τῶν τριῶν ἐννάτων Ὠδῶν, τῶν Βαΐων, τῆς Κυριακῆς τοῦ Θωμᾶ, τῆς Ἀναλήψεως καὶ τῶν τριῶν Κανόνων, τοῦ Ἀκαθίστου, τῶν Παρακλήσεων, ἔτι δὲ καὶ τὰς Καταβασίας τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου μὲ διπλοῦν χρόνον, μελοποιηθὲν παρὰ Πέτρου λαμπαδαρίου τοῦ Πελοποννησίου, θεωρηθὲν καὶ ἀκριβῶς ἐπιδιορθωθὲν παρὰ Ἰωάννου Πρωτοψάλτου τῆς τοῦ Χριστοῦ Μ. Ἐκκλησίας, νῦν τὸ ἕβδομον ἐκδίδοται ἰδίοις ἀναλώμασι, παρὰ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Δ. Ἰωάννου Πρωτοψάλτου,* ἐν Κωνσταντινουπόλει, τύποις Θ. Δηβητζιάν, 1877.

[354] "Το Αναστασιματάριο είναι μουσικό βιβλίο στο οποίο συμπεριλαμβάνονται τα ποιητικά κείμενα των οκτώ ήχων. Η θεματική του είναι η Ανάσταση του Χριστού, την μνήμη της οποίας γιορτάζει η Εκκλησία κάθε Κυριακή. Εφόσον το Πάσχα πληρεί την πίστη και την ζωή των χριστιανών, είναι φυσιολογικό το πανηγύρη και η χαρά να εκφράζονται κάθε Κυριακή, ημέρα αυτή αφιερωμένη στο Πάσχα. Το Αναστασιματάριο περιέχει τους ύμνους του Σαββάτου Εσπέρα (με το εσπερινό ξεκινά η λειτουργική μέρα) και του Όρθρου της Κυριακής. Το βιβλίο του Αναστασιματαρίου συντάχθηκε από τον

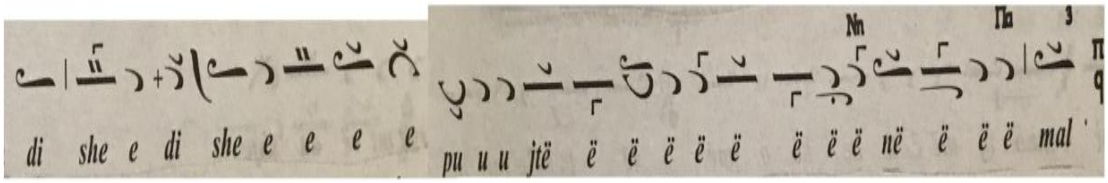
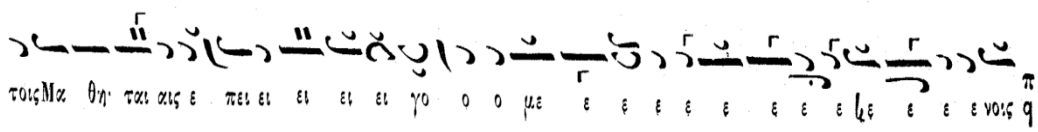
Η εργασία του π. Ιουστίνου παρότι δεν χαρακτηρίζεται από πληρότητα είναι ωστόσο θεμελιακή για την ανάπτυξη της Ψαλτικής στην Αλβανία. Σφραγίζεται επίσης από την επιμονή του συντάκτη της να μείνει πιστός κατά το δυνατόν στο μελωδικό πρωτότυπο, εν προκειμένω στο Αναστασιματάριο του Ιωάννου. Ωστόσο, αυτή η επιλογή –να μήν θυσιαστεί η πρωτότυπη μελωδία και – να προσαρμοστεί με κάθε δυνατό τρόπο το αλβανικό κείμενο στο ελληνικό μελωδικό πρωτότυπο εχει δυο σχεδόν αναπόφευκτες συνέπειες. Αφ' ενός στην ουσία ακυρώνει την πραγματική θέληση του μελοποιού του πρωτοτύπου μέλους, που πολύ συχνά καταφεύγει στην τεχνική της "μίμησης προς τα νοούμενα" για να ενδύσει μελοποιητικά συγκεκριμένες λέξεις. Αφ' ετέρου προκειμένου να διαφυλάξει κατά τον δυνατόν αλώβητο το μέλος, όταν οι συλλαβές του κειμένου δεν το επιτρέπουν απολυτα, πραγματοποιεί μικρές μελωδικές ή ρυθμικές επεμβάσεις σε καθιερωμένες στερεότυπες μελωδικές γραμμές, αλλοιώνοντας έτσι στην ουσία τον φορμουλαϊκό χαρακτήρα του βυζαντινού μέλους. Η ακόλουθη συγκριτική παράθεση του α΄ εωθινού σε προσαρμογή στα Αλβανικά και αντίστοιχα στην πρωτότυπη μελοποίηση του Ιωάννου Πρωτοψάλτου είναι ενδεικτική:

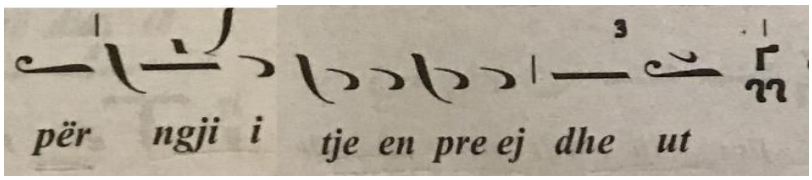
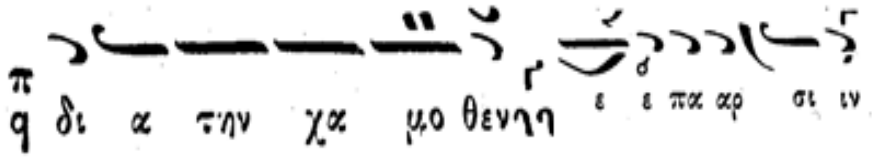
Εἰς τὸ ὄρος[355]

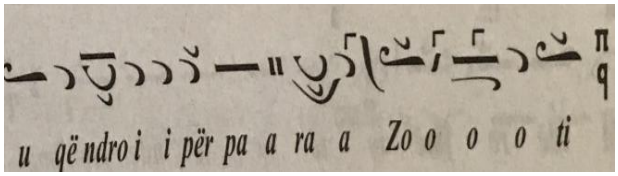
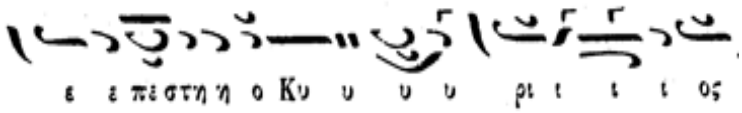
1	π. Ιουστίνος: Kur nxitoheshin (Όταν έσπευσαν)
	D G
	Ιω: Εἰς τὸ ὄρος
	D G
Σχόλια: Η αναμενόμενη μελική ταύτιση παρά την διαφορά κατά μια στην ποσότητα των συλλαβών που αντανακλάται σε διαφορετική μουσική ορθογραφία.	

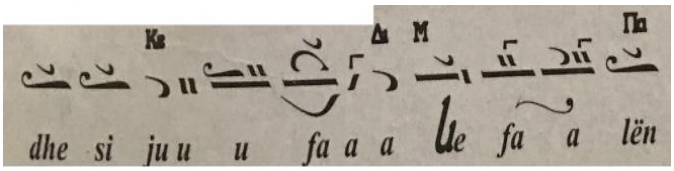
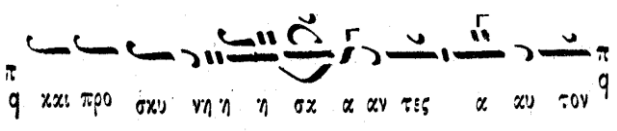
Ιωάννου του Δαμασκινού (ζ΄-η΄ αι.) και συμπληρώθηκε από άλλους, όπως: τον ερημίτη Θεόδωρο τον Στουδίτη (759-826), ο βασιλιάς Λέων ΣΤ΄ ο Σοφός (865-912) και από τον γιό του τον Κωνσταντίνο Ζ΄ (905-959). Όσον αφορά τις μουσικές του αξίες, το Αναστασιματάριο θεωρείται η βάση της βυζαντινής εκκλησιαστικής μουσικής διότι σε αυτόν συμπεριλαμβάνονται και οι οκτώ ήχοι. Δηλαδί είναι η πρακτική όλης της βυζαντινής μουσικής. Το Αναστασιματάριο στα αλβανικά είναι μια συλλογή όλων των ειδών των ύμνων από το πρωτότυπο Αναστασιματάριο. Όποιος μπορεί να ψάλει τους ύμνους που βρίσκονται στην αυτή έκδοση θα μπορέσει να ψάλει όλο το πλήρες Αναστασιματάριο, όταν με την Θεού θέληση θα έχει προσαρμοστεί στα αλβανικά εξ' ολοκλήρου. Το κείμενο που ακολουθεί γράφτηκε στα αλβανικά αρχικά το 1996 για την πρώτη τάξη της βυζαντινής εκκλησιαστικής μουσικής. Τώρα είναι η πρώτη φορά που εκδίδεται. Ελπίζουμε ότι το αυτό βιβλίο θα συμβάλει στην αναστάσιμη χαρά των ψαλτών και όλων των πιστών".

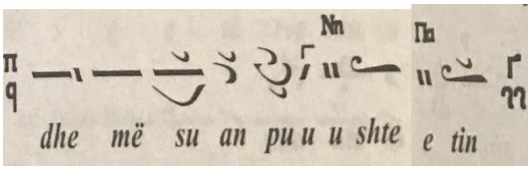
[355] Anastasimatri, επιμέλεια αρχημανδρίτης Ιουστίνος Εὐθυμιάδης, έκδοση 2003, σσ. 17-18.

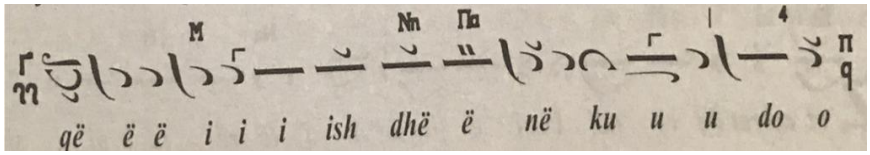
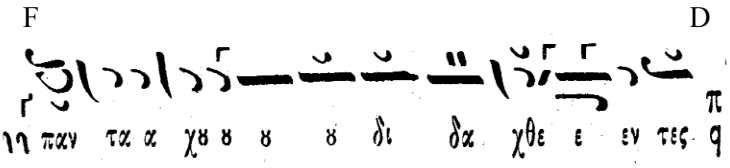
2	π. Ιουστίνος: dishepujtë në mal (οι μαθητές στο βουνό)
	G D
	Ιω : τοῖς Μαθηταῖς ἐπειγομένοις
	F D
Σχόλια: Πρόκειται για την προσαρμογή σε μια παλαιά στιχηραρική θέση (formula) και το ενδιαφέρον είναι ότι για να την επιτύχει ο π. Ιουστίνος προβαίνει σε ένα μικρό αναγραμματισμό της λέξης dishepujtë. Αυτή η τεχνική πάντως, παρότι βοηθάει στην πιστή προσαρμογή, δεν είναι εντελώς συμβατή με την συγκεκριμένη μελική υφή.	

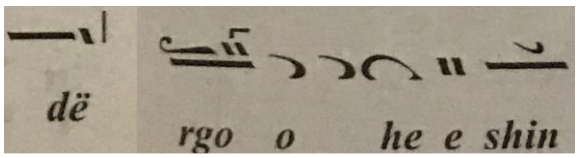
3	π. Ιουστίνος: për ngjitjen prej dheut (για την ανάβαση από την γή)
	D F
	Ιω : διὰ τὴν χαμόθεν ἔπαρσιν
	C FF
Σχόλια: Η φράση "për ngjitjen prej dheut" προταση την έννοια 'έπαρσιν' και επομένως αντίστοιχα προσαρμόζεται από τον π. Ιουστίνο.	

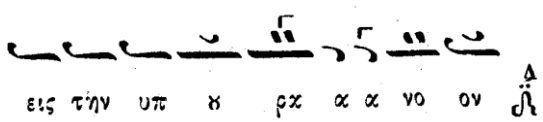
4	π. Ιουστίνος: u qëndroi përpara Zoti (στάθηκε μπροστά τους ο Θεός)
	F D
	Ιω : ἐπέστη ὁ Κύριος
	F D
Σχόλια: Οι φράσεις μελίζονται όμοια, ωστόσο στην αλβανική προσαρμογή θυσιάζεται η ρυθμική αναλογία των συλλαβων στην καταληκτήρια γραμμή, όπου σύμφωνα με την ρυθμική έμφαση (κατά τον Χρύσανθο), πρέπει να ξοδεύονται τέσσερεις χρόνοι σε κάθε συλλαβή.	

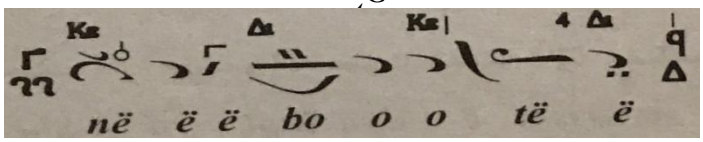
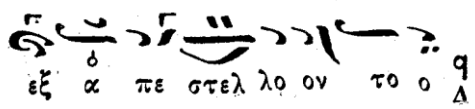
5	π. Ιουστίνος: dhe si ju falën (αφού τον προσκύνησαν)
	D D
	Ιω : καὶ προσκυνήσαντες αὐτὸν
	D D
Σχόλια: Οι φράσεις μελωδικά είναι σχεδόν ίδιες. Για να επιτευχθεί αυτή η πιστή προσαρμογή του αλβανικού κειμένου στο μελωδικό πρωτότυπο επιστρατεύεται η εμβόλιμη ηχηματική συλλαβή ne, που όμως δεν συνηθίζεται σε τέτοιας ΄σύντομης΄ υφής μελωδίες αλλά αρμόζει σε εκτενείς μελισματικές μελωδίες.	

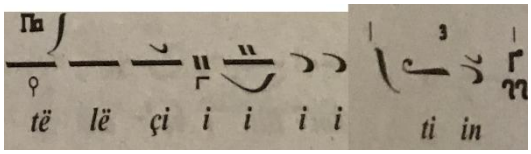
6	π. Ιουστίνος: dhe mësuan pushtetin (και έμαθαν την εξουσία του)
	F F
	Ιω : καὶ τὴν δοθεῖσαν ἐξουσίαν
	F F

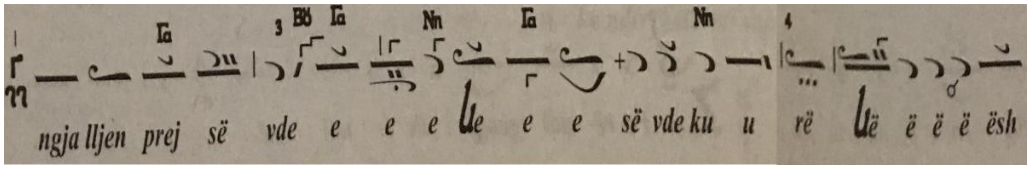
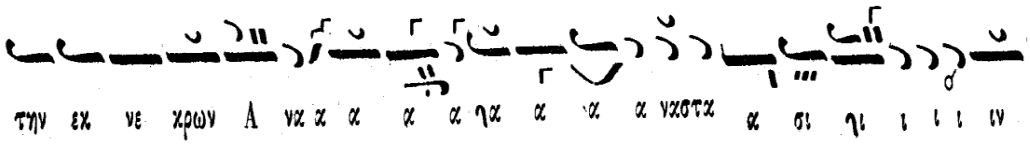
7	π. Ιουστίνος: që i ish dhënë kudo (η οποία του είχε δοθεί από παντού)
	F D
	Ιω : πανταχοῦ διδαχθέντες
	F D
Σχόλια: Ο π. Ιουστίνος αναγκάζεται να αλλάξει τοπικά την στερεότυπη μελωδία της καταληκτήριας γραμμής για να θεραπεύσει τον σωστο τονισμό της λέξης kudo.	

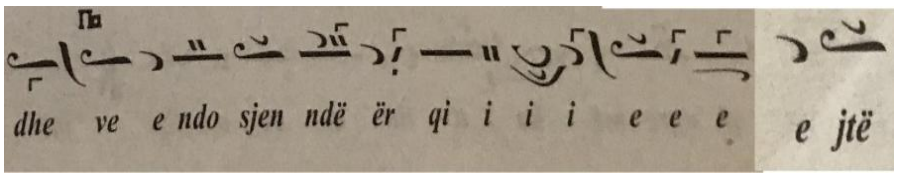
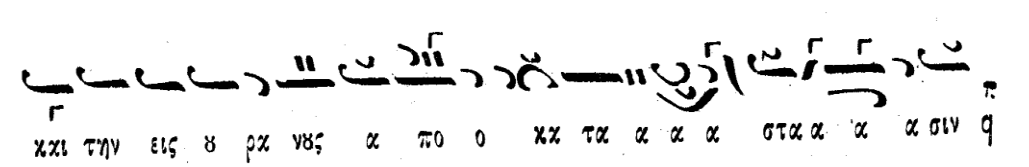
8	π. Ιουστίνος: dërgoheshin (στάλθηκαν)
	F F
	Ιω : εἰς τὴν ὑπ' οὐρανὸν

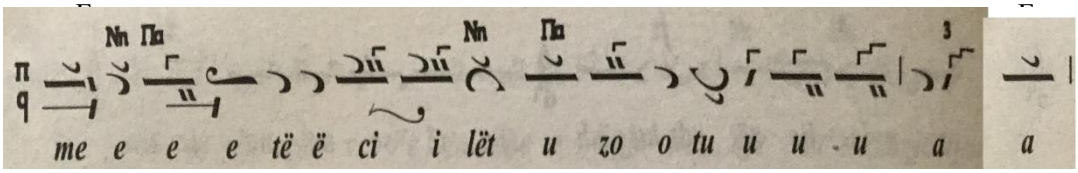
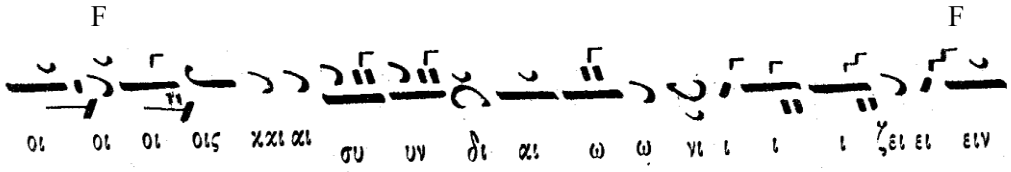
	D G εις τὴν υπ κ ρχ α α νο ον
Σχόλια: Διαφορετικά νοήματα στις δυο διαφορετικές γλώσσες επιλέγεται από τον π. Ιουστίνο να μην ταυτιστούν μελωδικά σ' αυτήν την περίπτωση.	

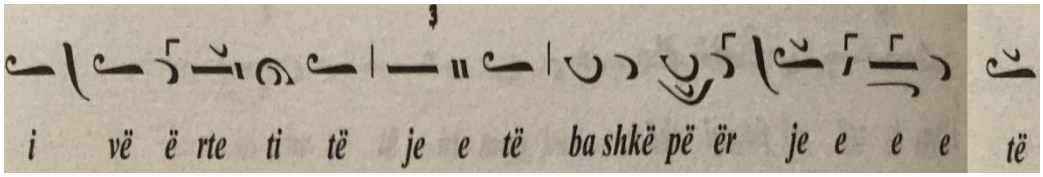
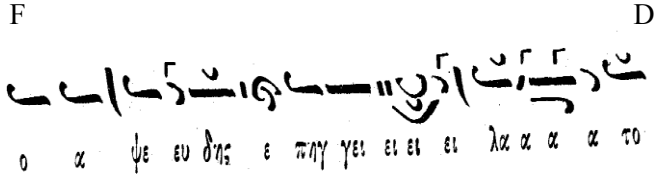
9	π. Ιουστίνος: në botë (σε όλο τον κόσμο)
	G në ë ë bo o o të ë
	Ιω : ἐξαπεστέλλοντο
	D G ἐξ α πε στελ λο ον το ο
Σχόλια: Παρατηρείται μια μικρή ανωμαλία στην αλβανική προσαρμογή, αποτέλεσμα της θέλησης του προσαρμογέα να διαστηρήσει σχεδόν ανέπαφη την πρωτότυπη μελωδική γραμμή.	

10	π. Ιουστίνος: të lëçitin (να κηρύξουν)
	D F të lë çi i i i i ti in
	Ιω: κηρῦξαι
	D F κη η ρυ υ υ υ υ ξαιαιηη
	Σχόλια: Οι φράσεις είναι απολύτως ίδιες.

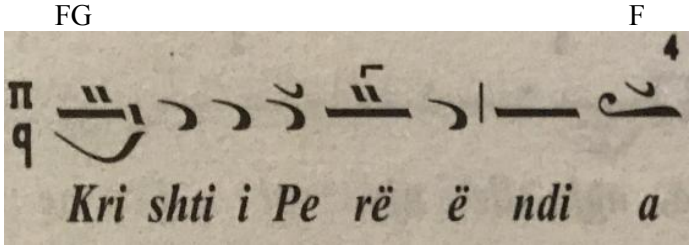
11	π. Ιουστίνος: ngjalljen prej së vdekurësh (την ανάστασή του έκ νεκρών)
	G F
	Ιω: τὴν ἐκ νεκρῶν Ἀνάστασιν
	F F
Σχόλια: Άλλη μια προσπάθεια για πιστή προσαρμογή που θυσιάζει όμως την αντιστοιχία μέλους – κειμένου, καθώς στο πρωτότυπο μέλος η εκτενής θέση επενδύει την λέξη "ανάστασιν" ενώ στην αλβανική προσαρμογή εφαρμόζεται στη λέξη *vdekurësh*.	

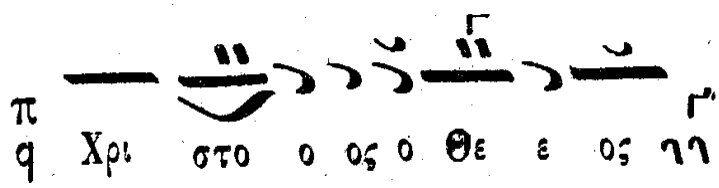
12	π. Ιουστίνος: dhe vendosjen ndër qiejtë (και την τοποθέτησή του στον ουρανό)
	F D
	Ιω: καὶ τὴν εἰς Οὐρανοὺς ἀποκατάστασιν
	F D

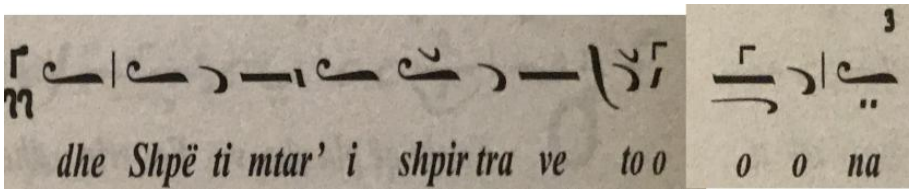
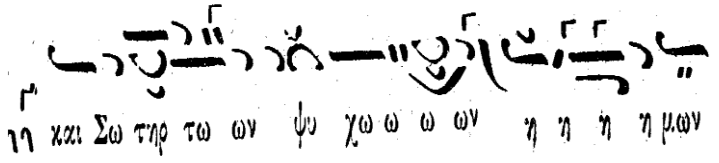
13	π. Ιουστίνος: me të cilët u zotua (στους οποίους υποσχέθηκε)
	Ιω: οἷς καὶ συνδιαιωνίζειν

14	π. Ιουστίνος: i vërteti të jetë bashkë për jetë (ο αληθινός να είναι πάντα μαζί τους)
	Ιω: ὁ ἀψευδὴς ἐπηγγείλατο

Σχόλια: Είναι αξιοπαρατήρητο ότι η τροποποίηση της κατάληξης στην αλβανική προσαρμογή για να χωρέσει τις περισσότερες συλλαβές θυσιάζει την συνήθη ρυθμική έμφαση.

15	π. Ιουστίνος: Krishti Perëndia (ο Χριστός ο Θεός)

	Ιω: Χριστὸς ὁ Θεός
	E F

16	π. Ιουστίνος: dhe Shpëtimtar' i shpirtrave tona (και Σωτήρας των ψυχών μας)
	F D
	Ιω: καὶ Σωτὴρ τῶν ψυχῶν ἡμῶν
	F D
Σχόλια: Και πάλι η τροποποίηση της κατάληξης στην αλβανική προσαρμογή για να χωρέσει τις περισσοτερες συλλαβες θυσιάζει την συνήθη ρυθμική έμφαση.	

↳ Το αλβανικό κείμενο

Το αλβανικό κείμενο που κατά βάσιν χρησιμοποιεί ο π. Ιουστίνος είναι η μετάφραση του Noli του έτους 1914, στην οποία ωστόσο έχει σε μερικά σημεία παρέμβει επιχειρώντας να την προσαρμόσει στην σύχρονη ομιλούμενη αλβανική γλώσσα ή στο ρυθμό του πρωτότυπου μέλους. Στην παρακάτω παράθεση του αλβανικού κειμένου που προέρχεται από την γραφίδα του Noli και του κειμένου που τελικά χρησιμοποιεί ο π. Ιουστίνος φαίνεται ξεκάθαρα η έκταση και ο τρόπος της παρεμβάσεως στο αλβανικό κείμενο από τον δεύτερο. Συγκεκριμένα στον δεύτερο στίχο, η λέξη "shéstjén", στην έκδοση του Anastasimatari έχει αντικατασταθεί με την λέξη "ngjitjen". Το υπόλοιπο κείμενο παραμένει ίδιο.

Anastasimatari ***(έδοση του 2003)***	**Noli**
Kur nxitoheshin dishepujtë në mal për ngjitjen prej dheut u qëndroi përpara Zoti dhe si ju falën dhe mësuan pushtetin që i ish dhënë kudo dërgoheshin në botë lëçitin ngjalljen prej së vdekurësh dhe vendosjen ndër qiejtë me të cilët u zotua i vërteti të jetë bashkë përjetë Krishti Perëndia dhe Shpëtimtar' i shpirtrave tona.	Kur nxitoheshin Dishépujte ne mal per shéstjén prés dhéut, u qendroj perpara Zoti; dhé, si iu-fale dhé mesuan pushtétin q'i sh dhêne kudô, dergoheshin ne bote te leçitin Ngjalljén préj se vdékuresh dhé vendosjén ner qiéjte; mé te cilet u - zotua i vertéti te jeté bashke per jeté, Krishti Pérendia thé Shpetimtar' i shpirtévé tona.

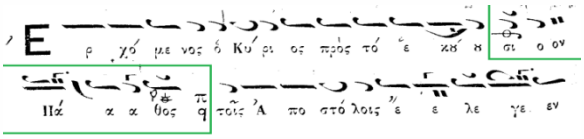
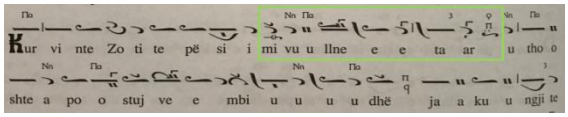
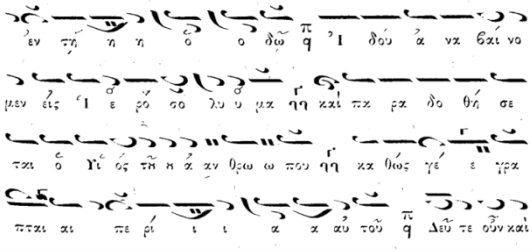
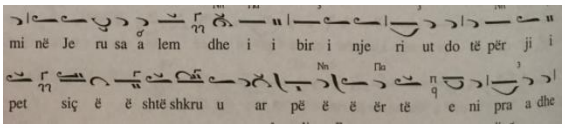
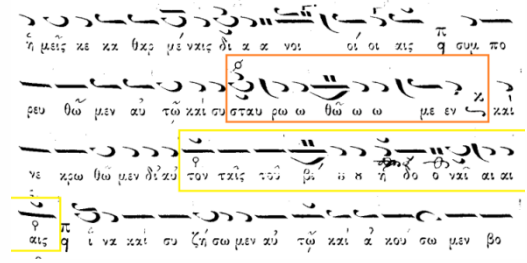
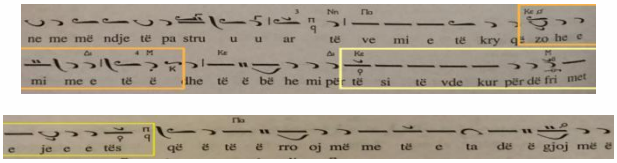
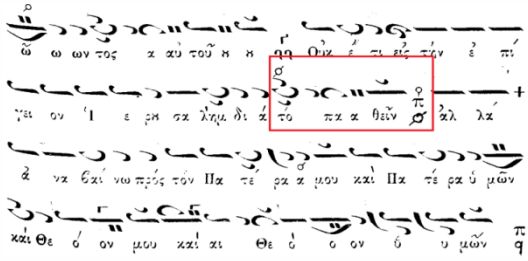
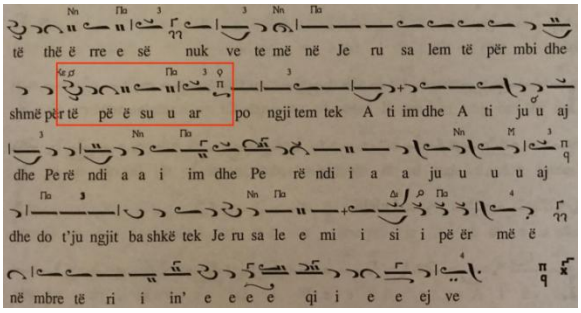
3.2. Java e madhe dhe e shenjtë (έκδοση του 2007)

"Java e madhe dhe e shenjtë" (Η μεγάλη και αγία εβδομάδα) είναι η δεύτερη κατά σειρά μουσική έκδοση της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας. Πραγματοποιήθηκε το έτος 2007, και αποτελεί επίσης πόνημα του Αρχιμανδρίτη π. Ιουστίνου Ευθυμιάδη. Κι αυτό το βιβλίο έχει εκτυπωθεί σε μεγάλο μέγεθος σελίδων, ασπρόμαυρο, με στοιχειοθεσία 15 διπλών στίχων και περιέχει τα κυριότερα ψάλματα της Μεγάλης Εβδομάδος, καθώς στις 186 σελίδες του δεν θα μπορούσε να χωρέσει πλήρες το ρεπερτόριο αυτής της περιόδου. Συγκεκριμένα περιλαμβάνει τους βασικούς ύμνους από τον Όρθρο της Μεγάλης Δευτέρας, Τρίτης και Τετάρτης, τον Όρθρο και τον Εσπερινό την Μεγάλης Πέμτης, τον Όρθρο, τις μεγάλες Ώρες και τον Εσπερινό της Μεγάλης Παρασκευής, τον Όρθρο -με τα αργά ευλογητάρια- και τον Εσπερινό του Μεγάλου Σαββάτου, και τον Όρθρο της Κυριακής του Πάσχα. Στο τέλος, σε Επίμετρο συμπεριλαμβάνονται ως επιπρόσθετα το "Ιδού ο Νυμφίος" και "Κύριε ελέησον".

Στα προλεγόμενα, υπογεγραμένα από τον At Justini, αναφέρονται τα εξής πολύ ενδιαφέροντα: *[…] Το έργο μας ακολουθεί το στυλ του Ραιδεστηνού, ο οποίος ήταν πρωτοψάλτης του Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως, "Η μεγάλη εβδομάδα" του οποίου καθιερώθηκε στην ψαλτική παράδοση. Το κείμενο από γλωσσολογικής πλευράς διορθώθηκε σε πολλές περιπτώσεις προκειμένου να προσαρμοστεί με την σημερινή γλώσσα και ευχαριστούμε τους όσους συνέβαλαν για αυτό. Κάποιες φορές διορθώθηκε έτσι ώστε να συμπίπτει με τον μουσικό ρυθμό. Επίσης προστέθηκαν και οι ύμνοι που δεν είχαν μεταφραστεί μέχρι τώρα. Πιστεύουμε πως ολοκληρώθηκε το σύνολο της Μεγάλης Εβδομάδας […]*[356].

[356] […] Puna jonë ndjek kryesisht stilin e Gjergj Redhestionosit, i cili ka qënë kryepsalt i Patriarkanës së Konstandinopojës, Java e madhe e të cilit u afirmua në traditën psaltike. Teksti nag ana littérale u korigjua në shumë raste që të përshtatet nga ana gjuhën e sotme dhe i falenderojmë ata që kontribuan për këto. Disa herë u rregullua që të përputhet me ritmin muzikor. Gjithashtu u shtuan dhe himnet që nuk ishin përkthyer deri tani. Prandaj besojmë se u plotësua tërësia e Javës së Madhe. […] (Java e madhe dhe e shenjtë, Tiranë: Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqiperise, 2007, Parathënie).

Όσα αναφέρει εν προκειμένω ο συγγραφέας για την εξάρτησή του από το έργο του Γεωργίου Ραιδεστηνού διαπιστώνονται εύκολα με την απλή συγκριτική παράθεση των μελοποιημάτων του Ραιδεστηνού και των προσαρμογών του π. Ιουστίνου. Έστω ως παράδειγμα το τροπάριο των αίνων του Όρθρου της Μ. Δευτέρα "*Ερχόμενος ο Κύριος*":

"Ερχόμενος ο Κύριος" **Ραιδεστηνός**	"Kur vinte Zoti" **Java e madhe dhe e Shenjtë**

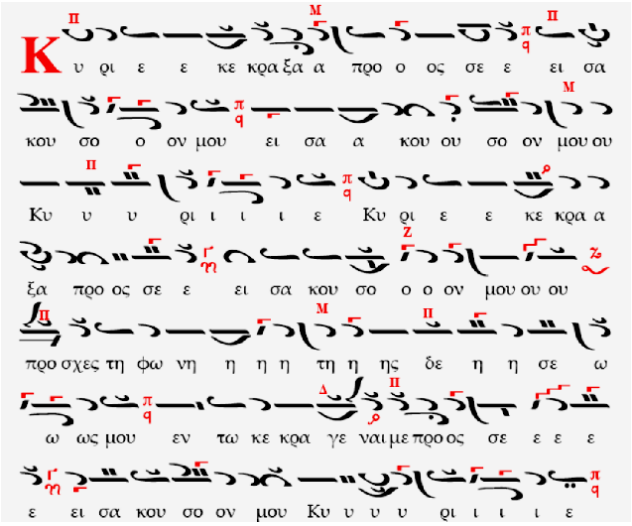
3.3. Anastasimatari (έκδοση του 2015)

Η πιο πρόσφατη έκδοση βασικού βυζαντινού μουσικού βιβλίου από την Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία της Αλβανίας πραγματοποιήθηκε το 2015. Πρόκειται για το Anastasimatari του Theodhor Peci. Το σκληρόδετο, δίχρωμο βιβλίο έκτασης 430 σελίδων μεγάλου μεγέθους, διαστάσεων 21x29,5

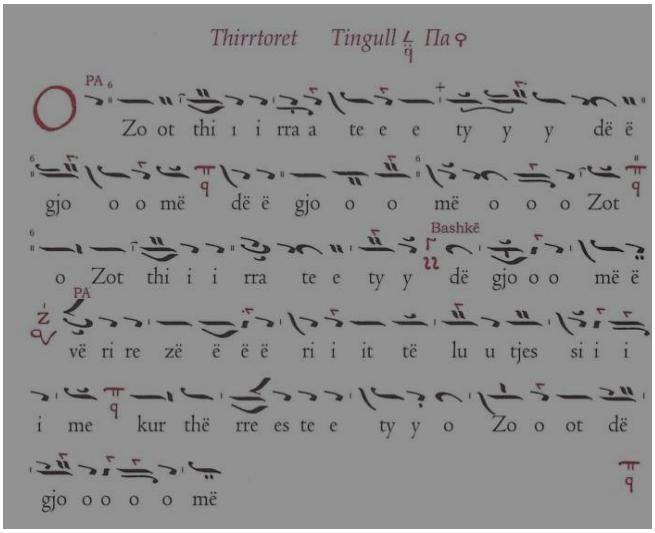
εκ., περιέχει εκτενή Εισαγωγή (Hyrje) του Γρηγορίου Αναστασίου (σσ. 11-24), όπου μπορεί κανείς να πληροφορηθεί για την γενικότερη παράδοση του Αναστασιματαρίου, τις προσαρμογές του ψαλτικού μέλους σε γλώσσες εκτός της Ελληνικής και λεπτομερή περιγραφή του περιεχομένου και της μελοποιίας του συγκεκριμένου (αλβανικού) Αναστασιματαρίου. Από την Εισαγωγή αυτή – ουσιαστικά το ευγενώς παραχωρηθέν από τον συντάκτη της ελληνικό πρωτότυπο κείμενό της- αντλούμε και παραθέτουμε αυτούσιο το παρακάτω εκτενές και κατατοπιστικό παράθεμα: *"... ὁ χαρισματικὸς νέος πρωτοψάλτης τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀλβανίας, κ. Θεόδωρος Πέτσι, [...] φέρνει στὸ φῶς αὐτὴν τὴν σπουδαία ἐργασία τῆς προσαρμογῆς καὶ μελοποίησης τοῦ Ἀνστασιματαρίου στὰ Ἀλβανικά. Χαρακτηρίζεται δὲ ἡ ἐργασία του αὐτὴ διττῶς ὡς προσαρμογὴ καὶ μελοποίηση γιατί, πέραν τοῦ ὅτι κάθε προσαρμοστικὸ ἐγχείρημα ἀποτελεῖ ἐν μέρει νέα μελοποίηση, στὴν συγκεκριμένη περίπτωση θὰ λέγαμε ὅτι ἡ ἰσορροπία ἀνάμεσα στὰ δυὸ εἶναι ἰδανική. Στόχος τοῦ μελοποιοῦ εἶναι ἡ σὲ κάθε περίπτωση καλύτερη μελικὴ ἔνδυση τοῦ λόγου. Ἔτσι, ἐπιλέγει νὰ μελοποιήσει τὶς βέλτιστες ἀπὸ τὶς ὑπάρχουσες μεταφράσεις, κυρίως τοῦ Fan Noli, καὶ δὲν διστάζει νὰ ἐπέμβει ἢ νὰ προσφέρει δικές του μεταφράσεις καὶ τῶν συνεργατῶν του, ὥστε ἡ βάση τοῦ ἐγχειρήματος, δηλαδή τὸ ποιητικὸ-ὑμνογραφικὸ κείμενο, νὰ εἶναι στέρεη.*

Μέλημα τοῦ μελοποιοῦ εἶναι νὰ μεταφέρει μὲ πιστότητα τὶς καθιερωμένες μουσικὲς γραμμὲς ἀπὸ τὸ Ἀναστασιματάριο τοῦ Πέτρου-Ἰωάννου, ἀλλὰ μὲ σχετικὴ εὐελιξία, ὥστε νὰ μὴν παραβλάπτεται ὁ σωστὸς τονισμὸς τοῦ λόγου καὶ τῶν νοημάτων. Ἰδοὺ πὼς τὸ καταφέρνει στὸ Κύριε ἐκέκραξα τοῦ πρώτου ἤχου:

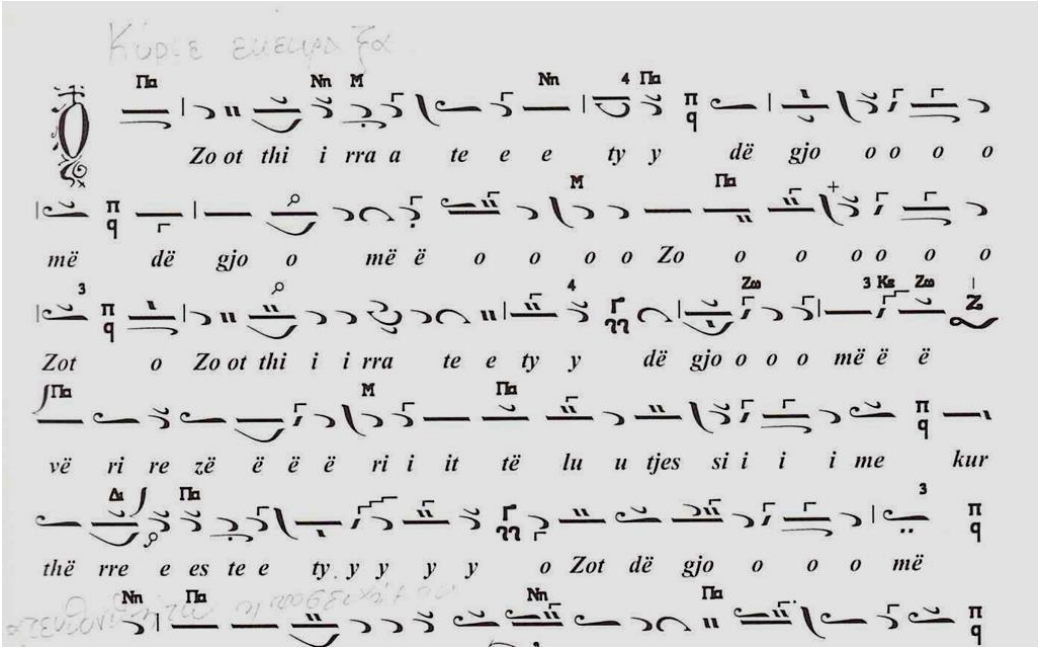
Ιωάννου

Peci

[Σημ. συγγραφέως: Βρίσκουμε ενδιαφέρουσα και επεκτείνουμε την σύγκριση και με την αντίστοιχη μελοποίηση-προσαρμογή του π. Ιουστίνου:

Από αυτήν την τριπλή σύγκριση προκύπτει η διαφορά στην προσαρμοστική μέθοδο ανάμεσα στον π. Ιουστίνο και τον Peci. Ο πρώτος καταφανώς νοιάζεται για την διατήρηση αλώβητου του πρωτότυπου μέλους, ο δεύτερος έχει προτεραιότητα την ευρυθμία του ποιητικού αλβανικού κειμένου και την αρμόδια μελική του ένδυση θυσιάζοντας όπου χρειάζεται την προσήλωση στο πρωτότυπο μέλος].

Τὸ Ἀναστασιματάριο τοῦ Θεοδώρου Πέτσι περιλαμβάνει σχεδὸν ὅλα ὅσα περιέχονται στὰ ἔντυπα Ἀναστασιματάρια, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Ἀναστάσιμους Κανόνες. Συγκεκριμένα, περιλαμβάνει κατ' ἦχον γιὰ τὴν Ἀκολουθία τοῦ Ἑσπερινοῦ, τὰ Κεκραγάρια καὶ τὴν στιχολογία τους, τὰ ἀναστάσιμα στιχηρὰ ἰδιόμελα, τὸ θεοτοκίο δοξαστικὸ τῶν ἑσπερίων, τὰ ἀπόστιχα καὶ τὸ θεοτοκίο δοξαστικὸ ποὺ στεφανώνει τὴν ἑνότητα. Ἀκολουθοῦν τὰ ψαλλόμενα κατ' ἦχον στοὺς Ὄρθρους τῶν Κυριακῶν, ἤτοι, τὰ Θεὸς Κύριος καὶ τὰ ἀναστάσιμα Ἀπολυτίκια, τὰ ἀναστάσιμα Καθίσματα, ἡ ἑνότητα τῶν ἀντιφώνων τῶν Ἀναβαθμῶν, ἡ τιμιωτέρα, οἱ Αἶνοι καὶ τὰ στιχηρά τους ἰδιόμελα, καὶ στὸ τέλος ἡ Δοξολογία.

Ἀκολουθεῖ ἡ ἑνότητα τῶν ἀναστάσιμων Ἑξαποστειλαρίων καὶ τῶν ἕνδεκα ἑωθινῶν Δοξαστικῶν, ποὺ προσφέρονται σὲ διπλῆ μουσικοποιητικὴ ἐκδοχή. Μία ποὺ σχεδὸν προσαρμόζει ἀπόλυτα τὸ μέλος τοῦ Ἰωάννου Πρωτοψάλτου στὴν παράφραση τοῦ πρωτοτύπου ποιήματος τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα Λέοντος ΣΤ΄ τοῦ Σοφοῦ ἀπὸ τὸν Noli, ποὺ ὅμως διατήρησε τὰ μέτρα, τὸν ἀριθμὸ τῶν συλλαβῶν καὶ τοὺς τονισμούς. Καὶ μιὰ δεύτερη, νέα σύνθεση οὐσιαστικά, στὸ κείμενο μιᾶς νοηματικὰ πιστῆς μετάφρασης ἐπίσης τοῦ Noli. Τέλος, γιὰ λόγους πρακτικούς, σὲ ἐπίμετρο καταχωρίζονται μέλη τοῦ σταθεροῦ ρεπερτορίου τῆς Ἀκολουθίας τοῦ Ὄρθρου, ὅπως τὰ ἀναστάσιμα εὐλογητάρια, ὁ ν΄ ψαλμός, ἡ ἀρχαία φήμη Τὸν Δεσπότην καὶ Ἀρχιερέα, τὰ τροπάρια τῶν μακαρισμῶν κ.λπ.

Ἄλλα ἀπὸ τὰ προσφερόμενα μέλη ἀκολουθοῦν τὸν ἀργὸ δρόμο τοῦ νέου Ἀναστασιματαρίου καὶ ἄλλα τὸν σύντομο συλλαβικό. Τὸ ποιά μελοποιήθηκαν σύντομα καὶ ποιά ἀργά, ὑπαγόρευσε στὸν μελοποιό ἡ ἤδη παγιωμένη ἀσματικὴ πράξη τῶν τελευταίων χρόνων στὴν Ἀλβανικὴ Ἐκκλησία. Παρόλα αὐτά, ἡ φιλοτιμία του τὸν ὁδήγησε νὰ προσφέρει κάποια μέλη ἀπὸ αὐτὰ ποὺ συνηθίζεται νὰ ψάλλονται

*σύντομα καὶ σὲ ἀργὸ δρόμο πρὸς πλείονα πλουτισμὸ τῆς ἀλβανικῆς ψαλμωδίας. Στὸν πίνακα ποὺ ἀκολουθεῖ ἐπισημαίνονται ποιά μέλη προσφέρονται σύντομα (**Σ**), ποιά ἀργά (**Α**) καὶ ποιά σὲ διπλῆ ἐκδοχή (**Α+Σ**)*

	α΄	**β΄**	**γ΄**	**δ΄**	**πλ. α΄**	**πλ. β΄**	**βαρύς**	**πλ. δ΄**
Κεκραγάρια	**Α+Σ**	**Α+Σ**	**Α+Σ**	**Α+Σ**	**Α+Σ**	**Α+Σ**	**Α+Σ**	**Α+Σ**
Στιχολογία	**Σ**	**Σ**	**Σ**	**Σ**	**Σ**	**Σ**	**Σ**	**Σ**
Στιχηρὰ Ἑσπέρια	**Α+Σ**	**Α**	**Σ**	**Σ**	**Α+Σ**	**Α**	**Σ**	**Σ**
Δοξαστικὸ θεοτοκίο ἑσπερίων	**Α**	**Α**	**Α**	**Α**	**Α**	**Α**	**Α**	**Α**
Ἀπόστιχα	**Σ**	**Σ**	**Σ**	**Σ**	**Σ**	**Σ**	**Σ**	**Σ**
Δοξαστικὸ θεοτοκίο ἀποστίχων	**Σ**	**Σ**	**Σ**	**Σ**	**Σ**	**Σ**	**Σ**	**Σ**
Θεὸς κύριος - Ἀπολυτίκια	**Σ**	**Σ**	**Σ**	**Σ**	**Σ**	**Σ**	**Σ**	**Σ**
Καθίσματα	**Σ**	**Σ**	**Σ**	**Σ**	**Σ**	**Σ**	**Σ**	**Σ**
Ἀναβαθμοὶ	**Σ**	**Σ**	**Σ**	**Σ**	**Σ**	**Σ**	**Σ**	**Σ**
Τιμιωτέρα	**Σ**	**Σ**	**Σ**	**Σ**	**Σ**	**Σ**	**Σ**	**Σ**
Πασαπνοάρια	**Α+Σ**	**Α**	**Α**	**Α**	**Α+Σ**	**Α**	**Α**	**Α**
Ἰδιόμελα Αἴνων	**Α+Σ**	**Α**	**Σ**	**Σ**	**Α**	**Α**	**Σ**	**Σ**
Δοξολογία	**Σ**	**Σ**	**Σ**	**Σ**	**Σ**	**Σ**	**Σ**	**Σ**

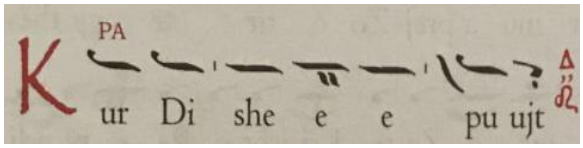
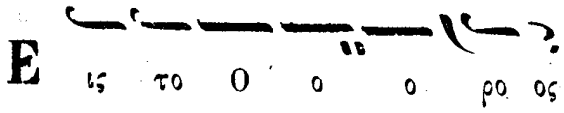
Ὁ Θεόδωρος Πέτσι κι οἱ συνεργάτες του παραδίδουν στὸν ἀλβανόφωνο ψαλτικὸ κόσμο μιὰ ἄρτια μουσικὴ ἔκδοση, ὅπου σημειώνονται οἱ ρυθμικοὶ πόδες ἀνάλογα μὲ τοὺς τονισμοὺς τοῦ ποιητικοῦ κειμένου καὶ τὰ ἰσοκρατήματα σύμφωνα μὲ τὴν μελωδικὴ κίνηση τῶν τετραχόρδων καὶ πενταχόρδων τῆς πανθαύμαστης ψαλτικῆς Ὀκταηχίας. Τὸ μεγάλο σχῆμα καὶ ἡ εὐανάγνωστες γραμματοσειρές, καθιστοῦν τὸ βιβλίο εὔχρηστο στὸ ψαλτικὸ Ἀναλόγιο καὶ μάλιστα πρόσφορο στὴν ἀπὸ χοροῦ ψαλμώδηση.

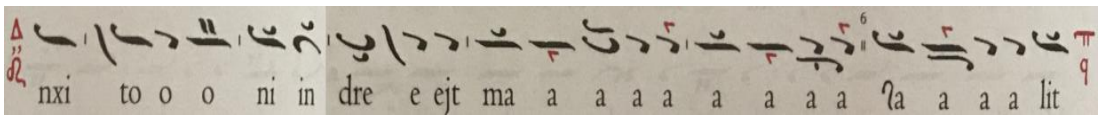
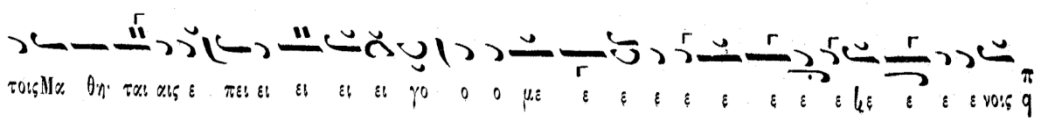
Καὶ ἂς σημειωθεῖ, ὅτι τὸ ἀνὰ χεῖρας Ἀναστασιματάριο δὲν εἶναι ἁπλῶς ἕνα ἐγκεφαλικὸ καὶ ἐργαστηριακὸ προϊόν. Δοκιμάζεται καθημερινὰ ὡς τὸ βασικὸ ἐγχειρίδιο διδασκαλίας τῆς Ψαλτικῆς στὴν

Σχολὴ Βυζαντινῆς Μουσικῆς τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀλβανίας "Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Κουκουζέλης" καὶ κυρίως ἀγγέλεται ὡς μουσικὸ ἀναστάσιμο εὐαγγέλιο κάθε Κυριακὴ στὸν Καθεδρικὸ Ναὸ τῆς Ἀναστάσεως. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ δὲν εἶναι δίχως σημασία. Ἡ γνώση καὶ ἡ μουσικότητα τοῦ μελοποιοῦ χαρίζουν στὸ ἔργο τὴν ἀπαιτούμενη ὀρθότητα καὶ ὡραιότητα. Ἀλλὰ ἡ χρήση στὸ ἀναλόγιο τὸ κάνει κτῆμα τῆς κοινότητας, τὸ καθιερώνει καὶ τὸ ἐκκλησιοποιεῖ".

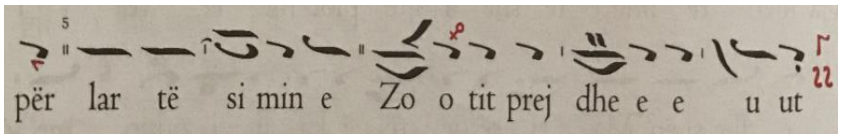
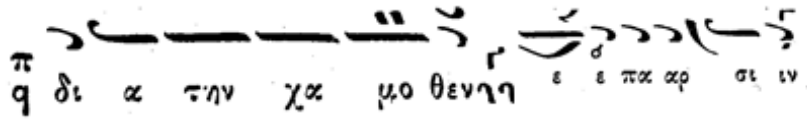
Μένει ωστόσο να δούμε και μια περίπτωση όπου ο Θ. Πέτσι λειτουργεί περισσότερο ως πιστός προσαρμογέας παρά ως μελοποιός, όπου όμως καταφανώς παρεμβαίνει κατάλληλα στο αλβανικό ποιητικό κείμενο. Επιλέγουμε εν προκειμένω –για να είναι εύκολες και οι περαιτέρω συγκρίσεις με την προηγούμενη εργασία του π. Ιουστίνου το α΄ εωθινό σε σύγκριση με την μελοποίηση του ελληνικού πρωτοτύπου του Ιωάννου Πρωτοψάλτου:

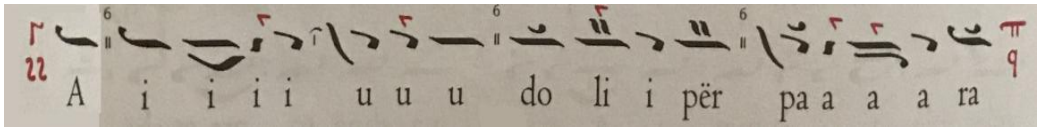
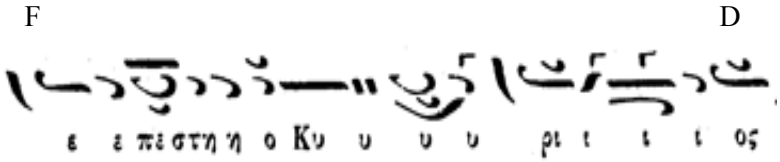
- *Εἰς τὸ ὄρος*[357], Εωθινό α'

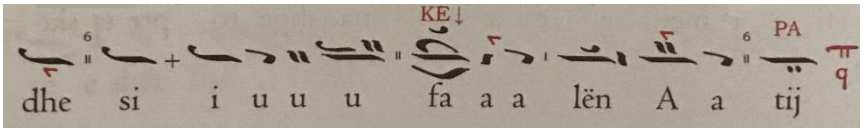
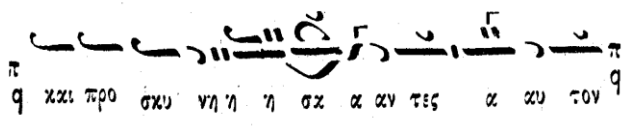
1	Peci: Kur Dishepujt (Όταν οι μαθητές)
	D G
	Ιωάννου: Εἰς τὸ ὄρος
	D G

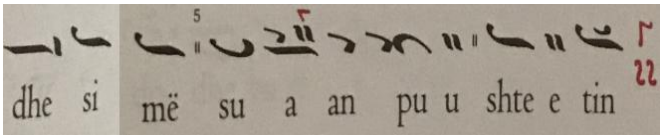
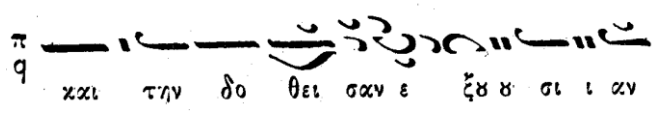
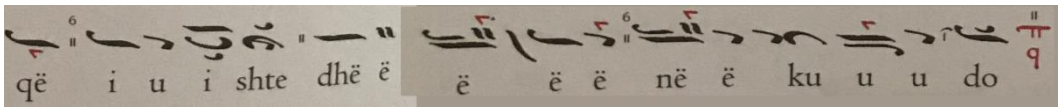
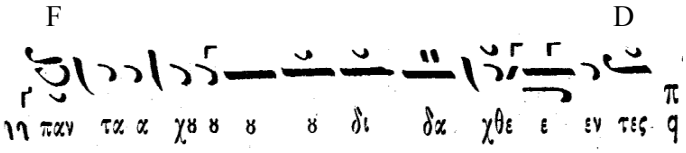
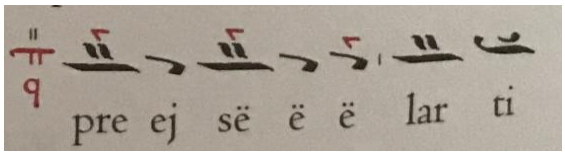
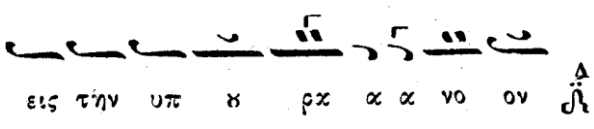
2	Peci: nxitonin drejt malit (επέσπευδαν για τον βουνό)
	G D
	Ιωάννου: τοῖς Μαθηταῖς ἐπειγομένοις
	F D

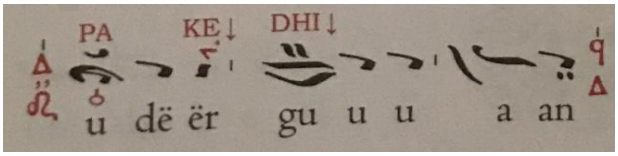
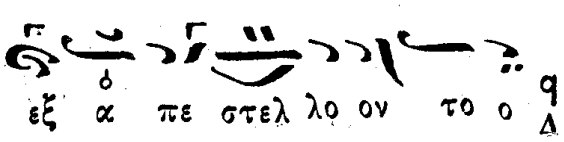
[357] "*Εἰς τὸ ὄρος*", Anastasimatri, υπό την επιμέλεια του Theodhor Peci, σσ. 392-393.

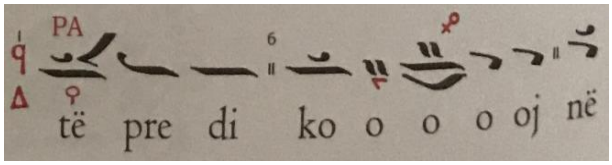
3	Peci: për lartësimin e Zotit prej dheut (για την ύψωση του Κυρίου από την γή)
	C F
	Ιωάννου: διὰ τὴν χαμόθεν ἔπαρσιν
	C FF

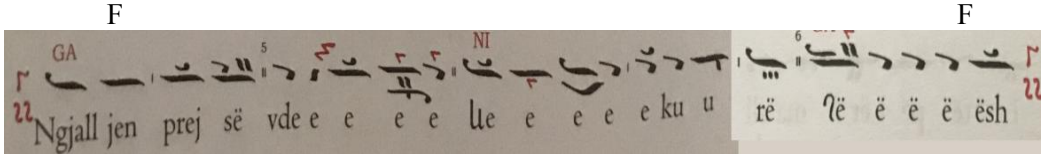
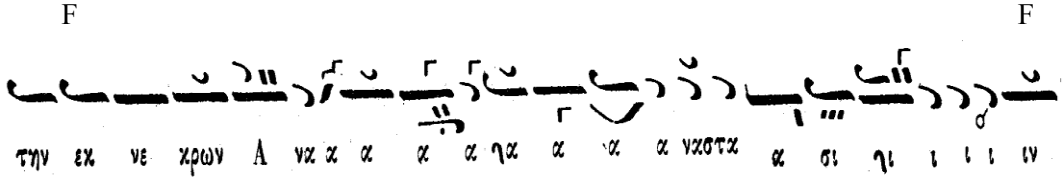
4	Peci: i u doli përpara (εμφανίστηκε μπροστά τους)
	F D
	Ιωάννου: ἐπέστη ὁ Κύριος
	F D

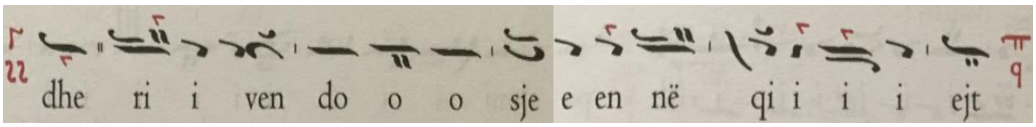
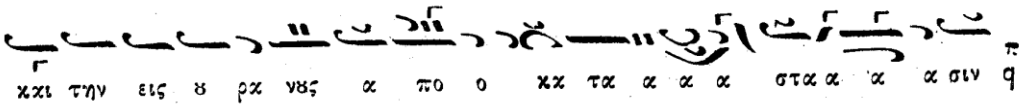
5	Peci: dhe si u falën Atij (αφού Τον προσκύνησαν)
	D D
	Ιωάννου: καὶ προσκυνήσαντες αὐτὸν
	D D

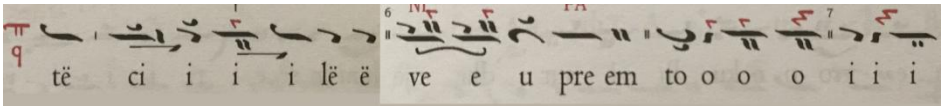
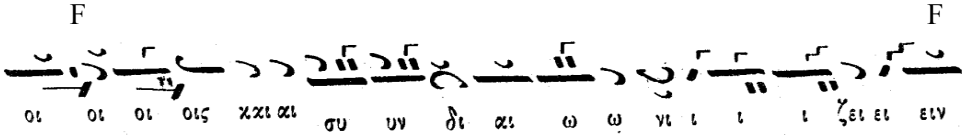
6	Peci: dhe si mësuan pushtetin (και έμαθαν την εξουσία)
	F F
	Ιωάννου: καὶ τὴν δοθεῖσαν ἐξουσίαν
	F F
7	Peci: që i u ishte dhënë kudo (που τους είχε δοθεί παντού)
	F D
	Ιωάννου: πανταχοῦ διδαχθέντες
	F D
8	Peci: prej së larti (από ψιλά)
	EF G
	Ιωάννου: εἰς τὴν ὑπ' οὐρανὸν
	D G

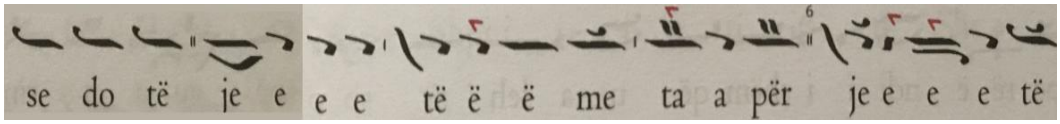
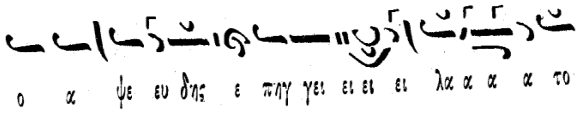
9	Peci: u dërguan (στάλθηκαν)
	D G
	Ιωάννου: ἐξαπεστέλλοντο
	D G

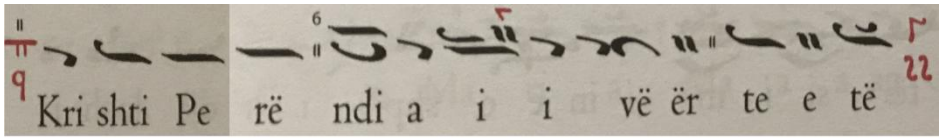
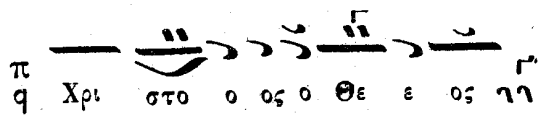
10	Peci: të predikojnë (να κηρύσουν)
	D F
	Ιωάννου: κηρῦξαι
	D F

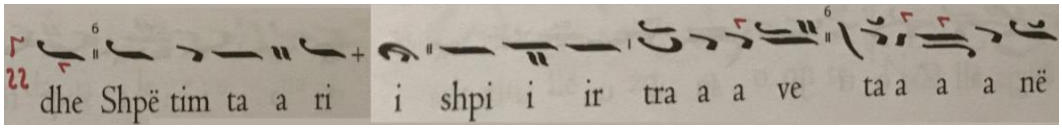
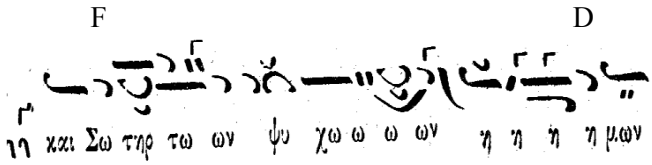
11	Peci: Ngjalljen prej së vdekurësh (την ανάσταση εκ νεκρών)
	F F
	Ιωάννου: τὴν ἐκ νεκρῶν Ἀνάστασιν
	F F

12	Peci: dhe rivendosjen në qiejt (και την επανατοποθέτησή του στους Ουρανούς)
	F D
	Ιωάννου: καὶ τὴν εἰς Οὐρανοὺς ἀποκατάστασιν
	F D

13	Peci: të cilëve u premtoi (στους οποίους υποσχέθηκε)
	D F
	Ιωάννου: οἷς καὶ συνδιαιωνίζειν
	F F

14	Peci: se do të jetë me ta për jetë (θα είναι μαζί τους για μια ζωή)
	F D
	Ιωάννου: ὁ ἀψευδὴς ἐπηγγείλατο
	F D

15	Peci: Krishti Perëndia i vërtetë (ο Χριστός ο Θεός ο αληθινός)
	D F
	Ιωάννου: Χριστὸς ὁ Θεός
	E F

16	Peci: dhe Shpëtimtari i shpirtrave tanë (και Σωτήρας των ψυχών μας)
	F D
	Ιωάννου: καὶ Σωτὴρ τῶν ψυχῶν ἡμῶν
	F D

- **Η μεταχείριση του ποιητικού κειμένου**

Είναι σχεδόν αυτονόητο ότι το υμνογραφικό κείμενο αποτελεί τον βασικότερο παράγοντα για την διαμόρφωση της προσαρμογής του ψαλτικού μέλους σε οποιαδήποτε γλώσσα, εν προκειμένῳ στην Αλβανική. Μιλώντας βέβαια για υμνογραφικό κείμενο εννοούμε κατά κανόνα για μια μετάφραση του πρωτότυπου ελληνικού. Αυτή η μετάφραση ιδιαίτερα προκειμένου για ιδιόμελα τροπάρια μπορεί να είναι περισσότερο πιστή στο νόημα του πρωτοτύπου και λιγότερο στο μέτρο και τις συλλαβές ή το αντίστροφο.

Εξάλλου, στην περίπτωση της Αλβανίας η βασική μεταφραστική εργασία οφείλεται στον Noli. Παρατηρούμε, όμως, ότι οι μεταφράσεις του Noli δεν είναι οι μόνες που επενδύονται μουσικά κι ούτε πάντοτε χρησιμοποιούνται αυτούσιες. Ο πίνακας που ακολουθεί παρουσιάζει ποιό ακριβώς κείμενο χρησιμοποιεί ο κάθε μελοποιός, μάλιστα συγκρινόμενο με την αυθεντική μετάφραση του Noli:

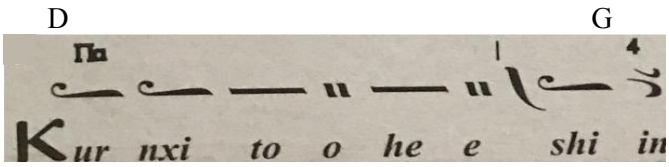
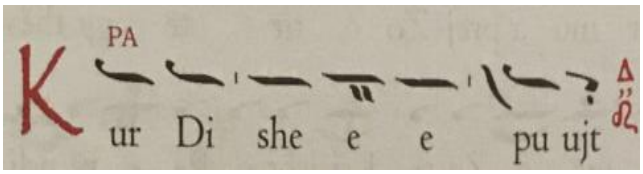
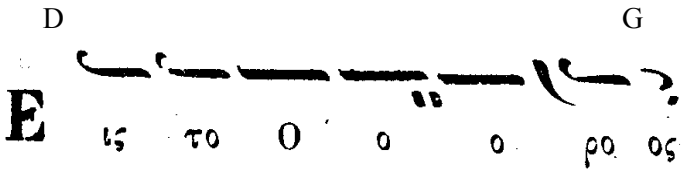
Ελληνικό κείμενο	Noli (1914)	Anastasimatari *(έδοση του 2003)*	Anastasimatari (έκδοση του 2015)
Εἰς τὸ ὄρος τοῖς Μαθηταῖς ἐπειγομένοις,	Kur nxitoheshin Dishépujte ne mal	Kur nxitoheshin dishepujtë në mal	Kur Dishepujt nxitonin drejt malit
διὰ τὴν χαμόθεν ἔπαρσιν, ἐπέστη ὁ Κύριος,	per shéstjén prés dhéut, u qendroj perpara Zoti;	për ngjitjen prej dheut u qëndroi përpara Zoti	për lartësimin e Zotit prej dheut i u doli përpara
καὶ προσκυνήσαντες αὐτὸν καὶ τὴν δοθεῖσαν ἐξουσίαν, πανταχοῦ διδαχθέντες,	dhé, si iu-fale dhé mesuan pushtétin q'i sh dhêne kudô,	dhe si ju falën dhe mësuan pushtetin që i ish dhënë kudo	dhe si u falën Atij dhe si mësuan pushtetin që i u ishte dhënë kudo
εἰς τὴν ὑπ' οὐρανὸν ἐξαπεστέλλοντο, κηρῦξαι τὴν ἐκ νεκρῶν Ἀνάστασιν,	dergoheshin ne bote te leçitin Ngjalljén préj se vdékuresh	dërgoheshin në botë lëçitin ngjalljen prej së vdekurësh	prej së larti u dërguan të predikojnë Ngjalljen prej së vdekurësh
καὶ τὴν εἰς Οὐρανοὺς ἀποκατάστασιν·	dhé vendosjén ner qiéjte;	dhe vendosjen ndër qiejtë	dhe rivendosjen në qiejt
οἷς καὶ συνδιαιωνίζειν, ὁ ἀψευδὴς ἐπηγγείλατο,	mé te cilet u - zotua i vertéti te jeté bashke per jeté,	me të cilët u zotua i vërteti të jetë bashkë përjetë	të cilëve u premtoi se do të jetë me ta për jetë
Χριστὸς ὁ Θεός, καὶ Σωτὴρ τῶν ψυχῶν ἡμῶν.	Krishti Pérendia dhe Shpetimtar' i shpirtévé tona.	Krishti Perëndia dhe Shpëtimtar' i shpirtrave tona.	Krishti Perëndia i vërtetë dhe Shpëtimtari i shpirtrave tanë

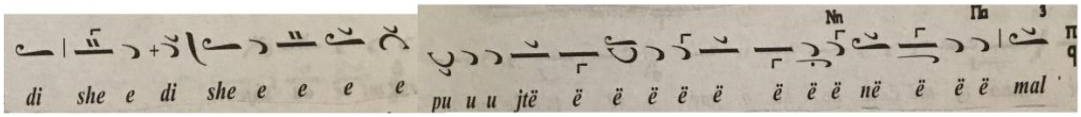
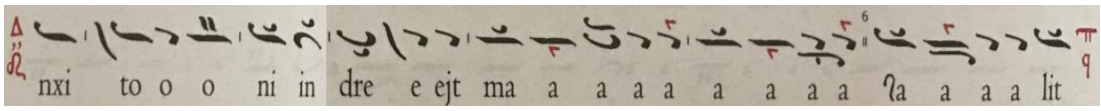
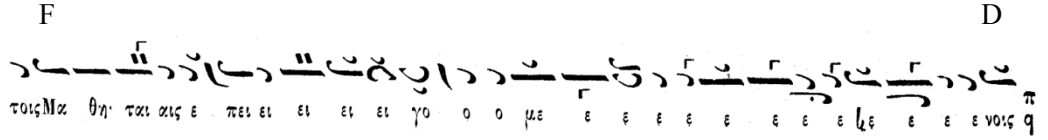
Σχόλια: Το αναστάσιμο δοξαστικού του α΄ ήχου *Εἰς τὸ ὄρος τοῖς Μαθηταῖς* έχει μεταφραστεί από την ελληνική στην αλβανική γλώσσα για πρώτη φορά το έτος 1914 από τον επίσκοπο Fan Noli. Παρατηρούμε, ωστόσο, εδώ, ότι οι μεταγενέστερες εκδόσεις του Αναστασιματαρίου (2003 και 2015) έχουν ως βάση την μετάφραση του Noli προσαρμόζοντας το κείμενο στην σύγχρονη αλβανική γλώσσα. Συγκεκριμένα, η έκδοση του Αναστασιματαρίου του έτος 2003, πόνημα του π. Ιουστίνου, παραμένει σχεδόν πιστή στην μετάφραση του Noli με την μόνη διαφορά στην αντικατάσταση της παρωχημένης λέξης *shéstjén* με την νεότερη λέξη *ngjitjen* (ἔπαρσιν).

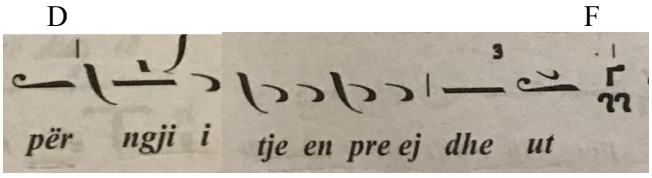
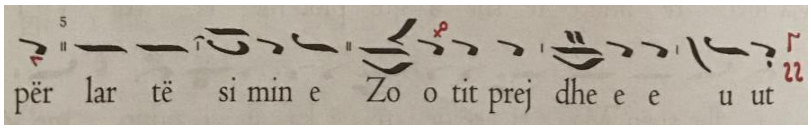
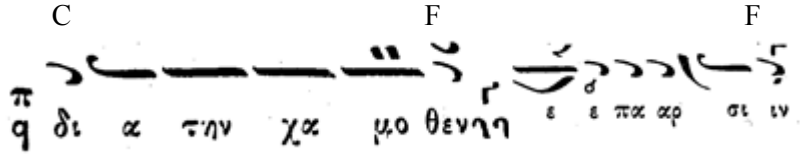
Στην προσπάθεια προσαρμογής του κειμένου στην συνχρονη γλώσσα παρατηρούνται και λάθη. Συγκεκριμένα, η προσαρμογή της φράσης "καὶ προσκυνήσαντες αὐτὸν" στα αλβανικά από τον π. Ιουστίνο, περιέχει στην ουσία ένα συντακτικό λάθος, αφού στην μετάφραση του Noli η έκφραση "iu-fale" σημαίνει την λέξη αυτόν, ενώ στην εκδοχή του π. Ιουστίνου η έκφραση *dhe si ju falën* δεν υπονοεί την λέξη "αυτόν".

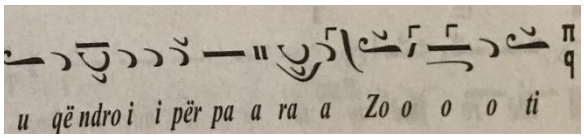
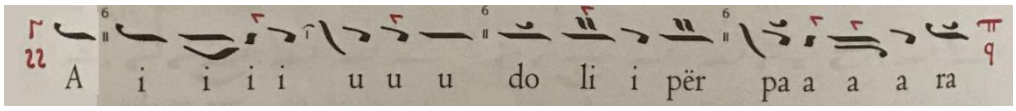
Αντίθετα με τον π. Ιουστίνο, στην έκδοση του Αναστασιματαρίου του έτους 2015, ο Theodhor Peci προβαίνει σε περισσότερες γλωσσικές αλλαγές. Συγκεκριμένα, το ποιητικό κείμενο της έκδοσης του Αναστασιματαρίου του έτους 2015 παρουσιάζεται ως μια περιφραστικότερη μετάφραση με στόχο τόσο την καλύτερη απόδοση των νοημάτων στην σύγχρονη αλβανική γλώσσα, όσο και την καλύτερη και ευρυθμότερη προσαρμογή στιε μελωδικές γραμμές. Ο Peci προσπαθεί όπου είναι εφικτό να διατηρήσει των ίδιο αριθμό συλλαβών με το ελληνικό κείμενο, προκειμένου να πετύχει όσο πιο πιστά γίνεται την προσαρμογή του μέλους στην αλβανική.

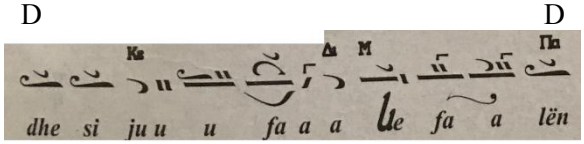
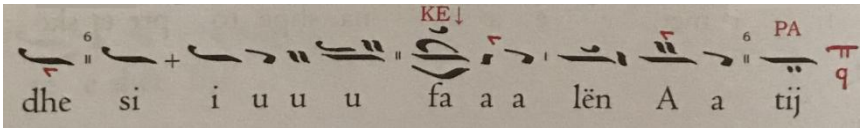
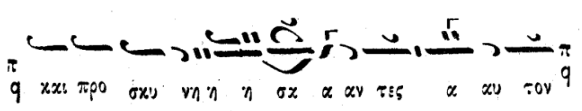
Είναι συνεπώς σχεδόν αυτονόητο ότι το διαφορετικό κείμενο αυτομάτως σχεδόν οδηγεί σε διαφορετική μελοποίηση, όσο κι αν το μελικό πρωτότυπο παραμένει σημείο αναφοράς για όλους τους μελοποιούς. Το πράγμα εμφαίνεται στην παρακάτω συγκριτική παράθεση των μελοποιήσεων του π. Ιουστίνου και Th. Peci μεταξύ τους και με την πρωτότυπη μελοποίηση του Ιωάννου Πρωτοψάλτου:

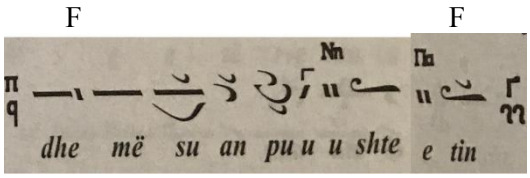
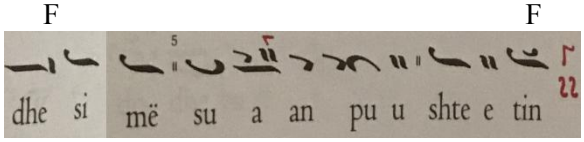
1	π. Ιουστίνος: Kur nxitoheshin (5 συλλαβές)
	Peci: Kur Dishepujt (4 συλλαβές)
	Ιωάννου: Εἰς τὸ ὄρος (4 συλλαβές)

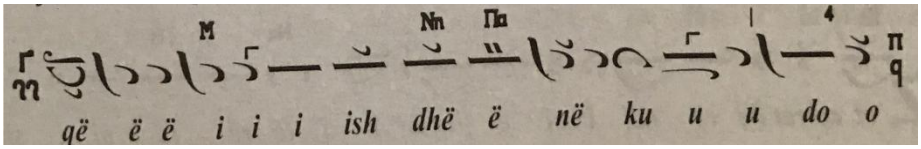
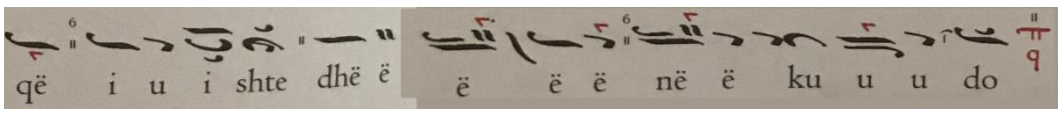
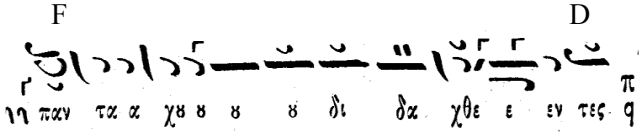
2	π. Ιουστίνος: dishepujtë në mal (6 συλλαβές)
	G D
	Peci: nxitonin drejt malit (6 συλλαβές)
	G D
	Ιω: τοῖς Μαθηταῖς ἐπειγομένοις (9 συλλαβές)
	F D

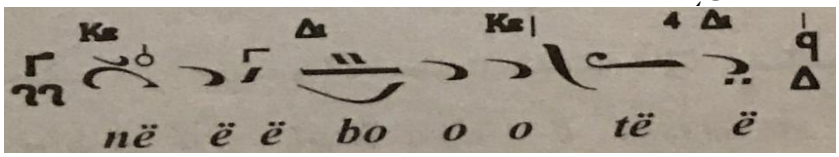
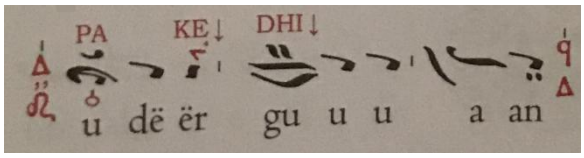
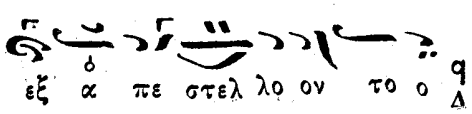
3	π. Ιουστίνος: për ngjitjen prej dheut (6 συλλαβές)
	D F
	Peci: për lartësimin e Zotit prej dheut (11 συλλαβές)
	C F
	Ιωάννου: διὰ τὴν χαμόθεν ἔπαρσιν (9 συλλαβές)
	C F F

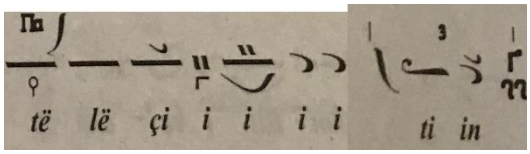
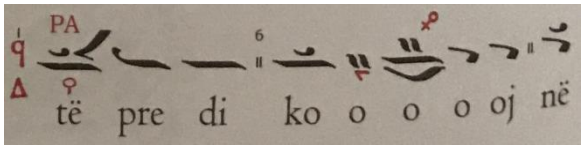
4	π. Ιουστίνος: u qëndroi përpara Zoti (9 συλλαβές)
	F D
	Peci: Ai u doli përpara (8 συλλαβές)
	F D
	Ιωάννου: ἐπέστη ὁ Κύριος (7 συλλαβές)
	F D

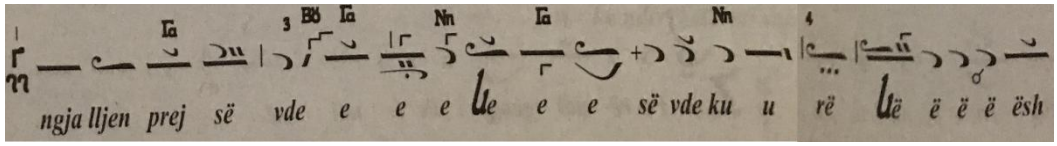
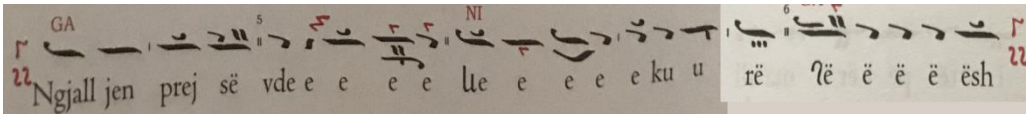
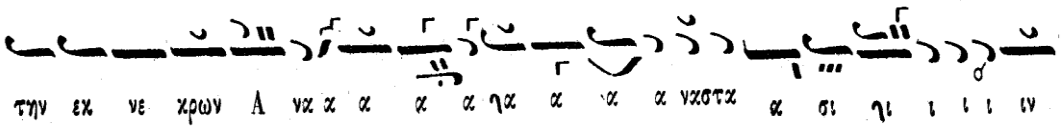
5	π. Ιουστίνος: dhe si ju falën (5 συλλαβές)
	D D
	Peci: dhe si u falën Atij (7 συλλαβές)
	D D
	Ιωάννου: καὶ προσκυνήσαντες αὐτὸν (8 συλλαβές)
	D D

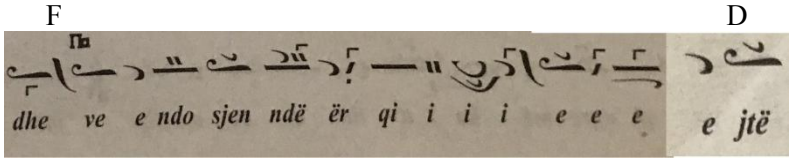
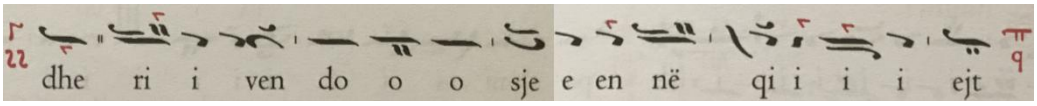
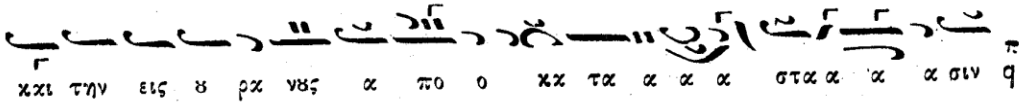
6	π. Ιουστίνος: dhe mësuan pushtetin (7 συλλαβές)
	Peci: dhe si mësuan pushtetin (8 συλλαβές)
	Ιωάννου: καὶ τὴν δοθεῖσαν ἐξουσίαν (9 συλλαβές)

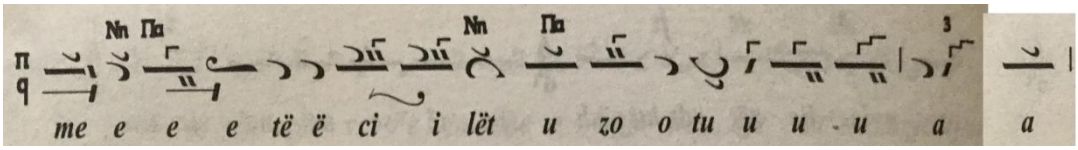
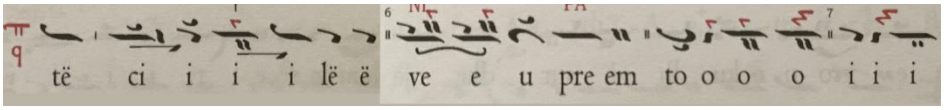
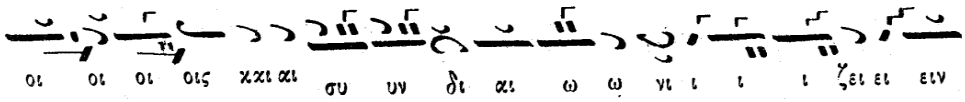
7	π. Ιουστίνος: që i ish dhënë kudo (7 συλλαβές)
	Peci: që i u ishte dhënë kudo (9 συλλαβές)
	Ιωάννου: πανταχοῦ διδαχθέντες (7 συλλαβές)

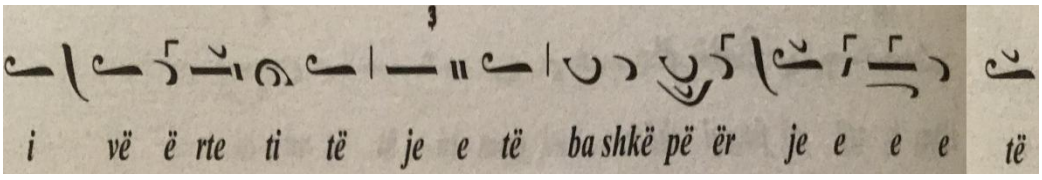
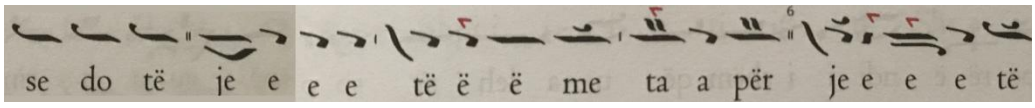
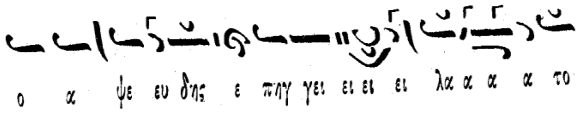
9	π. Ιουστίνος: në botë (3 συλλαβές)
	D G
	Peci: u dërguan (4 συλλαβές)
	D G
	Ιωάννου: ἐξαπεστέλλοντο (6 συλλαβές)
	D G

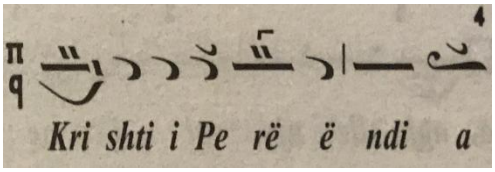
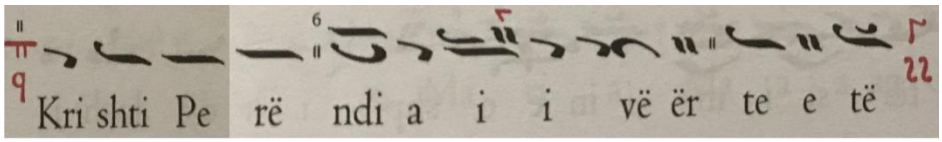
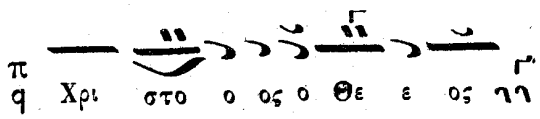
10	π. Ιουστίνος: të lëçitin (4 συλλαβές)
	D F
	Peci: të predikojnë (5 συλλαβές)
	D F
	Ιωάννου: κηρῦξαι (3 συλλαβές)
	D F

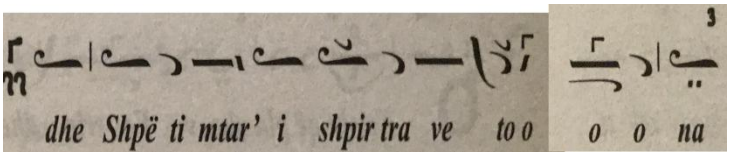
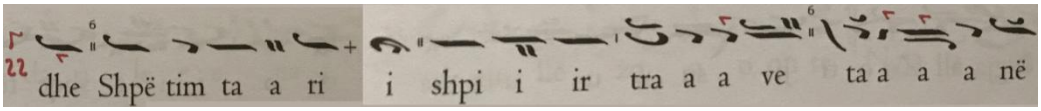
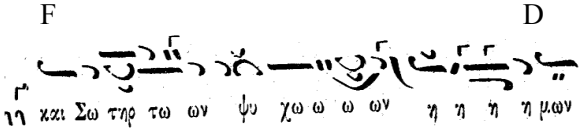
11	π. Ιουστίνος: ngjalljen prej së vdekurësh (7 συλλαβές)
	G F
	Peci: Ngjalljen prej së vdekurësh (7 συλλαβές)
	F F
	Ιωάννου: τὴν ἐκ νεκρῶν Ἀνάστασιν (8 συλλαβές)
	F F

12	π. Ιουστίνος: dhe vendosjen ndër qiejtë (8 συλλαβές)
	F D
	Peci: dhe rivendosjen në qiejt (9 συλλαβές)
	F D
	Ιωάννου: καὶ τὴν εἰς Οὐρανοὺς ἀποκατάστασιν (12 συλλαβές)
	F D

13	π. Ιουστίνος: me të cilët u zotua (8 συλλαβές)
	F F
	Peci: të cilëve u premtoi (8 συλλαβες)
	D F
	Ιωάννου: οἷς καὶ συνδιαιωνίζειν (8 συλλαβές)
	F F
Σχόλια: Οι φράσεις ταυτίζονται απόλυτα. Λόγω τονισμού της γλώσσας ο Peci επιλέγει να προσθέσει ένα ίσον στην αρχή της δεκατετρίτης μουσικής φράσης.	

14	π. Ιουστίνος: i vërteti të jetë bashkë për jetë (12 συλλαβές)
	F D
	Peci: se do të jetë me ta për jetë (10 συλλαβές)
	F D
	Ιωάννου: ὁ ἀψευδὴς ἐπηγγείλατο (9 συλλαβές)
	F D

15	π. Ιουστίνος: Krishti Perëndia (6 συλλαβές)
	FG F
	Peci: Krishti Perëndia i vërtetë (10 συλλαβές)
	D F
	Ιωάννου: Χριστὸς ὁ Θεός (5 συλλαβές)
	E F

16	π. Ιουστίνος: dhe Shpëtimtar' i shpirtrave tona (10 συλλαβές)
	F D
	Peci: dhe Shpëtimtari i shpirtrave tanë (11 συλλαβές)
	F D
	Ιωάννου: καὶ Σωτὴρ τῶν ψυχῶν ἡμῶν (8 συλλαβές)
	F D

* * *

Απ' όσα εκτέθηκαν για την εκδοτική βυζαντινή μουσική παραγωγή της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας γίνεται φανερό ότι αν και προοδεύει σταθερά από το 1990 και εξής βρίσκεται ακόμα σε αρχικό και θεμελιακό στάδιο. Δεν είναι τυχαίο ότι από τις σε σύνολο τρείς ολοκληρωμένες εκδόσεις αυτής της περιόδου, οι δυό αφορούν στο Αναστασιματάριο. Ο Γρηγόριος Αναστασίου διαπιστώνει ότι: "[…] τὸ περιεχόμενό του καθιστᾶ τὸ Ἀναστασιματάριο τὸ βασικότερο ἐγχειρίδιο στὴν διακονία τῆς ψαλτῆς λατρείας καὶ τὴν διδασκαλία τῆς Ψαλτικῆς, γεγονὸς ποὺ ἐξηγεῖ ἀφ' ἑνὸς ὅτι γνώρισε εὐρύτατη χειρόγραφη καὶ ἔντυπη διάδοση, ἀφ' ἑτέρου ὅτι ἐμφανίζεται ἐνεργὰ σὲ κάθε ἱστορικὸ σταθμὸ τῆς Ψαλτικῆς – πρῶτο αὐτὸ ἀπὸ τὰ μουσικὰ βιβλία – εἴτε νὰ προσδιορίζει, εἴτε νὰ ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὶς ἐξελίξεις.[…]"[358]. Είναι προφανές λοιπόν ότι η χρησιμότητα και η σπουδαιότητα του Αναστασιματαρίου, τόσο στην λειτουργική χρήση όσο και στην διδασκαλία της ψαλτικής, οδήγησε την Αυτοκέφαλη Εκκλησία της Αλβανίας να εκδώσει αρχικά και να επανεκδώσει αργότερα το *Anastasimatari*, αυτή τη φορά σε πλήρη μορφή.

Η Μεγάλη Εβδομάδα έχει βασικές και κρίσιμες απαιτήσεις κατά την άσκηση της ψαλτήκης λατρείας και για αυτό η έκδοση ειδικού μουσικού βιβλίου κατέστη πρωταρχικό μέλημα επίσης. Ωστόσο, μένουν ακόμα πολλές βασικές εκδόσεις που πρέπει να γίνουν για να καλυφθεί με επάρκεια το βασικό ψαλτικό ρεπερτόριο:

- Δοξαστάριον, που θα περιέχει το δοξαστικά στιχηρά ιδιόμελα του Ενιαυτού, του Τριωδίου και του Πεντηκοσταρίου,
- Ειρμολόγιον, που θα περιέχει το μέλος των ειρμών των κανόνων σε σύντομο μέλος και σε αργό μέλος όσων ψάλλονται ως Καταβασίες,
- Ανθολογία, που θα περιέχει το σταθερό ρεπερτόριο των ακολουθιών Εσπερινού, Όρθρου, θ. Λειτουργίας.

Αυτό φαντάζει ένα δύσκολο και μεγάλο, μακρόπνοο, έργο, το οποίο όμως υπάρχουν πλέον οι υποδομές και οι κατάλληλοι άνθρωποι στον αλβανικό ψαλτικό χώρο που μπορούν να το υποστηρίξουν, να το υπηρετήσουν, να το αναλάβουν και να το αποπερατώσουν σύντομα.

[358] Γρηγόριος Αναστασίου, "Η παράδοση και εξέλιξη του Αναστασιματαρίου και η προσαρμογή-μελοποίηση του στα Αλβανικα", Εισαγωγή της Αλβανικής Έκδοσης του Αναστασηματαρίου. Το κείμενο έχει δημοσιευτεί μεταφρασμένο στην Αλβανική γλώσσα. Το πρωτότυπο κείμενο στην Ελληνική, χρησιμοποιήθηκε με την άδεια του συγγραφέα.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η διεξαχθείσα έρευνα στα πλαίσια της διδακτορικής διατριβής με θέμα *"Η ψαλτική τέχνη στην Αλβανία από τις αρχές του κ΄ αιώνα έως σήμερα"* ακολούθησε δύο βασικούς παράλληλους άξονες: α) το ιστορικό υπόβαθρο πάνω στο οποίο αναπτύχθηκε και β) την εξελικτική πορεία της ψαλτικής τέχνης στον συγκεκριμένο τόπο και χρονικό διάστημα.

Η διερεύνηση του θέματος θεμελιώθηκε στη συστηματική και εις βάθος μελέτη πρωτογενούς υλικού, το οποίο συνίσταται από: α) επιλεγμένες αρχειακές πηγές, β) δημοσιεύματα του Τύπου γ) την υποστηρικτική βιβλιογραφία και δ) συνεντεύξεις προσώπων-φορέων της Ψαλτικής στον αλβανικό χώρο. Στη συνέχεια, η αναλυτική παρουσίαση των αποτελεσμάτων δομείται χρονολογικά σε τρία μέρη. Στο κάθε μέρος εξετάζεται σε βάθος τόσο το ιστορικό υπόβαθρο, όσο και το αντιπροσωπευτικό έργο των πρωταγωνιστών της αντίστοιχης εποχής.

Σε μια προσπάθεια ανακεφαλαίωσης των αποτελεσμάτων σημειώνεται ότι ο κ΄ αι. καταγράφει μια σειρά από πολύ σημαντικά ιστορικά γεγονότα που διαμόρφωσαν την εικόνα της σημερινής Αλβανίας. Αναμφίβολα, μια από τις κορυφαίες στιγμές είναι η σύσταση του Αλβανικού κράτους (1912). Ακολουθεί η αυτοανακήρυξη της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας (1922), ενώ η αναγνώρισή της από το Πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως έρχεται δεκαεφτά χρόνια αργότερα, το 1937.

Η ιδιαιτερότητα της Αλβανικής περίπτωσης, συγκριτικά πάντα με άλλες χώρες της ευρύτερης περιοχής των Βαλκανίων (όπως π.χ. η Ελλάδα), έγκειται στο γεγονός, ότι ουδέποτε η θρησκεία αποτέλεσε στοιχείο ένωσης και συσπείρωσης γύρω από μια εθνική ταυτότητα και κρατική οντότητα. Παρ' όλα αυτά, υπό αυτήν την προϋπόθεση και παρά τις εγγενείς δυσκολίες, η ορθόδοξη κοινότητα της χώρας είχε ενεργή παρουσία στο εθνικό ζήτημα και πρωτοστάτησε στον αγώνα "για μια εθνική Εκκλησία" όπως συχνά τη χαρακτήριζαν. Η δυναμική των εξελίξεων σε συνδυασμό με την εκπλήρωση του οραματικού στόχου για μια «εθνική» εκκλησία, οδήγησαν τους ηγέτες της ορθόδοξης κοινότητας να ακολουθήσουν συγκεκριμένη πολιτική συμπεριφορά, όπως η απομάκρυνση από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως και η πρόσδεση στο άρμα της Ρώσικης Εκκλησίας. Το γενικότερο πολιτικό περιβάλλον καθώς και το επίπεδο συγκρότησης της τότε πολιτικής ηγεσίας σε συνδυασμό με την ιδιαίτερη συμβολή του μεγάλου οραματικού πρωταγωνιστή της εποχής και ηγέτη, του Noli, διαμόρφωσαν το περιβάλλον μέσα στο οποίο εξελίχθηκε η ψαλτική τέχνη στην Αλβανία.

Η παραπάνω εξέλιξη είχε ως αποτέλεσμα, η εκκλησιαστική μουσική να λάβει στις αρχές του κ΄ αι. μια καινούρια προοπτική. Συγκεκριμένα, το έτος 1924 (έτος κατά τον οποίο ο π. Fan Noli διετέλεσε πρωθυπουργός της Αλβανίας) εισήχθη στην Αυτοκέφαλη Ορθόδοξης Εκκλησίας της

Αλβανίας, η τετράφωνη μικτή χορωδία, η οποία έψελνε κυρίως ρώσικο ρεπερτόριο. Το νέο αυτό στοιχείο προκάλεσε έντονες αντιδράσεις στα μέλη της ορθόδοξης κοινότητας τόσο εντός όσο και εκτός της χώρας. Παρά τις αντιπαραθέσεις που εκφράστηκαν κυρίως στον Τύπο της εποχής, η τετράφωνη μικτή χορωδία εγκαταστάθηκε αρχικά στον Καθεδρικό ναό των Τιράνων προτού διαδοθεί εν συνεχεία στις μεγαλύτερες ορθόδοξες ενορίες της χώρας η πολυφωνική ψαλμωδία. Το ρεπερτόριο της χορωδίας οριστικοποιήθηκε με την έκδοση του *Hymnore* από τον Noli το έτος 1936.

Η έκδοση του *Hymnore* για τετράφωνη μικτή χορωδία, συστεγάζει την ρώσικη εκκλησιαστική μουσική παράδοση (συμπεριλαμβανόμενης και της εκκλησιαστικής μουσικής παράδοσης του Κιέβ) με το βυζαντινό ρεπερτόριο. Ο συνδυασμός αυτών των παραδόσεων και ιδιαίτερα η μεταγραφή του βυζαντινού μέλους στο πεντάγραμμο και η εναρμόνισή του, διαμόρφωσαν μια νέα μουσική δομή της Λειτουργίας, μακριά από την προηγούμενη αμιγώς μονοφωνική βυζαντινή μουσική παράδοση. Δεν χωρά αμφιβολία, λοιπόν, ότι η έκδοση του *Hymnore* σημείωσε κρίσιμη τομή στην ιστορία της εκκλησιαστικής μουσικής της Αλβανίας, χαράσσοντας κατευθυντήρια γραμμή ακόμα και σήμερα.

Την ίδια χρονική περίοδο περίπου (το 1934), επιστρέφει οριστικά στη χώρα ύστερα από τις θεολογικές του σπουδές στην Ρουμανία, ο τότε νεαρός Dhimitër Beduli, ο οποίος στην συνέχεια θα αναδεικνυόταν σε δεσπόζουσα μορφή της ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας και μάρτυρας της πορείας και της εξέλιξής τής. Αντίθετα με το Noli, ο θεολόγος Beduli αφίερωσε ένα μέρος του έργου του στη διδασκαλία και διάδοση της βυζαντινής μουσικής παράδοσης. Σε αυτό το πλαίσιο εισήγαγε για πρώτη φορά στο Ορθόδοξο Σεμινάριο το μάθημα της βυζαντινής μουσικής και μετέφρασε μέρη από τη θεωρία της βυζαντινής μουσικής από την ελληνική στην αλβανική γλώσσα. Ακόμη, συνέβαλε στην οργάνωση βυζαντινών χορωδιών. Συγκεκριμένα οργάνωσε την ανδρική βυζαντινή χορωδία του Σεμιναρίου καθώς και τις βυζαντινές χορωδίες στο Δυρράχιο και στο Πόγραδετς.

Έχοντας ως πρότυπο το έργο του Σακελλαρίδη, ο Dhimitër Beduli επιχείρησε για πρώτη φορά στην ιστορία της εκκλησιαστικής μουσικής της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας την προσαρμογή των μελών της θείας Λειτουργίας και ύμνων της Αγίας και Μεγάλης Εβδομάδας στην αλβανική γλώσσα. Όπως είναι φυσικό, κατά την διαδικασία της προσαρμογής, το καθιερωμένο «ελληνικό» μέλος υπέστη κάποιες μικρές αλλαγές, που σχετίζονται κυρίως με τον διαφορετικό τονισμό των λέξεων και τον αριθμό των συλλαβών στην Αλβανική. Ωστόσο, η έγνοια του Beduli να ακολουθήσει κατά το δυνατόν πιστά τα «βυζαντινά» του πρότυπα είναι εμφανής.

Παρά τις προσπάθειες του Beduli για επαναφορά του βυζαντινού μέλους, στα μεγάλα εκκλησιαστικά κέντρα διατηρήθηκε η πολυφωνία και η χρήση του πενταγράμμου στην εκκλησιαστική μουσική της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας. Το γεγονός αυτό οφείλεται κυρίως στην μακρόχρονη απουσία της διδασκαλίας της παρασημαντικής, εξαιτίας του οποίου αποδυναμώθηκε η πραγματική σχέση των ψαλτών με τη βυζαντινή μελοποιία. Στην πραγματικότητα, οι ψάλτες γνώριζαν την ψαλτική αποκλειστικά εξ' ακοής, γεγονός που οδηγεί στο

συμπέρασμα ότι η σχέση τους με τη βυζαντινή μουσική περιορίζεται στα πλαίσια ενός απλού ακούσματος και συνήθειας.

Από την άλλη, η χρήση του πενταγράμμου ευνοήθηκε και από συγκεκριμένα μέλη της ορθόδοξης κοινότητας, οι οποίοι ήταν επαγγελματίες μουσικοί και ενεργοί στον εκκλησιαστικό χώρο. Σχετικό παράδειγμα αποτελεί η εκκλησιαστική μουσική δράση και το έργο των Sotir Kosmo και Dhimitër Antoniadhi (κατά την διάρκεια της δεκαετίας του ’30 και ‘40) στην Κορυτσά, καθώς και του Konstandin Trako στα Τίρανα (1942-1945).

Ένα πολύ ισχυρό τεκμήριο, το οποίο πιστοποιεί την αποκλειστικότητα της χρήσης του πενταγράμμου στον Καθεδρικό ναό των Τιράνων είναι οι χειρόγραφες εκκλησιαστικές παρτιτούρες σωζόμενες στο Κεντρικό Αρχείο του Αλβανικού Κράτους (φάκελος 1510). Πρόκειται, εν ολίγοις, για είκοσι τρία μουσικά τετράδια όπου στα εικοσιένα από αυτά καταγράφονται συνθέσεις της Ιεράς Λειτουργίας, ενώ στα άλλα δύο τα εγκώμια και οι αναστάσιμοι ύμνοι. Τα μουσικά τετράδια είναι οργανωμένα ανά φωνή και η σημερινή τους αρχειοθέτηση (για παράδειγμα ένα τετράδιο για σοπράνο και δέκα για τενόρο) μας δείχνει ότι έχουν χαθεί ή καταστραφεί αρκετά από αυτά. Το μουσικό περιεχόμενο αποτελείται στην πλειοψηφία από συνθέσεις ρώσων και ρουμάνων μουσικών καθώς επίσης και από (διασκευασμένα και εναρμονισμένα) βυζαντινά μέλη. Όσον αφορά στην μέθοδο αντιγραφής και χρονολόγησης των μουσικών τετραδίων δεν υπάρχουν καταγεγραμμένες πληροφορίες. Η έρευνά μας, ωστόσο, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι κατά πάσα πιθανότητα η οργάνωσή τους ανά φωνή είναι έργο του Konstandin Trako, ενώ ο πολλαπλασιασμός τους διά της αντιγραφής στην συνέχεια αποδίδεται σε μέλη της χορωδίας, μεταξύ των οποίων διακρίνεται ο Nikolla Zaharia.

Θα πρέπει να σημειωθεί, ωστόσο, και πάλι, ότι οι τετράφωνες μικτές χορωδίες καθώς και οι παρτιτούρες και οι εναρμονίσεις της εκκλησιαστικής μουσικής ήταν χαρακτηριστικά των μεγάλων εκκλησιαστικών κέντρων. Στα χωριά οι ορθόδοξες κοινότητες συνέχιζαν με την παραδοσιακή μονοφωνική εκκλησιαστική μουσική, την ψαλτική, χωρίς όμως, λόγω της προφορικής διάδοσης, να αφήνουν έντονο το αποτύπωμά τους στην εξέλιξη της ψαλτικής τέχνης στην Αλβανία.

Αντίθετα, οι προσωπικές δημιουργίες σημαντικών φορέων της εκκλησιαστικής μουσικής της Αλβανίας που καταγράφηκαν είτε με το πεντάγραμμο είτε σπανιότερα με βυζαντινή παρασημαντική διαμόρφωσαν το μελετώμενο ρεπερτόριο της αλβανικής εκκλησιαστικής μουσικής στον πλουτισμό του οποίου συνέβαλαν κυρίως οι Fan Noli, Dhimitër Beduli και Konstandin Trako. Το χαρακτηριστικό αυτού του ρεπερτορίου είναι ότι κατά ένα μέρος φέρει τις προσωπικές σφραγίδες των δημιουργών, αλλά κυρίως φανερώνει τις επιρροές από εξωαλβανικές εκκλησιαστικές μουσικές παραδόσεις, την ρωσική, την ρουμανική και την ελληνική-βυζαντινή.

Μετά από μια μεγάλη φάση αναστολής της άσκησης κάθε θρησκευτικής δραστηριότητας και επομένως «απουσίας» της εκκλησιαστικής μουσικής, λόγω των περιορισμών και των διωγμών του κομμουνιστικού καθεστώτος, η δεκαετία του ’90 σηματοδοτεί μια νέα αρχή για την Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία της Αλβανίας. Το δύσκολο έργο της ανασύστασής της ανέλαβε ο Αρχιεπίσκοπος Τιράνων, Δυρραχίου και πάσης Αλβανίας, Αναστάσιος, έχοντας υποστήριξη της

ορθόδοξης κοινότητας, τα μέλη της οποίας συνέβαλαν ενεργά στο μεγάλο αυτό έργο. Η ίδια η Εκκλησία, παρά τις μεγάλες δυσκολίες που αντιμετώπισε, δεν άφησε εκτός προσοχής της και την ψαλτική τέχνη. Αρχικά, οι υπάρχοντες ψάλτες, - σε προχωρημένη ηλικία πλέον - βρέθηκαν εκ νέου στο προσκήνιο της ψαλτικής τέχνης σε διάφορες ενορίες, ενώ οργανώθηκαν εκ νέου οι μικτές τετράφωνες χορωδίες. Η παρουσία ελλήνων ιερέων συνέβαλε καθοριστικά στην αναβίωση τής σχεδόν ξεχασμένης παράδοσης της βυζαντινής -μονοφωνικής- ψαλτικής.

Η διδασκαλία της ψαλτικής ήταν ένα από τα πρώτα πράγματα που η Εκκλησία δρομολόγησε, οργανώνοντας ειδικά μαθήματα σε διάφορες ενορίες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση της Καβάϊας και η συμβολή των: π. Δαμασκηνού (1992-1993), π. Τύχωνος και π. Παρασκευά (1994-1995), καθώς και των Τιράνων με πρωταγωνιστή τον αρχιμανδρίτη π. Ιουστίνο (1996-2000). Έτσι, σταδιακά εκπαιδεύτηκαν οι ψάλτες και στελεχώθηκαν οι πρώτες βυζαντινές χορωδίες. Λίγα χρόνια αργότερα, η ψαλτική τέχνη εισήχθη ως υποχρεωτικό και βασικό μάθημα στα προγράμματα σπουδών της Ιερατικής Ακαδημίας του αγ. Βλασίου στο Δυρράχιο (το έτος 1997) και των εκκλησιαστικών λύκειω Αργυροκάστρου (1998) και Σούκθ (2007).

Η διδασκαλία της ψαλτικής τέχνης, κορυφώθηκε το 2012 με την ίδρυση της Σχολής της Βυζαντινής Μουσικής της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας, με πρώτο διευθυντή τον Theodhor Peci. Το πρόγραμμα σπουδών είναι διετές και στόχος της σχολής είναι η διδασκαλία της βυζαντινής μουσικής και η προετοιμασία ψαλτών, η οποίοι στην συνέχεια θα διακονούν στις κατά τόπους ενορίες τους.

Η ανασύσταση της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας καθώς και οι απαιτήσεις της διδασκαλίας ανέδειξαν για άλλη μια φορά την μακροχρόνια ανάγκη που είχε η Εκκλησία για εκδόσεις στην αλβανική. Έτσι το έτος 2003 η Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία της Αλβανίας εκδίδει το πρώτο επίσημο μουσικό βιβλίο γραμμένο με βυζαντινή μουσική σημειογραφία. Πρόκειται για το *Anastasimatari*, προσαρμοσμένο στα αλβανικά από τον αρχιμανδρίτη Ιουστίνο. Οι μεγάλες ανάγκες για την διεύρυνση του ρεπερτορίου οδήγησαν τον αρχιμανδρίτη στο να προσαρμόσει στα αλβανικά και δεύτερο βιβλίο, το *Java e madhe dhe e shenjte (Η Μεγάλη και Αγία Εβδομάδα),* το οποίο είδε το φώς της δημοσιότητας το έτος 2007.

Παρότι οι εκδόσεις του π. Ιουστίνου είναι θεμελιώδεις για την ανάπτυξη της Ψαλτικής στην Αλβανία, με το πέρασμα του χρόνου, ωστόσο, προέκυψε η ανάγκη για πληρέστερα έργα και τελειοποιημένες προσαρμογές στην αλβανική. Έτσι το 2015, η Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία της Αλβανίας εξέδωσε το πλήρες Αναστασιματάριο (υπό τον τίτλο *Anastasimatari*), προσαρμοσμένο ή και εξ'αρχής μελοποιημένο στην αλβανική γλώσσα από τον Theodhor Peci.

Από την αναλυτική μελέτη των μουσικών παρτιτούρων που χρησιμοποιήθηκαν στη Ορθόδοξη Εκκλησία της Αλβανίας κατά την διάρκεια του κ΄ και κα΄ αι. - τόσο με βυζαντινή μουσική σημειογραφία όσο και σε πεντάγραμμο - παρατηρήθηκε ότι το ποιητικό κείμενο στην αλβανική βασίζεται (σε μεγάλο ποσοστό) στις μεταφράσεις του Fan Noli. Ωστόσο, δεν είναι σπάνιες οι διορθωτικές ή βελτιωτικές ή εκσυγχρονιστικές γλωσσικές επεμβάσεις των μελοποιών-προσαρμογέων.

Τέλος, από όσα παρουσιάστηκαν αναφορικά με την ιστορική πορεία της ψαλτικής τέχνης στην Αλανία από τις αρχές του κ΄ αι. έως σήμερα γίνεται φανερό ότι οι προσπάθειες για την καλλιέργειά της υπήρξαν ουσιώδεις και συντονισμένες στον βαθμό που οι ιστορικές συνθήκες επέτρεπαν κάθε φορά. Ιδιαίτερα μετά το 1990 η αναβίωση και ανάπτυξη της Ψαλτικής σηματοδοτεί εκ των πραγμάτων μια «αναγεννησιακή» εποχή για την εκκλησιαστική μουσκή της Αλβανίας. Ωστόσο, παρά τις ραγδαίες εξελίξεις και τη μεγάλη πρόοδο από το 1990 και μετά, η βυζαντινή μουσική παραγωγή στην αλβανική και οι σχετικές εκδόσεις, βρίσκονται ακόμα σε αρχικό στάδιο. Οι ανάγκες να καλυφθεί με επάρκεια το βασικό ψαλτικό ρεπερτόριο απαιτούν επιπλέον όχι απλώς μια πλήρη έκδοση της *Μεγάλης Εβδομάδας,* αλλά και του Δοξασταρίου, Ειρμολογίου και μιας πλήρους Ανθολογίας (των ακολουθιών του νυχθημέρου). Αυτό το μελοποιητικό έργο πρέπει να συνδυαστεί με μια εξειδικευμένη και σε βάθος μελέτη του εκκλησιαστικού μεταφραστικού και υμνογραφικού έργου του Fan Noli και ενδεχομένως την παραγωγή νέων μεταφράσεων ή και πρωτότυπων υμνογραφημάτων. Εξάλλου, και στο μουσικολογικό – επιστημονικό πεδίο ανοίγεται πλέον, ελπίζουμε και με την θεμελιακή συμβολή της παρούσης διατριβής, η προοπτική νέων ειδικότερων ιστορικομουσικολογικών, θεωρητικών και συστηματικών μελετών, οι οποίες θα αναδείξουν την ιδιοπροσωπία της αλβανικής εκκλησιαστικής μουσικής (ιδιαίτερα της μονοφωνικής ψαλτικής). Ο βαθμός της επίτευξης αυτών των ευκταίων προϋποθέσεων αναμφίβολα θα καθορίσει τον μελλοντικὸ βηματισμό και την δυναμική της ψαλτικής τέχνης στην Αλβανία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΠΗΓΕΣ

1. ΜΟΥΣΙΚΈΣ ΠΑΡΤΙΤΟΥΡΕΣ

α. Arkivi Qendror Shtetëror (Κρατικό Αρχείο του Αλβανικού Κράτους)

AQSH, F. "Kisha Ortodokse Autoqefale" nr. 536, D. 1510, V. 1957, ff. 6 - 175

φφ. 6-18, Μουσικό τετράδιο 1, έτος: 1957, φωνή: μπάσο, συνθέσεις θείας Λειτουργίας

φφ. 19-23, Μουσικό τετράδιο 2, έτος: 1958, φωνή: άλτο, συνθέσεις θείας Λειτουργίας

φφ. 24-29, Μουσικό τετράδιο 3, έτος: 1963, φωνή: τενόρος, συνθέσεις θείας Λειτουργίας

φφ. 30-36, Μουσικό τετράδιο 4, έτος: άγνωστο, φωνή: τενόρος, συνθέσεις θείας Λειτουργίας

φφ. 37-48, Μουσικό τετράδιο 5, έτος: άγνωστο, φωνή: άλτο, Εγκώμια και αναστάσιμοι ύμνοι

φφ. 49-60, Μουσικό τετράδιο 6, έτος: άγνωστο, φωνή: τενόρος, Εγκώμια και αναστάσιμοι ύμνοι

φφ. 61-66, Μουσικό τετράδιο 7, έτος: άγνωστο, φωνή: άλτο, Συνθέσεις θείας Λειτουργίας

φφ. 67-81, Μουσικό τετράδιο 8, έτος: άγνωστο, φωνή: τενόρος, Συνθέσεις θείας Λειτουργίας

φφ. 82-85, Μουσικό τετράδιο 9, έτος: άγνωστο, φωνή: τενόρος, Συνθέσεις θείας Λειτουργίας

φφ. 86-90, Μουσικό τετράδιο 10, έτος: (29 Οκτωβρίου) 1961 φωνή: unison (ταυτοφωνία), Συνθέσεις θείας Λειτουργίας

φφ. 91-96, Μουσικό τετράδιο 11, έτος: άγνωστο, φωνή: μπάσος

φφ. 97-105, Μουσικό τετράδιο 12, έτος: (28 Μαρτίου) 1959, φωνή: τενόρος, Συνθέσεις θείας Λειτουργίας

φφ. 106-108, Μουσικό τετράδιο 13, έτος: άγνωστο, φωνή: (τενόρος), Συνθέσεις θείας Λειτουργίας

φφ. 109-128, Μουσικό τετράδιο 14, έτος: 1958-1959, φωνή: τενόρος, Συνθέσεις θείας Λειτουργίας

φφ. 129 – 134, Μουσική ενότητα 15, έτος: άγνωστο, φωνή: άγνωστη, Συνθέσεις θείας Λειτουργίας

φ. 135, Μουσικό τετράδιο 16, έτος: άγνωστο, φωνή: άγνωστη, Συνθέσεις θείας Λειτουργίας

φφ. 136-141, Μουσικό τετράδιο 17, έτος: 1961, φωνή: βαρύτονος, Συνθέσεις θείας Λειτουργίας

φφ. 142 – 148, Μουσικό τετράδιο 18, έτος: 1961, Για τρείς φωνές, Συνθέσεις θείας Λειτουργίας

φφ. 149-152, Μουσικό τετράδιο 19, έτος: άγνωστο, φωνή: μπάσος/βαρύτονος, Συνθέσεις θείας Λειτουργίας

φφ. 153-154, Μουσικό τετράδιο 20, έτος: άγνωστο, φωνή: μπάσος/βαρύτονος, Συνθέσεις θείας Λειτουργίας

φφ. 155-162, Μουσικό τετράδιο 21, έτος: άγνωστο, φωνή: άλτο, Συνθέσεις θείας Λειτουργίας

φφ. 163-169, Μουσικό τετράδιο 22, έτος: άγνωστο, φωνή: Σοπράνο, Συνθέσεις θείας Λειτουργίας

φφ. 170-175, Μουσικό τετράδιο 23, έτος: άγνωστο, φωνή: Άλτο, Συνθέσεις θείας Λειτουργίας

β. Ιδιοτική βιβλιοθήκη του Dhimitër Beduli, Τίρανα

i. Τετράδια

1. Θεία Λειτουργία· έτος γραφής 1934 –1935 , σσ. 20
2. Ακάθιστος ύμνος· έτος γραφής 1935 – 1936, σσ. 7
3. Κεκραγάρια - Πασαπνοάρια· έτος 1936, σσ. 28
4. Μεγάλη Εβδομάδα· έτος 1937, σσ. 121
5. Μέλη του Τριωδίου, αχρονολόγητο, σσ. 15
6. Θεία Λειτουργία για δύο φωνές, αχρονολόγητο, σσ. 41

ii. Φύλλα

1. *Δόξα σοι τῶ δείξαντι τό φῶς*
2. *Όσοι εις Χριστόν*
3. Χερουβικός ύμνος
4. *Ἄξιόν ἐστιν*
5. *Τῆ ὑπερμάχω*
6. Εγκώμια

iii. Ιδιοτική βιβλιοθήκη του π. Spiro Katundi, Κορυτσά

Kosmo Sotir, *E shtuna e madhe e Shenjte,* (Libërth)

2. ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΕΣ ΜΟΥΣΙΚΕΣ & ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

α. Ξενόγλωσσες

Noli, Fan S. (Bishop), *Hymnore*, Boston Mass.: Peshkopata e Amerikes, White - Smith Music Publishing Co. 1936

Noli, Fan S. (Bishop), *Eastern Orthdox Hymnal,* Boston Mass: Peshkopata e Amerikes, White - Smith Music Publishing Co. 1951

Noli, Fan S. (Bishop), Byzantine *Hymnal,* Boston Mass.: Peshkopata e Amerikes, White - Smith Music Publishing Co. 1959

Ευθυμιάδης Ιουστίνος (Αρχιμανδρίτης), *Anastasimatri*, Tiranë: Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqiperise, 2003

Ευθυμιάδης Ιουστίνος (Αρχιμανδρίτης), *Java e madhe dhe e shenjtë*, Tiranë: Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqiperise, 2007

Peci, Theodhor, *Anastasimatari,* Tiranë: Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqiperise, 2015

β. Ελληνόγλωσσες

AQSH, Biblioteka, *Θεία Λειτουργία του Ιωάννου του Χρυσοστόμου*, nr. 4217

3. ΕΓΓΡΑΦΑ

α. Ελληνόγλωσσα - *Arkivi Qendror Shtetëror (Κρατικό Αρχείο του Αλβανικού Κράτους)*

AQSH, F. "Mitropolia e Korçës" F. 141, D. 25, V. 1850

AQSH, F. "Mitropolia e Korçës" F. 141, D. 212, V. 1899

AQSh, F. "Mitropolia e Korçës" no. 141, D. 312, V. 1909, φ. 1

β. Ξενόγλωσσα

i. Arkivi Qendror Shtetëror (Κρατικό Αρχείο του Αλβανικού Κράτους)

AQSH, F. "Kodikët e Shqipërisë" nr. 488, D. 95

AQSH, F. "Mitropolia e Korçës" nr. 141, D. 461, V. 1923, f. 2

AQSH, F. "Mitropolia e Korçës" nr. 141, D. 672, V. 1948, f. 8r

AQSH, F. "Mitropolia e Korçës" nr. 141, D. 699, V. 1949, f. 3r

AQSH, F. "Mitropolia e Korçës" nr. 141, D. 755, V. 1951, ff. 93r, 101r

AQSH, F. "Mitropolia e Korçës" nr. 141, D. 816, V. 1952, ff. 6v-19r

AQSH, F. "Mitropolia e Korçës" nr. 141, D. 853, V. 1953 ff. 167v-184r

AQSH, F. "Mitropolia e Korçës" nr. 141, D. 873, V. 1954, f. 32r

AQSH, F. "Mitropolia e Korçës" nr. 141, D. 894, V. 1954, ff. 16-17

AQSH, F. "Mitropolia e Korçës" nr. 141, D. 943, V. 1955, f. 112r

AQSH, F. "Mitropolia e Korçës" nr. 141, D. 944, V. 1955, ff. 5v-13r, 25v-30r

AQSH, F. "Mitropolia e Korçës" nr. 141, D. 985, V. 1956, ff. 1 - 2

AQSH, F. "Mitropolia e Korçës" nr. 141, D. 976, V. 1956, f. 138

AQSH, F. "Mitropolia e Korçës" nr. 141, D. 972, V. 1956, ff. 34r - 36v

AQSH, F. "Mitropolia e Korçës" nr. 141, D. 1009, v. 1957, ff. 15-17

AQSH, F. "Mitropolia e Korçës" nr. 141, D. 993, V. 1957, f. 1

AQSH, F. "Mitropolia e Korçës" nr. 141, D. 1038, V. 1958, ff. 2v-8r, 21v-23r, 34v-38r

AQSH, F. "Mitropolia e Korçës" nr. 141, D. 1066, V. 1959, f. 105

AQSH, F. "Mitropolia e Korçës" nr. 141, D. 1093, V. 1960, f. 8

AQSH, F. "Mitropolia e Korçës" nr. 141, D. 1124, V. 1961, ff. 2v-6r, 18v-22r, 32v-37r

AQSH, F. "Mitropolia e Korçës" nr. 141, D. 1149, V. 1962, f. 122

AQSH, F. "Mitropolia e Korçës" nr. 141, D. 1185, V. 1963, f. 2

AQSH, F. "Mitropolia e Korçës" nr. 141, D. 1224, V. 1964, ff. 12r, 20v-21r

AQSH, F. "Mitropolia e Korçës" nr. 141, D. 1232, V. 1964, f. 70

AQSH, F. "Mitropolia e Korçës" nr. 141, D. 1255, V. 1965, f. 121r

AQSH, F. "Mitropolia e Korçës" nr. 141, D. 1302, V. 1967, f. 3

AQSH, F. "Mitropolia e Korçës" nr. 141, D. 1313, V. 1967, f. 7

AQSH, F. "Zëvendësia Metropolitane Durrës" nr. 136, D. 60, V. 1932, f. 1

AQSH, F. "Zëvendësia Metropolitane Durrës" nr. 136, D. 114, V. 1935, f. 1

AQSH, F. "Zevendesia Mitorpolitane Durrës" nr. 136, D. 147, V. 1936, f. 4

AQSH, F. “Zëvendësia Mitropolitane Durrës” nr. 136, D. 245, V. 1945, f. 1, 9

AQSH, F. “Zëvendësia Mitropolitane Durrës” nr. 136, D. 3330, V. 1950, f. 1r-5v

AQSH, F. “Zëvendësia Mitropolitane Durrës” nr. 136, D. 388, V. 1952, ff. 6v-7r, 13v-15r

AQSH, F. “Zëvendësia Mitropolitane Durrës” nr. 136, D. 382, V. 1952, f. 10

AQSH, F. “Zëvendësia Mitropolitane Durrës” nr. 136, D. 441, V. 1954, f. 3

AQSH, F. “Zëvendësia Mitropolitane Durrës” nr. 136, D. 479, V. 1956, ff. 6v-7r, 13v-15r

AQSH, F. “Zëvendësia Mitropolitane Durrës” nr. 136, D. 494, V. 1957, f. 22, 28

AQSH, F. “Zëvendësia Mitropolitane Durrës” nr. 136, D. 506, V. 1958, f. 20

AQSH, F. “Zëvendësia Mitropolitane Durrës” nr. 136, D. 506, V. 1958, f. 20

AQSH, F. “Zëvendësia Mitropolitane Durrës” nr. 136, D. 520, V. 1959, ff. 23, 51

AQSH, F. “Zëvendësia Mitropolitane Durrës” nr. 136, D. 972, V. 1959, f. 444r

AQSH, F. “Zëvendësia Mitropolitane Durrës” nr. 136, D. 520, V. 1959, ff. 23, 51

AQSH, F. “Zëvendësia Mitropolitane Durrës” nr. 136, D. 972, V. 1959, f. 444r

AQSH, F. “Zëvendësia Mitropolitane Durrës” nr. 136, D. 533, V. 1960, f. 27r, 30, 55

AQSH, F. “Zëvendësia Mitropolitane Durrës” nr. 136, D. 586, V. 1963, ff. 34v-35r, 38v-39r, 48v-49r

AQSH, F. “Zëvendësia Mitropolitane Durrës” nr. 136, D. 582, V. 1963, f. 3

AQSH, F. “Zëvendësia Mitropolitane Durrës” nr. 136, D. 586, V. 1963, ff. 34v-35r, 38v-39r, 48v-49r

AQSH, F. “Zëvendësia Mitropolitane Durrës” nr. 136, D. 648, V. 1967, f. 6

AQSH, F. “Zëvendësia Mitropolitane Durrës” nr. 136, D. 650, V. 1967, f. 5

AQSH, F. “Komuniteti Ortodoks i Shkodrës” nr. 142, D. 330, V. 1950, ff. 7-83

AQSH, F. “Kisha Ortodokse Autoqefale” nr. 536, D. 1433, V. 1938, f. 1

AQSH, F. “Kisha Ortodokse Autoqefale” nr. 536, D. 1444, V. 1945, f. 1

AQSH, F. “Kisha Ortodokse Autoqefale” nr. 536, D. 99, V. 1946, ff. 1–2

AQSH, F. “Kisha Ortodokse Autoqefale” nr. 536, D. 99, V. 1946, ff. 6–7

AQSH, F. “Kisha Ortodokse Autoqefale” nr. 536, D. 127, V. 1947, ff. 4, 12, 17, 20, 69, 71-72

AQSH, F. “Kisha Ortodokse Autoqefale” nr. 536, D. 125, V. 1947, ff. 3-281

AQSH, F. “Kisha Ortodokse Autoqefale” nr. 536, D. 1455, V. 1947, ff. 1-2, 4

AQSH, F. “Kisha Ortodokse Autoqefale” nr. 536, D. 234, V. 1949, ff. 13, 8r-9r, 22r-28v, 30r - 31v, 33, 912

AQSH, F. “Kisha Ortodokse Autoqefale” nr. 536, D. 352, V. 1950

AQSH, F. “Kisha Ortodokse Autoqefale” nr. 536, D. 335, V. 1950, f. 71

AQSH, F. “Kisha Ortodokse Autoqefale” nr. 536, D. 354, V. 1950, ff. 2, 6

AQSH, F. F. “Kisha Ortodokse Autoqefale” nr. 536, D. 424, V. 1951, f. 91

AQSH, F. “Kisha Ortodokse Autoqefale” nr. 536, D. 477, V. 1952, ff. 56-58, 119-122

AQSH, F. “Kisha Ortodokse Autoqefale” nr. 536, D. 1244, V. 1952, ff. 5v-7r

AQSH, F. “Kisha Ortodokse Autoqefale” nr. 536, D. 585, V. 1953, f. 1r

AQSH, F. “Kisha Ortodokse Autoqefale” nr. 536, D. 794, V. 1956, ff. 2v-3r, 4v-5r

AQSH, F. “Kisha Ortodokse Autoqefale” nr. 536, D. 904, V. 1958, f. 96r

AQSH, F. “Kisha Ortodokse Autoqefale” nr. 536, D. 1005, V. 1959, ff. 1- 4

AQSH, F. “Kisha Ortodokse Autoqefale” nr. 536, D. 1041, V. 1960, f. 4v

AQSH, F. “Kisha Ortodokse Autoqefale” nr. 536, D. 973, V. 1961, ff. 2v-5r

AQSH, F. “Kisha Ortodokse Autoqefale” nr. 536, D. 1099, V. 1961, f. 18v

AQSH, F. “Kisha Ortodokse Autoqefale” nr. 536, D. 973, V. 1961, ff. 19v-42r

AQSH, F. “Kisha Ortodokse Autoqefale” nr. 536, D. 1127, V. 1962, ff. 45r, 78r, 211, 192

AQSH, F. “Kisha Ortodokse Autoqefale” nr. 536, D. 1120, v. 1962, ff. 1, 11r, 13r, 18, 33, 44r-45v, 69

AQSH, F. “Kisha Ortodokse Autoqefale” nr. 536, D. 1137, V. 1962,ff. 63r, 99r, 159

AQSH, F. “Kisha Ortodokse Autoqefale” nr. 536, D. 1198, V. 1963, ff. 122r, 188

AQSH, F. “Kisha Ortodokse Autoqefale” nr. 536, D. 1245, V. 1964, ff. 5v-6r, 50v, 56v-58r, 76r

AQSH, F. “Kisha Ortodokse Autoqefale” nr. 536, D. 1244/A, V. 1964, ff. 11, 66r, 79r

AQSH, F. “Kisha Ortodokse Autoqefale” nr. 536, D. 1232, V. 1964, ff. 40r, 53r

AQSH, F. “Kisha Ortodokse Autoqefale” nr. 536, D. 1238, V. 1964, f. 148r

AQSH, F. “Kisha Ortodokse Autoqefale” nr. 536, D. 1289, V. 1965, ff. 43v-45r

AQSH, F. “Kisha Ortodokse Autoqefale” 536, D. 1166, V. 1965, f. 11

AQSH, F. “Kisha Ortodokse Autoqefale” nr. 536, D. 1311, V. 1965, ff. 110v, 118r

AQSH, F. “Kisha Ortodokse Autoqefale” nr. 536, D. 1312, V. 1965, ff. 1v-2r

AQSH, F. “Kisha Ortodokse Autoqefale” nr. 536, D. 1350, V. 1966, ff. 56r-56v, 91

AQSH, F. “Kisha Ortodokse Autoqefale” nr. 536, D. 1354, V. 1966, f. 126r

AQSH, F. “Kisha Ortodokse Autoqefale” 536, D. 1336, V. 1966, f. 13

AQSH, F. “Kisha Ortodokse Autoqefale” 536, D. 1373, V. 1967, ff. 40r, 212, 188

AQSH, F. “Kisha Ortodokse Autoqefale” nr. 536, D. 1838, V. 1967, ff. 66r, 79r

AQSH, F. “Komuniteti Ortodoks i Tiranës” nr. 485, D. 1628, V. 1942-1976, ff. 1-96

AQSH, F. “Kryeministria”, nr. 490, D. 20, V. 1945, f. 3

ii. Arkivi i Teatrit Kombëtar të Operas dhe Baletit (Αρχείο του Εθνικού Θεάτρου της Όπερας και Μπαλέτου)

Trako, Konstandin, “Veprimtaria Artistike e Kompozitorit Konstandin Trako”

4. Ηχητικο Υλικο

Απόσπασμα από την διάλεξη του Fan Noli στο *Συνέδριο νέων συγγραφέων* στην Αμερική στις αρχές της δεκαετίας του ‘60. https://www.youtube.com/watch?v=bnZ2BHe1B_E (λεπτά: 0:59-1:18)

Απόσπασμα από την ομιλία του Fan Noli στην εταιρία *Vatra* το έτος 1963. https://www.youtube.com/watch?v=1XHKrwAjHrs (λεπτά 0:25-1:09)

Ηχογράφηση της πρώτης θείας Λειτουργίας που τελέστηκε στις 09 Ιουνίου του 1991, προσωπικό αρχείο του Eno Koço

5. ΝΟΜΗΚΑ ΔΙΑΤΑΓΜΑΤΑ & ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ

Dekret-ligj nr.743, dt.26.11.1949, "Mbi komunitetet fetare", *Gazeta Zyrtare*, nr.90, 12.12.1949

Dekret nr.1065 dt.04.5.1950 "Mbi aprovimin e Statutit të Kishës orthodokse Autoqefale të Shqipërisë", *Gazeta zyrtare*, 21 Qershor 1950, nr. 38, σσ. 2-19

"Vendim" nr.376 dt.07.9.1956, AQSH, F. "Keshilli i Ministrave" nr. 490, V.1957, D.362, f.20

Dekret nr.4337 dt.13.11.1967 "Mbi shfuqizimin e disa dekreteve", Gazeta Zyrtare, 22.11.1967, nr.12, viti 1967, f.241

Β. ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

1. ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΕΣ ΜΟΥΣΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ & ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ

α. Ελληνόγλωσσα

Ἰωάννής Πρωτοψάλτης, *Ἀναστασιματάριον νέον, ἀργὸν καὶ σύντομον* ἐν Κωνσταντινουπόλει, τύποις Θ. Δηβητζιάν, 1877

Σακελλαρίδης Ιωάννης Θ., *Μεγάλη Εβδομάδα*, Τεύχος Α΄, Αθήνα: 1894

Σακελλαρίδης Ιωάννης Θ., *Ύμνοι & Ωδαί εν αρμονική τρίφωνω Συμφωνία*, Τεύχος Α΄, Αθήνα: "Μουσική" Ζαχαρία Μακρή 1930

β. Ξενόγλωσσα

Noli Fan S.(μετ.), *Triodi i vogel*, Boston, Mass.: 1913

Noli Fan S. (μετ.), *Librë e Shërbesave të Shënta të Kishës Orthodoxe*, Boston: 1909

2. ΒΙΒΛΙΑ

α. Ελληνόγλωσσα

Γιαννουλάτος Αναστάσιος (Αρχιεπίσκοπος Τιράνων και πάσης Αλβανίας), *Ισλάμ - θρησκειολογική επισκόπησις*, Αθήναι : Έθνη και λαοί, 1979

Γλαβίνας Απόστολος, *Τ* ὸαὐτοκέφαλον τῆς ἐν *Αλβανί*ὸ ᾳρθόδοξου ἐκκλησίας ἐπ ὶτ ῇβάσει ἀνεκδότων *εγγράφων*, Ιωάννινα: ΙΜΙΑΧ 1978

Μπεντούλης Δημήτριος, *Δια τον γραφών*, Tiranë: Neraida 2006

Μπεντούλης Δημήτριος, *Σχωριάδες Πωγωνίου*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη Αφοι. 2002

Παπαδοπούλος Γεωργίος Ι., *Συμβολαι εις την ιστοριαν της παρ ημιν εκκλλησιαστικής μουσικής*, εν Αθήναις 1890

Χρυσάνθος ἀρχιεπισκόπος Δυρραχίου, *Θεωρητικόν Μέγα τῆς Μουσικῆς*ἐ ν τη Τεργέστ ῃ1832

Ψαριανός Διονυσίος Λ., *183 Εκκλησιαστικοί ύμνοι εις βυζαντινήν και ευρωπαϊκήν παρασημαντικήν*, Αθήνα: ΙΒΜ 2004

β. Ξενόγλωσσα

Baçe, Apollon, Meksi, Aleksandër and Riza, Emin, *Berati, historia dhe arkitektura*, Tiranë: Shtëpia botuese "8 Nëntori" 1988

Beduli, Dhimitër, *Gjuha Shqipe në Kishë*, Tiranë 1997

Beduli, Dhimitër, *Dhimitër Beduli përmes shkrimeve*, Tiranë: Neraida 1999

Beduli, Dhimitër, *Kishë dhe kulturë*, Tiranë: Instituti i dialogut dhe komunikimit 2006

Boardman, John & Hammond, N.G.L. (eds.), *The Cambridge Ancient History, The expansion of the Greek world Eighth to Six centuries B.C.*, second edition, v. III, UK: Cambridge University Press: 1982

Bushati, Hamdi, *Shkodra dhe motet,* v. I, Rozafat: Shkodër 1998

Cedrenus, Georgius & Scylitzae, Joanis, *Synopsis Historiarum*, Bonnae 1839

Çollaku, Thimi, *Mihal Ciko: një zë nga fillesa*, Tiranë : Morava 2013

Dhana, Petraq, *Arsimi dhe kultura në Myzeqe (1912 - 1990)*, USA: lulu.com 2010

Dankof, Robert & Elsie, Robert (ed.), *Evliya Çelebi in Albania and adjacent regions, Kosovo, Montenegro, Ohrid,* Netherlands: Koniklijke Brill NV, Leiden, 2000

Darrouzès Jean, *Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris: Institut français d'études byzantines, 1981

Hako, Hulusi, *Akuzojmë fenë,* Tiranë : Naim Frashëri, 1968

Inalcik, Halil, *Sureti Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1954

Jorganxhi, Zhuliana, *Kur shpirti këndon Gaqo Jorganxhi*, Tiranë: Shtëpia botuese 55, 2005

Jorgaqi, Nasho, *Jeta e Fan S. Nolit*, V. I-II, Ombra OMG: Tiranë 2005

Jorgaqi, Nasho, *Fanoliana*, Tiranë: Toena 2000

Kondis, Basilis, The Greeks of Northern Epirus and Greek-Albanian relations. Hestia, 1995

Kumbe, Meri, *Shkolla Kombëtare Artistike "Jordan Misja"*, Tiranë: "Dajti 2000", 2006

Kumbe, Meri, *Dorëshkrimet muzikore të Arkivit Qendror Shtetëror, Katalog,* Tiranë: Drejtoria e përgjithshme e arkivave & Universiteti i Arteve 2013

Meksi Aleksandër, *Arkitektura e kishave të Shqipërisë (shekujt VII-XV),* Tiranë: Uegen 2004

Noli, Fan S., *Fiftieth Anniversary of the Albanian Orthodox Church in America 1908-1958*, Boston Massachusetts: Albanian Orthodox Church in America 1960

Noli, Fan S., *Vepra* 6, Tiranë 1996, p. 344

Noli, Fan S., *Beethoven and the French Revolution,* New York: International University Press 1947

Riza, Emin, *Qyteti muze i Gjirokastrës*, Tiranë: 2004

Skëndi, Stavro, *The Albanian national awakening, 1878–1912*. USA: Princeton University Press 1967

Sukaj, Isuf, *Urbanistika dhe Arkitektura e qytetit të Kavajës, (Vështrim i zhvillimit historik)*, Tiranë: Ombra GVG 1998

Tako, Piro, *Fan Noli ne fushen politike dhe publicistike,* Tirane: 1975

Tako, Piro, *Noli Vepra*, v. 1, Tiranë: 1985

Xhuvani, Nos & Haxhillazi, Pavli (ed.), *Visarion Xhuvani, në Kishë, në parlament dhe në burg*, Vepra, 55: Tiranë 2007

Zheku, Koço, *Tirana në rrjedhën e shekujve*, Tiranë 2007

Wilkes, John, *The Illyrians*, USA: Black well 1992

Wojciech, Roszkowski and Jan Kofman, *Biographical Dictionary of Central and Eastern Europe in the Twentieth Centery*, New York: Routledge 2015

Historia e Shqipërisë, IV, Tiranë : Shtëpia Botuese e Librit Shkollor, 1983

3. ΑΡΘΡΑ

α. Ελληνόγλωσσα

Αναστάσιος [Γιανννουλάτος] (Αρχιεπίσκοπος Τιράνων, Δυρραχίου και πάσης Αλβανίας), "Εκκλησία της Αλβανίας, ιστορική - πνευματική παράδωση", στο *Ο θησαυρός της ορθοδοξίας, 2000 χρόνια ιστορία, μνημεία, τέχνη,* Χριστόπουλος Γεώργιος (εκδ.), Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών 2000, τ. β΄

Αναστάσιος Γρηγόριος, "Η παράδοση και εξέλιξη του Αναστασιματαρίου και η προσαρμογή-μελοποίηση του στα Αλβανικα - Εισαγωγή", *Anastasimatari*, Tiranë: KOASH 2015

Δασσαρήτης Ηλίας, «Περὶ τῆς Κοριτσᾶς», *Δ.Ι.Ε.Ε.*, τ. 5

Νικολόπουλος Παναγίωτης Γ., "Βεράτιο" *ΘΗΕ*, τ. 3, Αθήνα: 1963

Παντελεήμονος (Επισκόπος Αργυροκάστρου), "Ἀργυρόκαστρον", *ΘΗΕ*, τ. 3, Αθήνα: 1963

Πατρινέλης Χρίστος. Γ., "Κορυτσᾶς, Μητρόπολις", *ΘΗΕ*, τ. 7, Αθήνα: 1965

Wardle K. A., "Μηκυναϊκό εμπόριο και επιρροή στην βόρεια Ελλάδα", στο Carol Zerner (ed), *Wace και Blegen: η κεραμική ως αποδεικτικό στοιχείο του εμπορίου στην αιγαιακή εποχή του Χαλκού, 1939–1989*, (πρακτικά διεθνούς συνεδρίου) Amsterdam: J. C. Gieben 1993

β. Ξενόγλωσσα

Anastasios, Gregorios, «The musical language of the Psaltic Art», *Principles of Music Composing: Sacred Music*, Vilnius 2010

"Aniversari i tretë të Korit Shën Gjergjit", *Fjala e Korçës*, 3 Qershor 1944, nr. 9, σ. 3

B., "Historija e Këngës Kishëtare", *Jeta Kristiane*, Tetor 1941, Nr. 8, σσ. 232-236

Bakallbashi, Kristaq, "Durrës, Të bashkuar mbë Krishtin", *Ngjallja*, Janar 1998, σσ. 3-4

Beci, Orfea, "Ditë gëzimi, Gjirokastër", *Ngjallja*, Janar 1994, σ. 1

Beduli, Dhimitër, "Historija e Këngës Kishëtare", *Jeta Kristiane*, Tetor 1941, Nr. 8, σ. 236.

Beduli, Kristofor, "Risto Plebneshi, Sekretar dhe Psalt i Kishës në Shkodër", *Ngjallja*, Nëntor 1998, σ. 8

Beduli, Kristofor, "Psaltët Vlash Nushi e Vlash Semini", *Ngjallja*, Gusht 1998, σ. 8

Bodeci, Kristo, "E para meshe shqip ne Chicago", *Dielli*, Boston, Mass., Saturday, December 15, 1917, No. 1124, Vol. IX, 9th year, σ. 2

Cosma, Viorel, "Chirescu Ioan Dumitru", *The New Grove Dictionary of Music and Musician*, Vol.5

Çuko, Maksim, "Lushnje, Të gjithë në festë", *Ngjallja*, Janar 1998, σ. 4

Egro, Dritan, "Islam in the Albanian lands (XVth-XVIIth Centery)" στο *Religion und Kultur im albanischsprachigen Südosteuropa*, Schmitt, Oliver Jens (επ.), Frankfurt am Main: Peter Lang 2010

"Episkopata e Durrësit", *Gjergj Kastrioti*, 4 Gusht 1924, nr. 5, σ. 2

Frashëri, Kristo & Kabo Mevlan, "Tirana", *Fjalor Enciklopedik Shqiptar*, V. III, Tiranë: Akademia e Shkencave të Shqipërisë, 2009

"Festohen hareshëm Krishtlindjet dhe Uji i Bekuar, Gjirokastër, Kremtohet në Kishën e restauruar", *Ngjallja*, Janar 1995, σ. 4

Guri, Capit, "Një vizitë në Kishën e Shën Dëllisë", *Fjala e Korçës*, 2 Gusht 1944, nr. 25, σ. 2.

Ghircoiasiu, Romeo, "Gavriil Musicescu", *The New Grove Dictionary of Music and Musician*, Vol. 17

Haxhi, Gjergji, "At Kosta nga Çarshova e Përmetit", *Ngjallja*, Shtator 2003, σ. 9

Haxhihasani, Qemal & Vasili, Kosma, "Këngë rituale dhe të punës", *Folklori Shqiptar*, Seria IV, Tiranë: Kombinati Poligrafik 1988

Hoxha, Gëzim, Repishti, Xhevat, Kabo, Mevlan & Hoti, Mahir, "Shkodra", *Fjalor Enciklopedik Shqiptar*, V. III, Tiranë: Akademia e Shkencave të Shqipërisë, 2009

Hobdari, Nasi, "Liturgjia e parë Hyjnore në Kishën e shndërruar në palestër", *Ngjallja*, Prill 2006, σ. 9

"Hapet shkolla e muzikës bizantine", *Ngjallja*, Gusht 2012, σ. 5

"Himne kishtare bizantine 4", *Ngjallja*, Shkurt 2004, σ. 12

"Himne kishtare bizantine 5", *Ngjallja*, Korrik 2005, σ. 12

"Imzot Kisi flet nga mikrofoni i Radio Tiranës", *Bashkimi*, 24 korrik 1945, p. 1.

K. Kronake, "Grev' i psaltareve", *Drita*, Gjinokaster 13 Maj 1920, V. I, Nr. 7, σ. 1

Karafili, Llukë H., "Shënime historike mbi komunitetion Orthodhoks të Shkodrës prej Bardhylit", AQSH, F. "Kisha Ortodokse Autoqefale" nr. 536, D. 1071, V. 1960

Kristo, Vasil & Kabo, Mevlan, "Elbasani", *Fjalor Enciklopedik Shqiptar*, V. I, Tiranë: Akademia e Shkencave të Shqipërisë, 2008

Krutaj, Farudin, Kabo, Mevlan, Gaçe, Bardhosh,"Vlora", *Fjalor Enciklopedik Shqiptar*, V. III, Tiranë: Akademia e Shkencave të Shqipërisë, 2009

Korrespondenti, *"*E para sherbese fetare shqip ne Europe", *Dielli*, Boston, Mass., Saturday, October 20, 1917, No. 1079, Vol. IX, 9th year, σ. 3

Korespondenti, "Kremtimi i dyvjeçorit të Korit Miks të Shën Gjergjit", *Jeta Kristiane*, Viti V, Qershor – Korrik 1944, nr. 4-5, σ. 139-143

Komisioni Kishtar*, "At Noli meshon ne Chicago"*, *Dielli*, Boston, Mass., Friday, November 30, 1917, No. 1111, Vol. IX, 9th year, σ. 3

Kuteli, Mitrush, "Nga thesarët e orthodhoksiës Shqipëtare, Këngë Pashke", *Jeta Kristiane*, Maj 1944, nr. 3, Viti 5, σ. 90

Kuteli, Mitrush, "Nga thesarët e orthodhoksiës Shqipëtare, Këngë Pashke", *Jeta Kristiane*, Qershor-Korrik 1944, nr. 4-5, Viti 5, σ. 119 – 120

Kuteli, Mitrush, "Nga thesarët e orthodhoksiës Shqipëtare, Këngë Pashke", *Jeta Kristiane*, Kallnuer 1944, nr. 11, σ. 337-340.

Kuzma, Marika, “Bortnyanks’ky Dmytro Stepanovych”, *The New Grove Dictionary of Music and Musician*, Vol. 4

“Këngët Kishtare”, *Jeta Kristiane*, Mars 1942, nr. 1, σ. 24-25

“Kiriac-Georgescu Dumitru”, *The New Grove Dictionary of Music and Musician*, Vol. 13

“Kremtimi i Shën Gjergjit”, *Shqipëri e re*, 3 Maj 1925, Viti VI, nr. 219, p. 3; 10 Maj 1925, Viti VI, nr. 220, p.3

“Kori kishtar”, *Gazeta e Korçës*, 16 Prill 1927, V. IX, N. 370, p. 2

“Kori Rus”, *Bashkimi,* 16 Shtator 1924, σ. 2.

Lubonja Alex, “Kremtimi i Pashkës së Madhe në So. Bridge", *Dielli*, May 3, 1919, No. 1564, Vol. XI, σσ. 3-4

“La chiesa Albanese d’ America divorzia da quella russa”, *Kuvendi*, Roma Martedi 19 Agosto 1919, Anno II – N. 27, p. 1

”Lajme të vendit, Festimi i Kishës Autoqefale”. “Lajme të vendit, Festimi në Berat", *Gazeta e Korçës*, 12 Shtator 1925, V. VII, N. 217

“Lajme, Shtypen Librat e Shenjta”, *Kisha kombëtare*, Tiranë 3 Gusht 1930, V. I, nr. 4, σ. 4

“Lajme, Dita Shënt - Kryqit në Tiranë”, *Kisha kombetare*, Tiranë 21 Shtator 1930, V. I, Nr. 11, σελ. 4

“Lajme të vëndit”, *Zëri i Korçës*, 15 Nëntor 1930, V. VI, No. 552, σελ. 4

“Lajme Kishtare, Seminari”, *Predikimi,* nr. 3, Tiranë, 30 Kallnuer 1934, σελ. 1

“Lajme Kishtare, Kori”, *Predikimi,* nr. 6, Tiranë, 15 Mars 1934, σελ. 1

“Lajme Kishtare, Pashkët Orthodhokse në kryeqytet”, *Predikimi,* nr. 9, Tiranë, 7 Maj 1934, σελ.1

“Lajme Kishtare”, *Predikimi*, nr. 8 – 9, Viti IV, Gusht – Tetor 1937, σ. 18 – 19

“Lajme Kishtare”, *Predikimi*, nr. 11 – 12, Viti IV, Nëntor – Dhjetor 1937, σ. 14 – 15

“Lajme Kishtare - Panagjiri i Shën - Jon Vlladhimirit”, *Jeta Kristiane*, Qershor 1942, nr. 4

“Lajme Kishtare - Panairi i Shën Jon Vlladhimirit”, *Jeta Kristiane*, Qershor 1943, nr. 4

“Lajme Kishtare -Në Kishën e re të Shën-Prokopit”, *Jeta Kristiane*, Korrik 1942, nr. 5.

“Lajme Kishtare -Tedeum-e”, *Jeta Kristiane*, Nëntor 1942, nr. 9, σ. 281.

“Lajme Kishtare -Kori Kishëtar i Tiranës”, *Jeta Kristiane*, Tetor 1942, nr. 8, σ. 252

“Lajme Kishtare -Krishtlindja dhe Ujët e Bekuar” , *Jeta Kristiane*, Dhjetor 1942, nr. 10

“Lajme Kishtare, Djegëje”, *Jeta Kristiane*, Viti V, Shtator – Nëntor 1944, nr. 7-9, σ. 255.

“Lajme te mbrendshme”, *Jeta Kristiane*, Maj 1944, nr. 3, Viti 5, σ. 95

“Leja e kishës”, *Shqipëri e re*, Konstancë, 8 Shkurt 1925, p. 3

“Lëvizia e Shqiptarëve të Bullgarisë”, *Kuvendi*, Roma Lunedi 24 Novembre 1919, Anno II – N. 39, p. 3.

M. Piro, “Mbledhja e pleqësisë shoqërisë Bashkimi në Konstancë”, *Shqiperi e re*, 10 Janar 1921, v. II, nr. 19, σ. 4.

Mano, Aleksandra, Hidri Sali & Kabo Mevlan, “Durrësi”, *Fjalor Enciklopedik Shqiptar*, V. I, Tiranë: Akademia e Shkencave të Shqipërisë: 2009

Nga Zyra e Kishes Sh. Kollit, "Meshe ne Southbridge Mass.", *Dielli,* Boston, Mass., Wednesday, December 11, 1918, No. 1393, Vol. X, 10th year, σ. 2

Një grup zonjash,"Vajza shqipetare kengetore ne kryekishen "Shent Gjergji", *Dielli*, Boston Mass., 6 Maj 1924, σ. 6

Një sipatizues i artit, "Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipëris dhe Muzika Korale ndër Kisha", *Jeta Kristiane*, Viti V, Shtator – Nëntor 1944, nr. 7-9, σ. 205-208

"Nga Elbasani, Kori kishtar i Elbasanit", *Gazeta Shqiptare*, 13 Prill 1934, V. VIII, σελ. 2

"Nji kishë e re shqypëtare n'Amerikë", *Vëllazënija*, Vjenë 27 Marc 1916, no. 6, Vjeta I, σ. 52

"Një shpjegim i komunitetit Orthodhoks Shqipëtar në Bukuresht", *Shqipëri e re*, 7 Qershor 1925, Viti VII, nr. 223, p. 3

Pjeshkazini, Llazar, "Besimtar i devotshëm që jetën ia kushtoi muzikës dhe qytetit të tij", *Ngjallja*, Nëntor 2003, σ. 4

Plepi, Kozma, "Kremtimi i ndritshëm i Pashkës", *Ngjallja*, Maj 1994, σ. 2

"Pas disa muaj do kemi kishë shqipe në Stamboll", *Shqipëri e re*, Konstancë, 18 Janar 1925, p. 3

"Për korret në Kisha", *Fjala e Korçës*, 27 Maj 1944, nr. 7, σ. 3

"Për një program vleftësimi i thesareve të Orthodhoksis Shqipëtare", *Jeta Kristiane*, Nëntor – Dhjetor 1943, nr. 9-10, σ. 271 – 273.

"Programi i Kishës Fjetja e Shën Mërisë", *Dielli*, 19 Prill 1927, V. XIX, 19th year, No. 3061-(654), p. 3

Bardhi, Rrapi, "Fier, Kremtim i hareshëm në gjithë rrethin", *Ngjallja*, Janar 1998, σ. 4

"Riorganizimi në Tiranë i Korit Orthodoks", *Gazeta Shqiptare*, 29 Shtatuer 1937, σ. 2.

"Rusët në Kishën e Tiranës", *Gjergj Kastrioti*, nr. 8, 20 Shtator 1924, σ. 2.

"Rusët në Tiranë", *Gjergj Kastrioti*, nr. 9, 2 Tetuër 1924, σ. 2 - nr. 10, 10 Tetuër 1924, σ. 2

S. B., "Lajme kishtare, Kori i fëmijvet në Kishën e Tiranës", *Jeta Kristiane*, Gusht 1944, nr. 6

Sala, Skënder & Xoxi, Koli, "Lushnja", *Fjalor enciklopedik shqiptar*, Tiranë: Akademia e Shkencave, 2008

Steffa, Telemak, Kons, Philip, Mi. Vangjel, "Muzika Ruse dhe Arqimandriti", *Bashkimi,* 25 Nanduer 1924, nr. 31, p. 2

"Stefan Vasilyevich Smolensky", *The New Grove Dictionary of Music and Musician*, Vol. 23

Trako, Konstantin, "Muzika në Kishat Orthodhokse", *Jeta Kristiane*, Prill 1943, nr. 2, σ. 42-43

Trako, Konstantin, "Këngëtorët Kishëtarë (Psaltë-t)", *Jeta Kristiane*, Korrik-Gusht 1943, nr. 5-6, σ. 139-142

Trako, Konstantin, "Imzot Fan S. Noli Muzikant – Kompozitor", *Jeta Kristiane*, Maj 1944, nr. 3, Viti 5, σ. 91-94

Tutrra, Lluka, "Festimet e Pashkës, Durrës", *Ngjallja*, Maj 1995, σ. 3

"Tiranë, Kori i muzikës bizantine në televizion", *Ngjallja*, Qershor 1999, σ. 1

"The Boston Herald", *The Adriatic Review*, November 1918, p. 125

"Thesare Kulturore që i kthehen popullit", *Zëri i Popullit*, 28 Ιανουαρίου 1972, p. 3

"Udhetimi i At. Fan Nolit", *Koha*, 4 Genendre 1911, p. 3

Vujoshi Luiza, "Shkodër, Kremtimi i ndritshëm i Pashkës", *Ngjallja*, Maj 1994, σ. 2

"Vatra mbush 25 vjet qe kur u themelua", *Dielli*, 9 April 1937, pp. 1-4

"Veprimtari fetare në dioqezën e Gjirokastrës", *Ngjallja*, Shkurt 1993, σ. 8

"Vini re", *Dielli*, Boston, Mass., Saturday, August 25, 1917, No. 1034, Vol. IX, 9th year, σ. 3

Zaka, Ilia e Shyti, Xhovani, "Berat, Traditë e ripërtërirë në qytetin e lashtë", *Ngjallja*, Maj 1995, σ. 3

4. Πηγες Διαδικτυου

α. Ελληνόγλωσσα

Αναστάσιος [Γιαννουλάτος] (Αρχιεπίσκοπος Τιράνων, Δυρραχίου και πάσης Αλβανίας), *Ιστορία της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας, Εκκλησία της Αλβανίας: Ιστορική - Πνευματική Παράδοση και Τέχνη.- από τους αποστολικούς χρόνους έως σήμερα*.

http://orthodoxalbania.org/alb/index.php/el/kisha-jone-2/historia

Σιμάκου Γκέργκι, *Ο Θεοφάνης Μαυρομάτης (Φαν Νόλι). Επιπτώσεις των Εθνικιστικών τάσεων στη μετάλλαξη της εθνικής συνειδήσεως και πίστεως*, Θεσσαλονική: 2011 (δηδακτορική διατριβή)

http://search.lib.auth.gr/Record/962301

Στάθης Γρηγόριος, *Ἀλφαβητάρι Βυζαντινῆς Ψαλτικῆς*

http://users.uoa.gr/~nektar/arts/music/grhgorios_sta8hs_alfabhtari_byzantinhs_moysikhs.htm

β. Ξενόγλωσσα

Bukharin N. I. & Preobrazhensky E., *The ABC of Communism*, "Chapter 11: Communism and Religion"

https://www.marxists.org/archive/bukharin/works/1920/abc/11.htm

Gardner von Johan, *Russian church singing*, vol. 2, St. Vladimir's seminary press: 2000

https://books.google.gr/books?id=2etamgqyqhqc&printsec=frontcover&dq=bibliogroup:%22russian+church+singing%22&hl=en&sa=x&ved=0ahukewj_19xghyzzahwpjmakhrywctsq6aeijjaa#v=onepage&q&f=false

Hoxha, Artan, *Marrëdhëniet midis Regjimit Komunist dhe Kishës Ortodokse Autoqefale të Shqipërisë në vitet 1945–1967*, Τίρανα 2014

http://www.doktoratura.unitir.edu.al/wp-content/uploads/2014/09/Doktoratura-Artan-Hoxha-Fakulteti-i-Histori-Filologjise-Departamenti-i-Historise.pdf

Stathis, Gregorios, "Introduction", *The Divine Liturgies, As chanted on the holy Mountain*, St. Anthony's Greek Orthodox Monastery: 2006

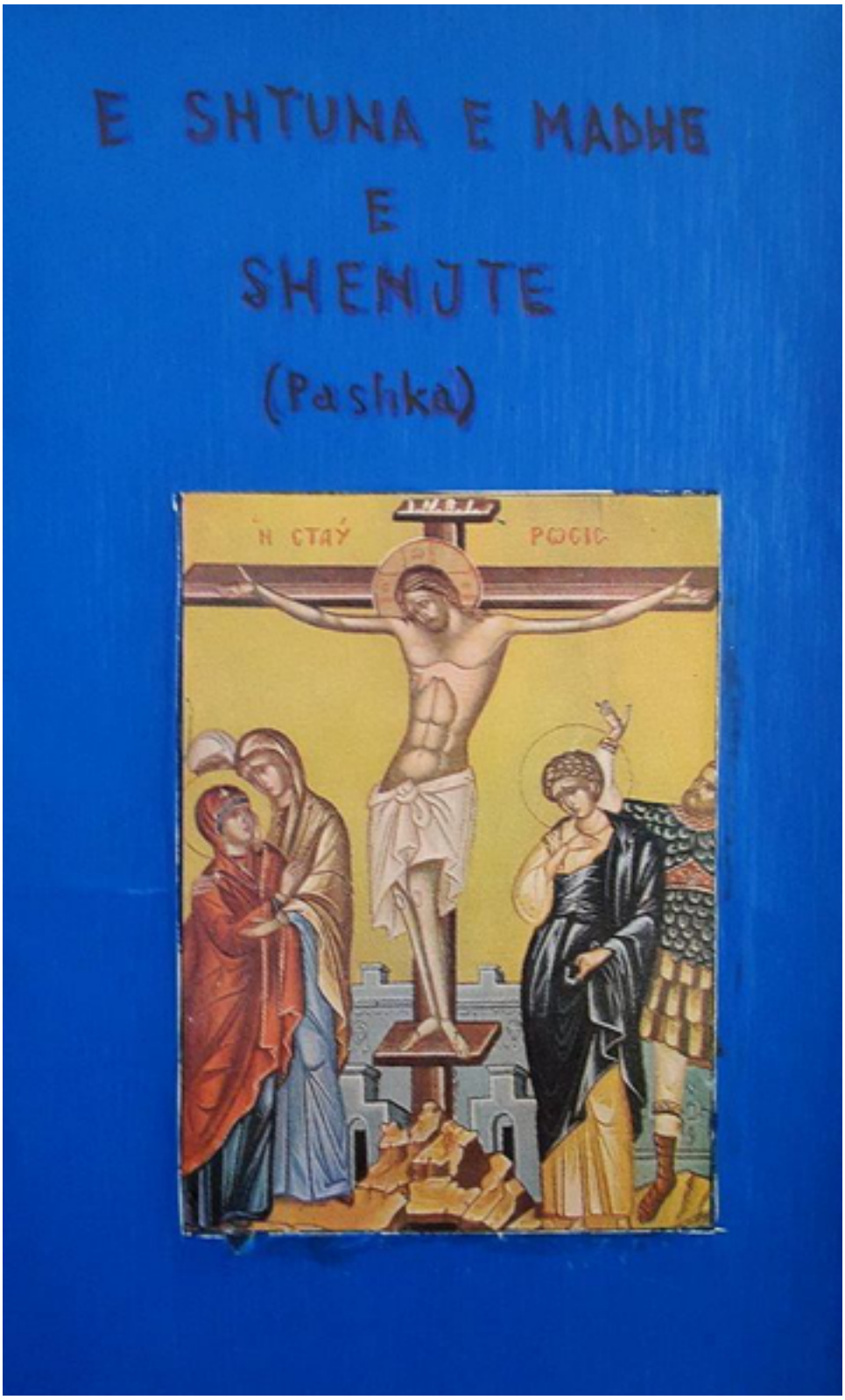
https://www.stanthonysmonastery.org/music/Eisagogi.pdf

Uçi, Alfred, "Fan Noli dhe Shekspiri", *Gazeta Shekulli Online,* 16.02.2015,

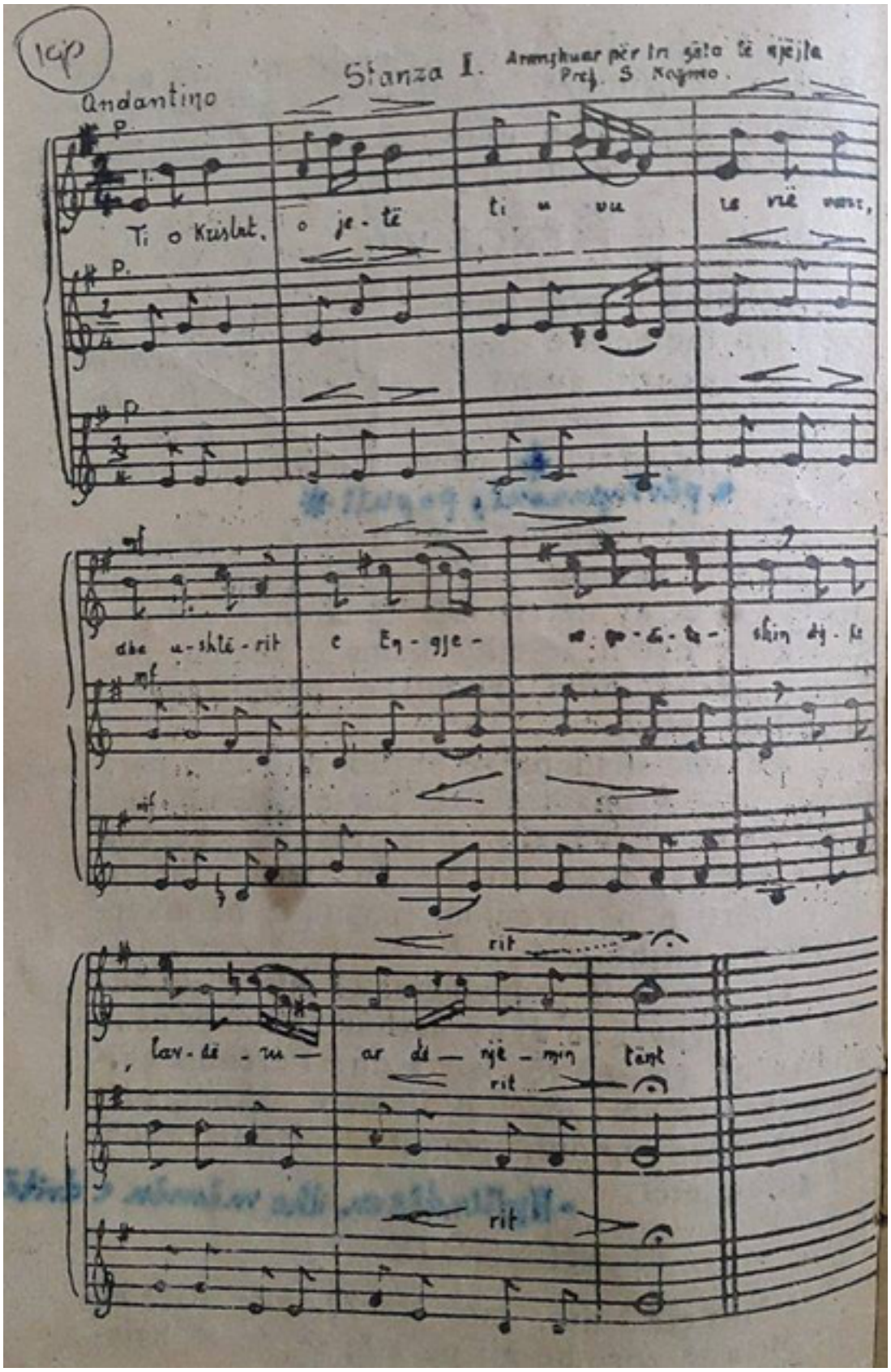
http://shekulli.com.al/fan-noli-dhe-shekspiri/

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

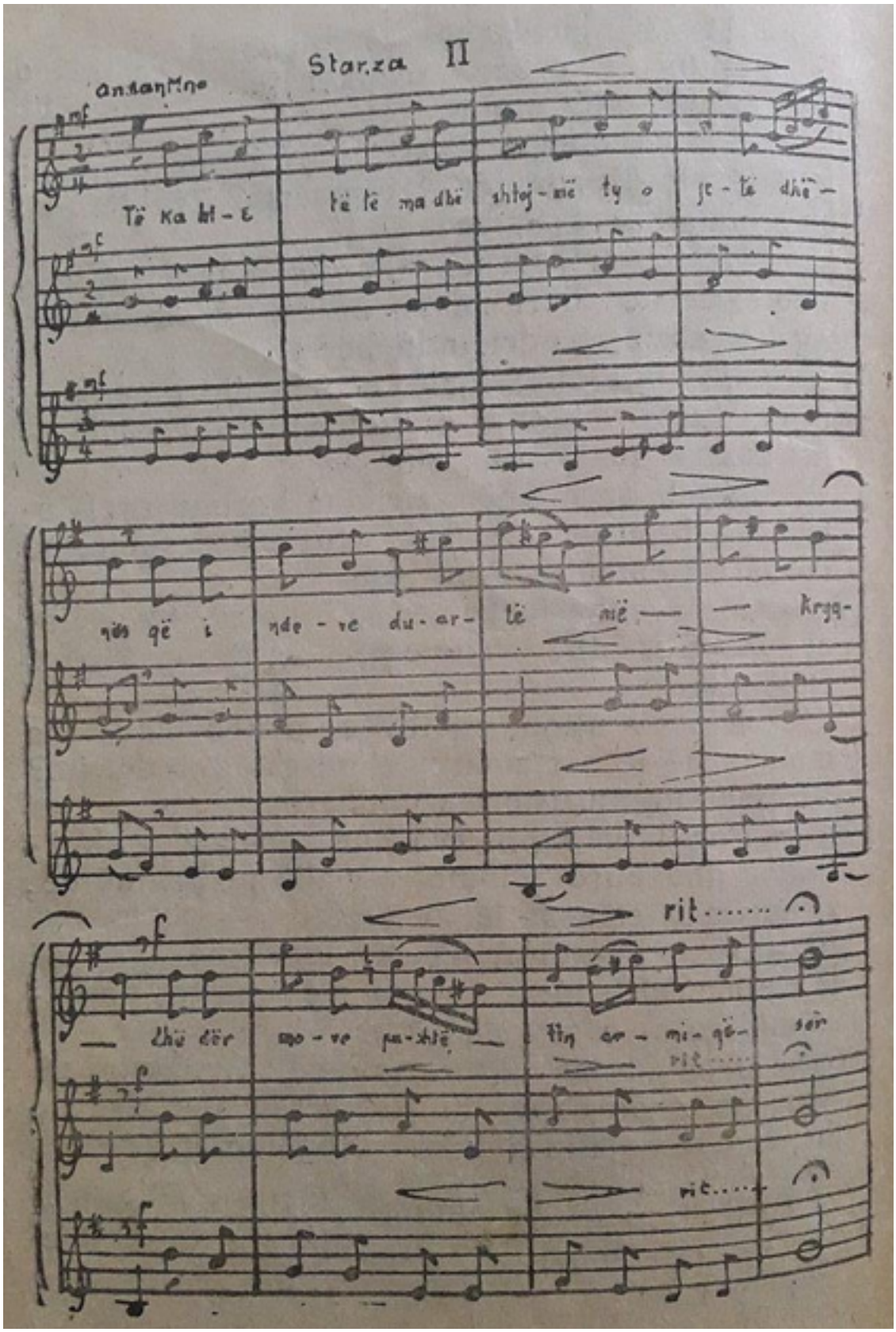
Παράρτημα α΄
Παρτιτούρες

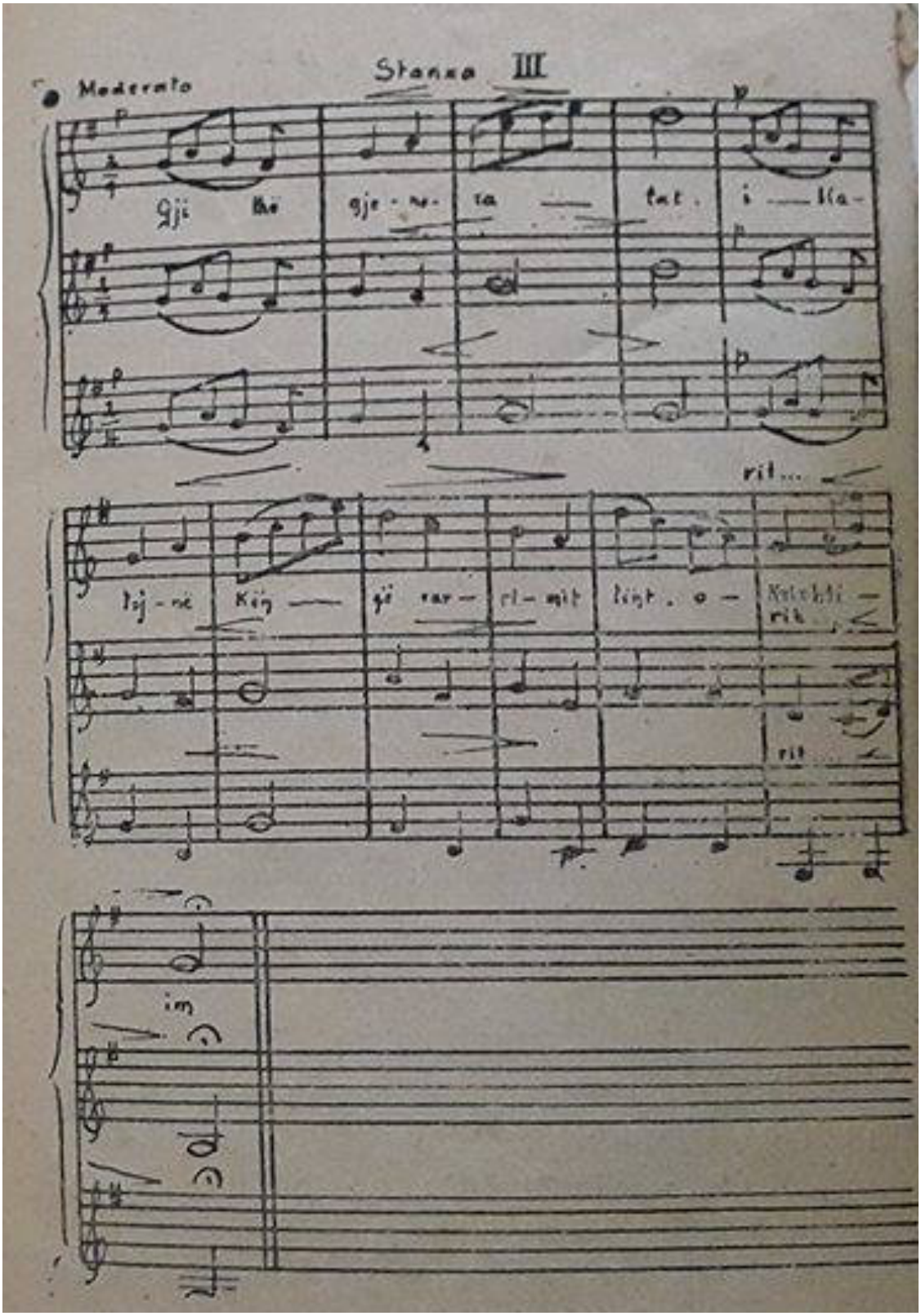

Εικόνα 1
Το εξώφυλλο του μικρού τευχίδιο εκδιδόμενο από τον Sotir Kosmo. Το τευχίδιο σώζεται στην προσοπική βιβλιοθήκη του π. Spito Katundi.

Εικόνα 2
α΄ στάση *Ἡ ζωὴ ἐν τάφῳ*
Εναρμονισμένο για τρείς ίδιες φωνές από τον Sotir Kosmo.
(Sotir Kosmo, *E Shtuna e madhe e shenjte*, σ. 8)

Εικόνα 3
β΄ στάση *Ἄξιόν ἐστί*
(Sotir Kosmo, *E Shtuna e madhe e shenjte*, σ. 17)

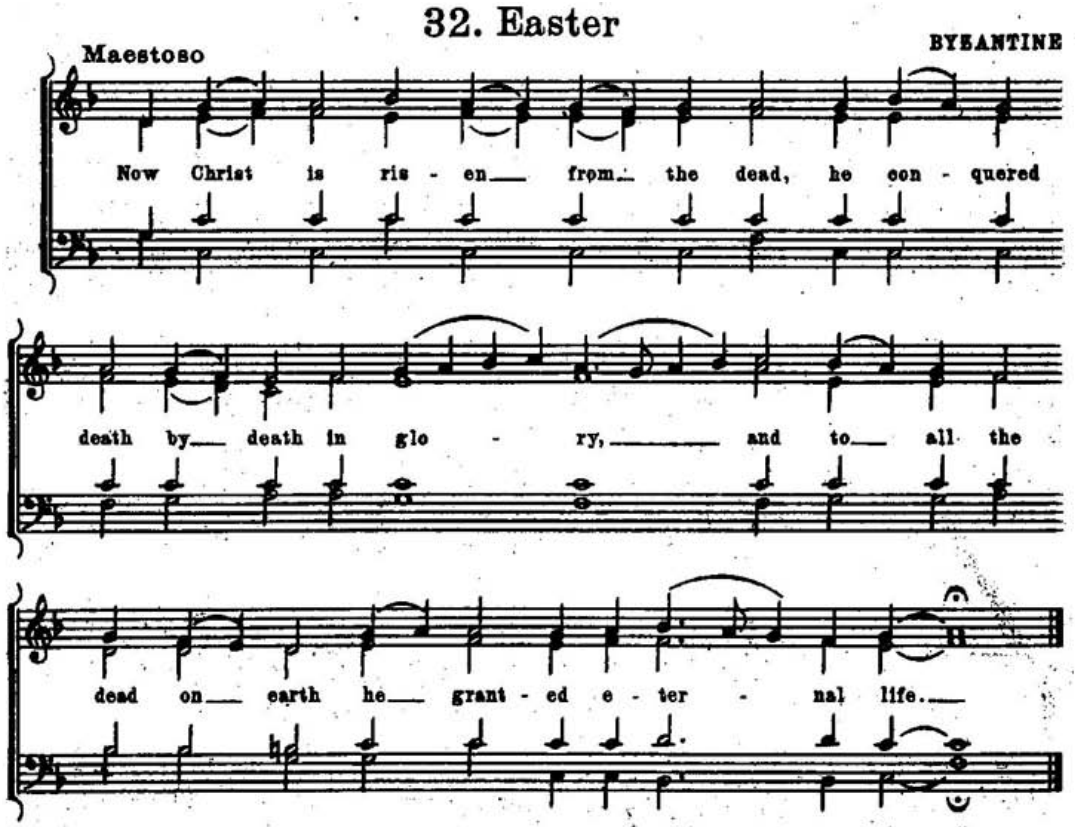

Εικόνα 4
γ΄ στάση *Αἱ γενεαὶ πᾶσαι*
(Sotir Kosmo, *E Shtuna e madhe e shenjte*, *σ. 23*)

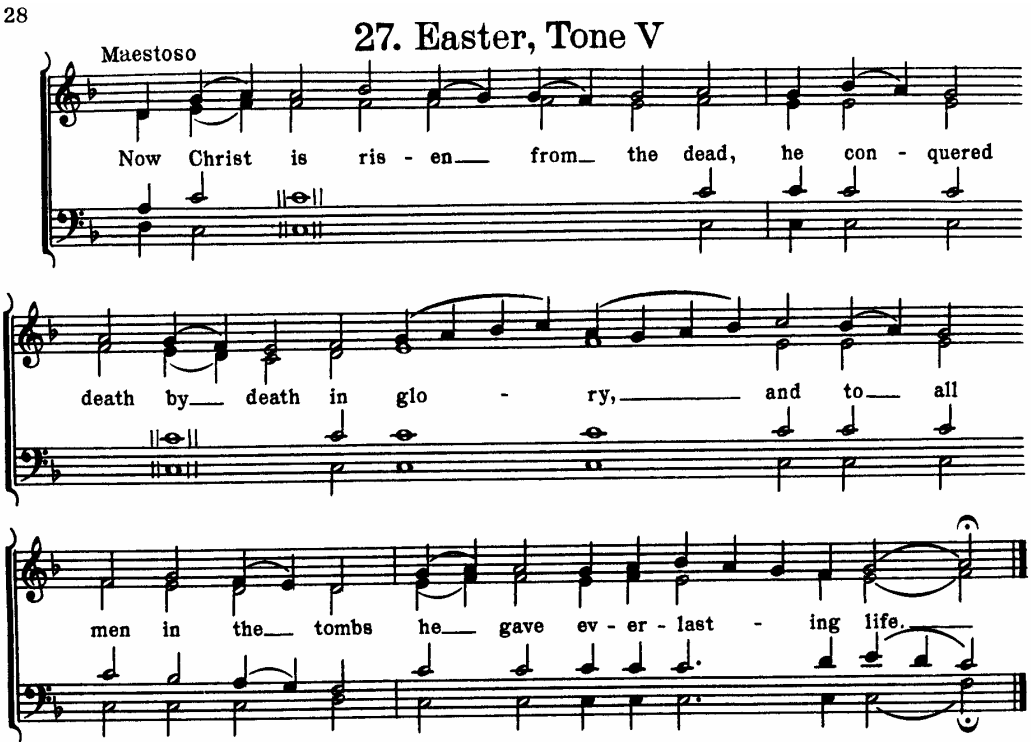

Εικόνα 5
"Χριστός Ανέστη", σύνθεση του Fan Noli (Fan Noli, *Hymnore, έτος* 1936, σ. 27)

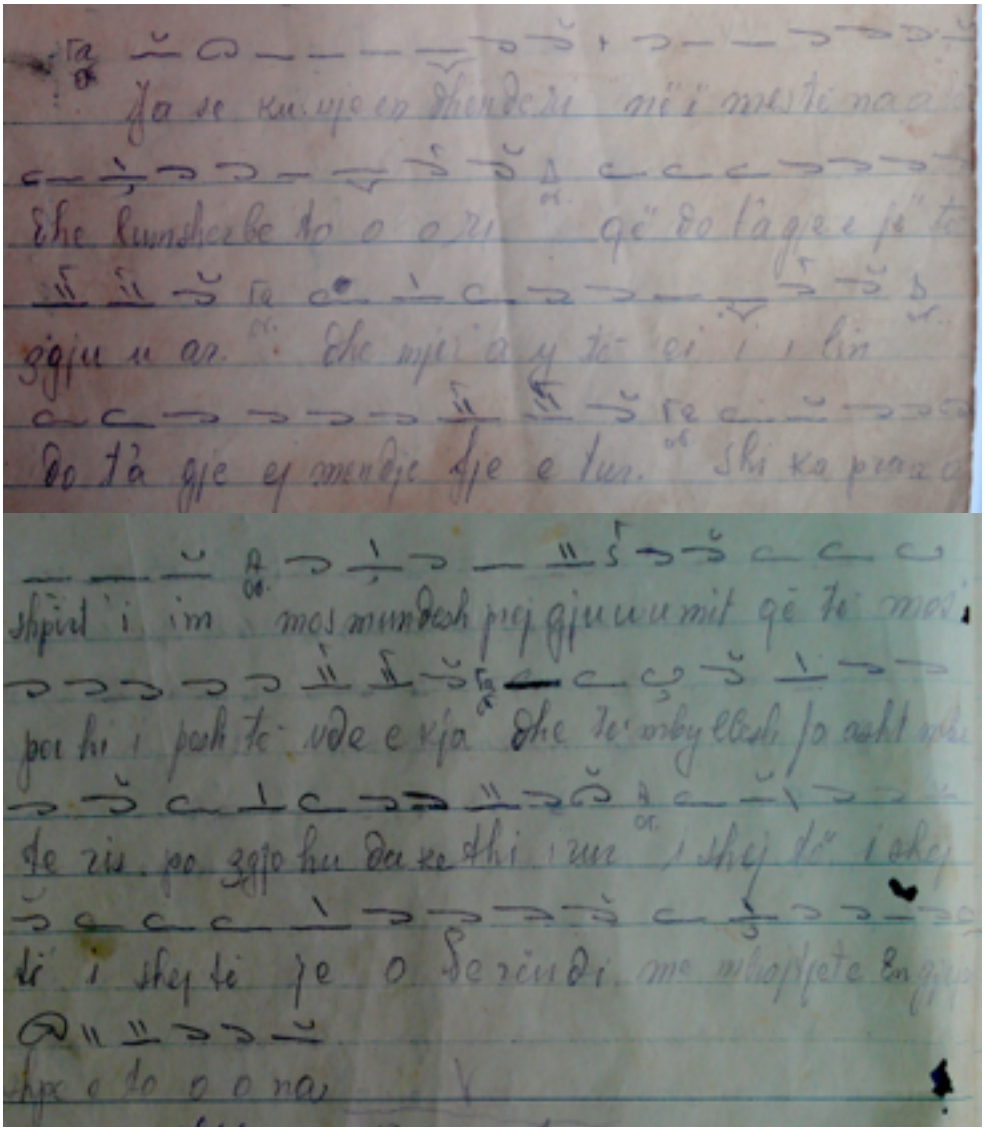

Εικόνα 6
"Χριστός Ανέστη", βυζαντινό
Μεταγραφόμενο στο πεντάγραμμο και εναρμονισμένο από τον Fan Noli.
(*Hymnore,* έτος 1936, σ. 28)

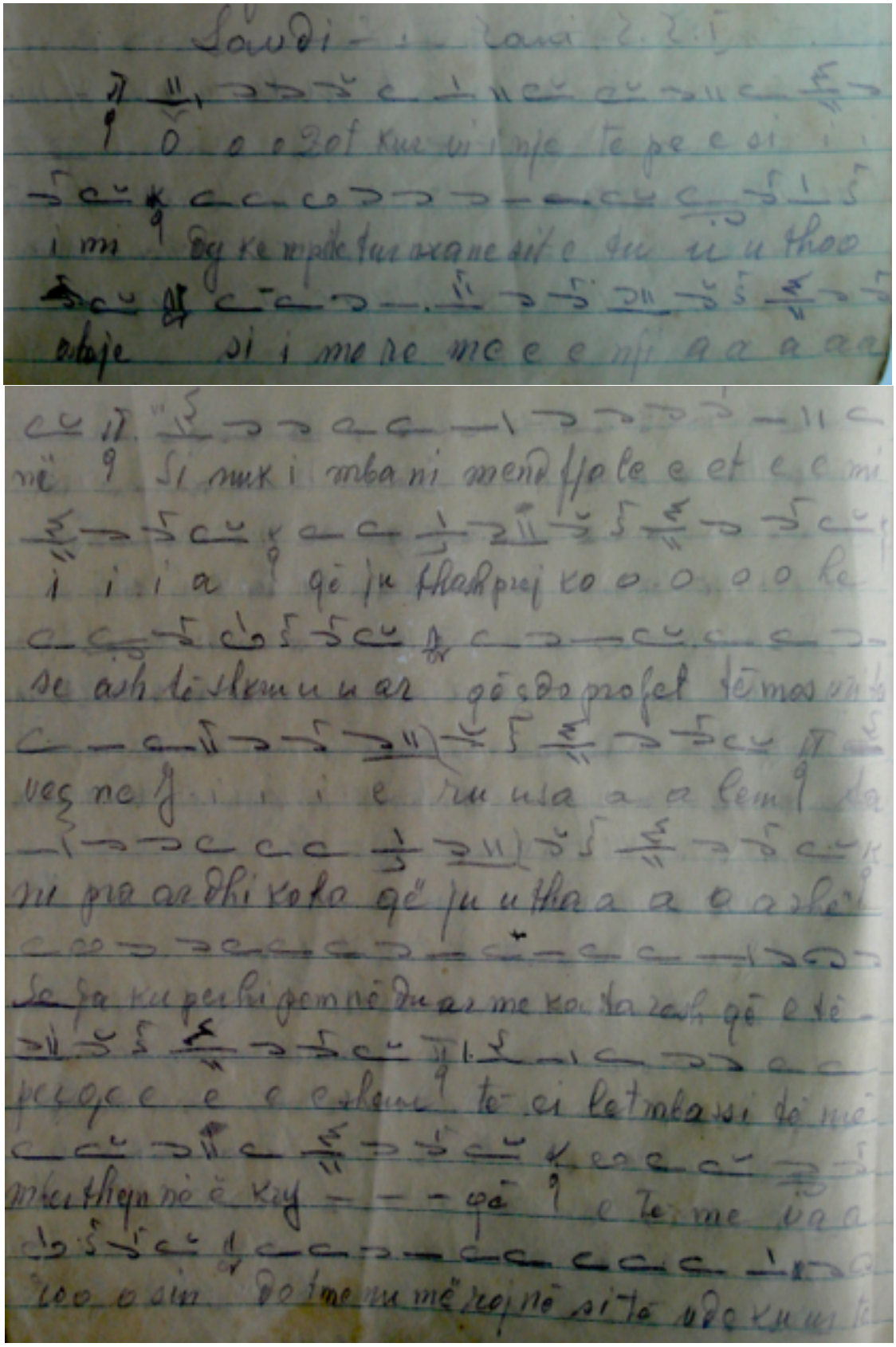

Εικόνα 7
"Χριστός Ανέστη", βυζαντινό
Μεταγραφόμενο στο πεντάγραμμο και εναρμονισμένο από τον Fan Noli.
(Eastern Orthdox Hymnal, έτος 1951, σ. 39)

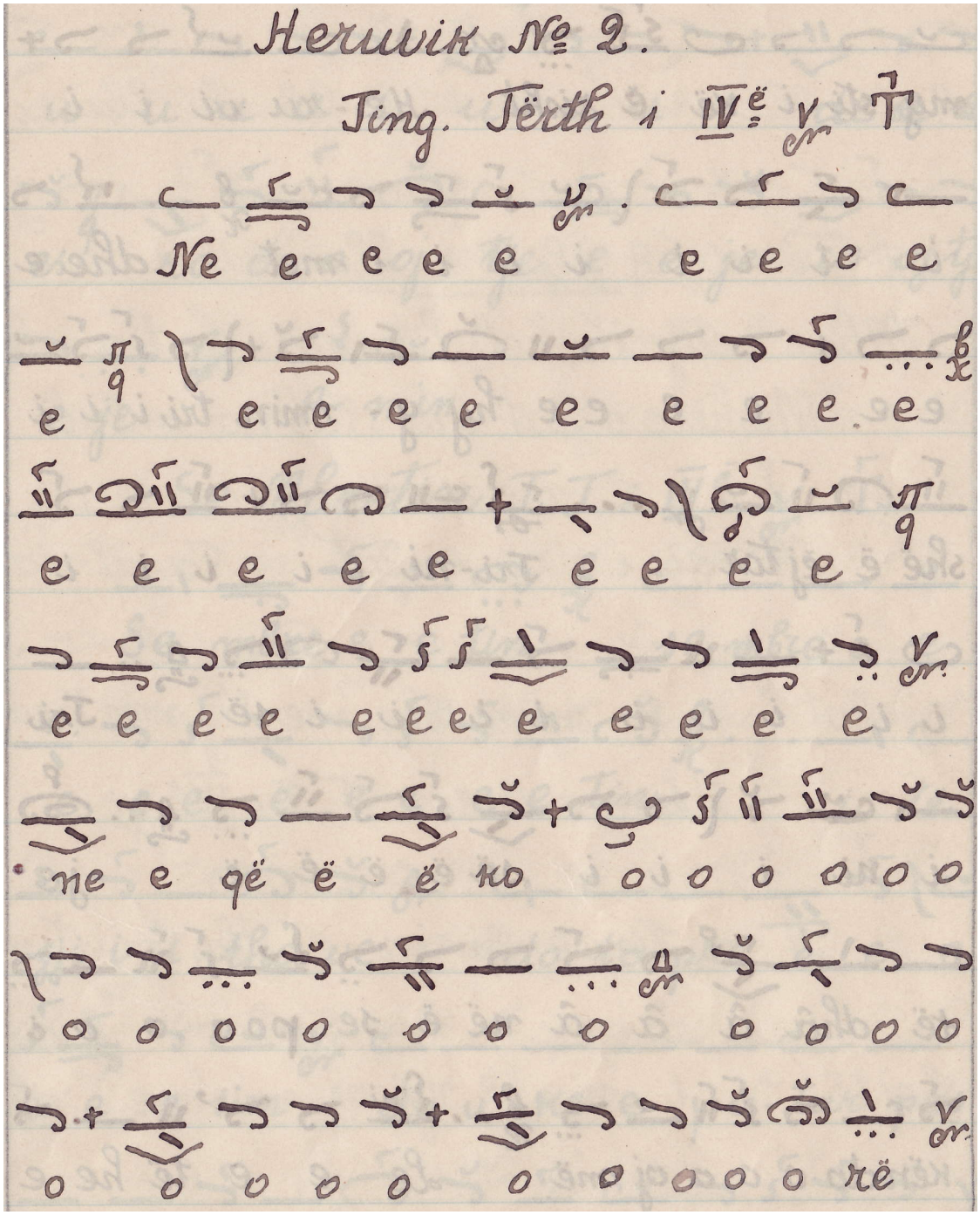

Εικόνα 8
"Χριστός Ανέστη", βυζαντινό
Μεταγραφόμενο στο πεντάγραμμο και εναρμονισμένο από τον Fan Noli.
(*Byzantine Hymnal, έτος 1959*, σ. 28)

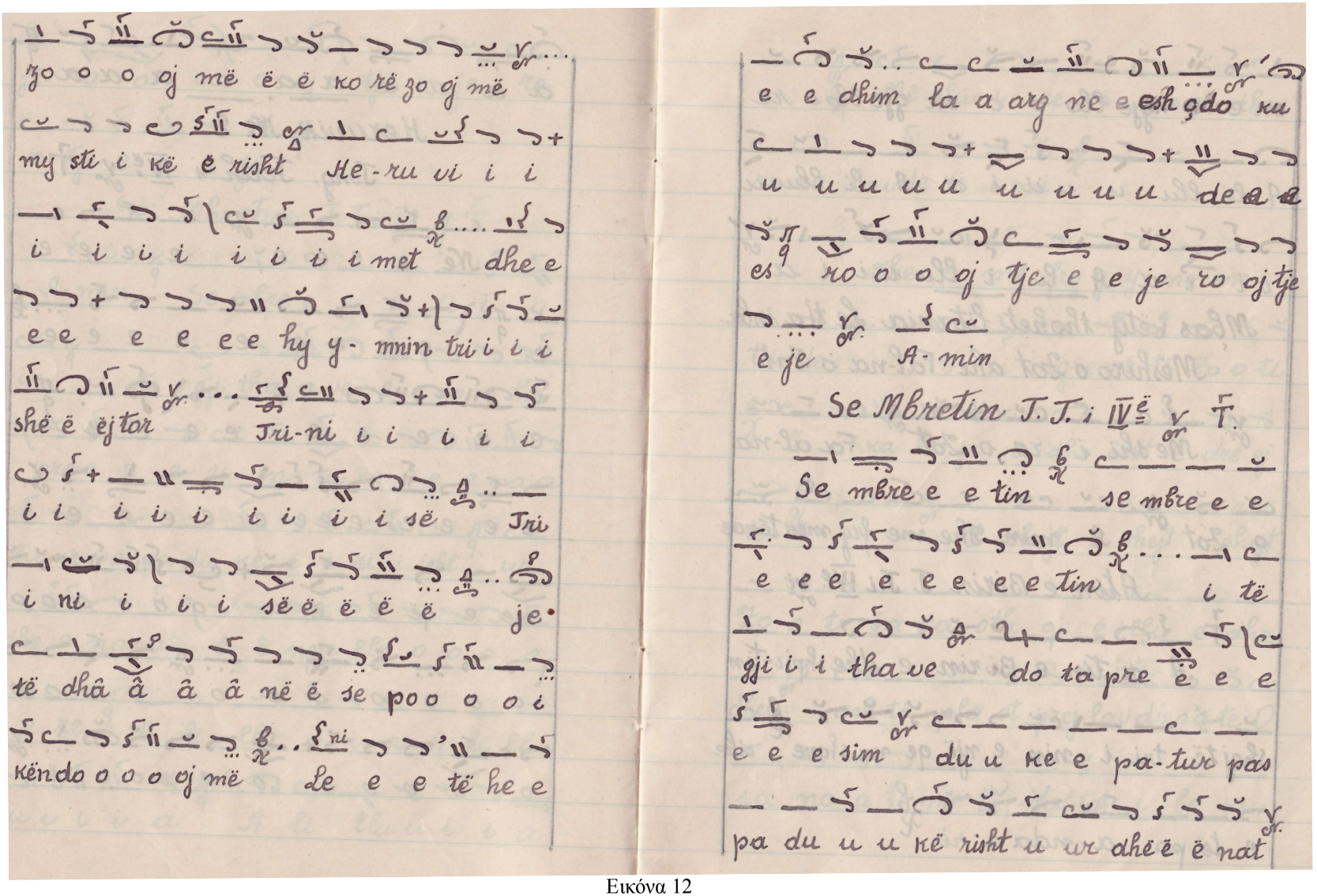
Εικόνα 9
"Ja se ku vjen dhëndri"
Προσαρμοσμένο στα αλβανικά από τον Dhimiër Beduli.
(Dhimitër Beduli, *Τετράδιο υπ' αριθμό 4*, έτος 1937, σ. 1)

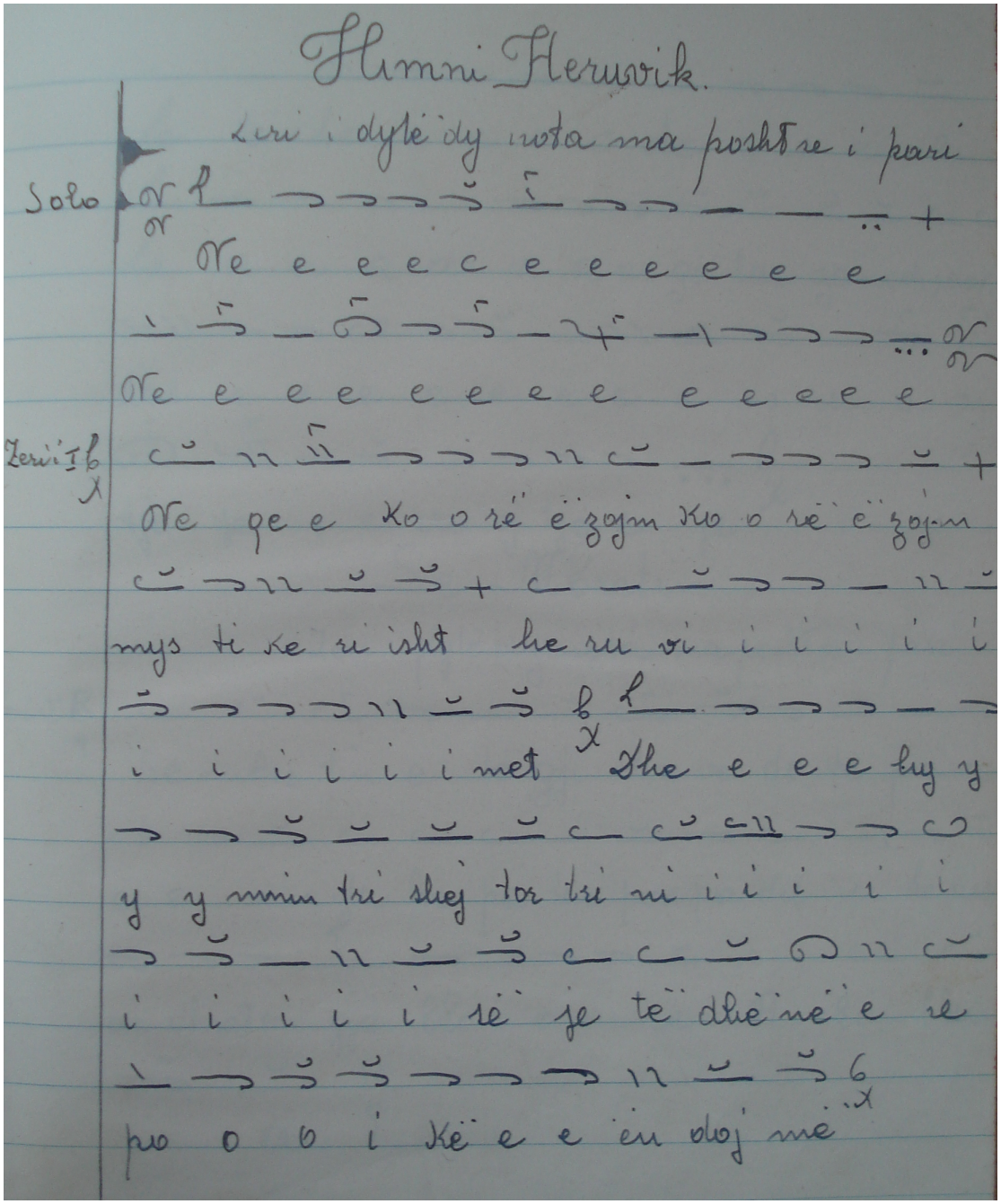
Εικόνα 10
"O Zot kur vinje"
Προσαρμοσμένο στα αλβανικά από τον Dhimiër Beduli.
(Dhimitër Beduli, *Τετράδιο υπ' αριθμό 4*, έτος 1937, σ. 13)

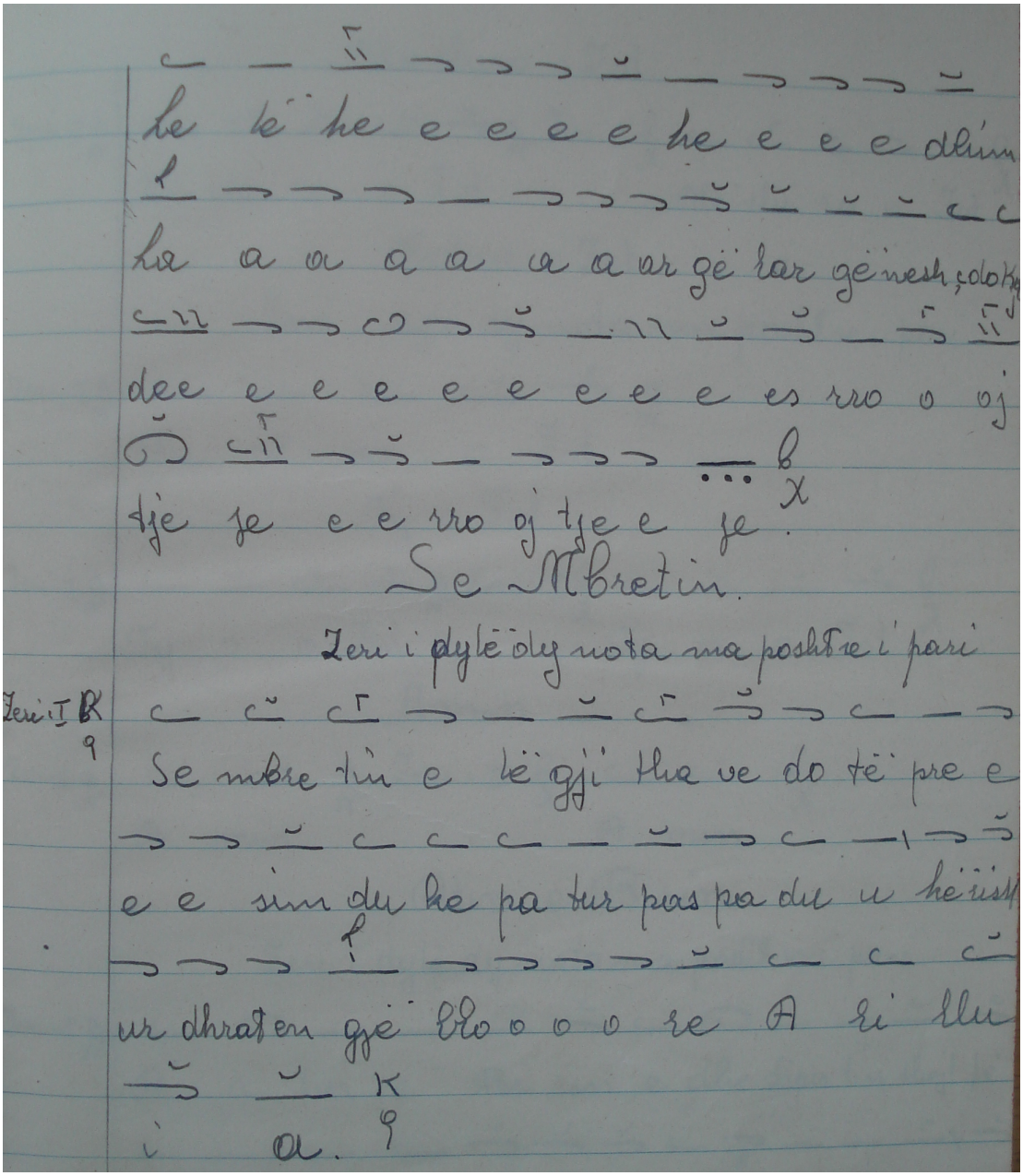

Εικόνα 11
Χερουβικός ύμνος, ήχος πλ. δ΄
Προσαρμοσμένο στα αλβανικά από τον Dhimiër Beduli.
(Dhimitër Beduli, *Τετράδιο υπ' αριθμό 1*, σ. 15)

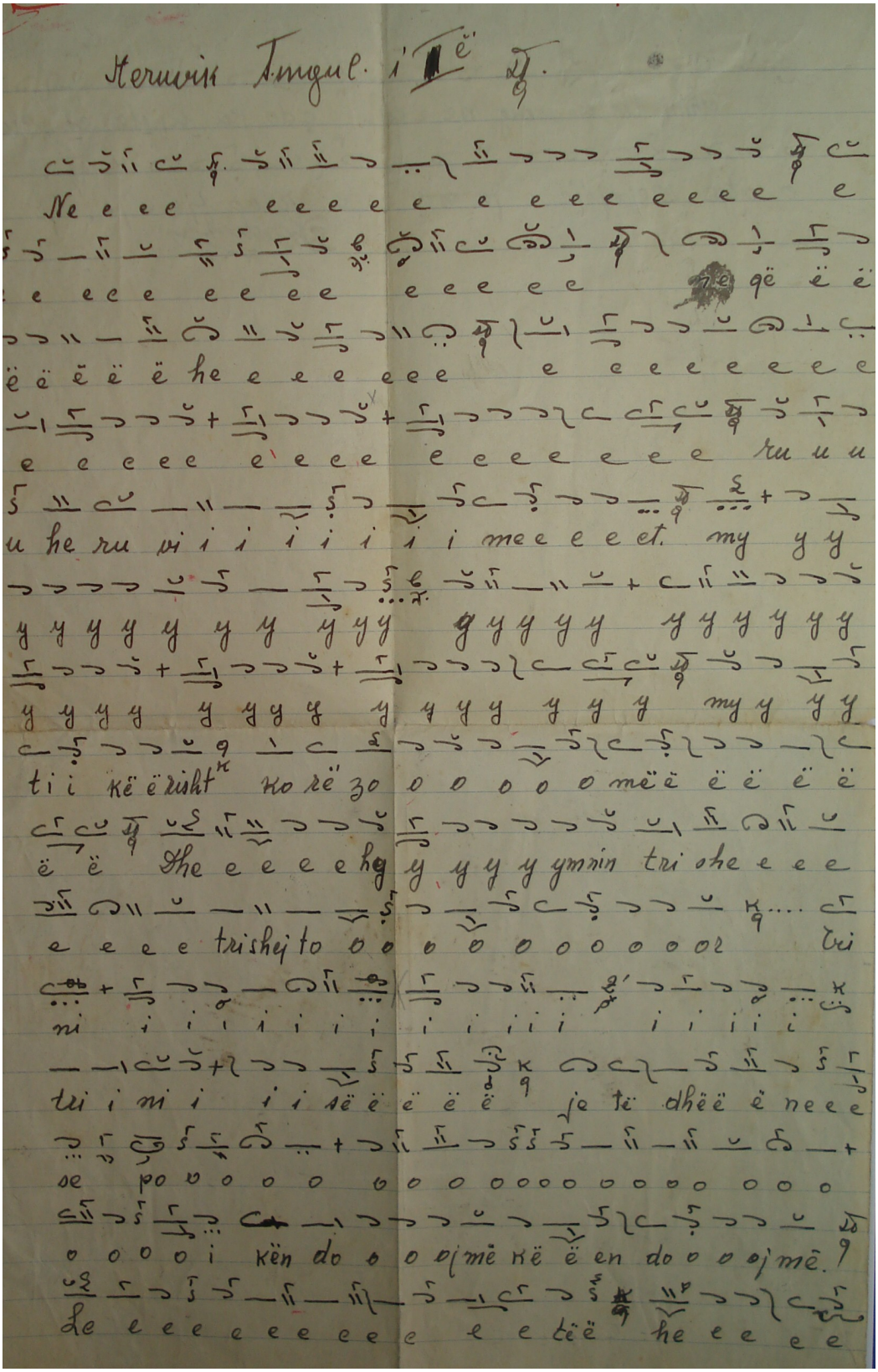
Εικόνα 12
Χερουβικός ύμνος, ήχος πλ. δ΄
Προσαρμοσμένο στα αλβανικά από τον Dhimiër Beduli.
(Dhimitër Beduli, *Τετράδιο υπ' αριθμό 1*, σ. 16-17)

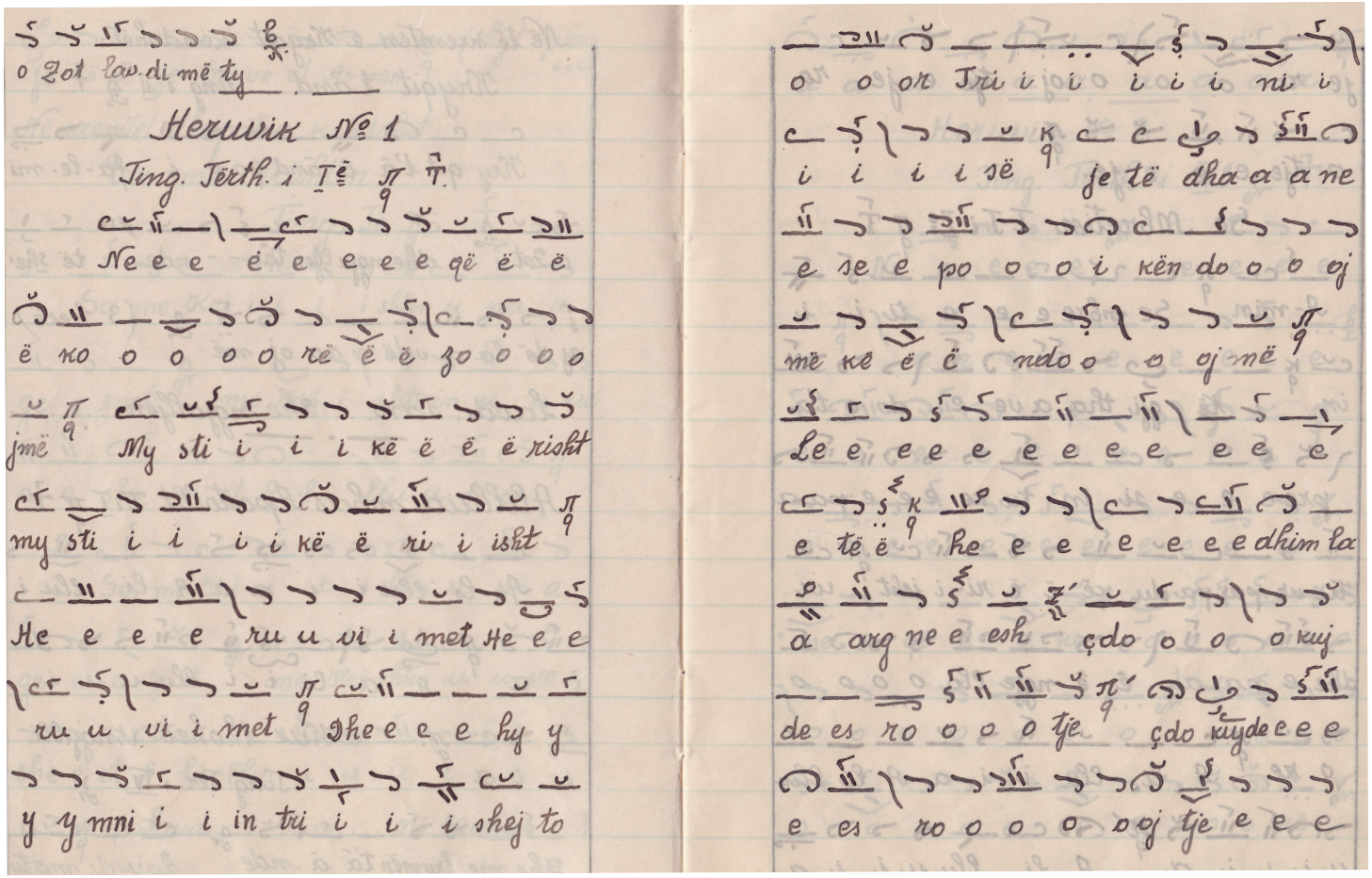

Εικόνα 13
Χερουβικός ύμνος για δύο φωνές, ήχος πλ. δ΄,
προσαρμοσμένο στα αλβανικά από τον Dhimiër Beduli.
(Dhimitër Beduli, *Τετράδιο υπ' αριθμό 6*, σ. 19)

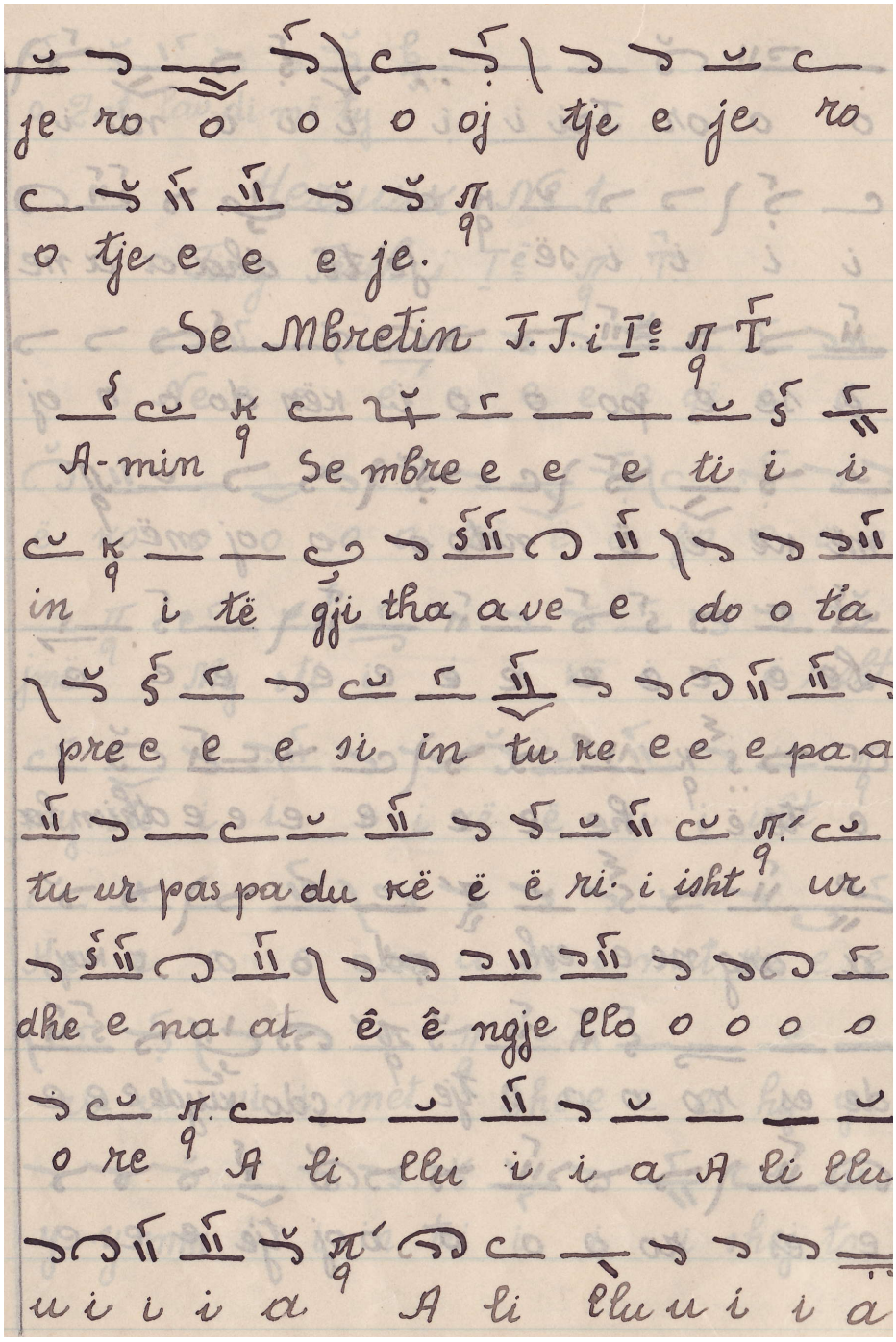

Εικόνα 14
Χερουβικός ύμνος για δύο φωνές, ήχος πλ. δ΄,
προσαρμοσμένο στα αλβανικά από τον Dhimiër Beduli.
(Dhimitër Beduli, *Τετράδιο υπ' αριθμό 6*, σ. 20)

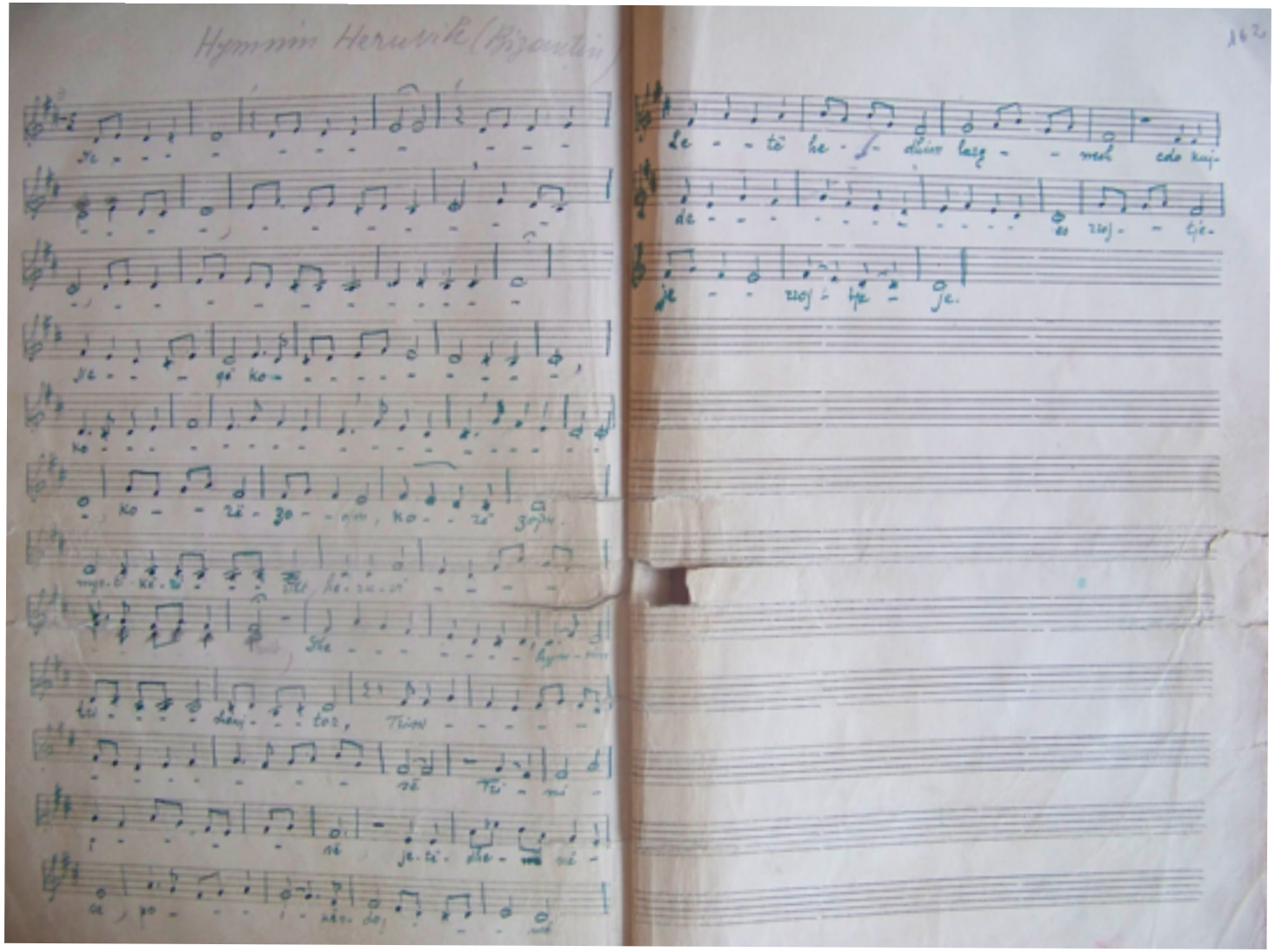
Εικόνα 15
Χερουβικός ύμνος, ήχος α΄
Προσαρμοσμένο στα αλβανικά από τον Dhimiër Beduli.
(Dhimitër Beduli, *Φύλλα-3*)

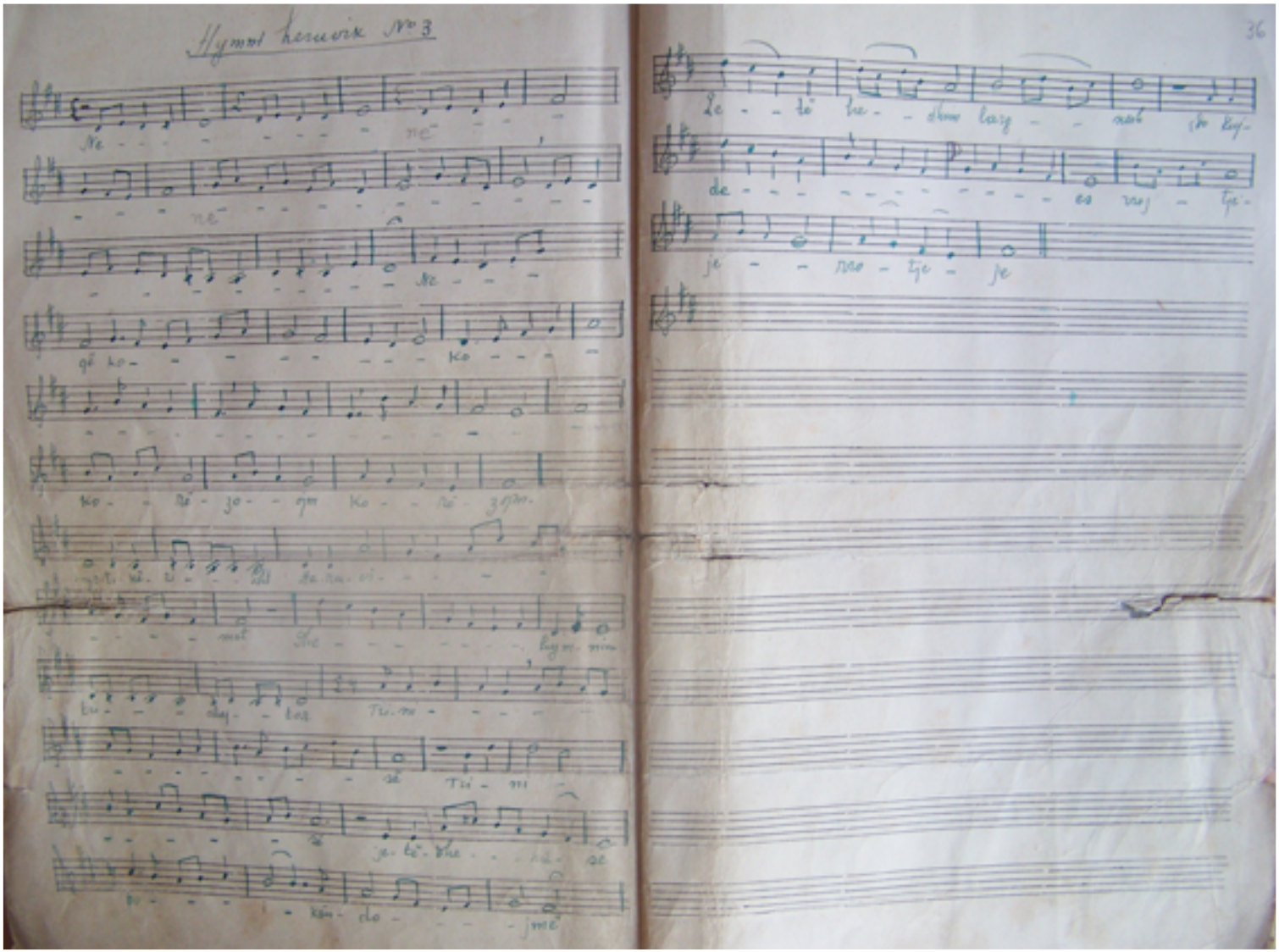

Εικόνα 16
Χερουβικός ύμνος, ήχος πλ. α΄
Προσαρμοσμένο στα αλβανικά από τον Dhimiër Beduli.
(Dhimitër Beduli, *Τετράδιο υπ'αριθμό 1*, σ. 12-13)

Εικόνα 17
Χερουβικός ύμνος, ήχος πλ. α΄
Προσαρμοσμένο στα αλβανικά από τον Dhimiër Beduli.
(Dhimitër Beduli, *Τετράδιο υπ' αριθμό 1*, σ. 14)

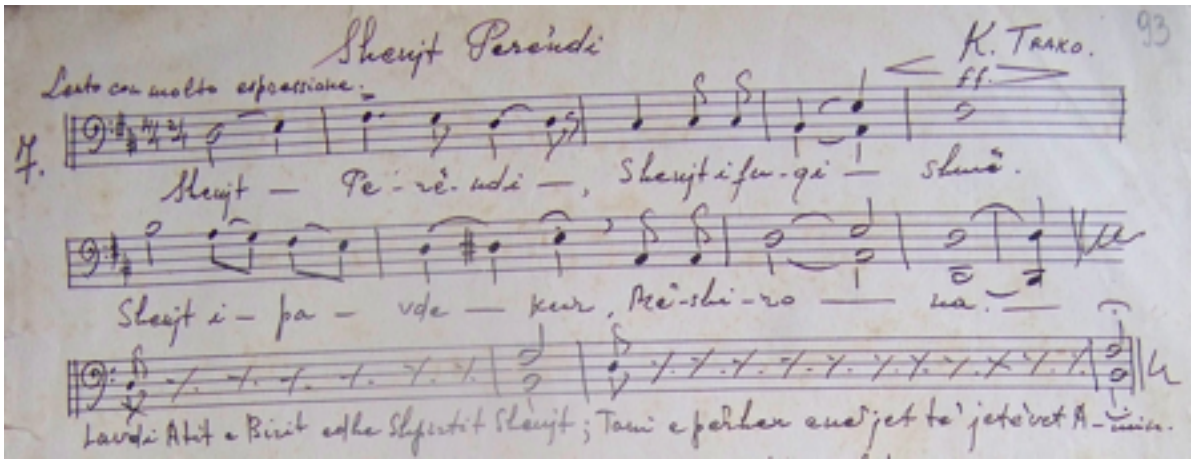

Εικόνα 18
Χερουβικός ύμνος (βυζαντινής παράδοσης), φωνή της άλτο
(AQSH, F. "Kisha Ortodokse Autoqefale" nr. 536, D. 1510, v. 1957
Τετράδιο υπ' αριθμό 21, φφ. 161v-162r)

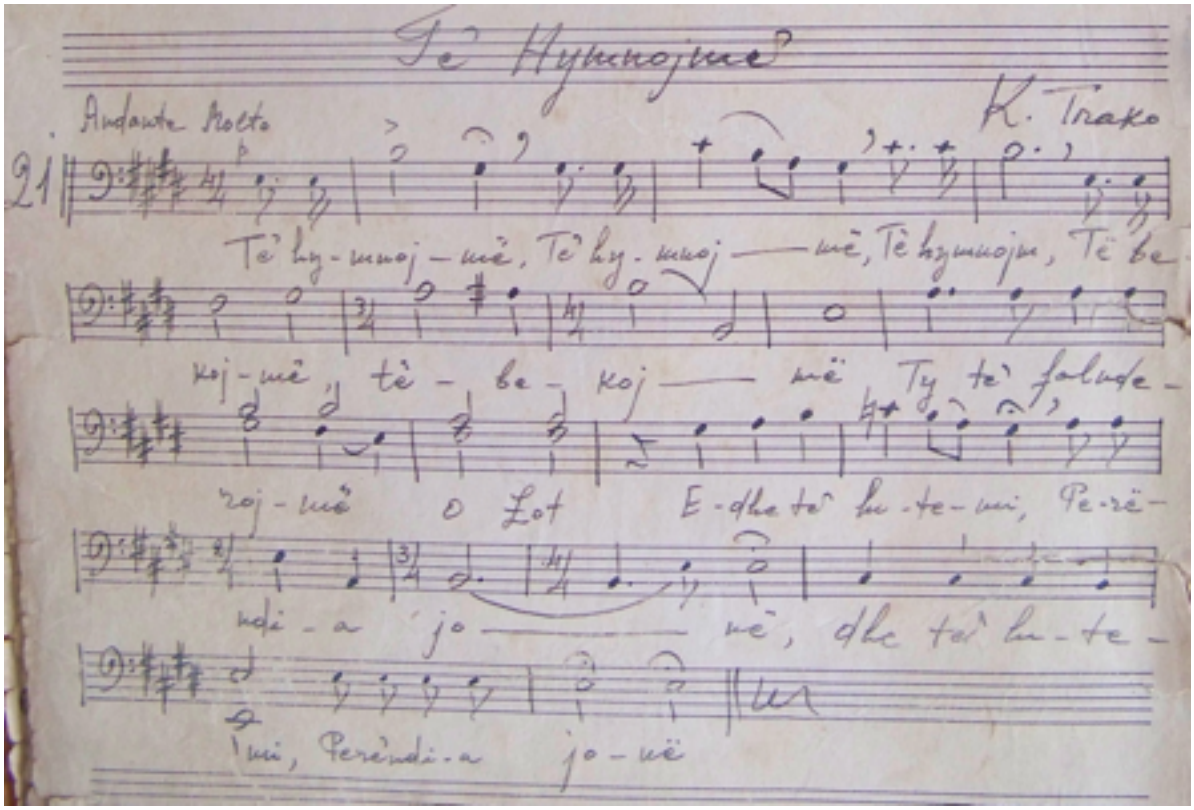

Εικόνα 19
Χερουβικός ύμνος, φωνή του τενόρου
(AQSH, F. "Kisha Ortodokse Autoqefale" nr. 536, D. 1510, v. 1957
Τετράδιο υπ' αριθμό 4, φφ. 35v-36r)

Εικόνα 20
Χερουβικός ύμνος, φωνή του μπάσου
(AQSH, F. "Kisha Ortodokse Autoqefale" nr. 536, D. 1510, v. 1957
Τετράδιο υπ' αριθμό 4, φ. 14v)

Εικόνα 21
Συνθέσεις του Konstandin Trako
(AQSH, F. “Kisha Ortodokse Autoqefale” nr. 536, D. 1510, v. 1957
Τετράδιο υπ’ αριθμό 11, φφ. 93r, 95v)

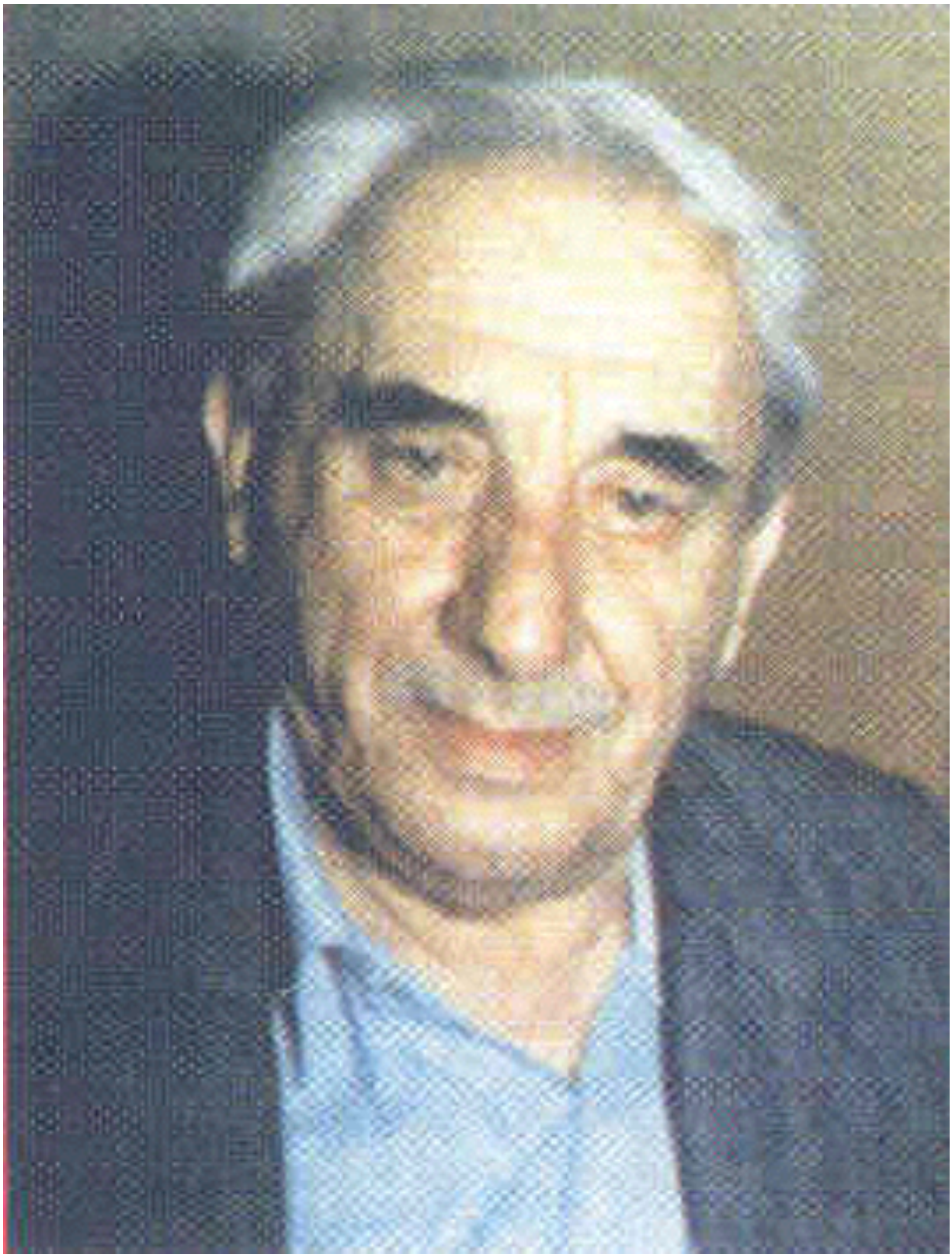
Παράρτημα β΄
Λίστα συνεντεύξεων

Ονοματεπώνυμο	**Ιδιότητα**	**Ημερομινία συνέντευξης**
Rozmaria Jorganxhi	Μέλος της χορωδίας της Κορυτσάς στα παιδικά της χρόνια, καθώς και κόρη ενός τακτικού μέλος της εκκλησιαστικής χορωδίας.	Τηλεφωνική συνέντευξη, Φεβρουάριος 2014
Takuina Truja	Κόρη της Jorgjie Truja. Σοπράνο στην Λυρική Σκινή καθώς και μέλος της εκκλησιαστικής χορωδίας του Καθεδρικού ναού των Τιράνων.	Τίρανα, Σεπτέμβριος 2014
Jorgji Doçi	Ψάλτης στον Καθεδρικό ναό των Τιράνων.	Τίρανα, Σεπτέμβριος 2015
Milto Vako	Διευθυντής της τετράφωνης εκκλησιαστικής χορωδίας του Καθεδρικού ναού των Τιράνων.	Τίρανα, Σεπτέμβριος 2015
Harallamb Terziu	Καθηγητή βυζαντινής μουσικής στην Ορθόδοξη Θεολογική Ακαδημία του αγ. Βλάς από το 2005	Τίρανα, Σεπτέμβριος 2015
Emiliano Lito	Ψαλτής στον ναό των Αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ στο Αργυρόκαστρο.	Αργυρόκαστρο, Νοέμβριος 2015
Dhimitër Kondakçi	Διυθυντής της τετράφωνης εκκλησιαστικής χορωδίας της Μητρόπολης.	Κορυτσά, Φεβρουάριος 2016
At. Spito Katundi	Ιερέας στον ναό του “Shën Dëllia” (αγ. Ηλία).	Κορυτσά, Φεβρουάριος 2016
Μητροπολίτης Βερατίου Ιγνάντιο	Μητροπολίτης Βερατίου, Αυλώνος και Κανίνης.	Βεράτι, Οκτώβριος 2016
Eno Koço	Διευθυντής της τετράφωνης εκκλησιαστικής χορωδίας τον Ιούνιο του έτους 1991.	Τίρανα, Απρίλιος 2017
Αρχιμανδρίτης Ιουστίνος Ευθυμιάδης	Δάσκαλος της βυζαντινής μουσικής από το 1996 μέχρι και το έτος 2013.	Ωρωπό, Μάϊο 2017
Theodhor Peci	Χοράρχης της βυζαντινής χορωδίας του Καθεδερικού ναού των Τιρανών καθώς και διευθυντής της Σολής της Βυζαντινής Μουσικής της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας.	Τίρανα, Ιούνιος 2017

Παράρτημα γ΄
Φωτογραφικό υλικό

Εικόνα 1
Fan Noli
πηγή: World Wide Web

Εικόνα 2
Dhimitër Beduli
πηγή: World Wide Web

Εικόνα 3
Η χορωδία του Καθεδρικού ναού του Πόγραδετς, έτος 1934
πηγή: KOASH, *Dhimitër Beduli Përmes Shkrimeve,* Ngjallja: 2015

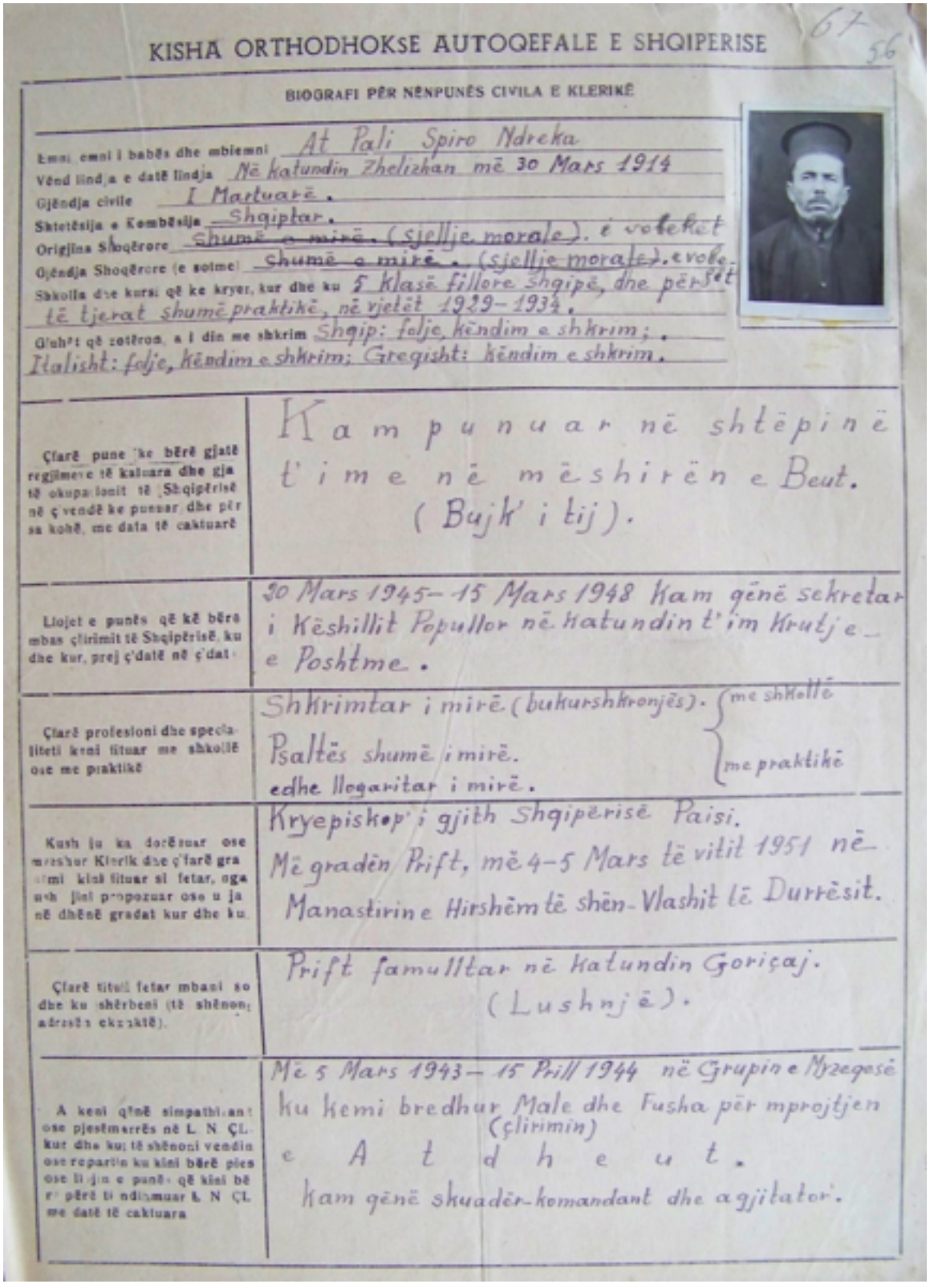
Εικόνα 4
Η χορωδία του ναού του αγ. Γεωργίου, Κορυτσά, έτος 1944
πηγή: KOASH, *Dhimitër Beduli Përmes Shkrimeve,* Ngjallja: 2015

Εικόνα 5
Η χορωδία *Shën Joan Kukuzeli*, Δυρράχιο, έτος 1945
πηγή: KOASH, *Dhimitër Beduli Përmes Shkrimeve,* Ngjallja: 2015

Εικόνα 6
Η χορωδία του ναού του Ευαγγελισμού, Τίρανα, έτος 1957
πηγή: KOASH, *Dhimitër Beduli Përmes Shkrimeve,* Ngjallja: 2015

KISHA ORTHODHOKSE AUTOQEFALE E SHQIPERISE

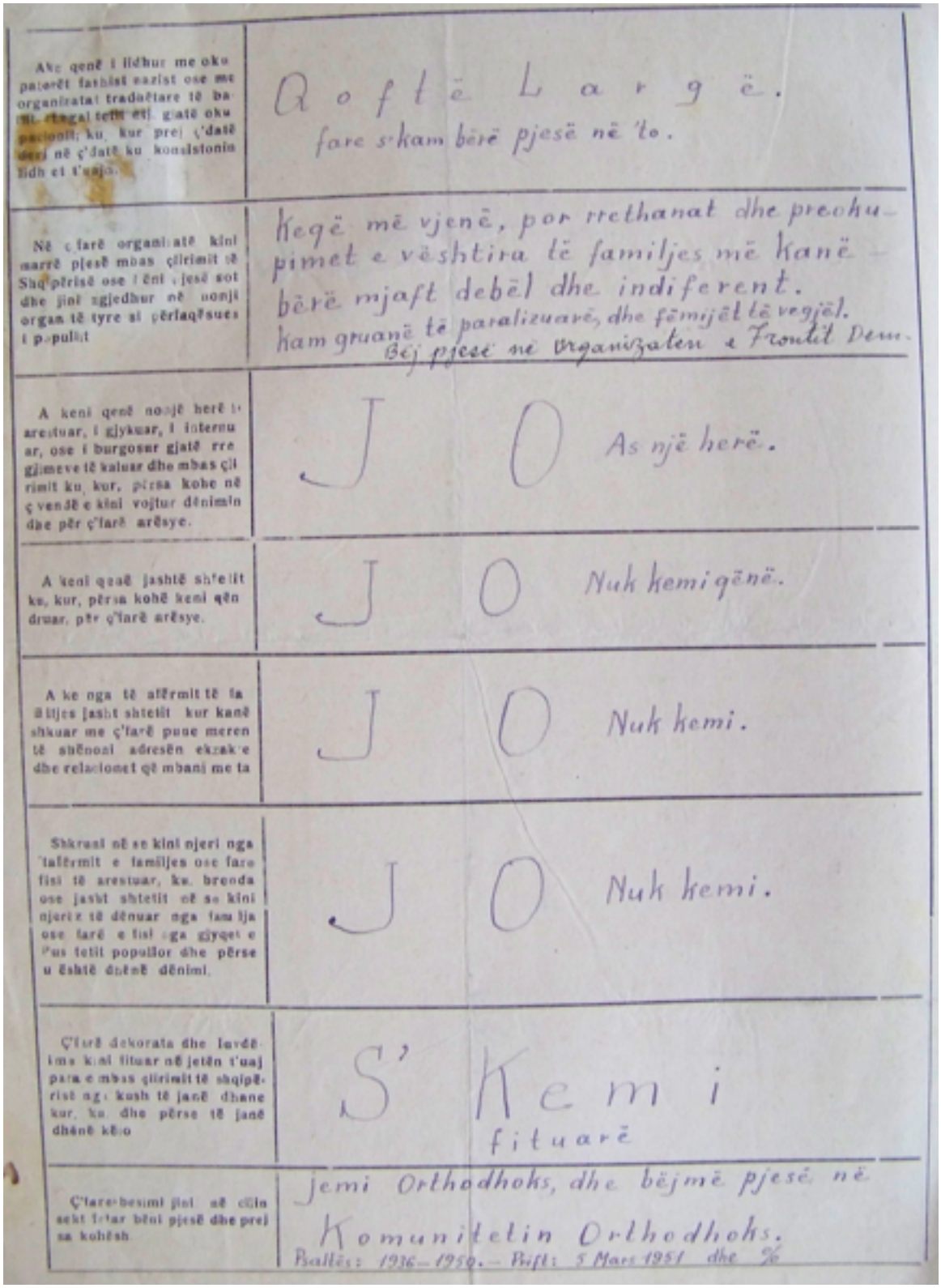
67-56

BIOGRAFI PËR NËNPUNËS CIVILA E KLERIKË

Emni emni i babës dhe mbiemni: At Pali Spiro Ndreka
Vënd lindja e datë lindja: Në katundin Zhelizhan më 30 Mars 1914
Gjëndja civile: I Martuarë.
Shtetësija e Kombësija: Shqiptar.
Origjina Shoqërore: Shumë e mirë. (sjellje morale). e volet
Gjëndja Shoqërore (e sotme): Shumë e mirë. (sjellje morale). e vole.
Shkolla dhe kursi që ke kryer, kur dhe ku: 5 Klasë fillore Shqipë, dhe përsët të tjerat shumë praktikë, në vjetët 1929–1934.
Gjuhët që zotëron, a i din me shkrim: Shqip: folje, këndim e shkrim;. Italisht: folje, këndim e shkrim; Gregisht: këndim e shkrim.

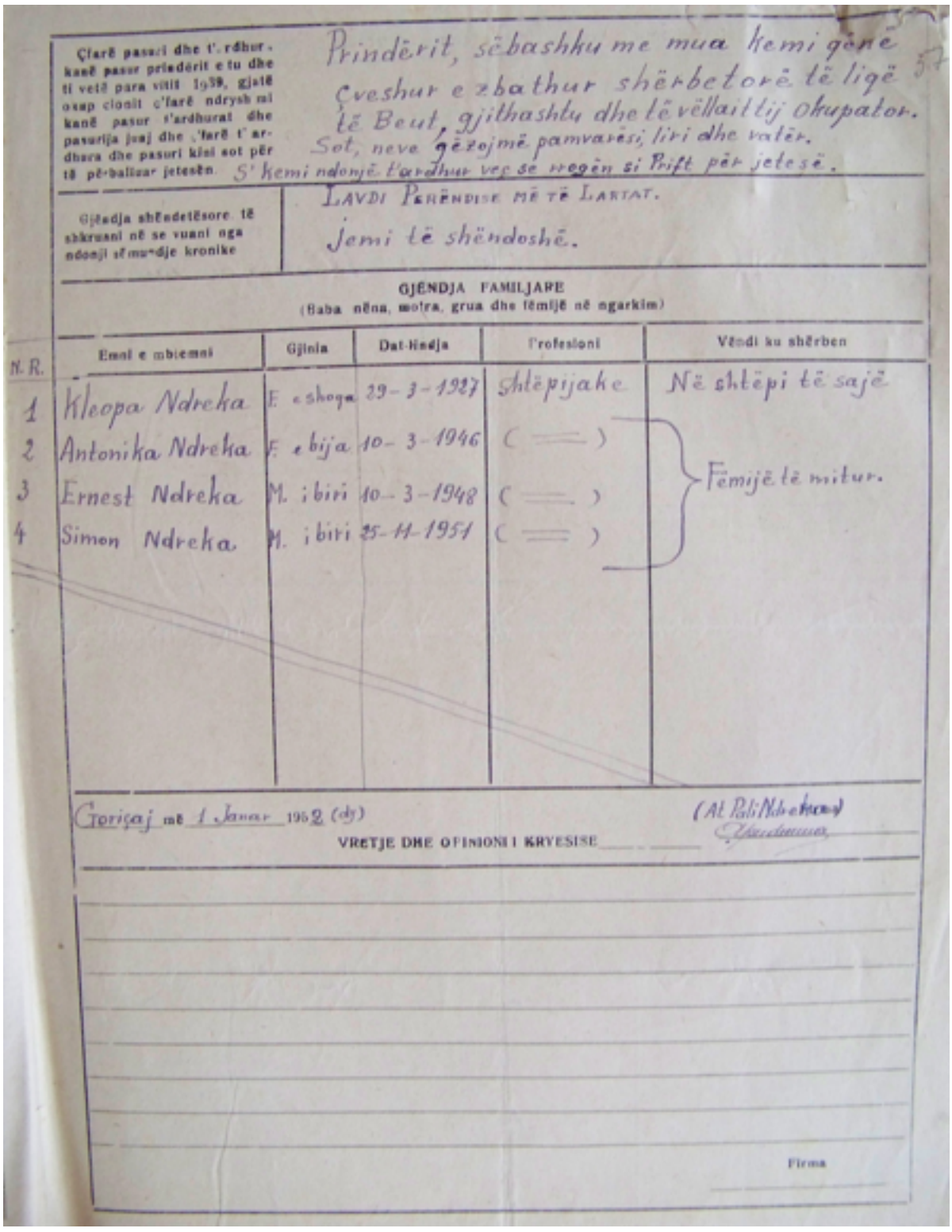
Çfarë pune ke bërë gjatë regjimeve të kaluara dhe gja të okupatorëvit të Shqipërisë në çvendë ke punuar dhe për sa kohë, me data të caktuarë	Kam punuar në shtëpinë t'ime në mëshirën e Beut. (Bujk' i tij).
Llojet e punës që ke bërë mbas çlirimit të Shqipërisë, ku dhe kur, prej çdatë në çdatë	30 Mars 1945–15 Mars 1948 Kam qënë sekretar i Këshillit Popullor në katundin t'im Krutje e Poshtme.
Çfarë profesioni dhe specialiteti keni fituar me shkollë ose me praktikë	Shkrimtar i mirë (bukurshkronjës). {me shkollë Psaltës shumë i mirë. {me praktikë edhe llogaritar i mirë.
Kush ju ka dorëzuar ose mirëshur Klerik dhe çfarë gra[illegible]mi keni fituar si fetar, nga ush jini proporzuar ose u ja në dhënë gradat kur dhe ku.	Kryepiskop' i gjith Shqipërisë Paisi. Më gradën Prift, më 4–5 Mars të vitit 1951 në Manastirin e Hirshëm të shën-Vlashit të Durrësit.
Çfarë titull fetar mbani so dhe ku shërbeni (të shënon[illegible] adresën ekzaktë).	Prift famullitar në katundin Goriçaj. (Lushnjë).
A keni qënë simpatizant ose pjesëmarrës në L. N. Ç. L. kur dhe ku; të shënoni vendin ose repartin ku keni bërë pjesë ose lidhjen e punës që keni bë[illegible]r për ti ndihmuar L. N. Ç. L. me datë të caktuara	Më 5 Mars 1943–15 Prill 1944 në Grupin e Myzegesë ku kemi bredhur Male dhe Fusha për mprojtjen (çlirimin) e Atdheut. Kam qënë shuadër-komandant dhe agjitator.

Εικόνα 7
Βιογραφικό δελτίο του π. Pali Spiro Ndreka
πηγή: AQSH, F. "Kisha Ortodokse Autoqefale" nr. 536, D. 477, v. 1952, φ. 56r

Ak: qenë i lidhur me oko paterët fashist ekzist ose me organizatat tradicionare të ba- [illegible] shqiptar tetë etj. gjatë oku pacionit; ku, kur prej ç'datë deri në ç'datë ku konsistonin lidh et i'anës.	Qoftë Largë. fare s'kam bërë pjesë në to.
Në ç'farë organizatë kini marrë pjesë mbas çlirimit të Shqipërisë ose i'ënt ; jesë sot dhe jinë zgjedhur në ndonjë organ të tyre si përfaqësues i popullit	Kegë më vjenë, por rrethanat dhe preokupimet e vështira të familjes më kanë bërë mjaft debël dhe indiferent. kam gruanë të paralizuarë, dhe fëmijët të vegjël. Bëj pjesë në organizaten e Frontit Dem.
A keni qenë ndonjë herë i: arrestuar, i gjykuar, i internu ar, ose i burgosur gjatë rre gjimeve të kaluar dhe mbas çli rimit ku, kur, përsa kohe në çvendë e keni vojtur dënimin dhe për ç'farë arësye.	J O As një herë.
A keni qenë jashtë shtetit ku, kur, përsa kohë keni qën druar, për ç'farë arësye.	J O Nuk kemi qënë.
A ke nga të afërmit të fa miljes jasht shtetit kur kanë shkuar me ç'farë punë meren të shënoni adresën ekzakte dhe relacionet që mbani me ta	J O Nuk kemi.
Shkruni në se keni njeri nga të afërmit e familjes ose fare fisi të arrestuar, ku. brenda ose jashtë shtetit në se keni njeri e të dënuar nga fam lja ose farë e fisi nga gjyqet e Pus tetit popullor dhe përse u është dhënë dënimi.	J O Nuk kemi.
Ç'farë dekorata dhe lavdë- ime keni fituar në jetën t'uaj para e mbas çlirimit të shqipë- rist ng: kush të janë dhane kur, ku. dhe përse të janë dhënë këto	S' Kemi fituarë
Ç'fare besimi jini së cilin sekt i:tar bëni pjesë dhe prej sa kohësh	Jemi Orthodhoks, dhe bëjmë pjesë në Komunitetin Orthodhoks. Pranë: 1936–1950.– Prift: 5 Mars 1951 dhe %

Εικόνα 8
Βιογραφικό δελτίο του π. Pali Spiro Ndreka
(AQSH, F. "Kisha Ortodokse Autoqefale" nr. 536, D. 477, v. 1952, φ. 56v)

Çfarë pasuri dhe t'ardhurash kanë pasur priedërit e tu dhe ti vetë para vitit 1959, gjatë osap cionit çfarë ndrysh mi kanë pasur t'ardhurat dhe pasurija juaj dhe çfarë t'ardhura dhe pasuri kisi sot për të përballuar jetesën.

Prindërit, sëbashku me mua kemi gëne
çveshur e zbathur shërbetorë të ligë
të Beut, gjithashtu dhe të vëllait tij okupator.
Sot, neve gëzojmë pamvarësi, liri dhe valër.
S'kemi ndonjë t'ardhur veç se wegën si Prift për jetesë.

Gjëndja shëndetësore të shkruani në se vuani nga ndonjë sëmundje kronike

LAVDI PERËNDISE MË TË LARTAT.
Jemi të shëndoshë.

GJËNDJA FAMILJARE
(Baba nëna, motra, grua dhe fëmijë në ngarkim)

N. R.	Emni e mbiemni	Gjinia	Dat-lindja	Profesioni	Vëndi ku shërben
1	Kleopa Ndreka	F. e shoqe	29-3-1927	Shtëpijake	Në shtëpi të sajë
2	Antonika Ndreka	F. e bija	10-3-1946	( )	Fëmijë të mitur.
3	Ernest Ndreka	M. i biri	10-3-1948	( )	
4	Simon Ndreka	M. i biri	25-11-1951	( )	

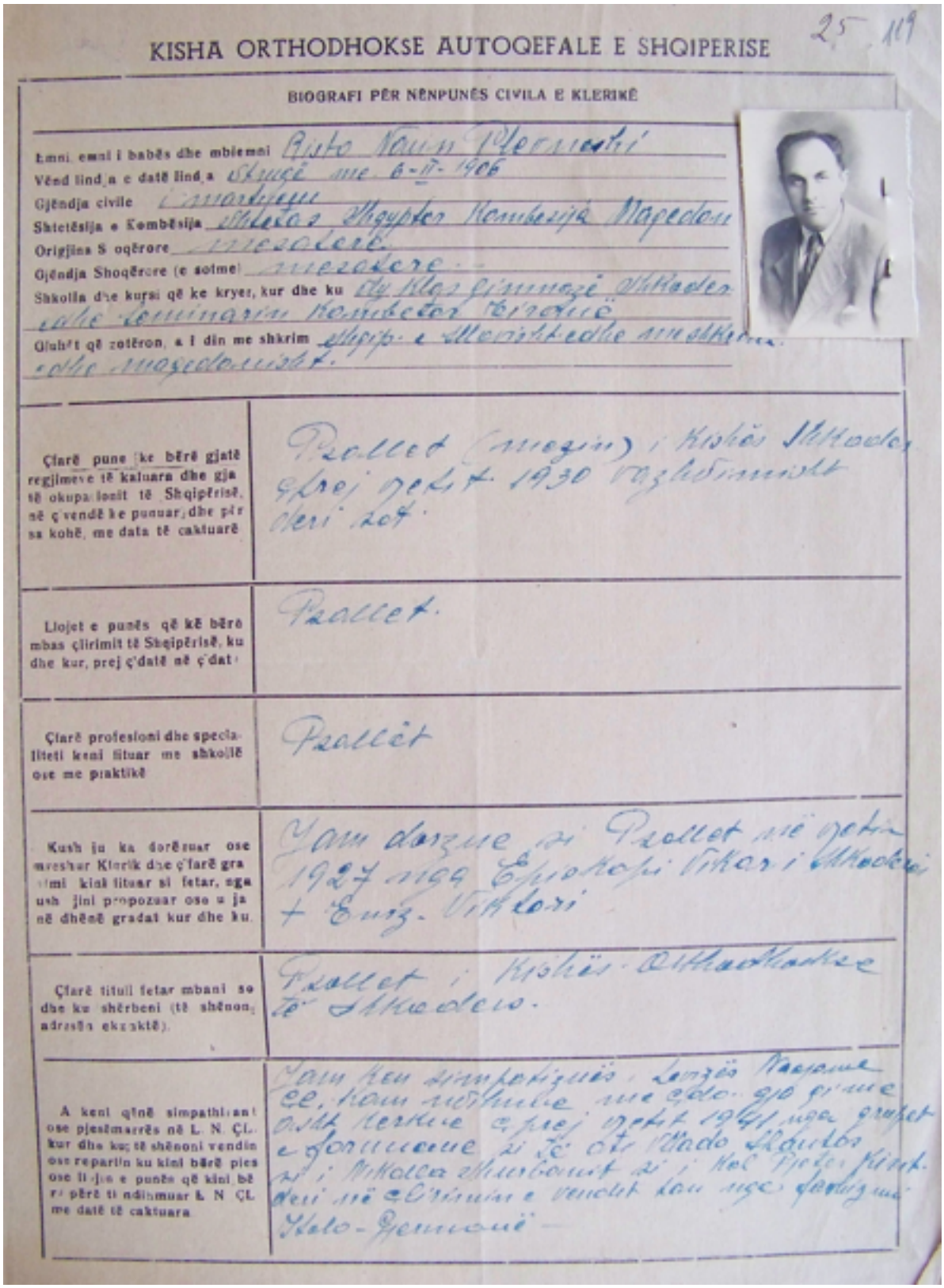
Goriçaj më 1 Janar 1952 (dy)

(At Pali Ndreka)
Klerikumi

VRETJE DHE OPINIONI I KRYESISE

Firma

Εικόνα 9
Βιογραφικό δελτίο του π. Pali Spiro Ndreka
(AQSH, F. "Kisha Ortodokse Autoqefale" nr. 536, D. 477, v. 1952, φ. 57r)

KISHA ORTHODHOKSE AUTOQEFALE E SHQIPERISE

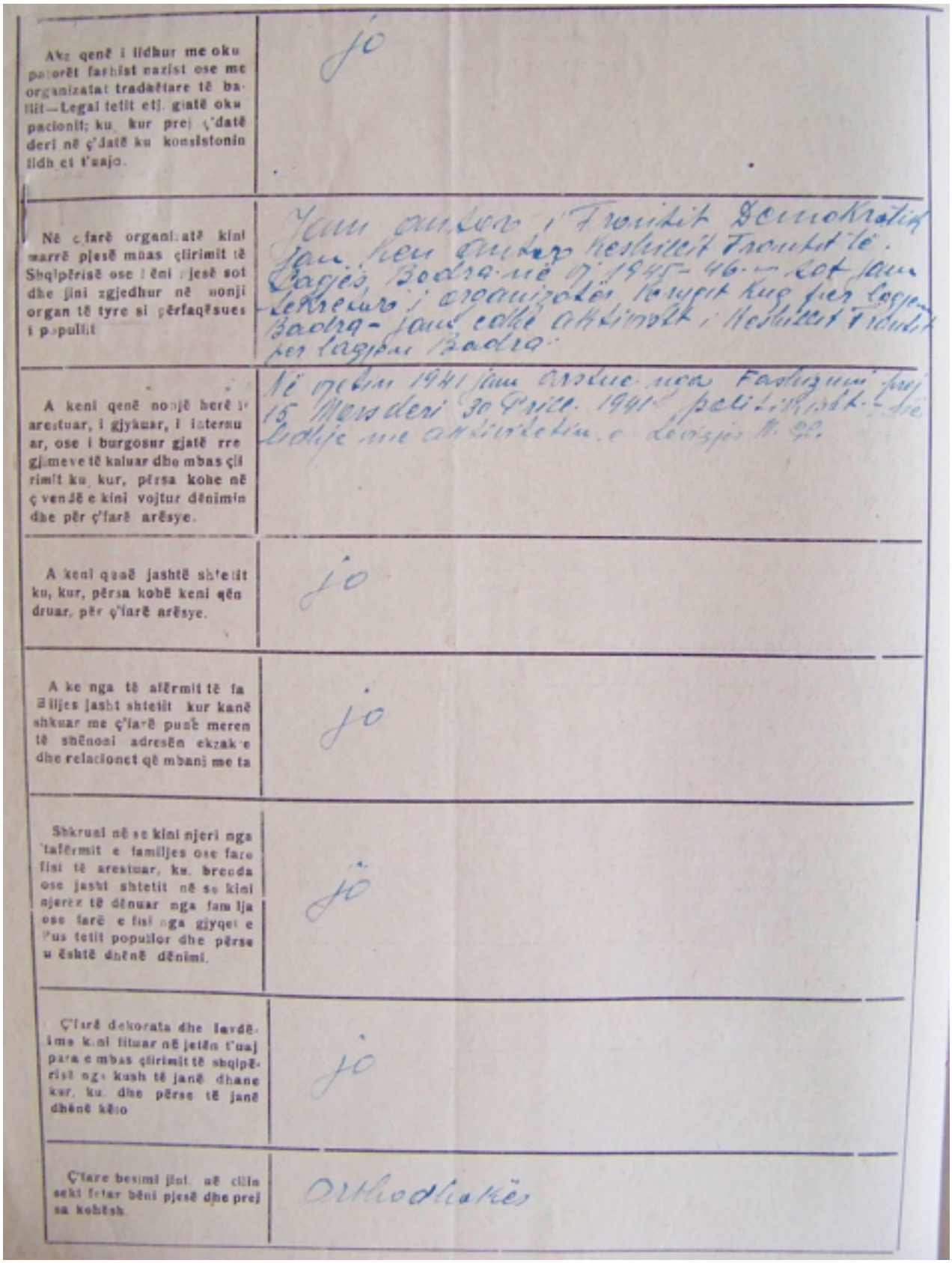
25 119

BIOGRAFI PËR NËNPUNËS CIVILA E KLERIKË

Emni emni i babës dhe mbiemni Risto Kaun Plevneshi
Vënd lind,a e datë lind,a Shuçë me 6-II-1906
Gjëndja civile I martuejtur
Shtetësija e Kombësija Shtetas Shqyptar Kombësija Maqedon
Origjina S oqërore Punëtore.
Gjëndja Shoqërore (e sotme) punëtore.
Shkolla dhe kursi që ke kryer, kur dhe ku Ka kry gjimnazi Ortodoks
ulle Seminarin Kombëtar Korçë
Gjuhët që zotëron, a I din me shkrim Shqip. e Maqedhonishtes me shkrim
edhe me folur.

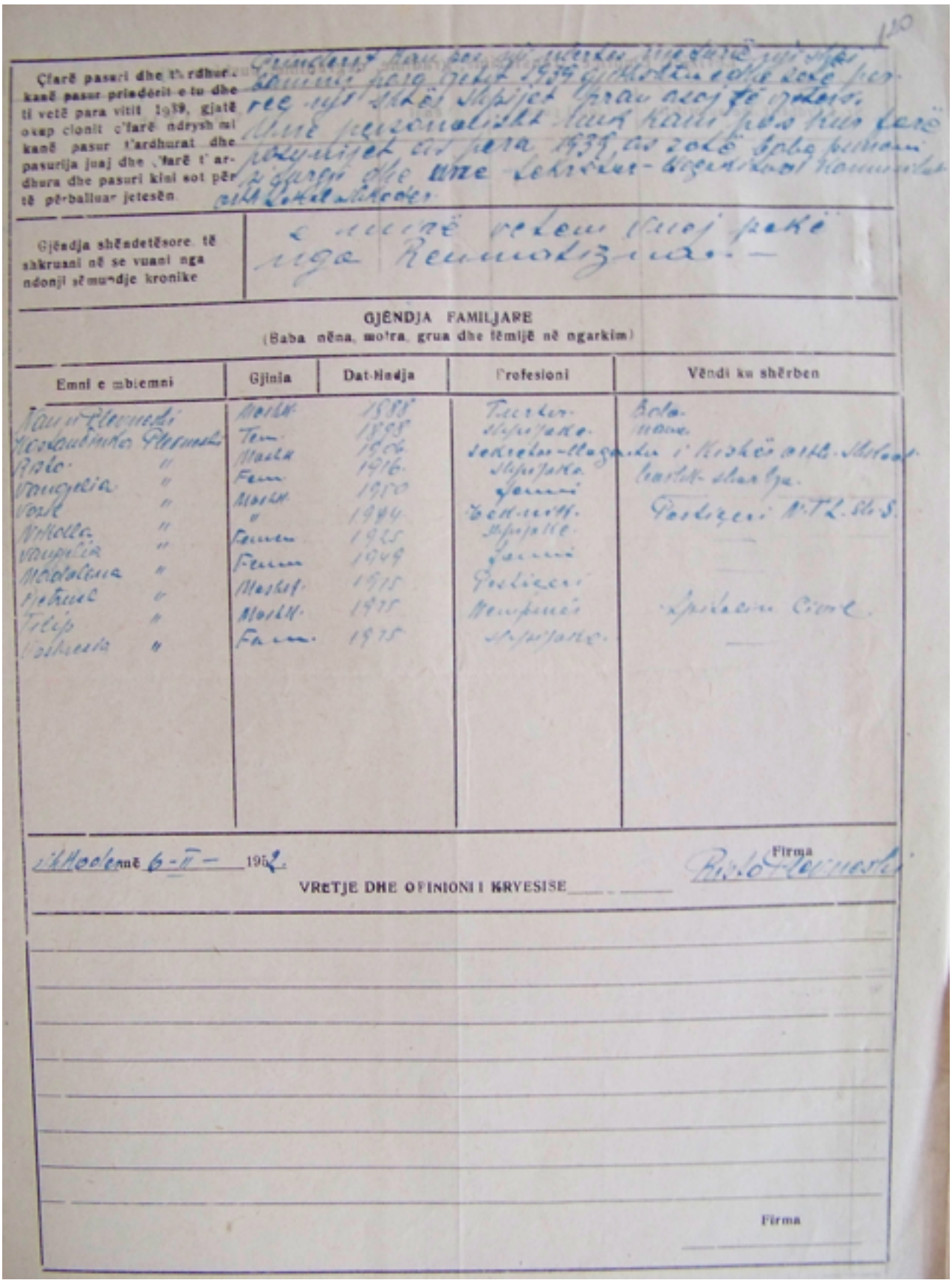
Çfarë pune ke bërë gjatë regjimeve të kaluara dhe gja të okupacionit të Shqipërisë, në çvendë ke punuar, dhe për sa kohë, me datat të caktuarë	Prallet (mësues) i Kishës Ortodokse prej vjeti 1930 Nëntorit deri 20 t.
Llojet e punës që ke bërë mbas çlirimit të Shqipërisë, ku dhe kur, prej ç'datë në ç'datë	Prallet.
Çfarë profesioni dhe specialiteti keni fituar me shkollë ose me praktikë	Prallet
Kush ju ka dorëzuar ose mreshtur Klerik dhe çfarë gradimi kini fituar si fetar, nga ush jini propozuar ose u ja në dhënë gradat kur dhe ku.	Jam dorëzue si Prallet më vetin 1927 nga Episkopi Vithar i Ortodoksi + Euz. Vithari
Çfarë titull fetar mbani sot dhe ku shërbeni (të shënoni adresën ekzaktë).	Prallet i Kishës Ortodokse të Shkodrës.
A keni qënë simpathizant ose pjesëmarrës në L. N. ÇL. kur dhe kuq të shënoni vendin ose repartin ku keni bërë pjesë ose lidhje e punës që keni bërë për të ndihmuar L. N. ÇL. me datë të caktuara	Jam kam simpatizuë Lanjës Nacionalçe, kam ndihmue me gjithë gjithë ashtë kërkue prej vjeti 1941 nga grupet e Komunave si të dr Vlado Shkurbo si i Nikolla Shkurbaut si i Kol Piros fshati Vreri më e Epërmja e vendit kam nga Qarku Vlorë-Gjirokastër

Εικόνα 10
Βιογραφικό δελτίο του ψάλτη Risto Plevneshi
(AQSH, F. "Kisha Ortodokse Autoqefale" nr. 536, D. 477, v. 1952, φ. 119r)

A ka qenë i lidhur me oku patorët fashist nazist ose me organizatat tradhëtare të ballit—Legal tetit etj. gjatë okupacionit; ku kur prej ç'datë deri në ç'datë ku konsistonin lidhjet e tij.	jo
Në cfarë organizatë kini marrë pjesë mbas çlirimit të Shqipërisë ose i çfarë pjese soti dhe jini zgjedhur në ndonji organ të tyre si përfaqësues i popullit	Jam anëtar i Frontit Demokratik Jam këtu anëtar këshillit Frontit të. Bagjës Badra-në 1945-46-më kot jam sekretar i organizatës Kryqit Kuq për bagjën Badra- jam edhe aktivizuar i këshillit Frontit për bagjën Badra.
A keni qenë ndonjë herë i arrestuar, i gjykuar, i internuar, ose i burgosur gjatë rrethgjimeve të kaluar dhe mbas çlirimit ku kur, përsa kohë në çfarë vendi e kini vojtur dënimin dhe për ç'farë arësye.	Në vjetin 1941 jam arrestuar nga Fashizmi prej 15 Marsderi 30 Prill 1941 pa Urdhër-Arrestë. Dhe Lidhje me arrestimin e Letrës Nr. 98.
A keni qenë jashtë shtetit ku, kur, përsa kohë keni qëndruar, për ç'farë arësye.	jo
A ke nga të afërmit të familjes jashtë shtetit kur kanë shkuar me ç'farë punë merren të shënoni adresën ekzakte dhe relacionet që mbani me ta	jo
Shkruani në se kini njeri nga të afërmit e familjes ose farefisi të arrestuar, ku. brenda ose jashtë shtetit në se kini njerez të dënuar nga familja ose farë e fisit nga gjyqet e Pus tetit popullor dhe përse u është dhënë dënimi.	jo
Çfarë dekorata dhe lavdërime kini fituar në jetën tuaj para e mbas çlirimit të shqipërisë nga kush të janë dhanë kur, ku. dhe përse të janë dhënë këto	jo
Çfarë besimi jini. në cilin seksi fetar bëni pjesë dhe prej sa kohësh	Orthodhoksë

Εικόνα 11
Βιογραφικό δελτίο του ψάλτη Risto Plevneshi
(AQSH, F. "Kisha Ortodokse Autoqefale" nr. 536, D. 477, v. 1952, φ. 119v)

Çfarë pasuri dhe t'ardhur... kanë pasur priadëriti e tu dhe ti vetë para vitit 1939, gjatë ose pas cilit ç'farë ndryshimi kanë pasur t'ardhurat dhe pasurija juaj dhe ç'farë t'ardhura dhe pasuri kini sot për të përballuar jetesën

Gjëndja shëndetësore të shkruani në se vuani nga ndonji sëmundje kronike

GJËNDJA FAMILJARE
(Baba nëna, motra, grua dhe fëmijë në ngarkim)

Emni e mbiemni	Gjinia	Datëlindja	Profesioni	Vëndi ku shërben
Sav Plevneshi	Mashk.	1888	Tregtar	Bolenë
Teodulinka Plevneshi	Fem.	1908	Shpiptare	Punë
Risto "	Mashk.	1906	Sekretar-Magazinier	i Kishës Ort. Autoq.
Vangjelia "	Fem.	1916	Shpiptare	Punë-shtëpie
Vasil "	Mashk.	1950	Fëmijë	
Nikolla "	"	1944	Ekonomist	Punëtorë N.T.L. Sh.S.
Vangjelia "	Femën	1925	Shpiptare	
Magdalena "	Femën	1949	Fëmijë	
Athina "	Mashk.	1915	Punëtorë	
Thimi "	Mashk.	1935	Mësimdhënës	Shkollën Civile
Vasilenda "	Fem.	1935	Shpiptare	

Korçë më 6-II-1952

Firma Risto Plevneshi

VRETJE DHE OPINIONI I KRYESISE

Firma

Εικόνα 12
Βιογραφικό δελτίο του ψάλτη Risto Plevneshi
(AQSH, F. "Kisha Ortodokse Autoqefale" nr. 536, D. 477, v. 1952, φ. 120r)